

KIRGIZİSTAN: NEREDEN NEREYE VE NASIL?

Kırgız Cumhuriyetinin bağımsızlığının 5. yılı arifesinde "bilig" dergisinin değerli okuyucularının dikkatine Kırgızistan'ın milli ekonomisinin Sovyet döneminde elde ettiği neticeleri, yaşadığımız günlerde merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine geçişin seyri ve şimdiki dönemin güncel problemleri hakkında ülkenin priorite dallarından olan tarım misaliyle genel bilgiler sunmak istiyoruz.

Kaldı ki, makalenin konusu da adı geçen derginin aydınlatma faaliyetlerinde önem verilen konulara göre, yani Türk dünyasının sosyoekonomik gelişmesinin müşterek problemlerinin biri olarak seçilmiştir.

Dolayısıyla biz de okuyucularımızın dikkatini ekonomik, siyasal ve sosyal hayatı güçlü bir şekilde etkileyebilecek durumda olan işsizlik problemine çekmede yarar gördük.

Bilindiği gibi işsizlik piyasa ekonomisinin ayrılmaz parçası olarak, sanayileşmiş ülkelerin yanı sıra ilerlemeye başlayan ülkelerde de giderek büyümekte ve güncel bir problem haline gelmektedir.

Kırgız Cumhuriyeti 31 Ağustos 1991'de kuruldu. Milli Parlamento Kırgızistan'ı egemen, bağımsız, kendi topraklarına, bütünlüğüne ve bölünmezliğine sahip, demokratik hukuk devleti olarak ilan etmiştir.

Kırgızistan kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, güneybatıda Özbekistan, güneyde Tacikistan, güneydoğuda Tanrı dağlarının bir parçası olan Kökşaalatau sıradağları ve Çin (Doğu Türkistan) ile sınırları bulunan 198.500 metrekarelik yüz ölçüme sahip Tanrı Dağları ve Pamir Dağları'nın karlı ve buzlu eteklerinde bulunan, şiddetli depremlerin olduğu bir ülkedir. Kırgızistan'ın yüzölçümü Portekiz, İsviçre, Belçika ve Hollanda'nın yüzölçümlerinin toplamına eşittir.

Kırgızistan doğudan batıya 900 km., kuzeyden güneye 410 km. uzunluğundadır ve ülkenin deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 2750 metredir.

Kırgızistan'ın kuzeydeki uç noktası Roma'yla aynı enlemindedir, güney noktası ise Sitsilya (Sicilya) adasıyla aynı enlemindedir.

Kırgızistan topraklarının %93'ü dağlarla kaplıdır. Bu dağlar 3/4'ünün deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 1500 metrenin üzerindedir. Yine bu alanın büyük bir kısmı (%41'i) 3000 met-

Dr. Bahtgül KALAMBEKOVA

*Kırgızistan Cumhuriyeti
Ankara Büyükelçiliği 'nde Diplomat*

re yükseklikte bulunur ve yılın 6 ayında kar ve buzlarla kaplıdır.

Kırgızistan, -diğer bir deyimle- binlerce akarsuyun beslediği sayısız gölleriyle, Tanrı Dağlarından oluşmuş bir yayla ülkesidir ve 84 milletin temsilcilerinden oluşan 4.5 milyonluk nüfusu vardır.

Ekonomiye Geline; Sovyetler Birliği dağıldığında Kırgızistan'ın sanayi sektörü gelişmiş durumdaydı. Makine sanayii, araba, elektronik hesap makineleri, tezgahlar, pres-tasnifçi makineler, elektrikli motorlar, elektrik lambaları üretiyordu.

Civa, antimon, altın, kömür, diğer madenler ve petrol yatakları işletilmiş, büyük hidroenerji sistemi kullanılmıştır.

Yapı endüstrisi, yapı gereçleri, mobilya, kumaş, konfeksiyon olarak tekstil ürünleri, ayakkabı üretilip piyasaya sürülürdü.

Büyük ölçüde tarıma dayalı ekonomik yapıya sahip bulunan Kırgızistan'da sanayi, özellikle hafif sanayi ve mikroelektronik alanlarında gelişmiştir. Başlıca sanayi kolları metalurji, petrol, doğalgaz, elektronik, demirdışı metaller, elektrik motorları, gıda prosesi, konservecilik, deri ürünleri, ceviz mobilya, kömür madenciliği, konserve et ve şeker rafinerileri alanlarında yoğunlaşmıştır.

Ekonominin temel öğeleri olarak inşaat, ulaştırma, haberleşme ve ticaret de önemli yer tutmaktadır.

Topraklarının %7'si tarıma elverişli olan ülkemizin başlıca tarım ürünleri buğday, pamuk, tütün, kenevir, yağlı tohumlar, şeker pancarı, üzüm, şeker kamışı, haşhaş, mısır, meyve ve sebzedir. Tarıma elverişli arazinin %72'si sulanabilmektedir ve sulama kaynaklarının uzunluğu 30.000 km. civarındadır.

Dağlık bir ülke olması nedeniyle hayvancılık yaygın olarak yapılmaktadır ve önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Ülke, eski Sovyetler Birliğinin başlıca yün üreticilerinden olup, Rusya ve Kazakistan'dan sonra 3. Sırada yer almaktadır. Hayvancılık alanında tabaklanmış deri ve ipek üretimi de önemli bir yer tutmaktadır.

Gıda endüstrisi et, süt ve tahıl ürünleri, şekerleme ve pasta ile içki üretmiştir.

Yıllarca, çok geniş bir alanda büyük bir nüfusun her türlü ihtiyacı, merkezi planlama yolu ile sağlanmaya çalışılmıştır. Sovyetler Birliğinin diğer Cumhuriyetleri gibi Kırgızistan'ın ekonomisi

de estansif teknolojiler kullanımına değil, tabii kaynakları ekstansif şekilde benimsemeye dayanarak gelişmiş. Fakat hammaddelerin bolluğu yüzünden büyüme hızı ve kalkınma oranları sağlanmış, bu maddelerin tükenmesi veya azalması halinde verim düşmesi ortaya çıkmıştır.

Bugün Kırgızistan'ın ekonomisi, üretimde gerileme, işsizlik artışı, gıda ve tüketim mallarının azlığı gibi birtakım sıkıntılarla karşı karşıya gelmiş durumdadır. Halkın hayat seviyesi de giderek düşmektedir.

Sovyetler Birliğinin çökmesiyle, bölgeler arası bağlantı ve branşlar arası ilişkiler bozulmuş, sanayi ürünlerinin üretimi düşmüş, ekonomik dengelerin bozulması hızlanmış, ihracat ve üretim azalmış, mesken yapımı ve sosyo-kültürel tesislerin halk hizmetine sunulması çalışmaları kısılmıştır.

Gerçekleştirilmeye başlanan zirai reformlar, tarımda yeni yapılanmaya yönelik olarak, geleneksel işletmelerin (kolhoz solhozların) reorganize edilmesini gündeme getirdi. Şimdi onların yerine küçük ve orta büyüklükteki kooperatifler kuruldu. Bu vesileyle kırsal bölgelerde işsizlik oranı hızla büyümeye başladı.

Bütün diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi, Kırgızistan'da da toprak mülkiyetinin özelleştirilmesi sırasında, tepkisel bir davranış sonucunda toprağın çok küçük parçalara bölünmesi söz konusu oldu. 1992'den bu güne kadar yaklaşık 10.000 Kolhoz-solhozun mülkiyeti özelleştirilmiştir. Bu yeni sistemin 3-4 senelik uygulaması böyle küçük kooperatiflere dayalı tarım işletmeciliğinin verimlilikten uzak olduğunu gösteriyor.

Üstelik bütün küçük işletmeler kırsal nüfusun emeğini karşılamak için yeterli kapasiteyi edinmemiş durumdadır. İşin en zor taraflarından biri de yeni sistemin kurallarına göre iş gücünün, bir kooperatiften diğerine geçebilme ve iş bulabilme imkanları belli bir ölçüde sınırlanmış, formalite olarak şu veya bu kooperatife üye olunması, mülkiyet sahibi işletmeye bağlılık aranması, bazı zorluklar çıkarabilmektedir.

Kırsal bölgelerdeki emek arzının geleneksel darlığı da mevcut durumu karıştırıyor. Oradaki tarım işletmelerine bağlı olarak kurulmuş sanayi, üretim, ulaştırma, haberleşme işletmeleri, eğitim sağlık kültür ve çocuk müesseseleri de reorganize olmak zorunda kalmıştır. Demek ki, giderek işyerleri azalıyor ve iş bulma imkanlar daralıyor.

Böylece, bugün işsizlik problemi, hiçbir zaman olmadığı şekilde şiddetli bir hale gelmiş olup, bunun tedbirlerini alma zarureti doğmuştur. Bu yönde en önemli olan da boş işgücünü yerinde tutabilmektir. Çünkü kırsal nüfusun iş aramak için şehirlere akım, onu kabul etmek için hazır olmayan yerlerde de emek, barınak ve tüketim piyasalarına büyük baskı yaratıyor. Yani Türkiye'deki (Kırgızistan için önceden bilinmeyen) "gecekondulaşma"nın belirtileri görülmeye başlamış, aynı zamanda bazı güncel problemlere yol açmaktadır.

Bu durumda, yetkili makamlar mevcut problemleri çözmeye ve tahmini problemleri önlemek için gereken tedbirleri almaya çalışıyor. Bu alanda devlet politikasını gerçekleştirmek üzere, yerel makamların etkilerini güçlendirme ve sorumluluklarını artırma çalışmaları gündemdedir.

Yapılacak işlerin en önemlisi, halkın iş, tüketim, sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak için gereken şartları bir an önce oluşturmaktır.

Ülke nüfusunun %62'sinin ve Kırgızların %80'den fazlasının kırsal bölgelerde yerleşmiş olduğu ve yukarıda belirtildiği gibi topraklarının sadece %7'si tarıma elverişli olduğu halde ve ayrıca topraklarına göz koyan komşularının bulunması yanısıra, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin önemli kaynakları bulunması Kırgızistan'ın geçiş dönemi meselelerinin önemini artırmaktadır.

Belirtmek gerekir ki; bu devleti yeniden kurmak, bütün ilişkileri adeta yeniden düzenlemek, büyük bir sosyal değişim olayına girişmek demektir. Bu da oldukça zor ve uzun zaman alacak bir konudur. Oysa ülkenin kaybedecek zamanı kalmamıştır. Bir an önce bu dünya ile bütünleşmek istenmektedir. Bugün Kırgızistan 120'den fazla ülke ile ikili ilişkiler oluşturmuş ve 30'dan fazla uluslararası teşkilatın üyesi olmuş bir devlettir.

Yatırım ve ticaret konularında çok önemli olan ortak yatırımlar, yabancı sermaye, bankacılık, özel mülkiyet ve özelleştirme, kambiyo, gümrük ve dış ticaret kanunları çıkmış, uygulama başlamıştır. Fakat uygulamanın yön ve yöntemlerini bilen eğitilmiş insanların, elemanların yeterli olmaması işin hızlı gitmesini engellemektedir. Dolayısı ile, piyasa ekonomisinin çeşitli alanlarında çalışabilecek insan gücü yetiştirmek için ilave eğitim ve staj faaliyetlerine büyük önem verilmektedir.

Değişik bir uygulamayı hemen belirtmekte yarar vardır: Ülkemizde yeni bir işadamı grubu, yavaş da olsa doğmaktadır. Daha da önemlisi bürokraside insanların artık özel işlerini, işletmelerini kurarak çalışmalarını söz konusudur. Zira, yetişmiş insan gücü kaynağını eski bürokrasi kadroları oluşturmaktadır.

Ekonomideki mevcut durum hakkında geniş bir şekilde bilgi verirken, bazı güncel meseleleri ortaya koymuş olduk.

Kırgızistan Nereye?

Acaba, Kırgız halkı zamanın imtihanından geçebilir ve şimdiki sıkıntılı şartlara katlanabilir mi? Günümüzün zorluklarını yenmek için gereken iradeye ve güçlü ruha sahip midir?

Kendi tarihinde Kırgız halkı, çeşitli olaylarla karşılaşırken, kararlılığını ve güçlü iradesini defalarca göstermiştir. Kırgızlar her zaman yeniliklere açık, kavrayışlı ve yeni şartlara kolayca uyabilmenin örneklerine sahip olmuştur.

Kırgız milletinin oluşması, karmaşık bir karakter göstermiş, asırlar boyu komşuluk bağlantıları, müşterek kültür, köklü gelenekler ve tecrübe zenginliğine sahip olmuştur.

Kırgızistan halkının mantalitesi, eğitime olan büyük saygısıyla özellik arz eder. Aileler, aile efradından her kişinin yüksek tahsil yapması için büyük fedakârlıkları göze almıştır. Bu bakımdan günümüzde işsizlerin büyük çoğunluğunu yüksek tahsilli uzmanlar oluşturmaktadır. Onlar, biraz önce sahip oldukları işyerlerini, adı geçen reorganizasyon nedeniyle kaybetmişlerdir.

Kırgız ortak düşünüş tarzının diğer bir özelliği de, büyüklere aşırı ölçüde saygıdır. Ailelerin iş hayatında ve kendi işlerinde, kabile ilişkilerinde karşılıklı anlayış ve karşılıklı fedakârlık, daima yardıma hazır olmak, ortak karakterdir.

Aile, kendi içinden birinin başına gelen hayat zorlukları karşısında onu tek başına bırakmaz. Aksine davranmak milli ve ahlaki değerlere aykırı olur ve ailenin -veya kabilenin- şerefini kaybetmesi anlamına gelir. İnsanların özel hayatında kamuoyu ve komşuların saygı ve görüşleri büyük önem taşımaktadır.

Kırgız halkı sabırlı ve fedakârdır. Şimdiki ekonomik zorluklara da cömertçe tepki gösterecektir. Birbirine mümkün olduğu kadar yardımcı olacak, birbirine dayanacak ve herhangi bir ihtilafa yer vermemek için tedbirli davranmayı bilecektir.

Bunların yansıması, halkın mantalitesinde komünist rejimden ve eski geleneklerden miras kalmış bazı farklı unsurlar da bulunuyor:

Birincisi, inisiyatif ve kararlılığın yeteri kadar olmaması. Yukarıdan birinin emri üzerine hareket etme alışkanlığı var. İkincisi de, milletin her şeyi devletten bekleme alışkanlığıdır.

Ayrıca belirtilmesi gereken bir nokta; Sovyet döneminde komünist ideolojinin temel ilkelerinden gelmekte ve ticaretle uğraşan insanlara küçümseyici, alaycı bir bakışla bakmak yerleşmiş. Bundan dolayı piyasa ekonomisindeki alış-veriş ve satıcılık işlerini başlangıçta yadırgamışlardır.

Geleneksel bir ticari töre oluşmamış, henüz yeni yeni oluşmaya başlamıştır.

Kırgızistan halkının mantalitesi olarak yukarıda vurgulanan özellikleri dikkate alınarak, insan gücü potansiyelini, ülkenin sahip olduğu tabii kaynakların, ekonomik kalkınma ve ülkenin çıkarlarına uygun kullanabilmek söz konusudur.

Sabırlı, çalışkan, ne kadar büyük zorluklar olursa olsun iradeli ve kararlı olabilen, her zaman büyüklerine saygılı ve küçüğüne sevgi gösteren Kırgız halkı, yeni sosyo-ekonomik sisteme geçiş devrinin derin problemlerinin üstesinden gelecektir. *Biz Kırgız halkına inanıyoruz.*

YENİDEN YAPILANMA SÜRECİNDE TARİH:

Sovyet Sonrası Özbekistan'da Ceditçilik

Giriş

Özbekistan'da kimlik sorunu, bu yeni bağımsızlığını kazanmış devlete sürekli bir vizyon kazandırma girişiminde bulunanlar için şaşırtıcı bir meydan okuma şeklinde süregelmiştir ve gelecekte de sürecektir. Yetmiş yıldan daha fazla bir süredir Sovyet Düzeninde yer alan etnik ve ulusal kimlikler, Sovyetler Birliği'nin Rus olmayan Cumhuriyetlerini yeni baştan oluşturdu. Özellikle Orta Asya Cumhuriyetlerinde, bölgesel birliği zayıflatmak amacıyla, ulusal kimliğin oluşumuna katkıda bulunan en temel unsurlar el altından ustaca kullanıldı: Bölge, 5 ayrı Cumhuriyete ayrıldı; genellikle keyfiye hatta hatalı olan etnik adlandırmalar halka empoze edildi (SABOL, 1995:225); Orta Asyalı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin her birine farklı bir resmi dil tayin edildi (FIERMAN, 1991:70–71); din siyasi bir araç olarak kontrolde tutuldu (BRAKER, 1994:167–170); Sovyet otoritesinin bir tehlike olarak değerlendirdiği yazarlar, aydınlar ve siyasi liderler gizli bir şekilde katledildiler ve resmi tarihten çıkarıldılar (KILICHECHEV, 1992:152).

Yirminci asrın başında, Orta Asya'nın aydınları arasında en önemlileri "Ceditler olarak adlandırılırlar. Bu genç ve ileri görüşlü insanlar, Rus İmparatorluğu döneminde, Türkistan'ın belli başlı şehirlerinde Müslüman kuruluşlarını ve medeniyetini geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu grup, Bolşeviklerin yönetimi ele aldıkları dönemde bile faaliyetlerine devam etti, ancak yeni siyasi ortamda sesini yükseltmedi. 1930'ların sonuna kadar, Cedit hareketleri fiilen söndürüldü ve bu grubun liderleri yeni Sovyet tarihinde ya vatan haini olarak nitelendirildi veya çoğunlukla tarih kitaplarından çıkarıldı (ALLWORTH, 1990:251). Fakat Stalin'in ölümünden sonra, bir kaç cesur kişi, Cedit'lerin anılarını yeniden canlandırmaya başladı. Ondan sonraki yıllarda da bu tutum yavaş yavaş devam etti. Glastnost, yani açıklık politikasının gelişi, Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla beraber, Cedit'lerin hayatları ve eserleri hakkında konuşmak tekrar mümkün oldu. Bu yeni özgürlük hareketinin anlamı, kimliklerini yeniden şekillendirme sürecinde, kendini tek başına ortaya koyar. Kendi kendini tanımlamak için bir millet, ortak kültürel mirası işlemeli ve halkın ideallerine örnek teşkil eden kahramanlarını tanımalıdır. Çağdaş ulusal

Ken PETERSON

*Washington Ü. Yakın Doğu Dilleri ve
Medeniyetleri B. Öğr. Üyesi.*

Çev. Ayşe ÖZTEKİN

benliklerini arayan Özbekler tarafından da Cedit'ler kahraman olarak gösterilmektedir.

Sovyetler Birliği'nin çarpıtılmış tarihinde, Özbekistan'daki gerçek kahramanlıkların eksik kaldığı açıkça görülmektedir. Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kari ve Abdulrauf Fitrat gibi Sovyetler'in tarihinde karalanan aydınlar, son zamanlarda yeniden aklandılar. Cedit liderlerin başarıları roman, edebi dergiler, gazeteler ve özel toplantılarda anılmaktadır. Bunlar Ceditçilik mücadelesinin en göze batan çabalarındandır. Bu yenilikçilerin anıları ve düşünceleri, güçlü bir milli birlik düşüncesini oluşturma mücadelesinde önemli bir yer teşkil eder. Cedit'lerin yaptıkları, bir zamanlar Orta Asya'da doğan bir düşünce bütünlüğünü temsil eder. Bugün olduğu gibi, o zamanki aydınlar mütecaviz yeni jeopolitik düzen içinde yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla hüviyetlerini korumaya zorlandılar ve bunun için büyük çaba sarf ettiler. Dünyada meydana gelen temel değişimlerden uzak kalan halkı etkilemeye ve değiştirmeye çalıştılar. Onların açmazlarının çözümü, ne kendi durumlarını devam ettirebilmekte, ne de herhangi bir yabancı ideolojiyi kabullenmekte yatmaktaydı; Cedit'ler daha çok, yabancı ideolojilerden çeşitli fikirleri eleyerek kendi toplumlarının taslağını oluşturmaya çalıştılar (LAZZERINI, 1992:161).

Çağdaş Özbek toplumunun reform yolunda meydan okuma çabası, Cedit'lerin Sovyetlere meydan okumasına benziyor. Bu iki devirdeki şartlar farklı olmasına rağmen bazı benzerlikleri de var. En önemli benzerlik, yeni jeopolitik ortamda varlıklarını sürdürebilmek ve uyum gösterebilmek için gerekli olan, kendilerini yeniden tanımlama gereksinimidir. Bugün bu sürecin en gerekli aşamalarından biri, Sovyet tarihçilerinden kalan sosyalist tarihten Özbek medeniyetinin kahramanlarının aklanmasıdır. Cedit'lerin aklanması yalnızca Özbek tarihsel kimliğinin güçlendirilme gereksinimine hizmet etmekle kalmaz, aynı zamanda Özbeklere reform yolunu açar.

Cedit'lerin Saygınlıklarını Yeniden Kazanma Mücadelesi

1938 yılındaki siyasal devrimi takip eden yıllarda Cedit'lerin kişilikleri, anıları resmi Sovyet tarih kitaplarından çıkartıldı ve faaliyetleri, halkın menfaatine aykırı olan bir burjuva oluşum olarak kötülendi (NARMATOV, 1993: 175).

Stalin döneminde Özbeklerin gerçek kahramanları Sovyetler Birliği'ndeki diğer uluslarda olduğu gibi ayakları kaydırılarak başta Stalin'in kendisi tarafından yaratılan Sovyet kahramanlarıyla yer değiştirilmek istendi.

Lâkin Stalin öldükten sonra, bizzat onun tarafından bastırılan kişilikler karanlıktan çıkartılmaya başlandı. 1956 yılındaki Özbek Sovyet Kongresinde bu kişiliklerin isimleri özenle yâd edildi. Bu bahsedilen isimlerin arasında Buharalı Cedit (aynı zamanda Abdulrauf Fitrat'ın özel arkadaşı) Fayzullah Khojaev ve yazar Abdullah Kadiri de vardı. Kadiri isminin kamuoyunda ayrı bir önemi vardı, şöyle ki Kadiri'nin "Ötgan Künler" adlı kitabının neşredilmesine izin verildi. Bolşevik yönetimi izleyen yıllarda yazılmış olan bu eserin seçiminin böyle bir dönemde yapılmış olması oldukça yerindedir. Bu kitap, çok da eski olmayan bu zamanı halka hatırlatmak ve kim olduklarını unutturmamak için yazılmış bir kitaptı ve gerekliydi (NARMATOV, 1993(2): 175-6). Bir kaç Ceditin 1950 'lerde aklanmalarına karşın, Cedit hareketine karşı resmi tutum, umumiyetle, devlete karşı, aşağılanan bir pan-Türkist, pan-islamî hareket şeklindeydi ve bu iddia hep sürdü. Bu nedenle Cedit'ler hâlâ kahraman sayılmıyorlardı (ALLWORTH: 251). Abdullah Fitrat dahil Cedit'lerin pek çoğu bile tarihin sayfalarında eski yerlerine konuldular ve Sovyet ideologları hareketin bütünü içinde suçlamalarına devam ettiler. 1970'lerde Özbek Sovyet Ansiklopedisi basıldığında Cedit hareketi hakkında bir girişe yer verildiği gibi Cedit'lerin özgeçmişleri de yazıldı (Uzbek Soviet Ensiklopediası, 1973,4:278-9). Bu giriş yazılarında kişilerin ve hareketin hak ettikleri gibi olumlu yanlar yoktu, ancak bu gibi girişlerin mevcudiyeti, Cedit'lerin halkın bilincinde yeniden canlandığını göstermektedir.

Yetmişli yıllarda Cedit'lerin yeniden saygınlıklarını kazanmalarında bir başka önemli olay, Stalin devrinden beri kapalı olan arşivlerin açılmasıdır. Böylece bir kişi, Cedit'lerden, yazar Abdullah Kadiri'nin oğlu, Habibullah, babasına ne olduğuyla ilgili sorulan cevaplama şansını elde etti. Bütün hayatı boyunca babasının ölüp ölmediğinden emin değildi. En sonunda aldığı belgeyle babasının Sovyetler tarafından öldürüldüğünü öğrendi. Bilgilerini toplayıp 1974 yılında, "Atam Hakida" (Babam Hakkına) adındaki kitabı neşretti. Daha sonra da babasının hayatı ve ölümünü

içine alan olaylarla ilgili delilleri toplamaya devam etti ve 1983 'te kitabı yeniden neşretti.

Glasnost'un gelmesiyle birlikte, Kadiri'nin izini takip eden bilginler Cedit'lerin gerçekten kim olduğunu ve hareketin Sovyet'ler tarafından nasıl bastırıldığını anlatmaya başladılar. *Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı, Şark Yıldızı, Halk Sözü ve Yaşlık* gibi yayınlarda Cedit'lerin özgeçmişleri ve yaptıkları görülmeye başlandı. Habibullah da "Qadiriying Songgi Kunlari" (Kadiri'nin son günleri) adlı uzun bir makale yazdı ve Yaşlık'ın 1989 sayılarında dizi halinde yayımladı (QADIRIY, 1989, C. 4.: 40-49, C. 5. 50-57, C. 6.:37-55). Böylece Özbekistan bağımsızlığa yaklaşınca Cedit'lerin anıları çoktan gün yüzüne çıktı.

1991 yılında bağımsızlığın kazanılmasıyla, bu ilerlemenin siyasi engellerle önlenmeye çalışılması pek de uzun sürmedi. Şu andaki engeller ise ekonomik nedenlidir. Sovyet sonrası ekonomik zorluklar karşısında kaliteli kitapların neşredilmelerindeki imkânsızlıklar Özbek halkına geri dönme çabasında olan Cedit'leri mahcup etti. Bununla birlikte, Özbekistan'daki bilim adamları, yeni bağımsızlığını kazanmış Cumhuriyetin vatandaşlarına Cedit'lerin fikirleri, eserleri ve başarıları hakkında bilgi vermeyi sürdürmektedirler. Yazıları, şiirleri ve oyunları dergilerde, broşürlerde ve kitapçıklarda yayımlanıyor. Bunun önemli örneklerinden biri, okullar için yeni basılan tarih kitaplarıdır. Bu kitaplarda Cedit'ler, Özbek tarihindeki kahramanlar olarak yer alır (BOBOBEKOV, RAHİMOV, SADİKOV,1994, b.29). Araştırmacılar bu konunun geniş bir şekilde duyurulmasında televizyon ve radyo gibi medya avantajından da yararlanmaktadır.

Özbek hükümeti Cedit'lerin bu saygınlıklarını yeniden kazanma çabalarını desteklemiştir. İslam Kerimov, 30 Aralık 1991'de IX. Özbekistan Cumhuriyeti Kongresinde yaptığı konuşmada, Cedit'lerin isimlerini anı p, Kadiri ve Fitrat gibi adamların bugünkü Özbeklerin sahip olduğu bağımsızlık için çabalayarak öldürüldüklerini söyledi ve her Özbek vatandaşın onların izinden giderek yaşamlarının gerekli olduğunu belirtti. Devlet, saygınlığın yeniden kazanılması yolunda para bağışı da yapmaktadır. Uluğ Bey Üniversitesi'nde (önceki Taşkent Devlet Üniversitesi) özel bir bölüm kuruldu. Bu bölüm Özbek tarihinde baskı altında tutulan olay ve kişilikleri yeniden canlan-

dırma çabasında olanları teşvik etmek amacıyla kuruldu.

Şah Rıza'nın İran'da Sirus'un itibarının yeniden kazanılması için yaptığı gibi, Özbekler de kaybedilen tarihî kişilikleri yâd etmek amacıyla bir dizi ulusal kutlama düzenlediler. 1996 yılı hem "Timur Yılı" olarak hem de Abdulrauf Fitrat'ın 110. Doğum yılı olarak kutlanıyor. Bütün yıl boyunca medya, bu kişiliklere saygı göstermek amacıyla kullanıldı. Bu kutlamaların en büyükleri, bu kişilerin doğdukları yerlerde yapılacak. Prof. Fitrat için bu toplantı Ekim ayında Buhara'da Şahrısabz'da yapılacak. Adet olduğu üzere, Fitrat'ın eserleri ve hayatı hakkında yapılacak konuşmaların yanı sıra onun oyunları ve şiirleri öğrencileri tarafından sunulacak ve anısı yaşatılacak. Yıl boyunca radyo ve televizyonlarda onun anısını korumaya yönelik programlar da yer alacaktır.

Sonuç

Tarihi kişiliklere ve olaylara yeniden saygınlıklarının kazandırılması yalnızca Özbekistan'a özgü değildir. 19.yy'ın sonları ve 20 yy'ın başlarında eski imparatorluklar çöktü ve yeni global güçler yeni dünya dengelerini tehdit etti. Zamanla yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelen bunlar için en iyi savunma, milli birliklerini inşa etmelerinde yatmaktadır. Kuvvetli bir millî kimlik oluşturabilmek için, halkların ortak dili, medeniyeti ve tarihinin olması gerekir. Geçmişlerini anlamaları için, halkların geçmişlerini öğrenmeleri ve canlı tutmaları gereklidir.

Cedit'ler geçmişlerinin ihtişamına ilgi çekerek, ortak bir edebî dil yaratarak ve kültürlerini yaşatarak vatanlarının eninde sonunda gerçekleşecek olan bağımsızlığını korkusuzca aradılar. Türkiye ve İran'daki kardeşleri gibi modern ve bağımsız bir devlet kurmak konusunda başarılı olamadılar. Bütün Sovyetler Birliği'nde milliyetçilik yerine daha büyük bir sosyalizm ülküsüyle geçindiler.

Özbekistan'da millet oluşturma faaliyetleri bugün yeniden başladı. Cedit'lerin pek çok kere karşı karşıya kaldığı millî kimlik sorunuyla, benzer bir şekilde, bugün de Özbekistan'daki siyasi ve kültürel liderler karşılaşmaktadır. Jeo-politik tehdit bugün yalnızca askeri değildir; daha çok kültürel ve ekonomik emperyalizm şeklindedir. Gelecekteki baskılara karşı kendilerini güçlendir-

mek için, geçmişlerini etkin bir şekilde gözden geçirmekte ve saygınlıklarını kazanmaktadırlar. Rehberlik etmeleri ve telkinde bulunmaları

için atalarını aramaktadırlar. Özbek tarihinde milli birliği kuvvetlendirmek için en uygun yolu gösterecek olan yine de Cedid'lerdir.

KAYNAKLAR

- ALLWORTH, Edward
1990
The Modern Uzbeks: From The Fourteenth Century to The Present, Hoover _1
University Press, Stanford.
- ATKIN, Muriel 1992
"Religious, National and Identities In Central Asia", **In Muslims In Central Asia: Expressions of Identity and Change**, Ed. Jo-Ann Gross, Duke University Press, Durham.
- BENNIGSEN, Alexandre
1983
İslamic Threat to the Soviet State, Croom Helm, London.
- BOBOBBEKOV, H.
RAHİMOV, J.
SADİKOV, H. 1994
Özbekistan Tarihi (XIX Asming İkkinchi Yermi- XX Asrning Bashlari), Okutuvchi: Tashent, Chapter:29.
- BRAKER, Hans
1994
"Soviet policy Toward Islam", **In Muslim Commu-nities Remege**, eds. Andreas Kappeler, Gerhard Simon and George Bruner, Duke University Press, Durham.
- d'ENCAUSSE, Helene Carre
1994
"Colonizing the Territories", **In_Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview, 3rd Edition**, ed. Edwaard Allworth, Duke University Press.
- FIERMAN, William 1991
Language Planning and National Development: The Uzbek Experience,
- Mouton de Gruyter: New York.
- HAYİT, Baymirza
1987
Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul.
- KİLİCHECHEV, Fayzulla
1992
"Mustakillikning Fajiali Yoli", **_Shark Yulduzi**, (7).
- LAZZERINI, Edward J.
1992
"The Jadid Response to Pressure for Change in the Modern Age", **In Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change** ed. Jo-Ann Gross, Duke University Press, Durham.
- LEWIS, Bernard
1961
The Emergence of Modern Turkey, 2nd Edition, Oxford University Press, London.
- NARMATOV, Umarali
1993
"İstiklal Kaygusi", **Shark Yulduzi**, (2).
- SABOL, Steven
1995
"The Creation Central Asia: Delimitation", **Asian Survey**, No.2.
- SARAY, Mehmet
1987
Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspırali İsmail Bey (1854-1914), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- QADİRİY, Habibullah
1989
"Qadiriyning Songgi Kunlari: Hatira Kissa", **Yoshlik** Vol.4-5-6.
- QASİMOV, Begali
"Fitrat".

TÜRKİYE'NİN GÜVENLİK VE DIŞ POLİTİKA ALGILAMALARI ÇERÇEVESİNDE DOĞU VE GÜNEY KOMŞULARI İLE İLİŞKİLERİ

Lozan anlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana Türkiye'nin Avrupa ve dünya devletleri ile olan ilişkileri belli bir çerçeve içine oturtulmuştur. Bazı gözlemciler göre Türkiye Lozan anlaşması Müslüman dünyada, Batının teknolojik ve ekonomik üstünlüğüne karşı oluşan tarihsel tepkinin en başarılı örneğini vurgulamaktadır (AKGÖNENÇ, 1990: 450–451). Diğer bir görüşe göre de, Ortadoğu tarihinde ilk defa olarak, 19. yüzyıl Avrupa devlet modeline uygun bir **ulus-devlet**, Avrupa uluslar sistemine yani Avrupa uluslar hukukunun içine girmiştir, yani Avrupa gizini yakalamıştır (SANDER: 12–13).

Türkiye'nin jeo-stratejik konumu, adeta üç kıtayı birbirine bağlayan bir köprü durumunda olması ona özel bir durum sağlamaktadır. Türkiye'nin, sadece kıtaları değil, farklı kültürlerin, farklı siyasi yapılanmaların ve ekonomik oluşumlarında hem kesiştiği hem de birbirlerine teğet geçtiği bir noktada olması, ona hem avantaj hem de dezavantajlı bir durum sağlamaktadır. ***Türkiye, etrafını çevreleyen Balkanlar, Karadeniz ve Kafkaslar ile Ortadoğu bölgelerinin yarattığı bir üçgen içinde dış politikasının esaslarını belirlemek zorundadır.*** Bu bölgelerin Türkiye etrafında bir çemberin ana çizgilerini yarattığı düşünülürse, *bunların Türkiye üstündeki etkilerini ve Türkiye için önemlerini anlamak için her bölgenin de bağlı olduğu bir iç havzanın varlığını da hatırlamakta fayda vardır.* Örnelemek icap ederse, Balkanlardan öte bir Doğu Avrupa ve Karadeniz havzası; Karadeniz'den öte bir Rusya havzası; Kafkaslardan öte bunun geçit verdiği bir Orta Asya havzası ve Ortadoğu'dan öte bir Doğu Akdeniz havzası mevcuttur. Türkiye dış politikasını belirlerken bütün bu havzalar ve onların Türkiye açısından ifade ettikleri önemi dikkatle göz önünde tutmalıdır. Dolayısıyla bu havzalar için de, Türkiye'nin dış politikasının ***ikinci ve dış çemberi denilebilir.*** İşte bu sebeplerdir ki Türk Dış Politikasının belirlenmesi ve en etken bir şekilde uygulanması bir hayli güç, dikkat, doğru bilgi ve uzak görüş isteyen bir iştir.

Günümüzde ülkelerin dış politikaları belirli hedeflere göre belirlenmektedir. Bunlar şu sıraya göre sıralanabilir:

- Milli güvenliğin ve devletin bekasının sağlanması,
- Milli çıkarlar doğrultusunda ülkenin diğer ülkelerle ilişkilerinin belirlenmesi,

Doç. Dr. Oya Akgönenç MUGHİSUDDİN

Bilkent Ü. Uluslararası İlişkiler B. Öğr. Üyesi

- Jeo-stratejik konumun, ülke güvenliği ve çıkarları için en avantajlı şekilde kullanılmasının sağlanması,
- Ülkenin sosyo-kültürel sağlıklı ve olumlu gelişiminin sağlanması.

Belirlenen bu hedefler gayelerinde başarılı olabilmek için, mutlaka belirli bir çerçeveye içine oturtulmak zorundadırlar. Bu çerçeveyi belirleyen unsurlar ise;

- Ülkenin tarihi gelişim ve deneyimleri,
- Ülkenin jeo-politik ve jeo-stratejik konumu,
- Komşuları ve diğer devletlerle iletişim ve bağlantıları ve
- Sosyo-kültürel etkilenişinden oluşan unsurlardır.

Bu *belirleyici unsurlar* ise her ülke için farklı olup, ülkelerin dış politika hedeflerini çok farklı şekilde etkilemektedir. Hedefler prensipte aynı veya benzer olsalar bile, özel belirleyici unsurların etkisi altında bu sonuçlar çok farklı bir gelişim gösterebilirler.

Belirleyici unsurların yanı sıra ve bunlara ilaveten *değişen zaman, ortam, iç ve dış şartlar da* ülkelerin dış politika hedeflerinin belirlenmesinde veya güncel olarak şekillenmesinde farklılıklar yaratırlar. ***Bir ülkenin başarılı dış politikası bütün bu şartlar ve değişkenler göz önüne alınarak oluşturulan ve uygulanan bir politikadır.***

Önemli Dönem ve Değişimler Statükocu ve İç Dönük Dönem:

Türkiye 1923'ten bu yana iç ve dış politikada ekonomik kalkınmaya önem ve ağırlık vermiştir. Bir taraftan bu hedefi sağlamak çabası içinde iken, diğer taraftan da ülkenin güvenliğini ve devamlılığını garanti altında almak amacı ile **Yurtta Sulh, Cihanda Sulh** prensibini dış politikasının temel ögesi olarak benimsemiştir. Zaman içinde ise, değişen dünya kuvvet dengeleri çerçevesinde Türkiye, Batı Müttefik Savunma paktlarının kaçınılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu sayede de Türkiye'nin korunması garanti altına alınmıştır.

Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında devletin güvenliği ve bekası prensibi en önde gelen prensip olarak ele alınmıştır. 1923–1973 yılları arasında ki 50 yıllık dönemde Türk dış politikası genel hatları ile **statükocu ve içe dönük bir politikadır.** Bu dönem içinde bölgesel

Çatışmalarda genellikle tarafsız kalma ilkesi dikkatle uygulanmıştır, tabii Kore harbine katılma kararı hariç olmak üzere (GÜRÜN).

Soğuk Savaş Dönemi ve Sonrası

İki kutuplu kuvvet dengesi oluşumu içinde ise Türkiye, Batı gurubu içinde yer almıştır. 1970'lerden itibaren değişen dünya konjonktürü içerisinde Türkiye'nin de olaylara bakış açısında farklılıklar başlamıştır. Zamanla daha geniş ufuklu bir dış politika değerlendirmesine geçilmiş ve özellikle sınır komşuları ve yakın komşularla olan ilişkiler yeni değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Buralardaki politikalarda belirli değişiklikler yer almaya başlamıştır.

Türkiye dış politikası özellikle 1980'lerden sonra daha belirgin bir değişim içine girmiştir. Bu devrede yurtiçindeki iç etkenlerin dış politika oluşumlarına daha çok hâkim olmaya başladığı gözlenmektedir. Bu tarihten sonra *ilk defa ekonomik boyutta olmak üzere dışa açılmalar başlamıştır.* Bu akım, 1989'lardan sonra politik alana da sıçramıştır.

Esasen, 1989 'lar sonrası tüm dünyanın büyük bir değişim içine girdiği bir devredir ve böylece içteki ve dıştaki değişimler çakışmış ve ortaya çıkarttıkları etkiler de bir o kadar farklı ve kalıcı nitelikte olmuştur. Bu dönem içinde Türkiye sadece etrafındaki çember ülkelerle değil onların bağlı buldukları iç havzalarla da temasa geçmeye ve politikasını dış çember havzalarında da hissettirmeyi başarmıştır (FULLER).

Türkiye zaman içinde reaksiyoner bir politikadan daha çok aksiyoner bir politikaya doğru kayma çabası içine girmiştir ama henüz bu konuda gerektiği kadar yol katedildiği pek söylenemez.

Güvenlik Algılamaları ve Etkileyici Tarihi Olgular

Dünya Siyaset Arenasında 1990'lardan itibaren meydana gelen değişiklikleri belirlemekte fayda vardır çünkü bu değişiklikler dünyada ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgedeki olay ve gelişmelerin çerçevesini çizmektedir. Yine bu gelişmeler, 2000'li yıllara dönük projeksiyonların tabanını oluşturmaktadır. Bunlar, Dünya konjonktürü ve ülke gündemini etkileyen değişiklikler dizisi olup, şu kümeler içerisinde incelenmelidir:

NATO'nun Rolünün Değişmesi:

İki kutuplu dünya dengesinin değişmesinden sonra ayakta kalan NATO için yeni bir rol aranmaktadır. NATO'nun genişleyerek zamanla eski Varşova paktı ülkelerini de bünyesinde toplaması ve "*Barış için ortaklık ve işbirliği*" sloganı ve uygulaması ile etkin olmasına çalışılmaktadır (ASMUS, BLACKWELL, LARABEE, 1996: 79-101).

Rusya'da Komünist rejimin çöküşü ile eski Sovyetler Birliği 'nin tarihe karışması ve bunun sonucunda Sovyet hegemonyasındaki Kafkasya ve Orta Asya devletleri ile Karadeniz kıyılarında yeni ülkelerin bağımsız devletler olarak diğer kıyı devletleri ile işbirliğine girişmeleri,

Rusya Federasyonu'nun eski Sovyetler Birliğine nazaran daha küçük fakat en az onun kadar politik hırsla ve yayılma eğilimine sahip bir tutumla dünya politika sahnesinde yerini alması ve eski gücünü toplamak için her türlü politik eylemlere girişmesi, (GOLTZ, 1993: 92-115; BODLE, 1993: 509-524)

Güney Slav Birliği olarak tanınan Yugoslavya'nın, Rusya'daki gelişmeleri takiben 1989-dan itibaren dağılması ve Balkanlarda bu olayı takip eden gelişmeler, (AKGÖNENÇ),

Karadeniz kıyı ülkeleri arasında Türkiye öncülüğünde başlatılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİB) oluşumu,

İran'ı tamamen tecrit etme politikaları güden bir Amerika ve gerek Ortadoğu ve gerekse Balkanlardaki olaylarla yakından ilgili politikalar takip eden İranın yarattığı ortam, (PHILLIPS, 1995: 140-158; ALKAN, 1995: 19-27; AKGÖNENÇ, 1995: 158-174)

Ortadoğu'da başlatılan Barış Süreci ve bu çerçevede içinde yer alan gelişmeler,

Değişen dengeler içinde Bölgesel Güç olmak yolunda politikalar ve uygulamalar başlatan Türkiye'nin tutumu ve karşılaştığı engeller,

Türkiye'nin Gümrük Birliği süreci ve Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri,

Türkiye'nin İç Politik ve Sosyal Faktörleri

Böylesine geniş bir spektrum içerisinde Türkiye'nin tüm seçeneklerini kapsamlı olarak anlatmak bu makalenin hedefinin de ötesine geçebilir. Bu sebeple günümüzde yani özellikle 1995-1996 yılı içinde öncelik tanınan ve sürekli olarak Türk dış politikası gündeminde kalan birkaç bölge

üstünde yoğunlaşmakta yarar vardır (Dış Politika Enstitüsü Çalışma Grubu, 1992).

Ortadoğu'daki Durum

Türkiye'nin İran'dan başlayarak Tunus'a kadar geniş bir spektrum içinde temasta olduğu ve Ortadoğu ülkeleri olarak tanımlanan ülkeler uzun bir süre Türkiye gündeminde oldukça arka saflarda bırakılmış ve ancak 1960'lardan sonra tedricen bir yakınlaşma ve uzlaşma sürecine girmiştir. Tabii, buna ABD etkisi ile 1950'li yıllarda kurulan çeşitli paktları katmamak gerekir; zira o paktlar daha çok Amerikan stratejisinin bir parçası olarak gerçekleştirilmiş olup, birçok defa bu bölgedeki devletlerin kesin çizgilerle ayrılarak bloklaşmasına da yol açmıştır. O devrede daha çok Sovyet bloğu içinde kalan Mısır ile karşı bloğun önde giden ülkesi konumunda olan Türkiye arasında çok ciddi kutuplaşmalar olmuş ve bunun sonucunda Arap dünyasında Türkiye'ye karşı olumsuz tavırlar ve politikalar oluşmuştur.

1960 sonrası başlayan yakınlaşma oldukça ağır ilerlemiştir ve daha iyi gelişmeler 1980'leri beklemek zorunda kalmıştır. Ne var ki bu iyileşme ancak 10-15 yıl kadar sürmüştü ve 1990 da meydana gelen Körfez Savaşı ve değişen politik konjonktür yeniden Türkiye ile bazı Arap ülkelerini karşıt kamplara yerleştirmiştir. Türkiye halkının büyük çoğunluğunun Körfez savaşına bulaşmak istememesine karşın o sırada başta bulunan hükümetin kararı ve biraz da bu savaşta en etken rolü oynayan ABD'nin baskısı ile Türkiye, tarafsız kalmak yerine kendisini Batı kampında bulmuştur.

İran-İrak savaşı sırasında tarafsızlığını sürdüren Türkiye, Körfez savaşı sırasında aynı şeyi gerçekleştirmemiştir. Günün şartları içinde Güney Doğu Anadolu'da konuşlandırılan *Çekiç Güç* 1996'da Türk iç politikasının ana sorunlarından birisi haline gelmiştir.

Genel olarak bakıldığında **Körfez Arap Ülkeleri ve Suudi Arabistan ve Yemen'le** Türkiye ilişkileri gayet iyi devam etmektedir. **Tunus, Cezayir, Libya ve Fas'ta** aynı durumdadır. Her ne kadar, zaman zaman Libya'dan ve Cezayir'den yakınmalar mevcutsa da bunlar devletler ve ülkeler arasında olagelen türden olaylar olmanın ötesine geçmemektedir. **Mısır** burada yine bir farklılık arz etmektedir. Arap liderliği iddiasında bulunan Mısır, birçok konularda oldukça vokal hale

gelmiştir. Bunun en iyi örneği Mısır'ın düzenlediği terör zirve toplantısı ve en son aylar içinde Suriye ve Suudi Arabistan'la gerçekleştirdiği *mini zirve toplantısıdır*. Bu forumlarda Türkiye ile ilgili tenkitleri dile getirmekten de çekinmemektedir. Bu tutum ancak Mısır Cumhurbaşkanı'nın Temmuz 1996 başında Türkiye'ye yaptığı bir günlük çalışma ziyareti sırasında yumuşamaya başlamıştır.

Doğu Ekseninde İran

Ortadoğu da Türkiye'nin en uzun süredir barış içinde olduğu bir devlettir. İran'ın geçirdiği devrim ve kendi bünyesi ve politikasında yaptığı değişikliklere rağmen Türkiye ile olan ilişkileri 17. yüzyıldan bu yana düzenli ve kurallara uygun bir düzeyde devam etmiştir.

Son on, on beş yıldır İran'la daha geniş işbirliği girişimleri olmakla beraber, gerek Kafkaslarda ve gerekse Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Türkiye ile İran arasında sürekli ama açığa çıkmayan, adeta perde arkasında yürütülen bir rekabet mevcuttur. Buna rağmen bu rekabetin yıkıcı bir rekabet olmadığı hemen vurgulanması gereken bir husustur. İran için Türkiye Batıya ve Dünyaya açılış kapısıdır. Türkiye için de problemleri Arap komşuları sınırından sonra daha sakin ve güvenilir sınırlar sağlamak ve Kafkasya ve Orta Asya ile ilişkileri kolaylaştırmak açısından iyi İran ilişkileri çok önemli bir faktördür (FULLER). Çeçenistan gibi, Abhaza olayları gibi, Güney Kafkaslar, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye ilişkileri daha başka parametreler üstüne oturtulmuş bir makalenin kapsamına gireceğinden burada üstlerinde durulmayacaktır.

İran gibi önemli bir komşu ülkenin acık veya kapalı şekilde içinde olduğu ve Türkiye'nin de kendi açısından *tehdit algılaması* olarak kabul edeceği bazı faaliyetlerinin toplumca bilinmesinde ve bilimsel bir analiz yazısında belirtilmesinde fayda vardır. Olayların değerlendirilmesi gerçekçi temellere dayandırılarak yapılmalıdır. *Dış politika olumlu ve olumsuz tüm şartların ülke lehine o-labilecek en iyi denge içinde yürütülmesi olarak tanımlanır*sa, bu gerçekçi tutumun ne kadar önemli olduğu da ortaya çıkar. İran'la ilgili olarak bilinmesi gereken bazı önemli hususlarda aşağıda belirtilmiştir:

- İran devrinin gerçekleşmesinden bu yana, bu ihtilalin fedailerini kurulan *Hizbullah* örgütü

Ortadoğu'nun bir çok yerlerinde olduğu gibi Türkiye içinde de faaliyetlerde bulunmaktadır. Bölgede diğer ülkeler içinde kurulmuş bulunan benzer illegal örgütlere destek vermekte ve böylece bir "*Kurtuluş Hareketleri Çemberi*" yaratmaya çalışmaktadır. Bu arada yaptıkları terör eylemlerine de kendilerince *İslami Cihad* adını vermekte ve bazı yerlerde intihar komandoları kullanmaktadırlar.

- Gerçekleştirdikleri ve açıkça üstlendikleri çeşitli uluslararası terör faaliyetleri sebebi ile "*Teröre Destek Veren Ülkeler*" listesinde yer alan İran, yine aynı listede adı geçen Suriye, Yunanistan, Libya, Sudan, Küba ve Kuzey Kore gibi ülkelerle sıcak ilişkiler kurma azmi ve çalışması içinde görülmektedirler. Bunların içinde en az ikisinin (Yunanistan ve Suriye) ana hedefleri arasında Türkiye yer almaktadır. Dolayısıyla Türkiye bölgedeki bu tip gelişmelere pek de sıcak bakmamaktadır.

- Yine, kendine göre sebeplerle İran, Ortadoğu'da kurulmak ve geliştirilmek istenen "*Barış planına*" sıcak bakmamaktadır. Özellikle bu planın kendisinin baş düşmanı olarak kabul ettiği Amerika Birleşik Devletlerince desteklenmesi, İran'ın bu konuda yıkıcı bir tutuma girmesinin ana sebebidir. Dolaylı sebeplerle de olsa bu durum Türkiye ile İran'ı karşılıklı kamplarda yer almaya zorlamaktadır.

- Mısır ve Suudi Arabistan'a karşı girişilen ve İran tarafından desteklendiği ortaya çıkan olaylar bölgede istikrarı zedelemekte ve bölgede ki güç dengelerini de etkilemektedir.

- İran'ın bölgede en fazla menfaat birliği içinde olduğu ülke Rusya Federasyonudur. Yine bölge içinde Ermenistan'la yakın ilişkiler içindedir. Nitekim İranın Azerbaycan-Karabağ savaşı sırasında ki tutumu, diğer bölge ülkelerinin daima hatırlamaları ve dikkate almaları gereken bir tutum olarak altı vurgulanmalıdır.

- İran, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra uluslararası arenada yerlerini almaya ve dışa açılmaya çalışan pek çok Kafkasya ve Orta Asya ülkesi ile siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği içine girmeye başlamış olup, kendi *nüfuz havzasını* ve etki alanını genişletme politikasını yürütmektedir.

- İran'ın uluslararası silah ve uyuşturucu kaçakçılığı ile de bağlantıları bulunduğu yakalanan grupların sorgulamaları veya mallar üstünde ki işa-

ret, yazı ve dokümanlardan ortaya çıkmış bulunmaktadır. *Bu bağlamda, illegal birçok bölücü örgüt bu yeraltı piyasasından yararlanmak imkânını ele geçirmektedir.*

- İran tarihten gelme bir dostluk anlayışı içerisinde Ermenilere karşı müsamahakâr ve dostane davranışlarını sürdürmektedir. Onların işlerine karışmayarak veya üstlerinde herhangi bir baskı uygulamayarak, rahat bir ortamda hareket etmelerine imkân sağlamaktadır. Doğrudan olmasa bile, bu müsait ortam Türkiye'yi hedef alan *Ermeni Terörü* için az bulunur bir "korunma limanı" haline gelmektedir.
- Ermeni örgütlerinin yanı sıra, aynen onların şablonundan hareket eden PKK örgütünün de İran içinden bazı guruplardan destek gördüğü yine yakalanan kişi, doküman, silah ve mühimmattan anlaşılmalıdır*. Dolayısıyla bu durumlar Türkiye'de büyük bir huzursuzluk ve güvensizlik duygusu yaratmaktadır.

Her şeye rağmen Türkiye İran'la geleneksel, uyumlu diplomatik kurallar içinde sürdürülen ilişkileri devam ettirmekte ve Doğu ekseninde ki gerginliği mümkün olduğu kadar en alt seviyede tutarak, daha çok uzlaşma ve işbirliği yolları ile problem ve pürüzleri halletme yoluna gitmektedir.

Güneydoğu Ekseninde

Irak ve Suriye:

Irak'ın konumu farklıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi olaylar daha çok bölge dışındaki güçlerin etkisinde gelişmiştir. Türkiye'nin Irak ile uzun yıllardır devam eden bir *sıcak takip* politikası mevcuttur ve Türkiye PKK'ya karşı sürdürdüğü mücadelede icabında Irak topraklarına girerek, askeri harekâta bulunabilmektedir. Özellikle *Körfez savaşı*ndan sonra Irak etrafındaki komşulara zarar verecek durumda değildir. Bu geçici bir süreç olarak kabul olunsu bile 1990 dan dan bu yana Irak tarafından gelebilecek tehdit algılamaları Suriye'ye oranla çok azdır ve yine daha çok Kürt meselesi ve *Çekiç Güç* politikası ile bağlantılı olarak düşünülmektedir.**

Suriye ise bunun tam tersi bir tutum sergilemektedir. Sıcak takibi hoş görmek şöyle dursun, gerek Suriye içinde ve gerekse idarelerinde olan Beka vadisinde PKK kamplarına, yerleşim ve ya saklanmalarına olanak sağlamakta ve bunları sürekli olarak inkâr etmektedir. En son olumsuz ör-

neklerden bir tanesi de Yunanistan parlamentosundan Girit adasını temsil eden milletvekillerinden bazılarının, PKK lideri Apo'ya (Abdullah Öcalan) kahramanlık ve yiğitlik nişanesi olarak *Girit Hançeri* verme töreni Suriye topraklarında gerçekleşmiş olmasıdır. Bu olay Türk ve Yunan basını tarafından kapsamlı olarak kamuoyuna yansıtılmıştır.

Suriye bunun yanı sıra çeşitli konularda iddialarda bulunarak ve iyi komşuluk ilişkilerine uymayan politikalar üreterek iki ülke arasındaki gerginliği sürekli olarak yüksek tutmayı tercih etmiştir.

Bunlar arasında sayılabilecek davranışların bazıları şunlardır:

- Fırat ve Dicle suları üstünde daha fazla hak iddia ederek ve sürekli Türkiye'yi yeterince su vermemekle suçlayarak gerginlik yaratmak,
- Yunanistan ile anlaşmalar yaparak onlara askeri üslerin kullanım yetkisi vermek,
- PKK'ya her türlü destek vererek bunu Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanmak,
- Haritalarında Hatay bölgesini sürekli Suriye toprağı olarak göstererek gerginliği sürdürmek ve Türkiye'den toprak talebinde bulunmak,
- Çeşitli Arap zirvelerinde suyu bahane ederek Türkiye aleyhine bir ortam yaratmak ama bu kadar şikâyete rağmen Türkiye ile su konusunda masaya oturarak ilmi ve akademik bir çalışma yapmaya yanaşmamak.
- Son yapılan Türkiye — İsrail askeri anlaşmasını bahane ederek bunun Araplara ve özellikle kendisine yönetilmiş bir tavır ve düşmanca bir girişim olarak nitelendirmeye devam etmek.

Buna en iyi örnek olarak Arap Mini-Zirve bildirisi gösterilebilir.

Amerika Birleşik devletleri tarafından son yıllarda düzenli olarak yayınlanan *Uluslararası Terörist Ülkeler listesi* içinde hem Suriye hem de İran yer almaktadır. Gayri resmi nüfuz aracı olarak Uluslararası terörizmi kullanan Suriye, bu yolla baskı ve tehdit oluşturarak kendisi için avantaj veya çıkar sağlamaya çalışmaktadır.

Suriye'nin terörizmle ilişkisi, Filistinli örgütlere destek sağlamaya başlamıştır. İlk defa Lübnan'ı uygulama alanı yapmıştır. Esasen Lübnan da Suriye'nin "*Büyük Suriye*" hedef ve ideolojisinin bir parçası olarak görülmektedir. Tabii, bu ideolojinin diğer bir parçası da Türkiye toprakları olan Hatay vilayetidir.

Suriye kendine özgü metotlarla, kendi dış politikasının hedeflerini karşılıklı siyasi müzakerelerle değil de terör ve endirekt metotlarla çözmeyi tercih eden totaliter bir azınlık rejimidir.

Suriye illegal bölücü örgütleri destekleyip kullandığı kadar, silah ve uyuşturucu kaçakçılığını da kendi çıkarları doğrultusunda destekleyip, kullanmaktadır. Bu konuda Suriye'nin Lazkiye limanı özel bir yere sahiptir ve bu faaliyetlerin mihenk noktası veya en büyük transit merkezi olarak kullanılmaktadır.

Suriye, Türkiye'nin GAP projeleri çerçevesinde geliştirdiği kalkınma uygulamalarını baltalayarak, her türlü uyumsuzluk ve huzursuzluğu yaratarak Türkiye'de iç zayıflık ve istikrarsızlık ortamı meydana getirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmayı kendi milli çıkarları açısından yararlı bulmakta ve bunu hem açık hem de gizli metotlarla sürdürmektedir.

Suriye'de 250.000'den fazla Ermeni yaşamaktadır. Suriye hükümeti onların her türlü yasadışı faaliyetlere katılmalarına göz yummakta ve Ermenilerin Türklere ve Türkiye'ye karşı düşmanlık hislerini canlı tutma gayretleri içinde giriştikleri her türlü propaganda faaliyetine de izin vermektedirler. Bunun en güzel örneği Deyrizor'da ki Ermeni kilisesi bahçesine sözde "Ermeni Soykırımı" m simgeleyen bir anıtın dikilmesi ve Suriye hükümet yetkililerinin buna göz yummalarıdır.

Suriye'nin Ermeni Terörüne yıllardır destek verdiği ve hala da destek ve en azından himaye sağladığı bilinmektedir. Türkiye'ye karşı en kanlı terör eylemlerini geliştiren *Asala* teşkilatının özellikle silahlı eğitim ve lojistik destek açısından dolaylı veya doğrudan Suriye kanalını kullandığı Türk istihbarat birimlerince ortaya çıkartılmıştır. Asalanın yeraltı teşkilatının ana karargâhı da çok uzun zamandır Şam da yer almış bulunmaktaydı. Şimdi bölücü örgüt *PKK* bunun yerini almış bulunmaktadır. Olay, Yunanistan — Güney Kıbrıs Suriye bağlantısı içinde düşünülürse Türkiye açısından ne kadar büyük bir önem taşıdığı rahatça ortaya çıkar.***

Güney Ekseninde İsrail:

İsrail'in durumu ise daha değişiktir. Türkiye çok uzun yıllar İsrail'in Arap topraklarını haksız işgalini protesto etmek amacı ile İsrail ile olan diplomatik ilişkilerini son derece düşük seviyede

tutmuştur. Ancak Mısır'ın İsrail'le barış anlaşması imzalaması ve bazı diğer Arap ülkelerinin İsrail ile daha dostane ilişkilere girmesinden sonra Türkiye de İsrail ile yakın ilişkiler kurmuştur. Dikkat edilmesi gereken diğer bir hususun da Filistin temsilciliğinin de aynı zamanda elçilik düzeyine çıkartılmış olmasıdır.

1995 içinde Amerika Birleşik Devletlerinin büyük girişimleri ile gerçekleştirilen *Ortadoğu Barış Süreci'nin* Türkiye de desteklemiştir. Bu arada 1995 yazında Kazablanka'da yapılan Ortadoğu ekonomik zirve toplantısına da katılarak, Ortadoğu'daki olumlu gelişmeleri desteklemeye devam etmiştir, Şubat 1996'da da Türkiye ile İsrail arasında bir *Askeri Eğitim İşbirliği* anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın tümünün parlamentoda tartışılmaması veya kamuoyuna açıklanmaması sebebi ile Türkiye içinde ve dışında büyük spekülasyonlara sebep olmuştur (Aksiyon, 1996, S.76). Anlaşma ve bu konuda bürokrasinin tutumu daha uzun bir süre bu spekülasyonların devam edeceğini göstermektedir. Önümüzdeki aylar içinde ki gelişmeler bu ekseninde ki faaliyetlerin hangi yönde gelişeceğini ve Türk dış politika ve güvenlik algılamalarını nasıl etkileyeceğini gösterecektir. Bu sebeple, şimdilik dikkatli bir bekleme ve izleme politikasının izlenmesinde fayda vardır.

İleriye Dönük Öneriler

Sadece bu anlatılan konulara bakarak bile Türk Dış Politikası için yapılacak öneriler şöyle ifade edilebilir:

- Daha tanımlayıcı, daha aktif ve olayları belirleyici olmak zorundadır ve bunu yapabilmesi için her şeyden önce *bir yaklaşım değişikliği* gerekmektedir.
- Olayları teferruatı ile takip edebilmek için daha geniş bir araştırma ve tahmin yapabilme yeteneğine sahip *think tank'lere* ihtiyaç vardır. Bunların gerektiği gibi çalışabilmesi için de paraya ihtiyaç vardır.
- Olayların neden olduğu kadar ve ondan **daha çok, neler olabileceği ve nasıl olması gerektiği** konusunda ciddi çalışmaların yapılması gerekmektedir.
- Bölgesel bazda istikrar ve güvenliğin sağlanması konusunda, Türkiye'nin daha çok mesuliyet yüklenmesi ve buna her şeyden önce zihnen ve psikolojik bakımdan hazır olması gerek-

mektedir. **Bölgesel Güç** olmak isteyen ve bu konuda potansiyeli olan bir ülke olarak Türkiye'nin daha kararlı adımlar atması gerekmektedir.

- Milli Çıkarların ne olduğu yeniden tanımlanmalı ve politikalar ona göre bilinçli olarak hazırlanmalıdır.

- Bazı slogan ve uygulamaların, değişen zaman şartlarına ne derece uygun olduğu gözden geçirilerek gereken uyarlamalar yapılmalıdır.

Türk dış politikası takipçi olmaktan çıkarak daha çok gündem belirleyici olmak zorundadır.

Dünyada süratle değişen dengeler ve orta

ya çıkan yeni politik ve sosyal akımlar, Türkiye 'yi de kendi dış politika uygulamaları ve ilkelerini sorgulamaya mecbur bırakmıştır. Yeni şartlar ve değişimler Türkiye'nin dış politika kararlarında daha dinamik olması konusunda içte ve dışta kuvvetli bir talep yaratmıştır. Ülke içindeki aydınlar ve karar oluşturma merkezleri de, gittikçe artan ölçüde, **Türk dış politikasının artık takipçi olmaktan çıkarak daha çok gündem belirleyici bir tutum içine girmesini zorlamaya başlamıştır** (AHMAD, 1993:15-45)

KAYNAKLAR

- AHMAD, Ferouz
1993
The Making of Modern Turkey, New York: Routledge.
- AKGÖNENÇ, Mughisuddin, Oya
1990
"Türkiye'nin Rus Dış Politikası: 1990 Sonrası Gelişmeler ve bu gelişmeler Çerçevesinde Dış Politika Tercihleri", **Yeni Türkiye**, S.3, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, Ankara
- "Güney Slav Birliği Dağılırken", **Yeni Türkiye**, Ankara.
- 1995
"Humeeyni'den Sonra İ-tan'm Dış Politikası", **Avrasya Dosyası**, C.2, S.1, Alıç Matbaası, Ankara.
- ALKAN, Mustafa Nail
1995
"İran'ın Batı İle İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, C.2, S.1, Alıç Matbaası, Ank.
- ASMUS, D. Ronald
BLACKBELL, D. Robert
LARABEE, F. Stephan
1996
"Can NATO Survive", **The Washington Quarterly**, Spring.
- BODLE, C. William
1993
"Threats From The Former USSR", **Orbis A Journal of World Affairs**, Vol.37, No.4, Fail.
- Dış Politika Enstitüsü Çalışma Grubu
1992
Türk Dış Politikasının Hedefleri, Monogram, DPE Yayınları, Ankara.
- FULLER, E. Graham
Turkey's New Geopolitics From the Balkans to Western China, Boulder, Weasview Press.
- GOLTZ, Thomas
1993
"Letter From Euraasia: The Hidden Russian Hand", **Foreign Policy**, No.92, Fall, USA.
- GÜRÜN, Kamuran
Türk Sovyet İlişkileri (1920 -1953), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- PHILLIPS, A. James
1995
"İran'ın Kuşatılması", **Avrasya Dosyası**, C.2, S.1, A-İç Matbaası, Ankara.

SANDER, Oral

"Lozan'ın Uluslararası Tarih Açısından Yorumu", **70 Yılında Lozan Barış Anlaşması**, İnönü Vakfı, Ankara.

Değerlendirilmesi-1996" çalışmasından; Faruk Sükanın "İhanetler Karşısında Türkiye", 1995 adlı çalışmasından; T.C. İçişleri Bakanlığı'nın "Bölücü Örgütlerin İran, K. Irak ve Suriye Kampları", 1995 raporundan Ağustos 7, 1995 ve Şubat 15, 1995 Time Dergisinden faydalanılmıştır.

.....

Aksiyon Dergisi, Yıl.2, S.76, Mayıs.

** Cumhuriyet, Milliyet, Sabah Gazeteleri, Mart - Temmuz 1996.

.....

Sabah, Hürriyet ve Cumhuriyet Gazeteleri, 8, 9 Haziran 1996.

*** Bu bölüm için Jane's Intelligence Review, Vol.7, no.4, London, 1995; ABD Dışişleri Bakanlığı 1991 ve 1994 Terör Raporları; Milliyet, 1 Temmuz 1995; Nokta Dergisi, Yıl. 13, S.31, 1995; Sabah, Milliyet, The Sunday Telegraph ve The Sunday Times, Nisan 1995-Nisan 1996 ve "International Terrorism and the Drug Connection Symposium on International Terrorism", 17-18 Nisan 1994 Ankara Raporundan faydalanılmıştır.

* Bu bölüm için ABD Dışişleri Bakanlığı'nın "Patterns of Global Terrorism" kitabından, The Independent, The Guardian 6 Mart 1996 gazetelerinden T.C. Hükümeti İçişleri Bakanlığı'nın "Uyuşturucu Olaylarının Genel

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN AVRASYA ÜLKELERİ İLE OLAN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ (1991-1995)

Türkiye Cumhuriyeti, SSCB parçalanmadan önce Avrasya için sadece jeopolitik durumu ile askeri önem taşımaktaydı.

Doğu Blokunun yıkılması tüm dünya ve Türkiye için sürpriz olmuştur. Sovyet Rusya'nın parçalanması beklenmekle birlikte zamanı bilinmemekte ve bu kadar çabuk olacağı tahmin edilmemekteydi. Bu nedenle bütün dünya gibi Türkiye de bu büyük olaya hazırlıksız yakalanmıştır.

Avrupa ülkeleri Doğu Blokunun parçalanması ile Türkiye'nin askeri önemini yitireceği kanısında idiler. Çünkü SSCB parçalanınca komünist tehdidi ortadan kalkmış oluyordu. Beklenenin tam tersine Türkiye Cumhuriyeti eskisine oranla önemini yitirmemiş, prestij ve sorumluluk kazanmıştır. Türkiye'nin değerini daha da arttıran bu durumun temel nedenleri şunlardır: Türkiye, Orta Asya ülkeleri ile dil, din, ırk ve tarih birliğine sahiptir. Bu çok önemli nedenlerden ötürü Orta Asya Cumhuriyetleri Türkiye ile doğal ve sıcak ilişkiler içerisinde. Türkiye, ortak bağları nedeniyle şu an Avrupa ile Orta Asya ülkeleri arasında köprü durumundadır. Türkiye'nin, tarafsız, barışçı ve radikal olmayan (mantıklı hareket eden, fevri ve duygusal çıkışlarda bulunmayan) tutumu, Avrasya için çok önemli bir denge unsurudur.

Türkiye Cumhuriyeti Avrasya için güvenlik açısından çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkiye, Orta Asya Cumhuriyetleri için ılımlaştırıcı ve çıkması muhtemel etnik ve dini çatışmaları harmonize edici durumdadır.

Orta Asya'da çıkacak her türlü savaş ve kargaşa Avrupa'nın güvenliğini tehdit edecektir. Ayrıca çıkacak karışıklıklar Rusya Federasyonu tarafından kullanılabilir.

Yeni oluşan Avrasya ülkeleri, zor bir geçiş dönemi yaşamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, bölgedeki yeni bağımsız devletleri ilk olarak tanıyan ve imkanları ölçüsünde destek vermeye çalışan ve doğal bağlarından dolayı bölge ülkelerine en yakın ülkedir. Yapılan yardımlar Türkiye'nin ekonomik olanakları ile sınırlı olduğundan, bu ülkelerin ayakta durabilmesi için gelişmiş ülkelerin bölgeye yatırım yapmaları konusunda girişimde bulunulmalıdır.

SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye dünyanın en hassas ve kıvılcımlı yerleri olan Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu'da etkili bölge devleti olmuştur. Türkiye, oldukça hareketli Avrasya bölgesinde izleyeceği güvenilir, istikrarlı ve

Aynur COŞKUN

*Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst.
Araştırma Görevlisi*

dinamik politikalarıyla Orta Asya, Balkanlar, Kafkaslar ve hatta BDT sınırları içinde de söz sahibi bir güç merkezi haline gelebilecektir. Bu itibarla, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Avrasya bölgesinde ortaya çıkan yeni bağımsız devletlerle Türkiye'nin diplomatik ilişkileri şöyle özetlenebilir:

Türkiye Kazakistan İlişkileri

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Kazakistan'ı aynı gün tanımış ve tanıyan ilk ülke olmuştur. 2 Mart 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve büyükelçiliğimiz 18 Nisan 1992 tarihi itibarıyla faaliyete geçmiştir.

Kazakistan'ın Ankara Büyükelçiliği'ne atanan Kanat Savdabayev, 20 Mayıs 1992 tarihinde Ankara'ya gelerek görevine başlamış, 10 Temmuz 1992 tarihinde güven mektubunu Cumhurbaşkanı'na sunmuştur.

Türkiye ile Kazakistan arasında bağımsızlık öncesi dönemden itibaren Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, Başbakan ve Bakanlar düzeyinde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Bu çerçevede, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev resmi ziyaret ve diğer vesilelerle 1991 Eylül, 1992 Ağustos, 1992 Ekim, 1993 Temmuz ve 1994 Ekim tarihlerinde ülkemize gelmiştir. Merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1991 Mart ayında, Dışişleri Bakanı 1992 Mart ayında, Cumhurbaşkanı Demirel'in Başbakanlığı sırasında 1992 Nisan — Mayıs ayında, merhum Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1993 Nisan ayında, Cumhurbaşkanı Demirel 1995 Haziran ayında Kazakistan'ı ziyaret etmişlerdir.

Başbakan Tansu Çiller, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in davetine icabetle 14-16 Ağustos 1995 tarihlerinde Kazakistan'ı ziyaret etmiştir. Söz konusu ziyaret sırasında Başbakan Çiller ve Cumhurbaşkanı Nazarbayev, başbaşa bir görüşme yapmışlar, ayrıca başkanlıklarında heyetler arası görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Söz konusu görüşmelerde, Türkiye ile Kazakistan arasında mevcut çok yönlü ilişkilerin ve işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi üzerinde durulmuş, iki ülkeyi ilgilendiren ayrıca bölgesel ve uluslararası konular ele alınmıştır.

Ziyaret sırasında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Veysel Atasoy, Kazakistan Petrol ve Gaz Sanayii Bakanı Nurlan Balgımbayev ile kapsamlı görüşmelerde bulunmuş, iki bakan Kazakistan petrolünün Ceyhan terminaline taşınmasına ilişkin projenin yatırım öncesi dokümanlar paketinin hazırlanması için bir ortak şirket kurulması konusunda bir protokol imzalamışlardır.

Öte yandan, Türkiye Merkez Bankası ile Kazakistan Milli Bankası yetkilileri tarafından iki banka arasında bir işbirliği protokolu imzalanmıştır.

Ziyaret sırasında "Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması", "Cezai Konularda Karşılıklı Adli Yardımlaşma ve Suçluların İadesi Anlaşması", "Bitki Koruma ve Karantina Alanında İşbirliği Anlaşması" ile "Hayvan Sağlığı Alanında İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır.

Türkiye, diğer kardeş cumhuriyetler için de olduğu gibi Kazakistan'ın da üçüncü ülkeler tarafından tanınması ve uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliği ilişkileri kurması, bağımsızlığının ve egemenliğinin pekiştirilmesi için özellikle batılı ülkelerin ilgi ve dikkatinin çekilmesi, ekonomik güçlüklerinin hafifletilmesi için üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması, lider ve yetkililerin yurtdışı temas ve ziyaretlerinde yardımcı olunması gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.

Kazakistan'dan 1 genç diplomat 15 Haziran-15 Nisan 1992 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı Eğitim Merkezi tarafından Türk Cumhuriyetlerinin genç diplomatları için düzenlenen mesleki eğitim kursuna katılmıştır. 13 Eylül-21 Ekim 1993 tarihlerinde düzenlenen kurslara ise Kazakistan'dan 5 genç diplomat iştirak etmiştir. 16 Eylül-19 Ekim 1994 tarihleri arasında düzenlenen kurslara 3 Kazak diplomat katılmıştır. Böylece söz konusu kurslara şimdiye kadar toplam 9 Kazak diplomat katılmış bulunmaktadır.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in 1994 Ekim ayında ülkemizi ziyareti sırasında, iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli istişa reler yapılması konusunda bir protokol imzalanmıştır.

Türkiye - Kırgızistan İlişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş; 29 Ocak 1992'de de diplomatik ilişkiler tesis etmiş-

tir. Bişkek Büyükelçiliğimiz 18 Mart 1992 tarihinde faaliyete geçmiş, resmi açılışı ise Başbakanlığı sırasında 27 Nisan-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında bölgeyi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Demirel ile Kırgızistan Cumhurbaşkanı tarafından 29 Nisan 1992 tarihinde yapılmıştır.

Kırgızistan 5 Ekim 1992 tarihinde Ankara'ya Maslahatgüzar göndermiş; Büyükelçi olarak atadığı Tölömüş Okeev de 1993 Temmuz ayında Ankara'ya gelerek görevine başlamıştır. Kırgızistan Büyükelçiliğinin resmi açılışı, Ankara Zirvesi münasebetiyle ülkemize gelen Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev ile Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve dönemin Başbakanı Demirel tarafından 31 Ekim 1992'de yapılmıştır.

Türkiye ile Kırgızistan arasında bağımsızlıktan sonra, Cumhurbaşkanı, Meclis Başkanı, Başbakan ve Bakanlar düzeyinde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Bu çerçevede, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev 1991 Aralık ve 1994 Ekim aylarında resmen, 1992 Haziran, 1992 Ekim, 1993 Temmuz ve 1994 Ekim aylarında diğer vesilelerle ülkemizi ziyaret etmiştir. Dışişleri Bakam 1992 Mart ayında, Demirel 1992 Nisan ayında, Cumhurbaşkanı Turgut Özal da 1993 Nisan ayında Kırgızistan'ı ziyaret etmişlerdir.

Başbakan Demirel, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in davetine icabetle 16-17 A-ğustos 1995 tarihlerinde Kırgızistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

Söz konusu ziyaret sırasında Başbakanımız ve Cumhurbaşkanı Akayev başbaşa bir görüşme yapmışlar, ayrıca başkanlıklarında heyetler arası görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Görüşmelerde, Türkiye ile Kırgızistan arasında mevcut çok yönlü ilişkilerin ve işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi üzerinde durulmuş, ayrıca iki ülkeyi ilgilendiren bölgesel ve uluslararası konular ele alınmıştır.

Ziyaret sırasında iki ülke arasında "Karma Ekonomik Komisyonun Kurulmasına Dair Anlaşma" ile "Çevre Alanında İşbirliği Anlaşması" imzalanmıştır.

Ziyaret sırasında, Kırgızistan'da "Uluslararası Ruhaniyet Derneği"nin 1994 yılı Uluslararası Kurmancan Datka (Kurmancan Sultan) ödülü Başbakanımıza tevdi edilmiştir. İlk kez verilen bu ödülün, Başbakanımızın Türkiye ekonomisinin ve kültürünün gelişmesi ve devletler arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması yolundaki çalış-

malarna Kırgız halkının verdiği yüksek değer ve Kırgız halkının Türk halkına olan derin saygısının bir göstergesini teşkil ettiği yetkililerce belirtilmiştir.

Türkiye, diğer kardeş ülkeler için de olduğu gibi Kırgızistan'ın üçüncü ülkeler tarafından tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliği ilişkileri kurması, bağımsızlığının ve egemenliğinin pekiştirilmesi için özellikle batının ilgi ve dikkatinin çekilmesi, ekonomik güçlüklerinin hafifletilmesi için üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması, lider ve yetkililerinin yurtdışı temas ve ziyaretlerinde yardımcı olunması gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.

Kırgızistan'ın 5 Mayıs 1995 tarihinde kabul edilen yeni Anayasasında yapılması öngörülen bazı değişiklik önerileri hakkında Kırgız makamları ülkemizden görüş ve önerilerin beklendiğini belirtmiş ve bu çerçevede, ilk Kırgız Anayasasının hazırlanması çalışmalarına katılmış olan Anayasa Profesörü Dr. Ergun Özbudun ve Dışişleri Bakanlığı Hukuk Müşavirliğinin görüş ve önerileri Kırgız makamlarına iletilmiştir.

Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarından gelen genç diplomatlara Dışişleri Bakanlığı Eğitim Merkezinde 1992 yılından beri düzenlenen mesleki kurslara Kırgızistan Dışişleri Bakanlığında da genç diplomatlar katılmaktadır. 1992-1994 tarihleri arasında düzenlenen kurslara 5 Kırgız diplomat katılmıştır.

Türkiye - Türkmenistan ilişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş, 29 Şubat 1992 tarihinde de diplomatik ilişkiler tesis etmiştir. Aşkabad Büyükelçimiz 26 Mart 1992'de güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır. Büyükelçiliğimizin resmi açılışı ise, Başbakanlığı sırasında, 27 Nisan-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında bölgeyi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Demirel ile Türkmenistan Cumhurbaşkanı tarafından 2 Mayıs 1992 tarihinde yapılmıştır.

Türkmenistan'ın ilk Ankara Büyükelçisi Han Ahmedov, 25 Temmuz 1992 tarihinde Ankara'ya gelerek görevine başlamıştır. Türkmenistan Büyükelçiliğinin resmi açılışı ise Ankara Zirvesi vesilesiyle ülkemize gelen Türkmenistan Cumhurbaşkanı ile Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan

Demirel tarafından 29 Ekim 1992 tarihinde yapılmıştır.

Türkiye ile Türkmenistan arasında bağımsızlıktan sonra Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakanlar düzeyinde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Bu çerçevede Dışişleri Bakanı Şubat 1992, Nisan 1994, Temmuz 1995'te; Başbakan Demirel Mayıs 1992'de ve Ekim 1994'te, Cumhurbaşkanı Turgut Özal Nisan 1993 'te Türkmenistan'ı ziyaret etmişlerdir. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov da Aralık 1991'de resmi ziyaret Haziran 1992, Ekim 1992, Temmuz 1993, Ekim 1994 ve Ocak 1995'te diğer vesilelerle, Haziran 1994'te resmi ziyaret için Türkiye'ye gelmiştir.

Başbakanımız Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un davetine icabetle 17-18 Ağustos 1995 tarihlerinde Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir.

Söz konusu ziyaret sırasında, Başbakanımız ve Cumhurbaşkanı Niyazov, başbaşa bir görüşme yapmışlar, heyette yer alan Bakanlarımız da muhataplarıyla görüşmeler yapmışlardır.

Söz konusu görüşmelerde, Türkiye ile Türkmenistan arasında mevcut çok yönlü ilişkilerin ve işbirliğinin daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi üzerinde durulmuş, iki ülkeyi ilgilendiren ayrıca bölgesel ve uluslararası konular ele alınmıştır.

Ziyaret sırasında, "Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması" ve "Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma" imzalanmıştır.

Dışişleri Bakanlığı Eğitim Merkezince yeni Bağımsız Ülkeler genç diplomatları için 1992 yılından beri düzenlenen kurslara şimdiye kadar 13 Türkmen genç diplomat iştirak etmiştir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov 19-21 Haziran 1994 tarihleri arasında ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov'un Cumhurbaşkanımız ile yaptığı görüşmede, diğer konular meyanında doğalgaz boru hattı konusu da ele alınmıştır. Türkmen doğalgazının İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakline ilişkin boru hattı projesinin hızlandırılmasını arzuladıklarını belirten Niyazov, hattın Türkmenistan'dan geçecek bölümünün yapımına başladıklarını söylemiştir. Niyazov, ayrıca ülkesindeki petrol ve doğalgaz kaynaklarını Türkiye ile ortak işletmek istediklerini de belirtmiştir.

Söz konusu ziyaret sırasında iki ülke ilişkilerinin ve işbirliğinin daha da geliştirilmesine ilişkin bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Zabıtta yer alan hususlar arasında, iki ülke arasında alt yapı projeleriyle müteahhitlik hizmetleri, sanayi, tarım, enerji vb. alanlarda işbirliğinin devam ettirilmesi, tarafların birbirlerine en ziyade kayırılan ülke statüsü tanınmaları, tarafların doğalgaz boru hattı projesinin ve proje dahilinde Türkiye'ye doğalgaz sağlanmasının süratle gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaları, Türkmenistan'dan Türkiye'ye düzenli elektrik enerjisi sağlanması ve Türk ve Türkmen elektrik sistemlerinin birbirlerine bağlanması konularında başlatılan görüşmelerin ve çalışmaların hızlandırılması ve çifte vergilendirilmenin önlenmesi ile deniz ticareti alanında birer anlaşma akdedilmesi hususları yer almıştır.

Ziyaret dolayısıyla Ankara'da bir caddeye Aşkabad Caddesi adı verilmiştir.

Cumhurbaşkanımız, resmi yetkililer, işadamları ve basın mensuplarından oluşan bir heyetle görüşmelerde bulunmak ve Türkmenistan'ın üçüncü bağımsızlık yılı törenlerine katılmak üzere 25-27 Ekim 1994 tarihlerinde Türkmenistan'ı ziyaret etmişlerdir.

Cumhurbaşkanımız ile Türkmenistan Cumhurbaşkanı 26 Ekim günü "Türkiye Cumhuriyeti ile Türkmenistan Arasında Türkmenistan'dan Doğalgaz Alımı ve Satımı Anlaşması" nı imzalamışlardır.

Dışişleri Bakanımız da 9-11 Temmuz 1995 tarihlerinde Türkmenistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Ziyaret sırasında ikili işbirliği konuları ve iki ülkeyi ilgilendiren bölgesel ve uluslararası konular ele alınmıştır. Bu meyanda görüşmelerde, petrol ve doğalgaz boru hattı, Türk işadamlarının Türkmenistan'da karşılaştıkları sorunlar, Türkmenistan'ın Türk vatandaşlarından almaya devam ettiği yüksek vize harçları meselesi ele alınmıştır.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Niyazov Dışişleri Bakanımız ile görüşmesinde, iki ülke arasında uzun vadeli ve kapsamlı bir işbirliği programı hazırlanması önerisinde bulunmuştur. Bu konuda teknik düzeyde çalışmalar sürmektedir.

Türkiye, diğer kardeş ülkeler için de olduğu gibi Türkmenistan'ın üçüncü ülkeler tarafından tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliği ilişkileri kurması, bağımsızlığının ve egemenliğinin pekiştirilmesi için ö-

zellikle batının ilgi ve dikkatinin çekilmesi, ekonomik güçlüklerinin hafifletilmesi için üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması, lider ve yetkililerinin yurt dışı temas ve ziyaretlerinde yardımcı olunması gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.

Türkmenistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandığından beri dış politikasını Cumhurbaşkanı Niyazov'un "Olumlu Tarafsızlık" ilkesi doğrultusunda yürütmektedir. Son olarak 14-15 Mart 1995 tarihinde İslamabad'ta yapılan ECO zirvesinde Niyazov ülkesinin tarafsızlık statüsünün diğer ülkelerce de tanınması için girişimde bulunmuş, bu hususta ECO belgelerinde yer verilmesini istemiş ve bu meyanda Cumhurbaşkanımızın desteğini talep etmiştir. Destek talebine Cumhurbaşkanımızca olumlu karşılık verilmiştir. Konu İslamabad Bildirisinde yer almıştır.

Türkiye Türkmenistan Cumhurbaşkanının, söz konusu girişimini, tarafsızlık statüsünü Türkmenistan'ın bağımsızlığını güçlendirecek bir araç olarak gördüğü cihetle desteklenmektedir.

Özbekistan Türkiye İlişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Özbekistan'ı aynı gün tanımış ve tanyan ilk ülke olmuştur. 4 Mart 1992 tarihinde diplomatik ilişkiler tesis edilmiş ve Taşkent Büyükelçimiz 25 Nisan 1992 tarihinde güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır. Büyükelçiliğimizin resmi açılışı ise Başbakanlığı sırasında 27 Nisan-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında bölgeyi ziyaret eden Demirci ile Özbekistan Cumhurbaşkanı tarafından 28 Nisan 1992 tarihinde yapılmıştır.

Özbekistan'ın Ankara Büyükelçiliğinin resmi açılışı ise Ankara Zirvesi münasebetiyle ülkemize gelen Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov ile Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Demirci tarafından 30 Ekim 1992 tarihinde yapılmıştır. Özbekistan'ın Ankara Büyükelçiliğine atanan eski Dışişleri Bakanı Ubeydullah Abdurrazzakov da 31 Ocak 1993 tarihinde ülkemize gelerek görevine başlamıştır. Büyükelçi Abdurrazzakov 1994 Şubat ayında danışmalar bahanesiyle Taşkent'e çağırılmış ve görevinden alınmıştır. Özbekistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi Abdurgafur Abrurrahmanov 5 Ağustos 1994 tarihinde görevine başlamıştır.

Türkiye ile Özbekistan arasında bağımsızlıktan sonra, Cumhurbaşkanı, Başbakan

ve Ba-

kanlar düzeyinde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Bu çerçevede Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov resmi ziyaret ve diğer vesilelerle, 1991 Aralık, 1992 Haziran, 1992 Ekim, 1993 Temmuz, 1994 Haziran ve Ekim aylarında ülkemize gelmiştir. Zamanın Dışişleri Bakam Hikmet Çetin, 1992 Mart ve 1994 Nisan aylarında, Başbakan Demirci 1992 Nisan ayında, Cumhurbaşkanı Turgut Özal 1993 Nisan ayında Özbekistan'ı res men ziyaret etmişlerdir.

Başbakanımız, Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un davetlisi olarak 9-10 Temmuz 1995 tarihlerinde Özbekistan'ı ziyaret etmişlerdir.

Başbakanımız ziyareti sırasında Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ile başbaşa bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Türk - Özbek ilişkilerinin mevcut durumu ile gelecekte yapılabilecekler ele alınmış, bölgesel ve uluslararası sorunlar hakkında görüş teatisinde bulunulmuştur.

Ziyaret sırasında Türk - Özbek ilişkilerinin gelecekte alacağı mahiyeti belirleyen ve ilişkilere yeni bir doğrultu getiren bir Mutabakat Zaptının yanı sıra, Türkiye ile Özbekistan arasında Karma Ekonomik Komisyon Kurulmasına Dair Anlaşma, Vize Kolaylığı Anlaşması, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Konularını Düzenleyen bir Anlaşma ile Büyükelçiliklerin Yerleşim Konulan ile İlgili Düzenlemeler İçeren bir Anlaşma imzalanmıştır.

Türkiye, diğer kardeş ülkeler için de olduğu gibi Özbekistan'ın üçüncü ülkeler tarafından tanınması, uluslararası ve bölgesel kuruluşlara katılması veya işbirliği ilişkileri kurması, bağımsızlığının ve egemenliğinin pekiştirilmesi için özellikle batının ilgi ve dikkatinin çekilmesi, ekonomik güçlüklerinin hafifletilmesi için üçüncü ülkelerin ve uluslararası kuruluşların destek ve yardımlarının sağlanması, lider ve yetkililerinin yurtdışı temas ve ziyaretlerinde yardımcı olunması gibi hususlarda çalışmalar yapmıştır.

Dışişleri Bakanlığı Eğitim Merkezince yeni Bağımsız Ülkeler genç diplomatları için düzenlenen mesleki eğitim kurslarına Özbekistan'dan 1992'de 4 kursiyer katılmış, 1993'te katılacağı bildiren 4 kursiyer son anda gelmemiştir. 16 Eylül-19 Ekim 1994 tarihleri arasında düzenlenen kurslara ise 8 Özbek diplomat katılmıştır. Böylece söz konusu kurslara şimdiye kadar toplam 12 Özbek diplomat katılmış bulunmaktadır.

Türkiye-Özbekistan ilişkileri 1994 başında ciddi bir krize girmiştir. Bu durum Özbekistan

Cumhurbaşkanı Kerimov'un 1993 yılında yasaklanan Muhalefet Partisi Erk'in lideri Muhammed Salih ve diğer bazı muhaliflerin Türkiye'ye geldikleri, burada rejim aleyhtarı faaliyetlerde buldukları, özellikle Türkiye'de okuyan Özbek öğrencileri kışkırttıkları ve bu faaliyetlerin de Türkiye'deki bazı çevrelerden destek aldıkları veya müsamaha gördükleri yolundaki düşünce ve görüşlerinden ileri gelmiştir. Kriz, Kerimov'un Haziran 1994'te ülkemizi ziyareti sırasında, Cumhurbaşkanımız ve Başbakanımız tarafından kendisine Türkiye'nin Özbekistan ve rejimi aleyhindeki faaliyetlere sahne olmasına müsaade edilmeyeceği yönünde verilen teminat ile dondurulmuştur. Muhammed Salih'in 6 Ağustos 1994'te biten ikamet müsaadesi uzatılmamış ve adı geçen en üst düzeyde verilen talimat sonucu 1994 Aralık ayında Türkiye'den çıkartıldığı öğrenilmiştir.

Bu krizin doğrudan bir sonucu olarak Özbekistan hükümeti 1992-93 öğretim yılından başlayarak burslu olarak Türkiye'de okumakta olan 1784 öğrencisini geri çekmiş ve bunları bir elemeye tabi tuttukten sonra ancak 407'sini 1994 sonbaharında ülkemize geri gönderme kararı almıştır. Özbekistan hükümeti ayrıca, 1992-93 öğretim yılından itibaren ülkemizdeki Harp Okulları ve Askeri Liselerde eğitim görmekte olan 135 Özbek Askeri Personelini, Temmuz 1994'te tatil için gittikleri Özbekistan'dan geri göndermemiştir.

Türkiye'ye dönmelerine izin verilmeyen sivil öğrencilerden 10 kadarı ve bir askeri öğrenci kendi imkanları ile Türkiye'ye gelerek eğitimlerine devam etmişlerdir. Özbek tarafı bu öğrencilerin Özbekistan'a iadesini istemiş, Cumhurbaşkanımız, Kerimov'a yazdığı bir mektupta kendi imkanları ile okumak isteyen öğrencilere mani olmamak gerektiğine inandığını belirtmiştir.

Kerimov'un Türkiye ziyaretinden ve özellikle Muhammed Salih'in Türkiye'yi terketmesinden sonra Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler düzelmeye başlamıştır.

Bununla birlikte, geri çekilmelerine rağmen Türkiye'ye kendi imkanları ile dönen öğrenciler konusu ve Kerimov'un değişken ve hassas karakteri ilişkilerde bazı olumsuz gelişmelere yol açabilecek mahiyettedir.

Türkiye Rusya İlişkileri

Rusya yaşamakta olduğu transformasyonun bütün güçlüklerine ve karmaşasına rağmen, etra-

fında dolaşlamayacak bir bölgesel ve uluslararası güç konumunu muhafaza etmektedir.

Rusya, öte yandan, tüketime aç büyük nüfusuyla, zengin doğal kaynaklarıyla, yetişmiş insan gücüyle ve halen gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik transformasyonu ile bütün kapitalist ülkelerin ilgisini çekmektedir.

Türkiye de , özellikle coğrafi yakınlığı ve bir süredir iş dünyamızın Rusya'ya yapmakta olduğu başarılı penetrasyon itibarıyla, ortaya çıkmakta olan pastayla yakından ilgilidir.

Komünizmin çökmesi, Varşova Paketi'nin ve SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni koşullar, soğuk savaş döneminde dahi iyi komşuluk ilişkileri çerçevesinde birbirleriyle önemli bir ekonomik işbirliğine girmiş olan iki ülke arasında ilişkilerin ve iş birliğinin yaygınlaştırılıp derinleştirilmesi için çok müsait bir ortam hazırlanmıştır.

İdeolojik rekabetin ortadan kalkması, bloklararası mücadelenin sona ermesi, Rusya'nın çoğulcu demokrasiye ve Pazar Ekonomisine yönelmesi ve dünyaya entegre olmaya çalışması filhakika bir takım karşılıklı tabuların yıkılmasına yol açmış ve iki ülkeyi, iki halkı birbirine yaklaştırabilecek yeni gelişmeleri gündeme getirmiştir.

Kitlesel ölçülerde bir turizm akımı ortaya çıkmıştır. 1994 yılında ülkemizi ziyaret eden Ruslar'ın sayısı 832.000. dir.

Bunun dışında Türkiye'den Rusya'ya yılda 2-4 milyar dolara varan ölçüde bavul ticareti vardır. Halen Rusya da 6 milyar m3 olan doğalgaz alımımızın 1998 de 10,5 milyar m3'e çıkarılması planlanmaktadır.

Türk müteahhitlerinin Rusya'daki iş hacmi 5 milyar doları aşmıştır.

İki ülke arasında eğitim ilişkileri de başlamıştır. Halen Rusya'da kendi hesabına yüksek tahsil yapan 1000 dolayında, Rusya'daki Türk ve akraba topluluklardan ülkemizde yüksek öğrenim gören 600 kadar öğrenci vardır. Bunun dışında Rusya'da 20 dolayında özel Türk Lisesi faaliyet halindedir.

Rusya Federasyonu bünyesinde yaşayan ve toplam ülke nüfusunun % 15 kadarını oluşturan yaklaşık 20 milyon dolayında Türk ve/veya müslüman halklarla Türkiye arasındaki tarih, dil, din ve kültür bağları da bu değişen şartlarda ön plana çıkmış ve bu soydaşlarımızla doğrudan, e-

ekonomik, ticari, eğitim, kültür ilişkileri geliştirilmeye başlanmıştır.

Bu tablodan da görüleceği üzere Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik, ticari, beşeri, eğitim vb. ilişkilerde önemli atılımlar yaşanmakta ve ilerisi için daha da vaadkar bir ortam oluşmaktadır.

Bu önemli gelişmelere rağmen, kısa zamanda iki ülke arasında karşılıklı bir güvensizlik duygusunun da yeniden kendini hissettirmeye başladığı görülmüştür.

Türkiye bakımından bu güvensizlik duygusunun temelinde şu konular yatmaktadır. Moskova'nın "Yakın Çevre" politikası kapsamında yeni bağımsız komşu ülkelere yönelik müdahaleci, istikrarı bozucu, hegemonyacı ve hatta yayılcı uygulamalar içine girerek ikili ve çok taraflı (BDT) zeminde bölgedeki siyasi, askeri ve ekonomik varlığını pekiştirmeye yönelmesi (Yukarı Karabağ, Abhazya, Güney Osetya, Transdinyester, Tacikistan, Kırım İtilafları, Ermenistan ve Gürcistan'ın dış sınırlarına Rus hudut muhafızları konuşlandırılması, bu ülkelerle 25'er yıllık üs anlaşmaları akdedilmesi, aynı amaçlarla Azerbaycan üzerinde baskı icra edilmesi, petrol boru hatları ve AKKA Kanat Tavanları konusundaki Rus tutumları). Bunlara Moskova'nın yeni boğazlar tüzüğü konusundaki menfi yaklaşımını ve son zamanlarda PKK'yı Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanma girişimlerini de eklemek gerekecektir.

Bu arada, Rusya'da özellikle Türkiye'yi Eski Sovyet Coğrafyasındaki Türk ve/veya Müslüman Cumhuriyetler ve topluluklar üzerindeki Rus nüfuz ve menfaatleri bakımından bir tehlike olarak algılamaya başlamıştır (Türkiye'nin bölgeye yönelik atılımları, bu Cumhuriyetlerin İKÖ, ECO üyelikleri, Azerbaycan'da Elçibey dönemi, Pan-Turanizm söylemleri, Türkiye'nin bölgedeki Rus politika ve uygulamalarına Batı'nın sürekli dikkatini çekmesi, Çeçenistan krizi). Türkiye'ye karşı duyulan şüphe Rusya'da 17 Aralık parlamento seçimlerinden güçlenerek çıkacakları tahmin edilen milliyetçi ve komünist çevrelerde ve ayrıca askerlerde daha da kuvvetlidir.

SSCB zamanından beri PKK ile ilgilenmiş olan Ruslar son iki yıldır PKK'nın Moskova'da örgütlenme çalışmalarını, ikazlara rağmen engellemedikleri gibi son olarak sözde sürgünde Kürt Parlamentosunun 30 Ekim - 1 Kasım 1995

tarihlerinde Moskova'da bir toplantı yapmasını dahi sağlamışlardır.

Toplantının durdurulması için Rus makamları nezdinde 29 Ekim'den itibaren yapılan tüm girişimler sonuçsuz kalmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada, bidayette sadece bir seminer düzenlenmesinin söz konusu olduğu, ancak bunun bazı çevrelerce saptırıldığı ifade edilerek bu tür faaliyetleri kınadıkları kaydedilmiştir. Toplantının Ruslarca bir hazırlık dönemi olduğu aşıkardır. Ayrıca PKK'ya bu desteğin sadece Duma'daki bazı çevrelerden değil Kremlin'den geldiği sonucu çıkarılmıştır. Türkiye'yi tatmin etmek için Rus tarafından bu konuda hazırladığı ve ilettiği ikinci basın açıklaması taslağının mevcut haliyle kullanılmasının mümkün görülmediği Rus tarafına bildirilmiş ve metinde elzem olduğu düşünülen bazı değişiklikler önerilmiştir. Rus tarafı ise metinde değişiklik yapılmasının imkansız olduğunu ileri sürmüştür.

Rusya'nın PKK'ya destek konusunu Türkiye'nin Çeçenistan sorunundaki tutumu ile irtibatlandırdığı gözlenmektedir.

Çeçenistan direnişi, cumhuriyette duruma süratle hakim olabileceğini düşünmüş olan Moskova'nın hesaplarını altüst etmiş, Rusya'nın zaafiyetlerini ve askeri metotlarının vahşetini ortaya çıkarmış, içeride yeni istikrarsızlıklara, dışarıda prestij kaybına ve hatta bir süre için bazı uluslararası yaptırımlara yol açmıştır. Askeri müdahalenin başlangıcından 1 yıl sonra barışçı bir çözüm hala ufukta görünmemektedir.

Savaş kararının sorumluları başarısızlıklarına gerekçe aramakta, dış sebep olarak da direnişin arkasında esas Türkiye'nin bulunduğu görüntüsünü yaratmaya çalışmakta, bu amaçla bazı Çeçen yetkililerin Türkiye'deki mevcudiyetlerini ve ülkemizdeki bir takım faaliyetlerini giderek artan bir şekilde ileri sürmektedirler. Son zamanda Rus Dışişleri de konuyu işlemeye başlamıştır.

Çeçen yetkilileri Türkiye dışına çıkarılmaları ve Azerbaycan üzerinden Çeçenistan'a Türkiye arasında gidiş gelişlere engel olunmaya çalışılması Ruslar'ın emelleri arasındadır.

Rusya kendisini Akka Kanat tavanlarına uymaya iten ana saikin Kafkasya'daki istikrarsız durum olduğunu ileri sürmekte ve bu arada Kuzey Kafkasya'daki etkin grupların baş kaldırmaları korkusunu taşıdığını ima etmektedir. Ancak ne bu grupların ne de bölge ülkelerinin Rusya'ya böyle

bir değişikliği gerektirecek boyutta tehdit oluşturmadıkları açıktır.

Akka'nın ulusal silah tavanlarına ilişkin hükmü 17 Kasım 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Rusya Federasyonu'nun resmi, askeri verilerinin ilk incelemesinden anılan ülkenin genel tavanlara riayet etmekle birlikte antlaşmanın ülkemiz topraklarının da içinde yer aldığı kanat bölgesine ilişkin hükmünün getirdiği sınırlamaları ihlal ettiği tesbit edilmiştir. Bu tesbit, ihlalden doğan haklarımızın saklı tutulmasını sağlayacak şekilde antlaşma taraflarına ve kamuoyuna açıklanmıştır.

Türkiye ile Rusya arasındaki petrol boru hatları çekişmesi ahiren somut ve yapıcı bir aşamaya girmiştir. Filhakika, Azeri erken petrol üretiminin ihracı için çifte güzergah (Kuzey-Rusya ve Batı Gürcistan) kararının Azerbaycan petroleri konsorsiyumu (AIOC) tarafından 9 Ekim 1995 tarihinde alınmasından sonra bu kararın uygulanmasına geçilmiştir.

Türkiye Tacikistan İlişkileri

Bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkede süre gelen karışık iç durum ve bir önceki islamcı - Demokratik Hükümetin siyasi yönelimi nedenleriyle Tacikistan'la ilişkilerimiz gelişmemiştir. Diğer taraftan Tacikistan üzerindeki İran kültürel nüfuzu da gözönünde bulundurulması gereken bir diğer husus olmuştur.

Bununla birlikte, yeni yönetimin Türkiye ile ilişkilerini ve işbirliğini geliştirmek yönünde gösterdiği arzuya Türkiye tarafından derhal cevap verilmiş ve ilişkiler belirli bir canlılık kazanmıştır.

Eski komünist kadroların ağırlıkta olduğu yeni yönetimin, diğer Orta Asya ülkelerinininkine benzer siyasi ve ekonomik politika izlemek ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek, böylece İran'ın kültürel nüfuzunu kırmak istediği gözlemlenmektedir.

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Tacikistan'ın bağımsızlığını tanımış, 29 Ocak 1992 tarihinde de diplomatik ilişkiler tesis etmiştir. Büyükelçiliğimiz, 4 Ağustos 1992 tarihinde faaliyete geçmiştir.

Duşanbe Büyükelçiliğimizin ihtiyacı için 2 katlı ve 2800 m² alan olan bir bina Tacik makamlarınca tarafımıza bedelsiz olarak tahsis edilmiştir. Kısmen onarılan binaya Büyükelçiliğimiz

1995 Şubat ayında taşınmıştır. Tacikistan'ın Ankara Büyükelçiliği için kançılara ve Büyükelçi için rezidans tahsis edilmiştir.

Tacikistan'ın Ankara Büyükelçiliği'ne eski İçişleri Bakam Yakubcan Kerimoviç Salimov atanmış, adı geçen 16 Ekim 1995 günü Cumhurbaşkanımıza güven mektubunu sunarak görevine başlamıştır.

Dışişleri Bakamızın 28 Şubat-6 Mart 1992 tarihlerinde bölge ülkelerini ziyareti sırasında Tacikistan'a da gitmiştir.

Ziyaret sırasında iki ülke arasında Kültürel İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bundan sonra uzun süre Tacikistan'a ülkemizden üst düzey başka bir ziyaret gerçekleştirilmemiştir.

Tacikistan Başbakan Yardımcısı Abdurrahman Muhtasov 18-20 Ocak 1993 tarihlerinde ülkemizi ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanımız, Başbakanımız ve Başbakan Yardımcımız tarafından kabul edilmiştir.

Tacikistan Meclis Başkanı ve Devlet Başkan Vekili İmamali Rahmanov, 5 Temmuz 1993 tarihinde İstanbul'da düzenlenen ECO Zirvesi vesilesiyle ülkemize gelmiştir. Rahmanov'a Tacikistan Dışişleri Bakanı da eşlik etmiştir.

Ziyaret vesilesiyle iki ülke arasında Dostluk ve İşbirliği İlişkilerinin Temel İlkeleri Hakkında Anlaşma ile Dışişleri Bakanlıkları Arasında Danışmalara İlişkin Protokol imzalanmıştır.

10-11 Eylül 1995 tarihlerinde, Cumhurbaşkanını İmamali Rahmanov'un davetlisi olarak, Dışişleri Bakam Erdal İnönü, Devlet Bakanı Ayvaz Gökdemir ve beraberlerindeki heyetle Tacikistan'a resmi bir ziyaret gerçekleştirilmiştir.

Ziyaret sırasında iki Cumhurbaşkanı başbaşa görüşmelerde bulunmuşlar, ayrıca 10 Eylül 1995 günü iki ülke Dışişleri Bakanlarının başkanlığında heyetler arası bir görüşme yapılmıştır.

Ziyarete, iki Cumhurbaşkanı tarafından imzalanan Ortak Bildiri'nin yanı sıra, Çevre Alanında İşbirliği'ne dair Anlaşma, Hava Ulaştırması Anlaşması, Bilim ve Teknoloji Alanında İşbirliğine Dair Anlaşma ve TİKA'nın Tacikistan'daki faaliyetleri ile ilgili bir Mutabakat Muhtırası akdedilmiştir.

Cumhurbaşkanımızın Tacikistan'a yaptığı ziyaret bu ülkeye tarafımızdan Cumhurbaşkanını düzeyinde yapılan ilk ziyarettir. Daha önce Tacikistan'daki iç karışıklıklar nedeni ile ertelenen bu ziyaretin gerçekleşmesi ile tüm Orta Asya Ülkeleri

ile Cumhurbaşkanı düzeyinde temas kurulmuş olmaktadır.

Cumhurbaşkanımızın ziyareti hem Türkiye'nin orta ve uzun vadeli çıkarlarına hizmet edecek temasların temelini atmış, hem de Taciklerde varlığı hissedilen, diğer Orta Asya Cumhuriyetlerine oranla dışarıda bırakılmışlık duygusunun giderilmesini de sağlamıştır.

Tacikistan ile talebi üzerine Cumhurbaşkanı düzeyinde imzalanan "Ortak Bildiri" de iki ülke arasında işbirliğinin arttırılmasına yönelik hükümlerin yanı sıra, uyuşmazlıkların çözümünde BM ve AGİT ilkelere uyulması ve bu örgütlerin bu konuda daha etkin rol oynayabilmeleri amacıyla güçlendirilmesi yer almıştır.

Yapılan temaslarda Tacikistan sorununun çözümü ile ilgili olarak karşı tarafa verilen mesaj, ülkedeki tüm tarafların katıldığı bir süreç sonunda uzlaşmaya dayalı bir çözüme varılması olmuştur. Meşru siyasi süreçte yer alan veya almayan bütün unsurların çözüme ortak edilmeleri konusu özellikle vurgulanmıştır.

Cumhurbaşkanımızın talimatları üzerine, Enver Paşa'nın Tacikistan'da bulunan mezarının Türkiye'ye nakli konusunda çalışmalar başarıyla sonuçlandırılmıştır.

Türkiye-Moldova İlişkileri

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Moldova'yı tanıyarak bu cumhuriyetin bağımsızlığını tanıyan ilk ülkeler arasında yer almıştır.

1 Ekim 1992 tarihinde Kişinev'de açılan Başkonsoloslüğümüz 3 Haziran 1994 tarihinde Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiş, ilk büyükelçimiz de 1995 Mayıs'ında görevine başlamıştır. Moldova Büyükelçisi Ankara'daki görevine Temmuz 1994'te başlamıştır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin zirve noktasını Cumhurbaşkanımızın 1-3 Haziran 1994 tarihlerinde Moldova'ya resmi ziyareti teşkil etmiştir. Ziyaret sırasında iki ülke arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır.

Moldova Cumhurbaşkanı Snegur'un 1996 yılının ilk yarısında ülkemize resmi bir ziyaret gerçekleştirmesi için Cumhurbaşkanımızın yazılı daveti Eylül ayı içinde Kişinev'e gönderilmiştir.

Gagauz sorununun ülkede yol açtığı gerginliğin aşılması ve Gagauz Yeri Hukuki Statüsü Yasasının hazırlanması aşamalarında sorunun Moldova'nın toprak bütünlüğü içinde ve diyalog yoluyla barışçı bir çözüme kavuşturulmasını telkin ve

teşvik eden Türkiye'nin tutumu Moldova yetkililerince takdirle karşılanmıştır. Ancak Moldova yine de Gagauzlarla ilişkilerimizi yakından izlemektedir.

Gagauz Yeri Özel Hukuki Statüsü Yasası uyarınca yapılan seçimlerde Gagauz Yeri Başkanı seçilen Georgiy Tabunşik 25 Eylül 1995 tarihlerinde ülkemizi ziyaret etmiştir. Tabunşik ve beraberindeki heyet Cumhurbaşkanımız, Başbakanımız tarafından kabul edilmiş, TOBB ve DEİK ile de temaslarda bulunmuştur.

Moldova ülke bütünlüğünü korumak ve pekiştirme, geçiş dönemi güçlüklerini aşma çabası içindedir. Moldova'da siyasi istikrar ve ekonomide yeniden yapılanmaya katkıda bulunduğumuz ölçüde ilişkilerimiz gelişecektir.

Türkiye-Ukrayna İlişkileri

Türkiye Ukrayna ilişkileri, soğuk savaş döneminin sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yepyeni bir dinamığe kavuşmuştur. Ukrayna'nın çoğulcu demokrasiye ve piyasa ekonomisine yönelmesi ve batı ile ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramaya başlaması Türkiye ile Ukrayna arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesini de kolaylaştırmıştır. Ukrayna bölgemizde Rusya'nın ağırlığını dengeleyici güçler arasında yer alabildiği ölçüde Türkiye bakımından önemli olacaktır.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Ukrayna eski Cumhurbaşkanı Kravçuk'un 1992 yılında ülkemize yaptığı ziyareti iade etmek üzere 30 Mayıs-1 Haziran 1994 tarihlerinde Ukrayna'ya resmi bir ziyarette bulunmuş ve ziyaret sırasında 1992 tarihinde imzalanmış olan Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının Onay Belgelerinin Teatisi Protokolü, Turizm İşbirliği Anlaşması, karayolu taşımacılığı anlaşması ve Akdeniz-Karadeniz Petrol Boru Hattı Protokolü imzalanmıştır.

Cumhurbaşkanımız Ukrayna'nın yeni Cumhurbaşkanı Kuchma ile 1995 Mart ayında Kopenhag'da BM Sosyal Kalkınma Zirvesi sırasında bir görüşme yapmıştır.

Cumhurbaşkanımız Eylül 1995 tarihinde Başkan Kuchma'yı 1996 yılının ilk yarısında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmaya davet etmiş ve söz konusu davet Başkan Kuchma tarafından kabul edilmiştir.

Türkiye Ukrayna'nın Avrupa Konseyine üyelik başvurusunu aktif olarak desteklemiştir.

Ukraynalı Parlamenteler diğer bazı bölge ülkeleri Parlamenteleri gibi Yunanistan'ın KEİPA'ya üyeliği konusunda Haziran Moskova toplantısında Yunanistan'ın yanında yer almışlardır.

Eski Başkan Kravçuk'un bir teklifi olarak 1994 yılında gündeme gelen Karadeniz'de güven artırıcı önlemler girişimine Türkiye olumlu yanıt vermiş ve bu amaçla başlatılan süreçte katılmıştır.

Türkiye, Stalin tarafından 1944 yılında sürgüne gönderilen Kırım Tatarları'nın anayurtlarına dönmelerine tarihi bir haksızlığın tamiri olarak olumlu ve sempati ile bakmaktadır. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in 1994 Haziran'ında gerçekleştirdiği Ukrayna ziyareti sırasında Kırım Tatarları için 1000 konut inşa edeceğimiz açıklanmıştır.

Türkiye- Beyaz Rusya İlişkileri

Türkiye, Beyaz Rus Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını, diğer bir çok eski Sovyet Cumhuriyetinin bağımsızlığı ile aynı günde Başbakanımız 16 Aralık 1991 tarihinde gönderdiği bir mektupla tanımış ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesisine ilişkin protokol, 25 Mart 1992 günü Helsinki'de yapılan AGİK toplantısı sırasında iki ülke Dışişleri Bakanları tarafından imzalanmıştır.

Türkiye'nin Minsk Büyükelçiliği Nisan 1992'de hizmete girmiştir. Beyaz Rusya'nın ise ülkemizde büyükelçiliği bulunmamaktadır.

Türkiye ile Beyaz Rusya arasında resmi ziyaretler o tarihte aynı zamanda Devlet Başkanı konumundaki Beyaz Rus Yüksek Sovyet Başkanı Suskiviç'in 23 Nisan törenlerine katılmak üzere TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un davetine icabetle 1992 yılında ülkemize gelmesi ile başlamıştır. Meclis Başkanımız da Başkan Sus-kaviç'in bu ziyaretini iade amacıyla 22-25 Ekim 1992 tarihlerinde Beyaz Rusya'yı ziyaret etmiştir.

Türkiye ile Beyaz Rusya arasındaki siyasi ilişkiler bugüne kadar özellikle Parlamentolar arasında gelişme göstermiştir. Parlamento Başkanları, Başkan Yardımcıları ve Genel Sekreterleri başkanlığındaki heyetler karşılıklı olarak toplam 6 ziyaret gerçekleştirmişlerdir. Bunların sonuncusu 1994 Nisan ayında Vefa Tanır Başkanlığındaki

TBMM Heyetinin Beyaz Rusya'yı ziyareti teşkil etmiştir.

Beyaz Rusya Dışişleri Bakam Piotr Kravchanka'nın 12-14 Aralık 1993 tarihlerinde ülkemize yaptığı ziyaret, iki ülke arasında bakan düzeyindeki ilk ziyarettir. Bu ziyaret sırasında iki ülke dışişleri bakanlıkları arasında düzenli danışmaları öngören bir protokol ile Diplomatik, Hizmet ve Hususi Pasaportların Vizeden Muaf Tutulması Anlaşması imzalanmıştır. Beyaz Rusya Dışişleri Bakanı, daha önce de Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi toplantısı münasebetiyle 1993 yılında İstanbul'a gelmişti.

Başbakan Chiugir'in Nisan 1994 tarihinde ülkemizi ziyaret önerisine, ziyaret tarihine ancak bir hafta kala ve kısmi yerel seçimlerimiz nedeniyle olumsuz cevap verilmiştir. Beyaz Rusya Başbakanına bilahare Dışişleri Bakanlığımız tarafından bir davet iletilmiş değildir.

Beyaz Rusya tarafı da, Cumhurbaşkanımızın Haziran 1994 tarihinde Minsk'e yapması kararlaştırılmış olan ziyaretini 23 Haziran'daki Beyaz Rusya Cumhurbaşkanlığı seçimlerini ileri sürmek suretiyle Mayıs başında ertelemiştir. Davet yinelenmiş değildir.

1994 Kasım ayında Minsk Büyükelçiliğimizde görevli iki diplomatımız "İstenmeyen şahıs" ilan edilerek sınır dışı edilmişlerdir. Karar Türkiye tarafından bir provokasyon ve tertip olarak değerlendirilmiş ve karşı önlem olarak Beyaz Rusya ile her türlü üst düzey ziyaret durdurulmuş, hazırlanan anlaşmaların imzalanması da askıya alınmıştır.

Dışişleri Bakanı Syanko, KAIK toplantısı vesilesiyle 31 Mayıs 1995 tarihinde Hollanda'nın Noordwijk kentinde bulunduğu sırada Dışişleri Bakanımızla görüşerek, ilişkilerimizdeki menfi gelişmeden üzüntü duyduğunu dile getirmiş ve ilişkileri düzeltme arzusunu izhar etmiştir. Büyükelçimizin Bakan Syanko ile görüşmesinin ardından da Beyaz Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından 19 Haziran 1995 tarihinde bir açıklama yayınlanmıştır. İlişkilerimizde evvelce meydana gelen gelişmelerden üzüntü duyduğunu bildirdiği, Beyaz Rusya'nın Türkiye ile ilişkilerinin geliştirilmesine büyük önem verdiğini ve ikili ilişkilere yeni bir ivme kazandırılmasından yana olduğunu belirttiği, bu çerçevede Dışişleri Bakanımızı Beyaz Rusya'ya resmi bir ziyarete bulunmaya davet ettiği belirtilmiştir. Beyaz Rusya makamlarının söz ko-

nusu açıklamasına cevaben Dışişleri Bakanlığımız da, 21 Haziran 1995 tarihinde, ikili ilişkilerimizin karşılıklı saygı ve ortak yarar ilkeleri doğrultusunda geliştirilmesine yeniden hız verilmesi gerektiğini görüşünün paylaşıldığını belirten bir açıklama yayınlamıştır.

Bu gelişme muvacehesinde, Beyaz Rusya ile ilişkilere Kasım 1994 tarihinde getirilen kısıtlamalar kaldırılmış ve Dışişleri Bakanımız Beyaz Rusya'ya 7-8 Ağustos 1995 tarihinde resmi bir ziyarette bulunmuştur. Söz konusu ziyaret sırasında Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması, Hava Ulaştırma Anlaşması, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ve Kültür, Eğitim, Bilim ve Spor Alanlarında İşbirliği Anlaşması imzalanmış, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması da parafede edilmiştir.

Cumhurbaşkanımızın Beyaz Rusya Cumhurbaşkanı Lukashenko'yu 1996'nın ilk yarısında Türkiye'ye davet eden mektubu, Eylül 1995'te Minsk'e gönderilmiştir.

Sonuç

Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü, dünyada yeni dengeler arayışı, yeni endişelere, yeni umutlan ve yeni hesaplan gündeme getirmiştir. Bu çalkantılı arayışlar önümüzdeki yıllarda devam edecektir. Yeni oluşumların meydana çıkması ve yerine oturması zaman istemektedir.

Endişelerin başlıca kaynağı, Rus siyasi ve askeri çevrelerinin, Çarlık Rusya'sından miras aldıkları hegemonyacı, istilacı karakteridir. Rus aydınlan, zamanı doğru değerlendirmek ve kendi devlet yönetimine etki ederek, bu saldırgan düşünüş tarzının, banş ve iş birliğine açılan yeni bir zihniyeti geliştirmek zorundadır. Çünkü beyaz ve komünist çarlığın sahip olduğu saldırgan ve hegemonyacı zihniyetin getireceği acıları, başka halklarla birlikte Rus halkı da çekecektir. Afganistan istilası ve küçük Çeçenistan'a karşı girişilen klasik Rus tavrının sonuçları ortadadır. Türkiye ve Rusya dost olmak, güvenlik ve ekonomik

alanlarda işbirliği yapmak, zamanı birlikte yakalamak zorunda olan iki komşudur. Bu coğrafyada, bir arada yaşamak mecburiyetinde olan, tarihin tortularını berraklaştırmış, kuşkularından arınmış bu iki komşu; hem kendi halkları hem de bölge ve dünya halkları için geleceğin sağlam teminatı olabilirler.

Türk Cumhuriyetleri ve Türk kültür şemsiyesi altında bulunan federasyon halklarına karşı Rusya'nın göstereceği tavır; Türk-Rus dostluğunun, başka bir deyişle, Türk-Rus münasebetlerinin kaderini tayin edecek temel unsurdur.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız olarak dünya siyaset sahnesine çıkışları beşinci yılını doldurmaktadır.

Geriye dönüş yoktur. Artık bu ülkelerin geçmişte olduğu şekilde Rusya'nın zincirli sömürgeleri olması asla mümkün değildir. O devir, bir daha dirilmemek üzere tarihe gömülmüştür. Tarihin ise geri dönüşü yoktur.

Şimdi yapılacak olan, yeni dönemde bölge ulusları için güvene ve karşılıklı faydalara dayanan ilişkilerin kurulup geliştirilmesidir.

Türkiye'nin bu ülkelerle ilişkileri, derin köklerden beslenen yapıcı, dengeli ve diğer komşulan ile işbirliğine açıktır. Bu ilişkiler, giderek yoğunlaşma ve yayılma karakterini göstermektedir. Esasen bu karakter, bütün Türk coğrafyası ve Türk halkları için kaçınılmaz, alternatifsiz, tercihe dayanmayan bir kader hükmündedir. Öylesine ki, Türk Cumhuriyetlerinin siyasi kadrolarının eğilimine veya geçici tavrılara, kısa hedefli politik tercihlere tabi değildir. Ulaşımın, iletişimin, bilginin sınır tanımadığı bir dünyada, kardeş ülkeler ve topluluklar arasında aşılmaz duvarlar yükseltmeye gücü yetecek bir kudret yoktur.

Türk Cumhuriyetleri arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkilerden beklenen, kardeş ulusların sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkileri için yol açıcı olmasıdır. 1991-1995 yıllarındaki diplomatik münasebetlerinin bu yoğunluğunun 1996 yılında da devamı umut vericidir.

TÜRK DÜNYASINDA MİSYONERLİK

I. Kilise Müessesesi İçinde Misyonerlik

1.1. Dünya Kiliseler Konseyi

Misyon, kilise tarafından bütün dünyaya gönderilen elçilerin, Hz. İsa'ya inanmayan halkları ve grupları İncil'e çağırmak ve oralarda kilisenin tohumlarını atmak için üstlendikleri özel bir görevdir.

Özellikle 50'li ve 60'li yıllarda 3. dünya ülkelerinde başlayan bağımsızlık hareketleri kiliselerin misyonerlik faaliyetlerini zorlaştırıyordu. Kilisenin birliğini göstermek, dünya çapında misyonerlik faaliyetlerini bütün mezhepleri içine alacak şekilde desteklemek amacıyla 1961'de Yeni Delhi'de yapılan toplantıda "Dünya Kiliseler Konseyi" (ÖRK) kurulur. Merkezi Genf'te bulunan konseyin bir çok alt kurulu vardır. Bir çok uluslararası meselede etkinliğini gösteren konsey, aynı zamanda BM'de tek devletsiz teşkilat olarak hukuki bir statüye sahiptir.

BM'nin alt komisyonlarındaki faaliyetleri ile etkinlik sağlayan konseyin yönetim ve karar mekanizmalarında çoğunlukla Amerikalılar ve Almanlar bulunmaktadır.

"Dünya Misyonerlik Konferansının" 1963'te Meksika'da yapmış olduğu toplantıda Konferansın "Dünya Kiliseler Konseyine" (ÖRK) entegre edilmesi kararlaştırılır. Böylece misyonerliğe yasal bir boyut kazandırılacak ve diğer taraftan uluslararası meselelerde etkin olan konsey vasıtası ile etkinliği, hareket sahası ve desteği artan bir misyonerlik ortaya çıkacaktı. Çağın şartlarına uygun hale getirilen misyonerlik müessesesi 1973 Bangkok, 1980 Melbourne, 1980 San Antonio konferanslarıyla ÖRK'ya tam entegrasyonu gerçekleştirerek ortak çalışma alanlarını belirlemiştir. Özellikle 1991 yılında Avustralya'nın Canberra kentinde yapılan toplantıda **Türkiye'deki Misyonerlik faaliyetlerini** de yakından ilgilendiren üç karar alınır:

1. Kilise adalet için savaşmalı, barışı ve evangelizasyonu (Hristiyanlaştırmak) gerçekleştirebilmek için "özgürlük hareketleri" desteklenmelidir. (Daha sonra "özgürleştirme teolojisi" adı altında çalışan bir misyonerlik alt birimi oluşturuldu.)

2. Mezhep problemleri gündeme getirilmeden **Protestan, Katolik** ve **Ortodoks** kiliseleri

İsa İNANDI

Araştırmacı - Yazar

arasında sürdürülen diyalog ve ortak çalışma ile elde edilen somut faydalar gözönünde bulundurulurarak aralıksız olarak devam etmelidir.

3. Gelecek on yıl için **çoğulculuk, sosyokültürel hareketler, diyalog** konuları işlenerek kilisenin direkt olarak ulaşamadığı yerlere girebilmesi sağlanacaktır.

1.2. Uluslararası Faaliyet Yapan Diğer Teşkilat ya da Konseyler

1. *Avrupa Kiliseler Konferansı*
2. *Asya Hristiyanlar Konferansı*
3. *Pasifik Kiliseler Konferansı*
4. *Afrika Kiliseler Konferansı*
5. *Orta Doğu Kiliseler Konseyi* Türkiye'yi daha çok ilgilendiren Orta Doğu

Kiliseler Konseyi diğerleri gibi misyonerlik amaçlıdır . İkinci dünya savaşından sonra kurulan konsey devamlı olarak misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüştür. 1964'te resmen kurulan konseye **Ortodoks, Protestan ve Eski Doğu** kiliseleri üyedir. Çalışma alanı **Türkiye** ve civarı olan konseyde 15 Protestan kilisesi, 4 Bizans Ortodoks kilisesi ve 3 Eski Doğu kilisesi misyonerlik faaliyetleri yapmaktadır. Ağırlıklı olarak Türkiye'de faaliyet yapan konseyin amacı Türkiye'de bulunan kiliseleri yeniden canlandırmaktır. Bu bölgelerin aslında Hristiyan nüfusa sahip olduğunu iddia eden konsey, Türkler tarafından asimile edilen yerli halkın kendi faaliyetleri ile yeniden kiliselerini kuracağını ümit ediyor.

1.3. Dünya İncil Teşkilatları Birliği

Toplam 56 teşkilattan oluşan birlik İncil'in tercümesini dünya dillerine, dağıtımını ve çoğaltmasını üstlenmiştir.

II. Devletler İle Misyonerlik İlişkisi

2.1. Genel İlişkiler

Özellikle 20. yüzyılın başlarında batı medeniyeti ve Hristiyanlık kendisini diğer kültür, medeniyet ve dinlerden daha üstün görmeye başladı. Bunun neticesinde, daha önceki yüzyıllarda başlamış olan sömürgecilik hareketi yeni bir boyut kazanıyordu. Yeni ve yabancı dünyaları politik sömürge altına alma çabalarını din ve kültür istilası takip etti. Batılı devletlerin paralelinde sürdürülen bu hareketin boyutlarını, daha 1910 yılında

Münster'de bulunan İlahiyat Fakültesi'nin devletten misyonerlik ilmi ile uğraşacak bir bölüm kurulması için bulunduğu talebin gerekçesinde görmekteyiz: "Misyonerlik ile yüksek okullarımızda hem teolojik hem de ilmi açıdan uğraşmak, Alman Rayh'ının çağımızda sürdürdüğü kolonileştirme gayret ve çabalarını başanlı kılmak için bir zaruret halini almıştır." (E. HEGEL:24) Misyonerliğin bugünkü Uluslararası boyutu ise bir çok Uluslararası teşkilatta resmi olarak danışmanlık ve istişare statüsüne sahip olmasıdır. Bu bağlamda fiilen misyonerlik yapan teşkilatlardan; ECO-SOC'da 16, UNESCO'da 16, UNİCEF'te 7, FAO'da 5, İLO'da 8, WHO'da 1, olmak üzere toplam 53 misyonerlik teşkilatı ilgili kurumlarla resmen işbirliği halindedir ve danışmanlık hizmetleri vermektedir. Bunun yanı sıra ilgili kurumlara eleman temin etmekle birlikte UNESCO ve FAO'ya kurs ve seminer tarzında eğitim hizmetleri sunmaktadır. Bu nedenle ilgili kurumların Türkiye ile ilgili aldığı kararlar, yaptıkları uygulamalar sadece insani amaçlı olarak nitelendirilerek kabullenilemez, mutlaka nesnel olup olmadıkları araştırılmalıdır.

2.2.Misyonerliğin Yapısı ve Teknikleri

1. Misyonerler buldukları toplumların sosyo-ekonomik yapısını, politik sistemini bir sosyal analizi gibi tetkik ederler. Hareket edecekleri ortamların, yani sistemlerin mantığını anlarlar ve toplumun karakteristiğini belli eden derin sosyal gerilimleri ve ayrılıkları tespit ederler. Bu farklılıklar zengin fakir gibi sınıfsal farklılıklar, üst kesimin çıkarları, ayaklanmayı planlayan bir alt tabaka olup olmadığı, iç savaşlar, sürtüşmeler, anlaşmazlıklar olabilir. Toplumun rüşvete meyli olup olmadığı da önemlidir.

Misyonerlerin özellikle bilmesi gereken, yine uğraşacakları toplumlarda grupların ya da sınıfların birbirlerine karşı önyargıları olup olmadığını tespit etmektir. Bu önyargılar köylü şehirli, okumuş cahil, çalışan işsiz, zengin fakir şeklinde ortaya çıkabileceği gibi, kamuoyunda seslerini ve varlıklarını duyuramayan, birileri tarafından baskı altında tutulan, zulmedilen vb. gruplar olabilir.

3. İşte böyle bir ayrımın olduğu ortamlarda, zayıfın, güçsüzün, horlananın yanında yer alınmalıdır. Onlara her türlü yardım yapıp, otoriteyi

elinde bulunduran sisteme karşı birlikte mücadele edilmelidir.

3. Onlarla diyalog kurabilmek için öncelikle onların sorunlarına eğilmeli. Otoriteye karşı mücadele eden gruplar arasında sınıfsal farklılıklar ya da sosyal gruplaşmalar var ise, onları **biraraya getirmeli ve onları teşkilatlandırmak**. Teşkilatlandırma aşamasında onların hür iradeleri ile katılmaları temin edilmeli. Aksi taktirde politik ya da toplumsal baskılar neticesinde hareketten uzaklaşırlar. Yönetim ile halk arasındaki uçurumu belirginleştirmek için, alternatif kavramlar kullanılmalı. Kendi kurtuluşlarının hakim gücü yıkmakla mümkün olacağı vurgulanmalı, onlara cesaret verilmeli.

Görüldüğü gibi misyonerler dinlerini anlatabilmek için öncelikle o ülkenin sosyal, politik, etnik ve dini yapısını araştırıyorlar, daha sonra kendilerince baskı altında olduğuna inandıkları gruplar ile misyonerliğin özel bir bölümü olan "Özgürleştirme Teolojisi" çerçevesinde faaliyet yaparak onlarla evangelizasyon dozajına göre yapılmaktadır.

Bütün bu faaliyetlerin sadece 3. dünya ülkelerinde ya da İslam ülkelerinde yapıyor olması dikkat çekicidir. Misyonerliği fiilen yapan Hristiyanlığa gönülden inanmış olan insanlar, yaptıkları faaliyetin öncelikle kendi devletlerine ve sömürgeciğe hizmet ettiği direkt olarak bilmeseler de, kendilerini yöneten ve yönlendiren misyonerlik teşkilatları ve onların da bağlı buldukları kiliseler bu türden faaliyetlerini tamamen kendi devletlerinin direktifleri ve bilgisi dahilinde gerçekleştirmektedirler. Böylece misyonerler dini görevlerini yerine getirmiş oluyorlar, ilgili devletler de finans ve diplomatik yardımları ile hem istihbarat topluyorlar hem de etkinliklerini artırıyorlar. Uluslararası bazda bölücülük yapan böylesi teşkilatların buldukları ülkeden bağımsız olarak hareket etmesi zaten düşünülebilecek bir olay değildir.

III. Çağdaş Misyonerliğin Temelleri ve Hedefleri

İkinci Vatikan konsili ile değişen bir misyonerlik anlayışı başlamıştır. Bu değişimin başlıca nedeni sayısaldır. Üçüncü dünya ülkelerinde genç kiliselerin gayretli çalışmaları, sosyal problemler ve bu ülkelerin gelişme yardımı alma talepleri

neticesinde Hristiyan sayısı giderek artmaktadır. Hristiyanlığın dışındaki diğer dinlere mensup olan toplumlar, kendilerini direkt olarak Hristiyan misyonerlerinin çalışmaları neticesinde Hristiyanlık ile karşılaşmış olarak hissetmeseler de, bilakis batılı hayat şekli, teknik ve dünya medeniyeti tarzında dünya milletlerinin zihinlerinde Hristiyanlık felsefi altyapısını bulmuştur artık. Bundan dolayı misyonerler bütün dünyada bu elle tutulabilecek kadar bariz olan hayranlık ve her durumda batıyı baz alma kompleksinden istifade etmekte.

Missio Aachen'in yapmış olduğu araştırmalara göre Afrika ve Asya'da önümüzdeki 25 yıl içerisinde % 40 oranında **Hristiyanlaştırma** gerçekleştirilecektir. Misyonerliğin boyutlarını etkileyebilecek olan bu sayısal gelişmenin dinamiğini ise misyoner bilimciler 3. dünya ülkelerinde ve gelişmekte olan ülkelerdeki **kültürlerin** misyonerler tarafından iyi tetkik edilmesine, o ülkelerdeki **genç neslin artmasına** ve özellikle onların **fakirliklerine** dayandırmaktadırlar.

3.1. Dinlere Yeni Bakış:

1964 yılında VI. Paul'un Hristiyan olmayanlar için kurduğu sekreteryaya daha sonraki yıllarda ürünlerini vermeye başlar. Bu çerçevede Asya piskoposları Hristiyan olmayanlar ile diyalog merkezleri kurarlar. Özellikle İslam coğrafyasında etkin olan bu merkezler, çeşitli etkinlikler düzenlemektedirler.

Misyonerlikteki bu isim değiştirme, misyonerlik kavramının asırlardır yozlaşmış olmasından ve emperyalizm ile adeta özdeşleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa kendi içlerinde diyalogun misyonerlik anlamına geldiği ve evangelizasyon için acele edilmeden aşama aşama hareket edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (bkz. EK. 1). Tarihten gelen bu imaj özellikle dışarıda misyonerlere karşı önyargı ile yaklaşılmasını beraberinde getiriyordu. Ayrıca kendi içlerinde gelişen humaniter akımlara karşı da kilisenin güvenilirliği kalmıyordu. Bundan dolayı artık misyonerlik kelimesinden kaçınmak gerekiyordu. Bunun yerine başka isimler altında çalışılacaktır. İkinci Vatikan konsilinin diğer dinlerle diyalog kurulması gerektiği sonucuna varması, bu konuda kiliselere ve misyonerlere geniş bir hareket sahası getiriyordu.

3.2. Yeni Hareket Alanları

a) Misyonerliğin II. Vatikan konsilinden sonra **gelişme problemine** olan ilgisi arttı.. Kilise sağlık ve eğitim alanında kilise dışı resmi ve özel kuruluşlarla işbirliği yaparak çalışmalarını arttırdı. Piskoposlar ve piskopos konferansları çalış tıkları ülkelerdeki geri kalmışlık konusunda araştırmalar yaptırarak batı için gelişme yardımı projeleri gerçekleştirir.

b) Sosyal ve etnik karışıklık olan ülkeler için **özgürleştirme** ve **devrim** teolojileri gerçekleştirildi. Bu anlamda faaliyet yapan teşkilatlar aktif olarak faaliyetlerini devlet ile işbirliği içinde sürdürmekte. 1967'de **Lustita Et Pax** (Dünyada Adalet) adı altında bir papalık komisyonu kurularak etkinlik sahaları geliştirildi.

c) Dünya çapında "**Ekoloji**" çalışması ve "**Ekoloji Teolojisi**" gerçekleştirildi. Dünyanın her tarafındaki "Çevreci" derneklerle irtibat sağlanarak organizasyonlara iştirak, projeler geliştirme ve projelere finansman konularında ciddi ilerlemeler kaydedildi. Özellikle 3. dünya ülkelerinde çevre krizi, gelişmişlik krizi ve enerji krizi birlikte işlenerek , daha sonra samimi bulunan adaylara yaklaşılmakta. Ekonomik kriz gündeme getirilerek, işçi hakları, halkların özgürlüklerine kavuşması fikri, sosyal ve askeri krizler toplumların gelişme modellerindeki yanlışlıklara bağlanarak yaklaşılmaktadır.

d) **Aile Planlaması** konusunda çalışmalar ve yardımlar sağlanmaktadır. Bu konu dolaylı olarak misyonerlik amaçlı olsa da aslında Hristiyanların 1. derecede korktukları Müslüman nüfusun artmasını engellemiş olmaktan dolayı çift yönlü bir başarı elde etmiş olmaktadır.

e) **Barış Dernekleri** adı altında faaliyet yapmaktadırlar. Dünyanın muhtelif yerlerinde büroları olan ve dünya barışı için çalışan CFK (Hristiyan Barış Konferansı) sayesinde özellikle 3. dünya ülkelerinde etkinlik sağlamayı amaç edinmişlerdir. Bunun yanısıra "**Pax Christi**" ve daha bir çok dernek kurularak dünyanın her bölgesinde üye toplanmıştır. Bu üyeler önceleri şursuz olarak misyonerlere hizmet ederlerken daha sonraları kasıtlı olarak yardım ve destek sağlamaktalar. Bu derneklerin çalışma sahası barış, eşitlik, adalet vb.. konulardır.

f) Yine 3. dünya ülkelerinde kullandıkları bir başka yöntem **maddi yardımlardır**. Bu çalışmalarını sürdüren kiliseler gelişmiş devletler ile ya-

kın diyalog içindedirler. Çoğu zaman yapılan yardımın kiliseden mi, ilgili devlet tarafından mı yapıldığı dahi karışmaktadır. Her kilisenin bu konuda ayrı dernek ve kuruluşları olmakla birlikte merkezi Genf'te bulunan "Lufher'ci Dünya Gelişme Yardım Birliği" finans yönünden en güçlü olanlarındandır. Ayrıca "Ökumene Gelişme Kooperatifleri" üyelerine hisse senetleri satarak ve yapmış oldukları ticari yatırımların faizleri ile uygun gördükleri gelişme projelerine destek sağlamaktadırlar. Dünya kiliseler konseyi ve Misyonerlik Konseyi ile birlikte yapılan bu çalışmaların tamamı yine misyonerlik amaçlıdır.

Yine daha önce değindiğimiz gibi kiliselerin bünyesinde 3. dünya ülkelerinde çalışan sayısız uzman vasıtası ile gelişmiş devletlerin insani ve gelişme yardımlarının belirlenmesi, dağılımı ve projelendirilmesi konusunda devlet ile işbirliği yapmaktadır.

g) Dünyadaki bir çok Hristiyan radyo, televizyon ve basın derneğinin oluşturduğu "**Hristiyanlık İletişimi Dünya Birliği**" ve 1975'te kurulan "**Hristiyan Edebiyatı Geliştirme Kurumu**" adları altında dünya çapında bir taraftan iletişim araçları ve edebiyat vasıtası ile kendi değer yargılarını aktarıırken diğer taraftan konuyla ilgili gelişmeleri takip etmektedirler. Genellikle diyalog adı altında İslam'a hurafeler sokmak ve kesin inançları göreceleştirmek amaç edinilmiştir. Film alanında OCIC, basın yayın alanında UCIP, radyo televizyon alanında UNDA faaliyet yapmaktadır. Dünya Hristiyan medya mensuplarının kurduğu WACC ve yardım amaçlı Interfaith Media Fondation vakfı üyeleri mesleki bilginin yanısıra teknik donanımını yapmış ve teolojik alt-yapılı kişilerden oluşmakta. Bunlar diğer medya kuruluşlarına da malzeme teinin etmekte.

h) **Eğitim alanında** yapılan çalışmalar "Dünya Hristiyanlık Eğitim Konseyi" (WCCE) adı altında toplanmaktadır.

3.3 Yeniden Yapılanma

Misyonerlik faaliyetleri üzerindeki önyargıları atmak ve diğer dinlerin de kilise tarafından tanındığını sözde kabul eden karardan sonra dışarıya karşı tolerans, diyalog, eşit haklar şeklinde yeni bir imaj oluşturulmaya başlandı. Bu yeni imajla birlikte aslında misyonerlik **genelleştirilmiş** oluyordu. Artık her insanın yapabileceği bu faaliyetin boyutu da genişliyordu. Boyutları ge-

nişleyen misyonun **muhtevası** da değişiyor ve inancı iletmek için sınırlar kaldırılarak **her türlü katkı** meşru görülmüyordu. Çeşitli komisyonlar tarafından yıllar süren çalışmalar ve 5 defa yeniden gözden geçirilen yeni yapılanma taslağı;

- Yeniden Bilinçlenme,
- Personel Yardımı,
- Finansman,
- Organizasyon konularını içine alıyordu.

IV. Kilise İçinde Misyonerlik

Batı kiliselerinin en güçlü olanları Katolik ve Protestan kiliseleridir. Ortodokslar ise misyonerlik konusunda daha ziyade Protestanlar ile birlikte çalışmaktadırlar. Türk dünyasında özellikle katolik kilisesi ile Ortodoks kilisesi arasında bir çok alanda bulunan rekabet, Papa ile Patriğin görüşmelerinde giderilmeye çalışılmakta. Bunun haricinde bir çok bağımsız kilise, cemaat ve tarikatlar vardır. Bunların bazıları iki büyük kilise tarafından kabul edilse de çoğu batıl olarak değerlendirilir. Kilise içinde misyonerliği değerlendirirken katolik ve protestan açıdan bakmak gerekir. Ancak yurt dışı faaliyetlerini ortaklaşa yürütmelerinden ötürü misyonun gerçekleştirildiği ülke baz olarak alındığında böyle bir ayırma ihtiyaç duyulmayacaktır.

4.1. Katoliklerde Misyonerlik

1. Misyon sadece ruhu arındırma işlemi değildir. İnsanlar bedeni ihtiyaçlarının da giderilmelerini isterler. Onun için misyon ve gelişme yardımı birlikte ele alınmalıdır.

2. Misyon öncelikle bölge kiliselerinin bir görevidir. Buradan başlayan ve bütün dünyaya açılan misyonerlik faaliyetinde, Papa (Vatikan) yol gösterici, koordine edici ve birliği sağlayıcı bir görev üstlenir. Oysa ikinci Vatikan konsilinden önce bu işlem sadece Papa ve ona bağlı olan misyonerlik cemaatlerinin ve propaganda merkezinin görevi idi. Bu gelişme misyonerlikte ikinci Vati kan konsilinin attığı en ciddi adımdır. Artık her Hristiyan bu sorumluluğun bilincinde olarak üzerine düşeni yapmaktadır.

3. Yeni anlayışa göre bu görev her bir katolik Hristiyan'a yüklendiği gibi, katolik olmayan misyoner cemaat ve derneklerle de işbirliği yapmayı, inanç farklılıklarını ele almadan genel olarak misyonerlik problemlerini aşmayı hedefler.

4.2 Organizasyon Şeması

Merkezi Vatikan'da bulunan "Misyonerlik Sekreteryasının" dünyaya açılışında en etkin faaliyet yapan Federal Almanya koludur. Alman devleti ile yakın ilişki içinde olan ve masraflarının çoğunu Hükümetin gizli ödenekleri ile finanse eden misyonerlik müessesesi devletin paralelinde çalışmaktadır. **Alman Katolik Misyon Konseyi** (DKMR) faaliyetlerin üst kuruldur. 1953'te kurulan konseyin merkezi 1990'dan beri Bamberg'de bulunmaktadır. Konseyin başkanlığını Karne-liten misyonerlik tarikatına mensup olan P. Wolfgang Schumacher yapmaktadır.

Alman Katolik Misyon Konseyi, dünya misyonerliği alanında çalışan bütün misyon teşkilatlarının, enstitü ve akademilerinin, piskoposluk dahilinde çalışan misyonerlik bölümlerinin ve misyoner tarikatlarının koordinesini oluşturan bir üst kuruldur. Konseye bağlı kuruluşlar şunlardır:

1. 22 Alman Piskoposluğu ve onların bünyesinde çalışan 56 Piskoposluk Misyon Müdürlüğü.

2. 10 tane papalığa ve Piskoposluğa bağlı olarak çalışan dünya kilisesi misyonerlik kurumları. Bunların en önemlileri **Advenat, Misereor, Missio Aachen, Missio München** ve diğerleri.

3. 7 tane misyonerlik enstitüsü. (Bu enstitüler de kendi aralarında uzmanlaşarak hizmet vermektedirler. Örneğin Wurzburg Tıp Doktorları Misyonerlik Enstitüsü, ya da Katolik Misyonerlik Teolojisi Enstitüleri gibi.)

4. Misyonerlik yapan 50 tane rahip tarikatı.

5. Misyonerlik yapan 10 tane kardeş cemaat.

6. Misyonerlik yapan 88 tane kadın tarikatı.

Konseyin öncelikli görevi, misyon faaliyetlerinin koordinesini, Alman misyonerlerinin genel misyonerlik eğitimini ve özel durumlara özgü eğitimini, genel olarak basında özelden de misyonerlik medyasında çalışan redaktörlere eğitim ve bilgi akışı sağlamaktır. Bunun haricinde Alman katolik kilisesi ile Asya, Afrika ve Latin Amerika misyonerliği arasında köprü vazifesi yapmaktadır.

Yukarıda belirtilen tarikatlar isim itibarıyla tarikatlar, fakat faaliyet ve öz bakımından farklıdırlar. Almanya'nın muhtelif kentlerinde bulunan merkezlerinde ülkelere göre özel bölümleri, arşivleri, bilgi ve iletişim ağı, bilgisayar donanımı ve faal olarak çalışan yüz binden fazla misyonerleri ile yapılan hummalı çalışmaların boyutlarının ne denli büyük olduğunu ortaya koymaktadırlar.

4.3. Protestan Misyonerliği

Protestan Misyonerliği kilisenin yapısı itibariyle katoliklerden farklıdır. Katoliklerde bulunan hiyerarşik yapı protestanlarda yerini daha serbest bir yapıya bırakır. 24 bölge kilisesinin seçmiş olduğu EKD (Alman Protestan Konseyi) çeşitli çalışma birimlerine ayrılır.

Konsey diplomatik ve pastoral olmak üzere iki önemli görev üstlenir. Diplomatik işlevim Almanya için Bonn'da hükümet içinde sürdürürken, Avrupa Topluluğu içinde Brüksel'de yerine getirir.

Protestan kilisesi hem yapı hem de görüntü itibariyle katolik kilisesinden daha çok dışa açık ve seküler kuruluşlarla daha yakın bir diyalog içerisinde. Protestan kilisesinde yükselebilmek için köken olarak din adamı olma zorunluluğunun bulunmaması ve katoliklerde bulunan papanın dogmalarına uyma zorunluluğunun olmaması yine onların daha rahat hareket etmelerini sağlamaktadır.

Misyonerlik faaliyetlerini tamamen üstü kapalı yapan protestan kilisesi **Ökumene Hareketi, Evangelizasyon, ya da Dünya Barışı** gibi adlar altında faaliyet yapmaktadır.

4.4. Organizasyon

Dünya misyonerliği konusunda merkezleri Almanya'da bulunan protestan misyonerlik teşkilatlarının üst kurumu EMW'dir (Federal Almanya Misyonerlik Birliği). 19.9.1975'te kurulan ve 1.1.1977'den beri faaliyetini sürdüren üst organ, üyelerinin etkinlik gösteremediği alan ve konularda devreye girer ya da yardımcı olur. **Dünya Misyonerlik Komisyonu** üyesi olan EMW aynı zamanda **Dünya Kiliseleri Ökumen Konseyi'nin** de faal üyesidir. Merkezi Hamburg'da bulunan birliğe üye olan misyonerlik kuruluşları şunlardır:

1. Alman Protestan Kilisesi: Merkezi Hannover'de bulunan ve Almanya'daki bölge kiliselerinin bağlı bulunduğu bu merkez, dış ülkelerde yapılan faaliyetleri, gelişme yardımlarını ve ökumen hareketleri koordine eder.

2. Merkezleri Almanya'da olmakla birlikte çalışma alan 3. dünya ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeler olan **Birleşik Misyonerlik Teşkilatlarının** sayısı 23'tür. Bunlardan bazıları; Vereinigte Evangelische Mission, Deutsches institut für Aertzliche Mission, Deutsche Gesellschaft für Missionswissenschaft ve diğerleri.

3. EMW'ye üye olmayan fakat oradan istifade eden protestan misyoner kuruluşlarının sayısı 12'dir. Bu kuruluşların çalışma alanları yine 3. dünya ülkeleri olmakla birlikte, çalışma şekilleri özellikle yardım türündendir. Örneğin **Deutsche Initiativ Hilfe, Deutscher Hilfsbund Fürchristliches Liebeswerk Im Orient** ve diğerleri.

4. Dünya çapında misyonerlik organizasyonu IMR (Uluslararası Misyon Konseyi) adı altında yapılmaktadır.

4.5. Kadrolaşma

Protestan misyoner teşkilatlarının eğitimlerini tamamlamaları ve özel eğitim isteyenlere görevlendirilecekleri ülkelere göre eğitim sunan kuruluşların oluşturdukları üst kurula AEM (**Protestan Misyonerleri Çalışma Grupları**) adı verilmektedir. Bu çatı altında toplanan teşkilatların çalışma alanları çok farklıdır. Bir taraftan misyonerleri finanse eden teşkilatlar bulunduğu gibi, medya misyonerlik teşkilatlarından, çingenelerden ya da yabancı işçilerden sorumlu misyonerlik teşkilatlarına ve enstitülerine kadar bu üst kurul altında çalışan toplam 53 **teşkilat, okul ve enstitü** bulunmaktadır. Ayrıca Hamburg'da 1 **Misyonerlik Akademisi**, kısa süreli eğitimler için 13 **Misyonerlik Semineri**, özel eğitim için 5 **Misyoner Koleji, 1 Yüksek Okul**, malzeme temini için merkezi Hamburg'da bulunan bir limited şirket yeni kadroların oluşmasına yardımcı olurlar.

4.6. Finansman

Misyonerlik faaliyetleri kilisenin en küçük birimi olan mahalle kilisesine kadar entegre edilmiştir. Misyonerlik müessesesinin bütçesini en alt birimde; **Mahalle Birimleri** (Her bir kilise gelirin %5'ini misyonerlik teşkilatlarına aktarır), **piskoposluklar, piskoposluğa bağlı kuruluşlar, bağışlar** oluşturmaktadır.

Ancak bunların yanında çok daha önemli finansman katkısı **Federal Hükümet'in misyonerlik faaliyetleri için ödediği gizli bir global ödenektir** (bkz. EK 2). Bu ödenek aynı zamanda Devlet ile Misyonerlik faaliyetlerinin ilişkisini göstermektedir. Bunun haricinde **kilise vergilerinin** bir kısmı ve yine önemli bir gelir kaynağı da misyoner teşkilatlarının **gayri menkullerinin gelirleri ve döner sermayelerinden** gelmektedir.

V. Türkler'e Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri

5.1. Türkler'e yönelik misyonerlik faaliyetlerinde katolik kilisesinin en önemli girişimi İstanbul Ortodoks kilisesi ile 1965 yılında yapmış oldukları antlaşmalar ve hemen akabinde oluşturdukları çalışma grupları (bkz. EK 3) ve 1984'de Antakya Eski Doğu Ortodoks Patrikliği ile Papa II. J. Paul arasında yapılan antlaşma ve daha sonraki gelişmeler olmuştur. 1995 yılına gelindiğinde Fener ve Vatikan 2000 yılında Ortodoks-Katolik bütünleşmesi olacağını ifade ediyorlar (4 Temmuz 1995, Yeni Yüzyıl). 1993 yılında Chambes'y'de Ortodoks ve Eski Doğu kiliseleri arasında yapılan toplantıda **Müslümanlara karşı ortak tavırlar sergilemek ve Hristiyanlığın yayılması için ortak faaliyet alanları belirlemek** konusunda anlaşılır (bkz. EK 4).

Katolikler ile Ortodokslar arasında gerçekleştirilen bu samimi ilişkiler 1984'de **Avusturya'da "Pro Oriente"** vakfının kurulmasına neden olmuştur. Almanya ve Avusturya'da faaliyet yapan vakıf birlik yolunda önemli çalışmalar yaparken, asil amaçları **Anadolu'da Misyonerlik faaliyetlerinin yeniden canlanmasını temin etmektir.** Hristiyan dünyasının %60'ini oluşturan ve bir çok ülke ile diplomatik ilişki ve antlaşmaları olan Vatikan devletinin Anadolu'da etkinlik kazanması böylece gerçekleşmiş oluyor. Hristiyan alemindeki birleşme bununla da kalmayarak kendi içlerinde otonom olmalarına rağmen **Ortodoks Kiliseleri İstanbul patriğini lider olarak seçerek** niyetlerini açıklamışlardır. Oysa Ortodoks inancına göre böyle bir liderlik mümkün değildir. İstanbul patriğinin böyle bir konuma getirilmesine örneğin Belçika patriği itiraz etmiştir, ancak alınan bu karar dini olmaktan çok siyasidir. Ortodoks kilisesi ile uzun zamandan beri işbirliği yapan protestan kilisesi de Türkler'e karşı etkili mücadele yapmanın zeminini oluşturmuş durumdadır. 1979'dan beri her iki taraftan da 30'ar kişilik bilim adamı alt komisyonlar şeklinde düzenli olarak çalışmaktadırlar.

Ayrıca "Avrupa Piskoposlar Konferansı Konseyi" (CCEE) ve "Avrupa Kiliseler Konferansı" (KEK) 1978'de kurulmuş olan "CEC Consultative Committee on İslam in Europe" nin devamı olarak 1987'de kurdukları "Avrupa'da İslam" Kurulunun çalışma alanı Avrupa (Türkiye

dahil olmak üzere Akdeniz ülkeleri) ve eski Rusya sınırları içinde yaşayan Müslümanlardır. Kurul hem kiliseleri hem de Avrupa devletlerini Avrupa ve Türk devletlerinde yaşanan İslam konusunda bilgilendirirken, ilgi sahası Müslüman Türkler olması hasebiyle, o bölgelere gönderilecek olan din adamlarını eğitir ve genel din eğitimi içinde de İslam ve Müslüman milletlerin mentalitesi konusunda aydınlatıcı bilgiler sunar. Her yıl farklı bir ülkede toplanarak durum değerlendirmesi yapan Kurulun katolik, protestan ve Ortodoks kiliselerine mensup bilim adamlarından oluşan çalışma grupları vardır. Bu gerçekte gösteriyor ki, Türk dünyasında yapılan misyonerlikte Hristiyan mezhepleri birlikte çalışmaktadır.

5.2. Onlara Göre Türkiye'nin Önemi

Öncelikle Türkler'in İslam dünyasındaki yeri, prestiji ve muhtemel gelişme potansiyeli misyoner teşkilatlarınca ve onların arkasında olan devletlerce dikkatle izlenmekte. Bugün artık şarkiyatçılarla misyonerleri ve istihbaratçıları ayırt etmek mümkün değil.

Şarkiyatçılarla, misyonerlerin ortak araştırmalarında genelde İslam dünyasında, özelde Türk dünyasında Hristiyan dünyasına oranla nüfus artışının sebebiyet verdiği müslüman nüfusun hızlı artışı onları tedirgin etmekte. Hatta Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyeti için kuşanma dönemi diye adlandırdıkları tam gün çalışma ortamı olan kısa dönemli kursların tanıtımında dahi bunu özellikle vurgulamaktalar. Bunun için bir taraftan resmi yollar ve yardımlarla bu unsur kontrol altına alınmaya çalışılırken, diğer taraftan kendi aralarında Müslüman nüfusun artmasını büyük bir tehdit olarak sunup onların bir an önce Hristi-yanlaştırılması gerektiği işlenmektedir. (bkz. EK 5)

5.3. Hareket Tarzları

1. İlimi çalışmalar

İlimi çalışmalar misyonerlik çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Özellikle Üniversitelerin şarkiyat ve Teoloji bölümleri geçmişten günümüze Türk dünyası ve Türkler hakkında araştırmalar yapmaktadır. Bu araştırmalar çok geniş boyutlu olup, siyasetten ekonomiye, etnik yapıdan kültürel dokuya kadar her alanda en güncel konuları ihtiva etmektedir. Teoloji Fakülteleri, Misyonerlik Teşkilatları, Türkoloji Enstitüleri ve devletin diğer araştırma birimleri koordineli ola-

rak çalışmaktadır. Örneğin Uluslararası Misyonerlik Araştırma Enstitüsünün (IIMF) başkanı aynı zamanda Teoloji Fakültesinde Bölüm Başkanı olan bir İslam uzmanıdır. Enstitünün çok geniş çalışma alanı olmakla birlikte, bu bağlamda değinmek istediğim özelliği resmi kuruluşlar ve enstitüler ile misyonerlikle uğraşan kurumlar arasında irtibat ve ortak çalışma alanlarını sağlamasıdır. Misyoner yetiştirmede ve onlara yeni ufuklar kazandırma konusunda en etkili olanlar yine Türkolog ve şarkiyatçılardır. Misyonerlere pratik ve güncel konularda dersler sunanlar yine Amerikan ve Alman Üniversitelerindeki öğretim elemanlarıdır.

Kiliselerin özel ilgi sahasına giren Türkler hakkında bir çok araştırmalar Alman Kiliselerinin başı olan EKD (Protestanlar için) ve Alman Piskoposlar Konferansı (Katolikler için) tarafından yapılmaktadır. Kiliselerin bünyesinde oluşturulan Türkler ile ilgili araştırma birimlerinin yanısıra ne yazık ki misyonerlik teşkilatlarında da ayrı alt birimler oluşturulmuş ve bu birimlerde bir taraftan arşiv çalışmaları bir taraftan da araştırmalar yapılmaktadır. Başka dal ve branştan bilim adamları Türkiye'ye ve özellikle **farklı etnik yapıların olduğu bölgelere** gönderilerek bir çok konuda araştırma yapılmaktadır. **2. Eleman Yetiştirme**

Türkler için misyonerlik yapacak olan elemanların özellikle Türkiye ile ilgili bir bölüm bitirmiş olması tercih edilmektedir. Ancak duyulan acil ihtiyaçtan dolayı bu işlem 1 aydan 1 yıla kadar süren yoğun kurslar ile telafi edilmektedir. Bu kurslar vasıtasıyla dil, din, kültür, örf ve adetler tamamen öğrenilerek Türkiye'ye gönderilirler. Türkiye'ye gelen elemanlar bir taraftan kendi formel işlerini yapıyor gibi görünürlerken, diğer taraftan daha önceden **Ankara, İstanbul ve İzmir'e** yerleşmiş olan misyonerlerin denetimi ve rehberliğinde halkın arasına girerek kendilerini iyice yetiştirirler. Türkiye'ye dışarıdan gelen ve meslek olarak teolog olmayan misyonerler, özellikle öğretmen ve öğretim görevlisi olmakla birlikte doktorlardan, fotoğrafçılara kadar geniş bir meslek grubuna sahiptirler.

Yıllık toplantıları, Avrupa'da merkezlerine verdikleri raporlar ve uzmanların görüşleri doğrultusunda Türkiye misyonu teşkilatlanmasını ve stratejilerini sürekli değiştirmektedir. Özel amaçlı gönderilen misyonerler ise Roma'daki **Pisai** ya da

Birmingham'daki Selly Oak Colleges'in İslam Centre'inde eğitim görürler. Bu bağlamda, diyalog konusuna olumlu yaklaşan **Aksiyon** dergisinin (Sayı 63/1996) PISAI araştırmacılarını diyalog sürecini geliştirenler olarak takdim etmesi ve misyonerlik konusundaki başarılarını görmezlikten gelmesi, kanaatimizce kamuoyunu yanlış bilgilendirmektedir. Ayrıca giriştikleri iyi niyetli diyalog sürecinde muhataplarının gerçek niyetlerini tam olarak tanımadıkları da ortaya çıkmaktadır. Bu merkezler Avrupa'nın İslam ülkeleri konusunda özel amaçlı misyonerlik eğitimi veren en gelişmiş merkezleridir. Bütün bu çalışmaların nihai amacı ise **yerli halktan Misyonerler yetiştirmektir**. Ne yazık ki bu konuda da başarılar elde etmiş olan misyonerler, bu anlamda en büyük desteği ise Türk vatandaşları olan Hristiyanlardan almaktadırlar.

5.4. Yöntem

Hristiyan olmayanlar ile ilgilenmek aslında **uzman** olan insanlara bırakılmıştır. Ancak özellikle Avrupa'da Müslümanlar ile günlük ortamlarda karşılaşmak çok kolay olduğundan kilise bu konuda dindar insanlara da bazı görevler yüklemiştir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Sosyal alanda yardım

Özellikle kendisini yabancı dilde ifade edemeyen insanlara yakınlık gösterilecek, çok zor şartlarda çalışan bu insanlara samimi davranılacak. En küçük kilise birimlerinde dahi onlar koruma altına alınarak Hristiyanlık inancının ilk örneği gösterilmiş olacak.

2. Dini Açıdan

Bu insanların sadece ev ve iş sorunları ile ilgilenilmeyecek, bilakis onların ruhsal ve dini ihtiyaçları karşılanmaya çalışılacak. Genellikle bu insanların çoğu tarımla uğraşan geri kalmış toplumlardan geldiklerinden arkaik dindarlıklarını onların şartları içinde muhafaza etmeleri mümkün değildir. İşte bu noktada kilisenin görevi onların avukatı gibi yabancı gelenek ve değerlerine azami dikkat göstererek onları kurtarmaya çalışmaktır. Kilise üzerine düşen misyon görevini yerine getirmede ne kadar ciddi olursa olsun bu insanları İncil'in yoluna davet etmeden önce onları mutlaka dinlemesini bilmeli ve onların dini tecrübelerini öğrenmelidir. Daha sonra duruma ve muhataba yönelik elastiki bir tavır almalıdır, şayet dindar

kişiler ise onlar için ibadet yeri tesis etmeli ve onlara inanç geleneğinden yaklaşmalı.

3. Misyon Boyutu

Onların insani ihtiyaçları ve darlıkları giderildikten cömertçe misafir perverlik gösterildikten, anlayış ve saygı ortamı oluşturulduktan sonra artık İsa'nın bütün insanlık için geldiği konusu mutlaka yavaş yavaş işlenmeye başlanmalı. Muhataplar modern dinsizler olabilirler ya da dindar olabilirler, dolayısıyla onlara uygun teklifler getirilmelidir. Daha sonra muhataba uygun teklifler bölümünde uzun uzadıya yaklaşım tarzları verilmekte. Bu başlıkları şöylece sıralayabiliriz:

a) Açık Teklifler (Bazı insanlar utangaçtır ve iletişimden çekinirler, onlar için teklif açık ve net olmalı).

b) Cemaat Havası

c) Kilise ve yan kuruluşlara götürmek

d) Muhatap aktif hale getirilebilir. Onun da paylaştığı ve inandığı konuların muhatap tarafından savunulmasını temin etmek.

e) Toplumsal ve sosyal olaylar kullanılabilir.

f) Birlikte çalışmak.

g) Ziyaretler yapılabilir.

h) Tarafsız ortamlarda etkinlikler düzenlenerek dine olan mesafeleri kılmaya çalışılabilir.

i) Mektup tarzı kullanılabilir.

j) Telefon.

k) Kur ve kamplar.

l) Ökumene birliklikler tesis edilebilir.

m) Canlı örnek.

n) Turizm yoluyla.

5.5. Türkler'e Yönelik Faaliyetler

Türkleri çeşitli gruplara ayırarak faaliyet sürdürmektedirler. Çalışma grupları olarak şöylece sıralayabiliriz:

1. Türkler

a) Muhafazakarlar

b) Gençler ve çocuklar

c) Kadınlar

d) Dinden uzak olanlar

2. Kürtler

a) Halktan insanlar

b) Kadınlar

c) Çocuklar

d) Özgürlükçüler ve aktivistler

3. Aleviler

4. Diğer Azınlıklar

Yukarıdaki şekilde muhatap grupları belirlenirken bu gruplara özgü çok boyutlu faaliyetler sürdürülmektedir. İlk sırada yer alan Türkler arasında misyonerlik faaliyetlerine büyük önem vermektedirler. Bu büyük kitleye verilen önemin nedeni

a) Sayısal çokluk ve genç nüfusa sahip olmaları

b) Daha geniş bir çalışma sahası olan bütün bir Türk Dünyası için eleman kazanmak.

5.6. Türkler'e Yönelik

Çalışma Prensipleri

1. Basın-yayın ve Radyo, Telefon ve TV. yoluyla Misyonerlik: Türkler arasında sosyal grup ve statülerine özgü büyük bir titizlik ve pedagojik hassasiyet ile neşredilmiş olan **kitaplar, hikayeler, takvimler** vs. ya Türkler'in adresleri ne gönderilmekte ya da çeşitli vesileler ile Türkler'e ulaştırılmakta.

Bunun haricinde Türkçe olarak hazırlanmış ve video bantları ve Türkler için günlük olarak yapılan misyonerlik amaçlı radyo yayınları. şu anda Almanya ve Moskova üzerinden yapılmakta.

2. Misyonerlik Amaçlı Cemiyetler

Özellikle Türkiye'nin büyük kentlerinden İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere bir çok şehirde açık ve gizli olmak üzere iki tür misyonerlik faaliyeti yapılmaktadır. Açık alanlarda yapılan faaliyetleri; basın yayın yoluyla ilanlar vermek ve İncil'e davet etmek, radyo ve yayınevi kurmak, turizm şirketleri kurarak Avrupalı ve Amerikalı misyonerleri Türkiye'de inanç turizmi adı altında yerli halkla ilişkiye sokmak, Türk vatandaşları ile toplantı ve ibadet yapmak, yardıma muhtaç olan, inanç bunalımında olan gençlerle irtibata geçerek onları İslam'dan uzaklaştırmak ve İncil'in mesajını sunmak, çeşitli semt ve ortamlarda propaganda amaçlı yayınlar dağıtmak olarak sıralayabiliriz.

Gizli alan olarak isimlendirebileceğimiz misyonerlik faaliyetlerini ise; diyalog ve hoşgörü toplantı ve görüşmeleri, çevreciler, barış ve özgürlük hareketleri, aile planlaması, özel okul, hastane ve güçsüzler yurdu olarak sıralayabiliriz. Bu alanların bazılarında (okul, hastane, kimsesizler yurdu) eskiden beri faaliyet yapılmakta ise de, özellikle kurtuluş savaşı yıllarında Merzifon ve Antep'te bu kurumların düşman güçlere destek

sağlaması Cumhuriyetle birlikte yetki ve alanlarının kısıtlanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı çalışma yöntemlerini değiştirmişlerdir. Misyoner okullarından mezun olmuş varlıklı işadami, siyasetçi ya da entelektüel şahsiyetler, kabaca ifade edebileceğimiz gibi Türkiye'de Amerika ve Avrupa'nın çıkarlarını korumuşlardır. Varlıklı kesimin ve üst düzey bürokratların çocuklarının devam ettiği bu okullar, Türkiye'de büyük bir itibar kazanmıştır. Bugün Türkiye'de Amerikancı mı, Almancı mı olunacağı tartışması garipsenmeden yapılabilecek aşamaya gelindi ise, bunda kuşkusuz misyoner okullarının büyük katkısı olmuştur. Bu okullardan mezun olmuş, yönlendirici konumunda olan isimler ve binlerce üst düzey bürokrat ve işadami sayılabiliyorsa, bu okulların Türkiye'nin batılılaşmasında mühim bir rol oynadığı söylenebilir.

Resmen misyonerler tarafından kurulan ve onlarca idare edilen bu okul mezunlarının, T.C. devletinin kurmuş olduğu ve Milli Eğitim mensuplarının yönettiği İmam Hatiplere neden karşı çıktıkları böylece anlaşılmalıdır. Bu okulların amacı öğrencilerine yalnızca entelektüel ve kültürel düzey kazandırmak değil, bilakis onların sadık, istekli ve fedakar Hristiyanlar olarak yetiştirilmesini sağlamaktır. Birçok ünlü ismin mezun olduğu, Avusturya Koleji bugün bile, Avrupa'da yayımlanan Kilise Kurumlarının adres kitapçığında misyoner okulu olarak gösterilmektedir.

Yeni Hareket Alanları (3.2.) bölümünde teorik olarak sıraladığımız alanların tamamında Türkiye'de faaliyet yapıldığını söyleyebiliriz. Örneğin Deniz Turmepa Derneğinin Temmuz 1995'te düzenlediği etkinliğe başta Fener Rum Patriği Bartolomeos olmak üzere çok sayıda Hristiyan din adamının katılması ve gemiyle Yunan karasularına girildiğinde Yunan jetlerinin eşliğinde top atışları ile karşılanmaları, çevre ile misyonerliğin ve siyasetin bağlantılarını göstermektedir.

Ayrıca Avrupa'nın bir çok kentinde özel olarak Türkler arasında misyonerlik faaliyetleri için kurulmuş olan bu cemiyetler fiilen misyonerlik yapmanın yanısıra dindar Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerini desteklemek amacı ile yazılı, sözlü ve görüntülü neşriyatlar hazırlamakta ve ilgilenenlere sunmaktadır.

Büyük kentlerde bulunan merkezlerin ihtiyaca cevap vermemesi üzerine artık semtlerde de şubeler açılmış durumdadır. Örneğin Köln'de bir genel merkez olmak üzere Vingst, Troisdorf ve Gummersbach semtlerinde üç ayrı şube bulunmaktadır. Bu merkezler dini bir görüntü ve ortamdan çok uzaktırlar. Yapılan uzun süreli arkadaşlık, dostluk ve yardımlardan sonra Hristiyanlığa davet edilir. Türkler arasında büyük başarılar elde eden bu cemiyetler Türkler ile yakın diyalogları sayesinde artık Türk vatandaşlarından misyonerler dahi yetiştirmiş durumdadırlar. Bu cemiyetlerden en önemlileri **Yeni Hayat, Esmâ, Umut Çağrısı** ve diğerleri.

Bu cemiyetlerin örgütlediği **İncil Halkaları** Türkler ile ev ziyaretleri ve başka yollarla irtibat kurmakta ve uzun vadede amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadır. Yurt dışında yaşayan Türk ve Kürtlere yönelik Misyonerlik faaliyetleri her yıl toplanan yabancılar için misyonerlik konferansında ele alınarak değerlendirilmektedir.

Kilisenin bünyesinde bulunan ve Türkler tarafından kilisenin bir alt kurumu olduğu bilinmeyen Türk büroları ve Türk danış adıyla bilinen dernekler Türkler'in her alanda problemlerine maddi karşılık beklemeden yardımcı olmaktadır. Ayrıca kiliseye bağlı sosyal amaçlı dernek ve vakıflar da dine ısındırmak amacı ile hamile olan Türk kadınlarına, çok çocuklu ailelere, dar gelirliilere maddi yardımda bulunmaktalar. Derslerinde başarı gösteremeyen öğrencilere ücretsiz ders imkanı sunmaktalar.

5.7. Etnik Kökenlere Göre Yapılan Faaliyetler

1. Kürtler:

Kilisenin yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerinin en korkunç ve zararlı olan ve sömürgeciliğin öncü kuvvetleri şeklinde çalışan bu alanın, yönetim ve yönlendirmesinin istihbarat servislerince ya da onlarla koordineli olarak yürütüldüğünü söylemek abartılı bir ifade olmasa gerek..

18-22 Ekim 1993 tarihleri arasında Avrupa Kiliseler Birliğinin Brixen (Cusanus Akademisinde) yaptığı toplantıda **azınlıkların her türlü haklarının korunması ve özgürlük mücadelelerinin desteklenmesi için kilisenin yoğun olarak çalışması kararlaştırılır** (bkz.. EK 6). Bilindiği

gibi bu tür kararlar Müslümanların çoğunlukta oldukları bölgeler ya da ülkeler için alınır. Muhtemelen bu tarihten sonra Türkiye üzerine yapılan çalışmalar da yoğunlaştırılmıştır.

Yine bu çerçevede Avrupa Kiliseleri, 1923 Lozan antlaşması ile Hristiyan kiliselerine dini özgürlüklerini taahhüt eden Türk devletinin o dönemdeki antlaşmadan nasibini alamayan "**Ortodoks Süryani**" kilisesine de dini cemaat olma hak ve yetkilerinin verilmesi konusunda Türk devletine diplomatik yollardan baskı yapılmasını kararlaştırır (bkz. Ek 7). Türkiye'de azınlıklara baskı yapıldığı, oysa Avrupa İnsan Hakları Beyannamesini imzalayan Türkiye'nin söz konusu antlaşmanın 2. ve 9. maddelerine aykırı olarak milli bir eğitim politikası izlediği ve böylece azınlıkları asimile ettiği gerekçesiyle kiliseler bir taraftan bu konuda yaptıkları yayınlar ile kamuoyunu yönlendirirken, diğer taraftan Türkiye'ye bu konularda baskı yapılması gerektiğini **kendi devletlerine hazırladıkları raporlarda** ifade etmektedirler.

Türkiye'de özelde **Kürt** kökenli vatandaşlarımızla genelde de bütün azınlıklarla daha etkin olarak uğraşan kilise **Protestan** kilisesidir. Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi protestan kilisesi dünyaya daha açıktır ve devlet ile adeta iç içedir. Almanya'da her bölge kilisesinin dahilinde çalışan **yabancılar bürolarının çalışma alanı Kürtler ve Türkiye'deki dini ve etnik azınlıklardır**. Dini açıdan "**Özgürlük Teolojisi**" olarak gördükleri bu faaliyeti büyük bir dikkat ve gizlilik içerisinde sürdürmektedirler. Bu merkezlerde çalıştırdıkları Kürt kökenli Türk vatandaşlarımız sayesinde Almanya, Türkiye ve Irak'ta yaşayan Kürtler ile irtibat kurmaktalar. Kendi istatistiklerine göre Almanya'da yaşayan 400.000 Kürt kökenli vatandaşımıza yönelik yine muhataba uygun çalışma grupları ve etkinlikler düzenlenmektedirler. Öncelikle KÜRT sorununa Kürtler'den daha fazla sahip çıkarak Kürtler'i Türk devleti aleyhinde kışkırtırken, diğer taraftan Kürtler ile müşterek olarak savundukları bazı değerler ortaya çıkmış oluyor. Kürtler'i böyle bir psikoloji ile kendisine çeken kilise, daha sonra Kürt ırkının aslında **Hristiyan** olduğunu sözde bilimsel tezlerle ispat edince Kürt halkı arasında büyük başarılar elde etmektedirler.

Protestan kilisesi çalışmalarını bir taraftan kilise bünyesinde yaparken, diğer taraftan fazla dikkat çekmemek için sivil dernek ve kuruluşlar

ya da kiliseden ayrı gibi gözüken protestan cemaatler vasıtası ile faaliyet yapmaktadır. Bu bağlamda merkezi Bonn'da bulunan **Kürt Enstitüsü'nün başkanı olan Klaus Immer, bir dönem SPD milletvekilliği yapmış olmakla birlikte koyu bir protestan olup Alman Protestan Kilisesi'ne büyük hizmetleri dokunmuş, halen Ren bölgesi Protestan sinotuna kayıttır**. (NORDELBIŞ-CHE KIRCHENZEITUNG, 16.8.1987: 5). İncil'in Kürtçe'ye tercümesini yaptıran enstitü yaptığı bölücülük faaliyetleri ile yakından bilindiği için detaya girmiyorum.

Yine sözde kilise haricinde olan protestan bir misyonerlik kuruluşu da merkezi Wiesbaden'de bulunan **Orientdienst'tir** (Şark Hizmetleri). Çalışma alanı **Türk Dünyası ve Türkiye'deki Azınlıklardır**. Bu merkez Kürtler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde kullanılan Kürtçe ve şehirlere göre değişen lehçeleri **Misyonerlik ve bölücülük yapacak olan insanlara düzenli olarak sunduğu kurslar ile öğretmektedir**. Kürtçe lehçeleri ile ilgili geniş bir malzemeye de sahip olan merkez, uygun gördüğü kişi ve kuruluşlara destek vermektedir.

Ayrıca misyonerlik amaçlı olarak hazırlanmış olan Kürtçe dini kitaplar, çocuk hikayeleri, kasetler vb. malzemeler kendi ifadelerine göre çok olumlu sonuçlar vermektedir. Yine Hristiyanlığı seçmiş olan Kürtler'den misyoner yetiştirmek için kısa dönemli kurslar düzenlenmektedir. Kürtler için **Kirmançi** olarak hazırlanmış takvimlerde, Kürt bölgelerinden resimler seçilerek büyük bir hassasiyet ile onların Türkler tarafından sömürülmüşlüğü(!) ve ezilmişliklerini(!) Kürt halkının yardımseverliğini anlatan İncil ayetleri ile dile getirmektedirler. Takvimden çıkan kuponlarla merkezleri ile irtibat sağlamaları temin edilmekte. Hatta yılların vermiş olduğu tecrübe ile batıda yaşayan Kürtler'in Kürtçe'yi iyi bilmemelerinden dolayı Kürtçe Türkçe olarak takvimler basmaya başlamışlar. Takvimlerin Kürt halkı arasında çok geniş bir sempati uyandırdığı ve bu sayede çok sayıda Kürt'e ulaşabildiklerini belirtmektedirler.

2. Aleviler:

Misyonerlerin büyük bir ciddiyetle üzerine eğildikleri grup ise Aleviler'dir. Asya piskoposlarının 1978 yılı Kasım ayında Kalküta'da yapmış oldukları toplantıda, Müslümanlar içinden Hristi-

yanlığa en yakın olan yolun **Alevilikte** ve bazı İslam tarikatlarında olduğu vurgulanmıştır. Yıllar önce başlayan araştırmaların meyvelerini çok hızlı bir şekilde almaktadırlar. Alevileri Hristiyanlığa en yakın grup olarak ilan eden kiliseler kendilerince Türkiye'nin % 10-15'ini teşkil eden bu grup için yoğun çaba içerisindeyler.

Bir taraftan Aleviler'i Hristiyanlaştırmaya çalışırken, diğer taraftan başarı elde edemedikleri zaman muhataplar ile irtibatlarını kesmemekte, bu defa onları **Alevilik** konusunda bilinçlendirerek **kimliklerini kazanmaları** için Sünnilerden farklı olduklarını öğretmektedirler. Almanya'da Hristiyanlığı seçmiş olan Aleviler hakkında kilise kesin rakamlar vermekten kaçınmakla birlikte sayıların binlerle ifade edilebileceğini söylemekte. Alevi misyonerliğinde de nihai amaç Aleviler'den misyonerler yetiştirmektir. Şu anda kilisenin ifadesine göre Türk vatandaşı olan 20.000 Alevi ile kilise yakın diyalog içindedir. Bunların çoğu ya Hristiyanlığı seçmiş durumda ya da seçmek üzeredir. Alman **Katolik** kilisesinin ilgilendiği Alevi'ler için kiliselerde özel ayinler ve merasimler düzenlenmektedir.

Türkiye'deki Aleviler için gönderdikleri misyonerler şayet Alevi kökenli değilse Alevi inancı, örf ve adetleri konusunda eğitildikten sonra, Türkiye'de Aleviler arasında yıllarca kalmaktadırlar. Kendi kaynaklarında çalışma merkezleri olarak İstanbul, Maraş ve Malatya gösterilmekte. özellikle genç Aleviler arasında çalışan misyonerler, kendi dinlerine çektikleri gençlerin Hristiyan olan biri ile evlenmelerini temin ediyorlar.

Aleviler üzerinde yapılan çalışmalar, Kürtler'de olduğu gibi inanmış dindar misyonerler hariç dini bir amaçtan uzak "**Özgürleştirme Teolojisi**" adı altında Türkiye'yi bölmek ya da en azından uzun vadede karışıklık meydana getirmek amacıyla yönelik faaliyetlerdir. Büyük grup olarak Kürt ve Alevilerden başka Yezidiler, Ermeniler ve diğer bütün Hristiyan ve Müslüman azınlıklar konusunda faaliyet yapmaktalar.

5.8.Balkanlarda ve Türk Devletlerinde Misyonerlik

Özellikle Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte çok yeni ve boş bir alan misyonerlik faaliyetleri için açılmış oluyordu. Durumu iyi değerlendiren ve daha önceden bu gelişmeye hazırlıklı

olan misyoner kuruluşları hemen harekete geçti. Çok kısa süre içerisinde ilgili dillere tercüme edilen dini yayınlar bir çok vesile ile ilgili ülkelere ulaştırılmaya başlandı. Bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Türk devletlerinin bir çok konuda acemi olmasından istifade eden misyonerler yine başka kimlikler altında ilgili ülkelere faaliyetlere başladılar. Balkanlarda misyonerlerin yoğun olarak Türkler üzerinde çalıştıkları ülke ise Bulgaristan'dır. Bulgaristan'da kendi ifadelerine göre 1 milyon Türk'ten misyonerlerin çok iyi konuştuğu yerel diller, çalışma azimleri, maddi destek ve tonlarla getirilmiş yazılı ve sözlü malzemeler, büyük organizasyonlar, yardım kampanyaları ve bir çok başka faaliyet vasıtası ile binlercesi Hristiyanlığı seçmiş durumdadır. Şu anda Hristiyanlaşan bu Türkler batıdan aldıkları destekle köy köy dolaşarak misyonerlik yapmaktadırlar.

Özellikle Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'ta yoğun olarak çalışan misyonerlerin **Türk kökenlileri tercih etmeleri ilginçtir.** Çünkü Hristiyan alemi Türksüz bir İslam dünyası arzu etmektedir. Balkanlar ve Türk Devletleri için misyonerlik konusunda yapılan yıllık istişare toplantılarının 1993 yılında **Türkiye'de yapılmış olması** Türkiye'nin misyonerlik konusunda artık bir üs olarak kullanıldığını göstermektedir. İstanbul ve İzmir'den çok sayıda insanın katıldığı bu toplantıda **Balkanlar'a ve Türk devletlerine gönderilecek olan Misyonerlerin oranında Türkiye'nin payının artırılması, Türk devletlerinden ya da Balkanlardan Türkiye'ye muhtelif amaçlarla gelmiş olan gençlerle ilgilenilmesi Türkiye şubesine bırakılacaktır.** Türk devletlerine gönderilen misyonerlerin büyük bir bölümü Türk vatandaşıdır. Diğer bir gelişme ise Ortodoks kilisesine mensup olan "Gagavuz Türkleri'nin" kullanılması. Bu anlamda eleman yetiştirme işlemi Krelingen'de faaliyet yapan Ortadoğu uzmanı Prof. Dr. E. Troeger başkanlığında yürütülen seminerler ve pratik kurslar ile yapılmakta. Türkiye'den gönderilen misyonerlerin bir kısım masraflarının Türk Hristiyanları tarafından karşılanması da oldukça dikkat çekici. Türk devletlerine gönderilen misyonerler Moskova üzerinden gönderilmekte. Moskova'da bulunan "Avrupa'da İslam" Kurulu üyesi olan üç merkezden talimat alan misyonerlerin Ayrıca Taşkent'de bulunan bir merkezin denetiminde çalıştıktan bilinmektedir. Misyonerlerin en çok önem verdikleri ülke Kazakistan'dır. Alman devleti tarafından destek

lenen faaliyetlerin iki yönü var. 1. Oralarda yaşayan Almanların kendilerine güvenlerini sağlayarak onların batıya göçlerini engellemek. 2. Ekonomik güçlükler içinde olan ve İslam'dan çok uzak bulunan Kazak Türklerini Hristiyanlaştırmak. İdarenin Almanya ile kurmak istediği yakınlık ve bağ dolayısıyla Almanların Türk devletlerindeki faaliyetlerine müsaade edilmekte, hatta imkan sağlanmakta. Misyonerler bu alanda en büyük rakip olarak Türkleri görmekteler. Durumu iyi değerlendiren Amerikan ve Avrupa misyonerleri hiç bir engelle karşılaşmadan misyonerlik yapmanın rahatlığını yaşamaktalar. Sadece Özbekistan'da misyonerlerin faaliyetleri engellenmeye' çalışılırken, özellikle Kırgızistan ve Kazakistan'da Amerikalı **Babtistler** ile Alman **Katolikler** büyük başarılar elde ediyorlar.

Avrupa misyonerlik teşkilatlarında yeni kurulan Türk devletleri birimlerinin şu sıralarda, Türk devletlerinde ortaya çıkartılabilecek ihtilaf konuları üzerinde çalışmaları, daha önce değindiğimiz gibi bu teşkilatların dini amaçtan ziyade siyasi olduğunu göstermektedir.

VI. Sonuç

Türkiye'de Türkler'e ve farklı etnisitilere, Balkanlarda Türk azınlığına, Avrupa'da yaşayan Türklere ve Türk devletlerindeki Türklere karşı sürdürülen misyonerlik çalışmalarının yoğunluğu aynı coğrafyalarda yaşayan başka hiç bir millet için yapılmamaktadır. Yapılan bu çalışmalar gösteriyor ki, bu konu özellikle **Ülke Güvenliği'ni** ilgilendirmektedir. Hiç bir devlet kendi güvenliğini uzun vadede ciddi olarak tehdit edebilecek böyle bir faaliyete karşı **tarafsız kalamaz**. Çünkü inanç, insanın tüm davranışlarını belirleyen, onun hem dünya görüşünü hem pratik hayatını şekillendiren değerler örgüsüdür. Bir milletin dinini değiştirmek imkansız değildir. Yüzyılın başında

G. Kore'de hiç Hristiyan yokken, bugün Hristiyan nüfusun % 40'lara ulaşması en büyük kanıttır. Türk dünyası için büyük tehlike arzeden Hristiyan dünyasının desteğindeki Ortodoks yayılmacılığı iyi tespit edilmeli ve katolik protestan işbirliği takip edilmelidir.

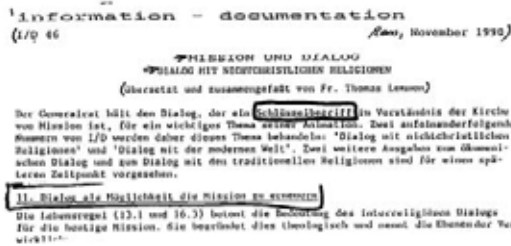
Bu çalışmamızda sadece **Katolik** ve **Protestan Misyonerliğini** ele aldık, bu iki kilisenin yanısıra **Serbest Kilise** adı altında çalışan radikal faaliyetler de hesaba katılınca olayın boyutları ve vahameti ortaya çıkmaktadır.

İstanbul Patriği yıllardan beri ekümenik yani evrensel sıfatını her türlü resmi ve gayri resmi ilişkide kullanmak suretiyle, Vatikan tarzı bir statü elde etmenin peşindedir. Ortodokslar bu bağlamda Uluslararası baskı gruplarını harekete geçirmektedir. Clinton'un Çiller'e Patrikhanenin statüsünün değiştirilmesine ilişkin gönderdiği mektup gibi (24 Mart 1994/ Sabah Gaz.)

1993 Ekiminde Yunanistan Sırbistan ve Rusya arasında ortak bildiri hazırlanarak, Türkiye'nin ve Müslümanlığın engellenmesi için birlikte hareket etme karar alınmıştır. Moskova'da Ortodoks Bank kurularak finansman temin edilmeye başlanmıştır. Türk dünyası için büyük tehlike arzeden Ortodoks yayılmacılığına karşı bir an önce tedbir alınmalıdır.

Türk devletinin ve Diyanet İşlerinin Hristiyan terminolojisi ve Misyonerlik konusundaki bilgi ve birikim yetersizliği, 1994'teki hoşgörü konferansında Patrik Bartholomeos'un ekümenik sıfatının yanına Diyanet İşleri Başkam M. Nuri Yılmaz'ın da imza atmasıyla neticelenmiştir. Bütün bunlar hesaba katılınca mutlaka İslam haricindeki dinler ve mezhepler ile ilgili Diyanet İşleri bünyesinde bir birim oluşturma zarureti ortaya çıkmaktadır. Burada olayları takip etmenin yanısıra misyonerlikten uzak, gerçek anlamda dinler arası diyalog ve hoşgörünün zemini oluşturulabilir.

EKLER:**EK 1:**

Vatikan'dan orijinal olarak Alman katolik kilisesine gönderilen ve yabancılar için mahrem olan bu talimatta misyon ve diyalog kavramlarından ne anlaşılması gerektiği ve diyalogun ne şekillerde hayata geçirilebileceği ifade edilmekte. Metinde önemli mesajlar bulunmakla birlikte diyalog kelimesinin misyonerlik için kullanılan bir şifre olduğu açık ve net bir şekilde ifade edilmekte. Metnin devamında misyonerliğin aktif olarak uygulanması ve yeniden yapılması için diyalogun gerekliliğine deyinilerek bu bağlamda uyulması gereken temel prensipler açıklanmakta.

EK 2:

Alman katolik misyon konseyinin muhtemelen üyeleri ile yaptığı bir toplantı dökümanı olan bu belgede Federal Hükümetin hiç bir zaman itiraf etmediği ve etmeyeceği bir gerçeğin delilleri bulunmaktadır. Bu metinde başka önemli bilgiler bulunmakla birlikte işaretli kısımda "misyonerlik faaliyetlerinin finansmanının 1. derecede Federal Hükümetin global bir ödeneği ile karşılandığı" ifade edilmekte. Ayrıca bir başka belgede de misyonerlik faaliyetlerinin yerel hükümetlerin katkıları ile gerçekleştiği ifade edilmekte.

EK 3

Katolik haber ajansı (KNA)'nin bildirdiğine göre 1979 yılında Vatikan ile Ortodoks kilisesi arasında işbirliği ve diyalog resmen başlamıştır. Papa'nın İstanbul Patriğini ziyaretinden sonra 1 Aralık 1979'dan itibaren her iki taraftan oluşturulan 30'ar kişilik heyetler düzenli ve devamlı olarak çalışmalarına başlamışlardır. Papa yaptığı açıklamada İstanbul Ortodoks kilisesinin Slav devletlerindeki başarılı misyonundan bahsederek, Ermeni kilisesinin de aslına cesaretle sarılmasından dolayı duyduğu memnuniyeti ifade eder.

EK 4:

"Ökumene Mitarbeiterbrief adli bültenin (1993) 3. sayısında 16 Kasım 1993'te Ortodoks ökumen Patrikhanesi merkezinde Ortodoks kilisesi ile Doğu Ortodoks kilisesi arasında yapılan anlaşmada özetle şunlar yer alır: 1964, 1967, 1970 ve 1971 yıllarında yapılan 4 gayri resmi görüşme ve 1985, 1989 ve 1990 yıllarında yapılan 3 resmi görüşme neticesinde, geçmişteki anlaşmazlıkların ve suçlamaların bir tarafa bırakılarak her iki eğilimin de ortodoks inancı olduğunun iki tarafça da kabullenilmesine karar verilmiştir.

Bundan böyle anlaşmazlık konularının kaldırılmasına ve iki kilisenin de bulunduğu coğrafyalarda Hristiyan terminolojisinin yaşatılması ve yayılması için tarihi misyonunu yerine getirmede işbirliği yapma noktasında yeni bir dönemin başlangıcına imza atmasına karar verilmiştir. Daha sonra çalışma grupları ve çalışma alanları hakkında bilgi verilmekte. Bu arada Türkiye'nin Güneydoğu'sunda Tur Abidin'deki kilise, manastır ve ziyaret yerlerinin canlandırılması konusunda duyarlı olarak hareket edilmesi ve birlikte kamuoyu oluşturma kararı alınır.

EK 5:

Tübingen Doğu Bilimleri Seminerlerinin Protestan Miyyonerliği çalışma Grubu ile işbirliği içinde "Müslümanlar Arasında Misyonerlik İçinde Kuşanma Dönemi" adı altında düzenledikleri kısa dönemli yoğun kursların tanıtım broşürünün başında Müslümanların 26 yılda bir iki kat artmalarına rağmen Hristiyanların ancak 54 yılda bir iki katına çıkabildikleri belirtilerek bu tehlikeli gelişmeye dur deme vaktinin geldiği ve sorumluluk sahibi Hristiyanların misyonerliğe yeniden bilinçli olarak sarılmaları gerektiği vurgulanmakta.

EKL 6

CONSILIUM CONFERENTIARUM EPISCOPALIUM EUROPAE (CCEE)

Briefe von Bischöfen aus europäischen Diözesen, in denen verschiedene Volks- und Sprachgruppen
 episcopales
 Conferenzen de Yvanoff di Duxati in calce concesso: elenco gruppo etnico linguistico
 18. - 22.10.1993

Kirche in Europa: Verschiedene Gemeinschaften von Völkern und Sprachen
 La Chiesa in Europa: Comunità diverse di popoli ed etnie

SCHLUSSKOMUNIQUE

Vom 18. bis 22. Oktober 1993 (und in Brixen (Cortina) Akademie) eine von der Diözese Brixen im Auftrag des Rates der europäischen Bischofskonferenzen (CCEE) ausgerichtete Tagung von Bischöfen zum Thema "Kirche in Europa: Verschiedene Gemeinschaften von Völkern und Sprachen". An diesem Treffen nahmen Delegierte aus Ungarn, Rumänien, Slowenien, Kroatien, Polen, Spanien, Schweden, Österreich, Deutschland und Italien teil. Zumeist waren es Bischöfe, die mit der Situation von ethnischen und sprachlichen Minderheiten in ihren Diözesen konfrontiert sind. Die Leitung der Tagung lag in Händen von Bischof Wilhelm Egger von Brixen-Bressanone. Als Relaisorte dieser ersten internationalen Bischofsversammlung, die ausschließlich Probleme der Minderheiten gewidmet war, sprachen u. a. Bischof Egon Kapellari, Klagenfurt/Österreich, Bischof Juan Carrera Santolusa/ Spanien, Bischof Alberto Rossiello/Palermo sowie Bischof Wilhelm Egger.

Zeichen von Nähe. Es ist uns wesentlich dazu beigetragen, die geistliche Tradition unserer Ökumene zu vertiefen und zu durchbrechen. Nur eine Volksgemeinschaft mit einem starken Zusammenhalt ist auch für die Minderheit eine Bereicherung.

Die Bischöfe sehen es als ihre Aufgabe an, das Recht der einzelnen Volksgemeinschaften auf ihre ethnische, sprachliche und religiöse Identität zu fördern. Alle DIVERGENZEN sollen Strukturen zu schaffen, welche

Avrupa Piskoposlar Konferansı Konseyinin (CCEE) 1822. 10 1993'te Brixen'de yapmış olduğu "Avrupa'da Kilise: Halkların ve Dillerin Uzlaşmış Birliği" adı altında yapılan toplantıda Papa'nın 1989 dünya barış günü için "Barışı aşılalım, azınlıkları koruyun" mesajından hareketle farklı ülke sınırları içerisinde dini ve etnik azınlıkların farklı muamele gördükleri vurgulanmakta ve azınlıkların korunması ve kimliklerine kavuşturulması kararlaştırılmakta.

EK 7

Freie Religionsausübung für nichtmuslimische Staatsbürger in der Türkei gefordert:

Erklärung

des Vorsitzenden der Kommission für weltkirchliche
 Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz Kardinal Franz Hengsbach

Alman Piskoposlar Konferansının "Türkiye'de Müslüman olmayan vatandaşların hür olarak dini vecibelerini yerine getirme talebi" konusunda basın bildirisi. Dünya Kiliseleri ile ilgili Alman komisyon başkanlığının yaptığı açıklamada gene] olarak Hristiyan Ortodoksları ile Kürtler'in yıllar süren Türkiye'deki ezilmişlikleri anlatılmakta, daha sonra Süryani Ortodoks kilisesine mensup insanlara yapılan baskılardan bahsedilmekte. Sonuç olarak resmi makamlara Türkiye'ye Hristiyanları asimile etme çabalarından vazgeçmesi konusunda baskı yapılması ve onlara hukuki ve maddi yardım yapılması konusunda da çağrıda bulunulmakta.

TÜRK ALEMİ

(21.Asır Türkler'in Asrı Olacak)

1983 yılından beri, Türk halklarının sayısı, yerleşimi ve nüfus artışı, istatistik ve nüfus bilimi açısından iyice araştırılıp değerlendirilmemiştir. O zamandan beri, nüfus Türk yurdunda, aşağı yukarı yüzde 26, veya yüzde 27 civarında artmıştır. Geçmişte göçebe hayat sürdüren Türk halkları, bugün dünya nüfusunun kırkta birini oluşturarak, dünya tarihinde özel bir yere sahiptir.

Büyük ve geniş Avrasya'da, dağılarak yerleşmiş Türk halklarının buldukları coğrafya, kuzeydoğuda Kuzey Buz Denizinden başlayarak, güneybatıda Ege denizine kadar, tahminen 14-15 milyon kilometrekare alanı kapsamaktadır (Türk halklarının toprakları).

Tarihte adaletsizlikten en çok çeken halk Türk kökenlilerdir. Yaklaşık kırktan fazla ulusu oluşturan Türk kökenli halklar, çoğu zaman başkalarının hakimiyetinde, onların dediklerini yaparak, sömürge altında yaşamışlardır. 20. yüzyılda onların içinde bağımsız bir devlet sadece Türkiye idi ve geride kalanların içinde kendi ayakları üzerinde duran egemen devlet yoktu. Türk halklarının Kuzey Buz Denizi'nden İstanbul Boğazı ile Balkan'a kadar bu kadar büyük alanda tarih ve doğanın birlikte yaptığı sınırı, sömürücüler, Güney Sibiryaya, Kuzey Kazakistan, Ural Bölgesi, İdil boyu ve kuzey Kafkasya'da bir kaç yerden bozmuştur. Kırım'daki Türklerin izi bile kalmamıştır. Elbette böyle bir adaletsizliğin ebedi devam etmesi olanaksızdır. Adalet yerine geldi, Türk halklarını ezen Sovyetler Birliği çöktü. Orta Asya ve Kazakistan bağımsızlığını kazanıp kendi devletlerini kurdu. Hayat birliği, kesilen ilişkileri yeniden canlandırıp bugünkü dünya uygarlığı seviyesine getirmek için tüm imkanlar ve ilk şartları ortaya çıkarıverdi. Burada en büyük destek veren ve yardım eden Türkiye'dir. Tahminen 6. ve 7. yüzyıllarda Sırderya ve Amuderya kıyılarından giden Türk kavimleri Selçukluların Anadolu'ya, Küçük Asya'ya göç ederek Osmanlı İmparatorluğuna dönüşen büyük bir devlet kurması, Avrupalıların Amerika kıtasını açmasına eşit derecede büyük bir olaydır. Onların yeni mekanlarına ata yurdunun geleneksel yer, su/memleket isimlerini kendileriyle götürmeleri şaşırtıcı ve sevindirici bir olaydır. Şimdiki Türkiye'nin güneyinde iki nehir Ceyhun ve Seyhun diye isimlendirilmiştir. Türkiye'de de Kazaklarda olduğu gibi Uludağ , Aladağ Tanrıdağları vardır.

Prof. Dr. Makas TATİMTEĞİ

Kazakistan Devlet Araştırma Enst .Nüfus Bilimci

Türk aleminin yerleştiği tüm alan (250 milyon nüfusu 20 devleti bulunmakta) komşu Arap ülkelerinden daha fazladır. 300 milyonluk (12 devlet) Slav aleminde ise şimdilik nüfus sayısı daha az olmasına rağmen nüfus artışı açısından çok daha kuvvetlidir (8-10 kat).

Türkler, kendilerini erkin bırakmayan, rahat gelişmesine imkan vermeyen ve kuvvetini kullanan Slav aleminin önüne sonunda nüfus sayısı ile geçecekler.

Nüfus artışının kendine ait özel konuları vardır. Avrupa kültürüne daha yakın olan Slav milleti, özellikle Rus halkı şimdilik demografik gerileme yaşamaktadır.

Büyük tarihi olaylar ve devlet birliklerinin kurulması Türk dillerinin yerleşip daha da yayılmasına yol açtı. İlk Türk Kağanlığı kurulduğunda Karluk dilleri, Altın Orda zamanında Kıpçak dilleri, Timur döneminde Çağatay dilleri ve Selçuklu-Osmanlı İmparatorluğu devrinde Oğuz dilleri gelişti.

Göçebe hayat tarzının hakim olduğu orta çağlarda Türkleşme sürecinin hızla yaşandığı gerçektir. O devirde Moğol, Muncur, Fin-Ugor hatta Fars dillerinin de Türk dillerini bayağı kenara ittiği bir gerçektir. Fakat sonradan İslam dini yayıldığı devirde Arap dili, Çarlık Rusya sömürü döneminde Rus dili Türk dillerini kenara itip, onun dünyadaki önemini bir ölçüde kaybettirmiştir.

Türk halklarının demografisini araştırdığımızda, dilleri, medeniyetleri ve yerleşmesi açısından birbirine çok yakın ikiye veya üçer, hatta bazılarının dörder gruplaştığını fark edebilmekteyiz. Mesela Türk-Azerbaycan-Karapapak; Özbek-Uygur; Kazak-Kırgız-Karakalpak; Tatar-Başkurt; Türkmen-Kaşgay-Kızılbaş-Karadağ; Kumuk-Ka-raçay-Balkar-Nogay; Altay-Şor; Tuva-Hakas-Uranhay-Topa; Kırım-Karaim-Kırımçak vs. Bunların bir ağacın gövdesinden dağılan büyük, orta veya küçük dallar olduğu bellidir. Bu büyük dalların arasında ayrı bir milliyet olarak bölünme yaygındır. Bugün bu süreç tamamıyla bitmiştir; küçükleri arasında da tam tersi, bütün ulus olarak çaba sarf ederken, bazı siyasi sebepler yüzünden geçmiş asırlarda Kazaklar, yedi göbeğe kadar ne kız almıştır, ne de vermiştir. Bundan dolayı kız istemek için uzak köylere gidip başka rularla/boylarla dünür olmak zorunda kalmışlardır.

Genelde yedi göbeğin değişmesi için en az 250-300 sene gerekmiştir.

Kısacası, Kazaklar arasında önemli bir etnik faktör olan dilin etkisiyle kendi ana dilini kaybetme, ancak şimdi durdurulup, öz ana diline dönme geleneği güçlenmeye başlamıştır. Demografik açıdan durumumuzun iyileşmesi, bunu büyük ölçüde etkilemesine rağmen, bu işi daha da hızlandırmak için yaşamın her döneminde (örneğin, çocuk doğurmayı artırmaktan başlayarak, onlara ailede eğitim verme, okulda okutma, çalışmayı öğretme ve kendi ana dilimizi her yerde resmi dil olarak kullanmaya kadar) ona katkıda bulunmamız gerekmektedir. Yani aktif dil siyasetini, ancak nüfus bilimi ile ilgili önemli ve fonksiyonel değişimlerle birleştirdiğimiz zaman faydalı olacaktır; başka bir deyişle 'ananın dilini ancak atanın kuvvetiyle' (yani nüfus bilgisiyle) yükseltebiliriz. Bunun bizler Kazak Türkleri için çok derinde olan acı gerçek olduğu herkesçe bilinmektedir.

Türkçe konuşan halkların eski ata yurdu eski Sovyetler Birliği yerindedir. Bu yüzden bütün Türklerin yüzde 40'tan fazlası eski SSCB bölgesinde yaşamaktalar. 40'tan fazla Türk halklarının 25'i tarihte ulus olarak kaydedilmiştir. Maalesef onların bazılarının tüm olan milli mekanı devlet sınırı ile bölünmüştür (mesela Azeriler, Kazak, Türkmen, Özbek ve Kırgızlar). Azerilerin yarısından fazlası (9 milyon) bir zamanlar Marok-ka'ya kadar göç etmiştir. Bunun gibi Kazakların yüzde 12'si, Özbeklerin yüzde 10'u ve Kırgızların yüzde 6'sı Çin'de ve Afganistan'da yaşamaktadır. Kırım Tatarlarını ise bir tek sömürücülük değil, Stalin felaketleri de ederek göç etmeye mecbur bırakmıştır. Ahıska Türkleri savaş sıralarında kendi mekanlarından güç kullanılarak kovulmuştur. Azak Denizi hala Türklere iade edilmeyip o kutsal ata mekanımız Slavların kullanımında kalmaktadır!

Bir çok Türk halklarının tarihi kaderi zor durumda oluşmuştur. Sibiryadaki Türk halkları sömürge devri ve Sovyet hükümeti sıralarında az kalsın tamamıyla yok olacaktı. Bir zamanlar Kazaklarla aynı derecede olan göçebe halk Nogaylar, sömürücülerin acımasızca baskısı altında kalarak bugüne çok az sayıda gelmiştir. Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar baskıyla Ruslaştırılmış, hatta zorla Hristiyanlaştırılmıştır. Türk halkları arasında nüfus sayısı olarak ilk sırada olan Kazaklar Sovyet hü-

kümeti yıllarında güçle yerleşik düzene geçirilmiş ve zorla kollektivizasyon nedenlerinden açlık ve Goloşekin'in kırmızı felaketine uğramış ve çok büyük ölçüde nüfus sayısı azalmıştır. Şimdiki nüfus artışı, bazı Türkçe konuşan halkların nüfus bakımından eksikliklerini hala giderememiştir.

Geçmişteki bu kadar kötü kaderlerine rağmen, Türk halkları, nüfus artış hızını koruyabilmiştir. Hızlı nüfus artışı sonucunda nüfusları artarak dünya halkları arasında iyi bir yere gelmişlerdir. Yerli Türk halkları ile emperyalist Ruslar'ın arasında nüfus savaşı halen Kazakistan'da devam etmektedir.

Türklerin demografik yapılarını incelediğimizde, geçmişteki tarihi zorluklar sebebiyle oluşmuş bazı olaylar fark edilebilir. Sömürü merkezlerinden uzakta olan veya sömürücülük sistemi geç ulaşan yerlerdeki Türklerin sayısı devamlı aynı şekilde artmıştır. Mesela, emperyalizmi yaşamayan Türkiye Türkleri, baskı sistemi sadece kuzey kısımlarını biraz etkileyen Azeri Türkleri ve sömürgeciliğin uzun kolunun geç ulaştığı Özbeklerin nüfusu diğerlerine nispetle daha çok artmıştır. Nogaylar, Kırım Tatarları, Kazan Tatarları, Baş-kurtlar, Kazaklar ve Sibiry Türkleri ise tam tersine sömürü siyasetinden çok ızdırap çekmiş, nüfus sayısı açısından da önceki kardeşlerinin aksine azalmışlardır. Onlar için hızlı nüfus artışı tekrar dirilmek kadar kıymetli diyebilirim. İلمي nüfus bilgisi tahminlerine göre, ileride dünyadaki bütün Türk halklarının sayısı iki buçuk-üç kat artacaktır. Bu, onların sayısının 350-400 milyona ulaşacağı anlamına geliyor. Avrasya kıtasında kendisi gibi etnik gruplar arasında Türklerin sayısı, Çinliler ve Hintlilerden sonra gelen Slavların sayısına yaklaşmakta ve ilk üç yerde olmasa bile, dördüncü yere geçebilecektir. Bütün Türkçe konuşan halkların, gelecekte sadece dil ve kültür olarak değil, sosyal ve siyasi açıdan da bir olup tekrar yakınlaşması mümkündür. Bu yolun izlenmesi için önemli kaynak, Türk halkları nüfusunun hızlı artışıdır. Dillerin birbirine yakın olması birleşmenin ilk arubulucusudur.

20. yüzyılın sonuna kadar Tataristan ile Başkurdistan'ın, önümüzdeki 21. yüzyılın başında ise Saha ve Tuva'nın ortasında Karaçay ile Balkar, Kumuk ile Nogay'ın ve 21. Yüzyılın sonlarına doğru Uygur, Çuvaş ve Gagavuzların kendi devletlerini kurup bağımsızlıklarını kazanma olasılıkları çok yüksektir.

1994 yılının ortalarında yaptığımız bir hesaba göre, bütün dünyada tüm Türk halklarının toplam nüfusu 150 milyona ulaşmıştır. Onlar, şu anda bile Slavların en büyük halkı olan Rusların sayısını geçmiş durumdadırlar. 30-40 yıl sonra Türk nüfusu, 100 milyon olan Rus nüfusunun üç katına ulaşacaktır. Böylece Türk halkları, birleşerek bütün her yerdeki Rus sömürgeciliğine son verecektir. Bunun bir örneğini Kazakistan'dan verebiliriz. Sadece 10-12 yıl sonra kendi cumhuriyetimizde Kazaklar'ın sayısı Ruslar'ın iki katı olacaktır.

Sonuç olarak Türk Alemi birleştirip, bir araya getirecek yeni zamanın geldiği besbellidir. Bunun en önemli adımı olarak Türkçe konuşan halkların "Dünya Türkler Kurultayı"ni organize etmek lazım. Bu, eski Türkler'in torunları olarak atalarımıza karşı ulu borcumuz ve geleceğe karşı kutsal farzımızdır. Ben biliyorum ki önümüzdeki asır Türklerindir!

Türkler, nerede yaşarlarsa yaşasınlar, kendi benliğini koruyup, sömürücülüğü ister Moskova'dan, Pekin'den, Tahran'dan veya Kabil'den olsun, hatta Washington ile Londra'dan çıksın, toplu halde yıkarak, eski kahraman Türk atalarımızın bayrağı altında toplanmalılar!

Türk Nüfus Bilgileri ve Yerleşim Yerleri

Birleşmiş Milletler teşkilatının 1994 yılını "aile ve nüfus bilimi yılı" olarak ilan etmesiyle ilgili nüfus bilimcisinin, her ülkenin istatistik bilgilerinden yararlanarak yaptığı tablolar:

Tablo 1

Dünya Türk Halkları'nın Genel Sayısı

Uluslar	Sayısı
Türkler	65.7 milyon
Özbekler	20.9 milyon
Azeriler	17.1 milyon
Kazaklar	11.5 milyon
Uygurlar	8.6 milyon
Tatarlar	8.5 milyon
Türkmenler	5.4 milyon
Kırgızlar	3.3 milyon
Çuvaşlar	2.5 milyon
Başkurtlar	2 milyon
Kırımılilar*	790 bin
Kaşkaylar	785 bin
Kızılbaşlar	630 bin
Karakalpaklar	475 bin
Sahalar	400 bin
Avşarlar	390 bin

Şaksıbanlar	320 bin
Kumuklar	315 bin
Tuvalar	250 bin
Ahıskalılar*	225 bin
Gagauzlar	223 bin
Karaçaylar	170 bin
Kıbrıslılar*	155 bin
Karapapaklar	105 bin
Balkarlar	100 bin
Salarlar	95 bin
Hakaslar	93 bin
Nogaylar	90 bin
Altaylılar	85 bin
Buhar Yahudileri**	40 bin
Hacarlar	38 bin
Uranhaylar	30 bin
Karadağlar	35 bin
Şorlar	20 bin
SarıUygurlar***	14 bin
Dolganlar	7 bin
Hotanlılar****	5 bin
Karayımlar	4 bin
Kırımşaklar	2 bin
Topalar	bin
Bütün dünyadaki Türk halklarının resmi sayısı *****	149 milyon 182 bin

* Kırımlılar (Kırım Tatarları), Ahıskalılar (Ahıska Türkleri) ve Kıbrıslılar (Kıbrıs Türkleri) ayrı milliyet olarak Tatar ve Türk sayısından ayrı hesapladık.

** Buhar Yahudileri Çağatay-Özbek dilinin bir şivesini konuştukları için, Türkçe konuşan unsurlara kattık.

*** Sarı Uygurlar ile Hotanlılar ayrı milliyet olarak hesaplanarak, Uygurlar sayısına girmemiştir.

****bu sayıya 3 milyon kadar Sırp Müslümanları Bosnalılar girmemiştir. Onların çoğu Türk dilini biliyorlar.

Tablo 2

Dünya Türk Halkları'nındil benzerliğine göre yerleştirilmesi (1994 yılının ortasında)

Türkçe konuşan gurupların sayıları ve yüzdeleri	Genel sayısı
Karluk grubu (Kırgız, Saha, Tuva, Hakas, Altay, Uralhay, Şor, Dolgan, Topa) toplam 9 dil, yüzde 3'ü	4 milyon 186 bin
Oğuz grubu (Türkmen, Kaşkay, Kızılbaş, Avşar, Şaksıban, Karadağ) toplam 6 dil, yüzde beşi	7 milyon 550 bin

Kıpçak grubu (Kazak, Tatar, Çuvaş, Başkurt, Kırım Tatarları, Karakalpak, Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay, Karayım, Kırımşak) toplam 12 dil, yüzde 17' si	25 milyon 246 bin
Çağatay grubu (Özbek, Uygur, Salar, Bahar Yahudileri, Sarı Uygur, Hotan) toplam 6 dil, yüzde	29 milyon 654 bin
Selçuk grubu (Türk, Azeri, Ahıska Türkleri, Gagauz, Kıbrıs Türkleri, Karapapaklar, Hacı) toplam 7 dil, yüzde 55'i	82 milyon 346 bin
Bütün Türk dilleri- beş grup, 40 dil, yüz şive	149 milyon 182 bin

Tablo 3

Türk Halkları'nın dünya üzerindeki yerleşimi (Tam olmayan resmi bilgiler, 1994 yılının ortasında)

Bölge, halklar ve devletler	Sayısı
1. Dış Asya'da	75 milyon 306 bin
<i>Türkiye 'de</i>	50 milyon 975 bin
<i>İran 'da</i>	12 milyon 280 bin
<i>Çin 'de</i>	9 milyon 100 bin
<i>Afganistan 'da</i>	2 milyon 150 bin
<i>Arap ülkelerinde</i>	500 bin
<i>Moğolistan 'da</i>	186 bin
<i>Başka ülkelerde</i>	115 bin
2. Eski <i>Sovyetler</i>	53 milyon 431 bin
<i>Orta Asya 'da</i>	24 milyon 500 bin
<i>Ural ile İdil boyunca</i>	10 milyon 231 bin
<i>Kazakistan 'da</i>	8 milyon 350 bin
<i>Kafkasya ile Kırım 'da</i>	7 milyon 380 bin
<i>Sibirya ile Uzak Doğu'da</i>	1 milyon 600 bin
<i>Avrupa bölgesinde</i>	1 milyon 250 bin
3. Dış Avrupa'da	4 milyon 500 bin
<i>Balkan bölgelerinde</i>	2 milyon 400 bin
<i>Kuzey Avrupa 'da</i>	1 milyon 500 bin
<i>Güney Avrupa 'da</i>	600 bin
4. Kuzey Amerika'da	120 bin
5. Afrika'da	55 bin
6. Latin Amerika'da	40 bin
7. Avustralya'da	25 bin
8. Dünyadaki toplam sayısı	133 milyon 482 bin

Tablo 4

Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türk Halkları'nın 1991 yılı ortasında resmi istatistik bilgilerdeki sayısı.

(1989 senesi Sovyetler Birliği nüfus sayımı sonuçları ve iki buçuk yıllık tabii artışlara göre yapılan hesap)

Halklar	Şimdiki devlet durumu	Nüfusu	Eski SSCB ile dış ülkelerdeki yüzde oranı
Özbekler	egemen devlet	17.9 milyon	90:10
Kazaklar	egemen devlet	8.7 milyon	84:16
Azeriler	egemen devlet	7.2 milyon	45:55
Tatarlar	özerk cumh	6.9 milyon	93:7
Türkmenler	egemen devlet	3.0 milyon	74:26
Kırgızlar	egemen devlet	2.8 milyon	97:3
Çuvaşlar	federasyonda kaldı	1.86 milyon	99:1
Başkurtlar	özerk cumh	1.47 milyon	92:8
Kırım Tatarları*	cumhuriyeti yoktur	500 bin	65:35
Karakalpaklar	özerk cumh	470 bin	99:1
Yakutlar	özerk cumh.	397 bin	99:1
Kumuklar	özerk cumh.	299 bin	95:5
Uygurlar	bölgesi vardır.	278 bin	4:96
Ahıska Türkleri	bölgesi yoktur	223 bin	99:1
Tuvalar	özerk cumh.	219 bin	88:12
Gagauzlar	devleti yoktur	205 bin	0.3:99.7
Türkleşmiş İranlılar	bölgesi yoktur	165 bin	0.7:99.3

Karaçaylar	özerk cumh.	164 bin	96:4
Balkarlar	özerk cumh.	97 bin	97:3
Hakaslar	özerk cumh.	.85 bin	91:9
Nogaylar	özerk cumh.	80 bin	89:11
Altaylılar	özerk cumh	74 bin	87:13
Buhar Yahudileri	bölgesi yoktur	39 bin	98:2
Şorlar	bölgesi vardır	17 bin	85:15
Dolganlar	bölgesi vardır	6.8 bin	97:3
Karayımlar	bölgesi yoktur	2.7 bin	66:34
Topalar	bölgesi vardır	bin	100
Karapapaklar	bölgesi yoktur	0.9 bin	1:99
Salarlar	bölgesi yoktur	0.8 bin	1:99
Kaşkaylar	bölgesi yoktur	0.7 bin	1:99
Karadağlar	bölgesi yoktur	0.5 bin	4:96
Hacarlar	bölgesi yoktur	0.3 bin	1:99
Kızılbaşlar	bölgesi yoktur	0.2 bin	0.2:99.8
Şaksıbanlar	bölgesi yoktur	0.1 bin	0.3:99.7
Toplam		53 431 3 00	77:23

*Son nüfus sayımında Kırım Tatarları'nın sayısı tam gösterilmediği için, yazar kendi hesaplamasına göre onların mümkün olduğunca tam sayısını göstermeye çalışmıştır. Bağımsızlığını kazanmayan Türk halklarının sayısı, uzmanın kendi değerlendirmesine ve hesaplamasına göre gösterilmiştir. Tabloya sadece SSCB'de hiç bulunmayan Sarı Uygurlar, Hotanlılar ve İran'ın güneyi ile Afganistan'ın batısında yaşayan, nüfus sayısı çok az olan bazı Türkçe konuşan uluslar girdirilmiştir.

TARİHİ SÜREÇ İÇERİSİNDE KAZAKİSTAN'DA RUS VARLIĞI

Sovyetler Birliği'nin parçalanarak çok sayıda yeni devletin doğması, Çekoslovakya'nın iki ayrı devlete ayrılması, Yugoslavya'nın parçalanması ve yıllarca süren katliam, Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan arasında anlaşmazlığı süren Karabağ problemi ve Rusya'nın Çeçenistan'la yürüttüğü savaş gibi çok sayıdaki örnek, günümüz dünyasıyla ilgili bir tespit yapmamıza yetecek kadar veriyi bize sunmaktadır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında olduğu gibi, bugün de milliyetçilik rüzgarları artan bir şiddetle esiyor. Dünya bir taraftan globalleşir görünürken, diğer taraftan mikro milliyetçilik her bölgede taraftar bulmaya devam ediyor. Sınır tanımayan sermaye ve teknolojik gelişmeler ve sundukları imkanların yanı sıra, bilgi dünyayı globalleştirip ulaşılan her yere hakim kültür sunarken; diğer tarafta küçük etnik gruplara kadar varan ölçüde bir öze dönüş, bir kendini tanıma çabası da etkili bir akım haline gelmiş görünüyor.

Tabii bu tespiti parçalanan Sovyetler Birliği'nin ardından kurulan yeni devletlerdeki milletler için de söylemek doğru olacaktır. Bu devletlerdeki milliyetçilik akımları Sovyetler Birliği'nin son döneminde yeniden filizlenir gibi olmasına karşılık, bağımsızlıktan sonra farklı bir yönde seyretmeye başlamıştır. Bu cumhuriyetlerin hemen hepsinin ortak özelliklerinden birisi, içlerinde barındırdıkları çok sayıdaki etnik nüfustur. Bunların başında gelen de Rus etnik nüfusedir. Yeni bağımsız devletlerde asli nüfusun yanı sıra sayıları ne olursa olsun etnik grupların da hissedilir düzeyde artan bir milliyetçilik hareketine girdikleri gözlenmektedir. Bunun çarpıcı bir örneği, aslen Türk yurdu olmasına karşın, iki Slav halkının nüfusça yoğun olduğu Kırım'da yaşanmaktadır. Ukrayna'ya bağlı olmasına rağmen, yoğun Rus nüfusu yüzünden iki devlet çatışmanın eşiğine kadar gelmişlerdir. Rusya, Kırım'daki Rus nüfusunu kullanarak Kırım'ı kendisine bağlama emelleri beslemektedir.

Dikkatimizi bağımsız Türk Devletlerine çevirdiğimizde de benzer problemlerin varlığını görebiliriz. Kadim ismi ile anarsak, Batı Türkistan'ı oluşturan beş devlette bugün yirmi beş milyona varan Rus nüfusu yaşamaktadır. Bağımsızlık süreçlerini devletleşme aşamasıyla tamamlamak üzere olan bu cumhuriyetlerdeki aşırı Rus nüfusu, zaten çok yönlü Rusya'ya bağımlılıkları süren bu devletlerin politikalarında önemli etkilerde bu-

Haluk ÖLÇEKÇİ

*Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst.
Araştırma Görevlisi*

lunmaktadır. Bu yoğun Rus nüfusunun yanı sıra Çarlık Rusyası ve SSCB döneminde sürdürülen Ruslaştırma sonucu asimile olan çok sayıdaki Türkü de bu kategoriye kattığımızda ortaya çıkan tablonun yeni devletler için boyutları daha iyi anlaşılır. Ülke nüfuslarına oranla önemli sayılabilecek etnik nüfusu barındıran devletlerin, gerek iç politikaları ve gerekse dış politikalarının bundan etkilenmemesi düşünülemez.

Türkistan Cumhuriyetleri içerisinde, bahsedilen sorunla en fazla iç içe yaşayan devlet ise Kazakistan Cumhuriyetidir. 2 milyon 717 bin kilometrekare yüzölçümüne sahip olan Kazakistan, hem en fazla Rus nüfusuna ve dolayısıyla etnik nüfusa, hem de iki büyük komşu Rusya ve Çin ile en büyük kara sınırına sahiptir. Bağımsızlığının artık beşinci yılını dolduran Kazakistan'daki bu mevcut durum, incelenmeye değer bir konudur. Sovyetler Birliği'nden de eskiye, Çarlık Rusya'sına kadar uzanan Rus nüfusu yerleştirme ve Ruslaştırma politikasının bugüne kadar ki etkileri ve bu sürecin bugün nasıl işlediği araştırma konusudur.

Kaldı ki, Kazakistan'ın tek ve belki de en önemli problemi etnik değildir; birbirlerini çok yönlü etkileyen diğer problemler bu genç cumhuriyetten çözüm beklemektedir. Devletin yeni baştan imarı, yeni ekonomik politikalar, hukukla, toplumsal hayatla ilgili bir çok konuda yeniden yapılanma Kazak yöneticilerin önünde biriken sorunlardır. Bunların hayata geçirilmesi aşaması ise özellikle halk için uzunca bir süreyi zor şartlar altında geçirmek demektir ki; bu, hoşnutsuzluklar ve eskiye özlem, mevcut idareyi suçlamanın ve toplumsal çalkantı ve çatışmaların artacağı bir dönemdir. Bütün bunlar Kazakistan'daki farklı etnik yapıyı da doğal olarak etkileyecektir.

Kazakistan'da bugün var olan yapının anlaşılabilmesi için, biraz eskiye gidilecek, meselenin başlangıcı olan Çarlık Rusyası dönemi ile ardından devrimle beraber gelen SSCB dönemi incelenecek ve Kazakistan'a özellikle Rus nüfusunun nereden ve nasıl geldiği ve yıllarca sürdürülen Ruslaştırma politikaları ortaya konulacaktır. Kazakistan'da var olan diğer etnik gruplar daha geniş bir çalışmanın konusu olduğu için, bu çalışma Ruslar ile sınırlı tutulmuştur. Kazakistan, tarihi süreç içerisinde incelenirken, kimi durumlarda diğer Orta Asya Cumhuriyetleri ile beraber "Türkistan" genel adıyla anılmış ve bütününde

uygulanan politikalardan bahsedilmiştir. Diğer taraftan, yüzyılımızın başına kadar aralarında fazlaca bir ayrım yapılmayarak beraber anılan Kazak ve Kırgızlar, özellikle belirli dönemlere ait nüfusla ilgili bilgiler verilirken bu çalışmada da birlikte anılmışlardır.

Çarlık Rusyası ve Kazakistan

Büyük Rus İmparatorluğunun kurulması, 1917 Ekim devriminden önce beşyüz yılı aşkın bir zaman zarfında ve yoğun çabalar sonucunda gerçekleşebilmişti. Moskova Knezliği çok mütevazı şartlarda kurulduktan sonra, 15. ve 16. yüzyıllarda, hakimiyetini çevresindeki Rus knezliklerine kabul ettirmişti. Dördüncü/Korkunç İvan 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Ejderhan'ı zapt ederek Tatar Hanlığını zayıf düşürdüktan sonra, Rus hakimiyetini Volga nehri boyunca güçlendirmeye koyulmuş ve Rusya'nın batı yönünde Baltık kıyılarına, güneyde Ukrayna ovalarına ve doğuda Büyük Sibirya Ormanları'na kadar büyümesinin temellerini atmıştı.

Ruslar, Orta Asya'ya gelip dayandıklarında, bir zamanlar bölgede hakim olan yüksek İslam medeniyeti, Orta Doğu'nun bir çok ülkelerinde de görüldüğü gibi çöküş içinde idi. Siyasal bir hareket olarak Ruslar'ın Orta Asya'yı ele geçirmeleri, İngilizlerin Hindistan ile Sudan'ı fethetmesine çok benziyordu (HENZE, 1988:38).

1722 yılında Rus Çarı I. Petro, "Kırgız (Kazak) orduları bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu ordular Rus himayesi altına alınmalı ki, bunlar vasıtasıyla diğer bütün Asya memleketleriyle irtibat kurulabilsin ve Rusya için faydalı ve uygun tedbirler alınabilsin..."(HAYIT, 1975:49) diyerek sömürgecilik hedefini belirlemiş ve bölgenin önemini de dile getirmişti.

1723 yılında, Kalmuklar'ın Kazaklara saldırarak Sayram, Taşkent ve Türkistan gibi Kazaklara ait yerleri zapt etmesi Ruslar'ın işine yaramıştır. Kalmuklar'ın saldırısına uğrayan Kazaklara Ruslar da hücum etmişler ve işgal edilen Kazak topraklarında çeşitli kaleler inşa ederek Rus istila sını ilerletmişlerdir.

Ruslar, bir yandan askeri istilayı sürdürürken, diğer taraftan da Kazakları aldatma çareleri aramışlardır. Mesela, Kazaklara elçi göndererek, Rus idaresi altına girmeleri teklif edilmiştir. Ruslar'ın böyle bir talebiyle ilgili olarak 10 Ekim

1732 senesinde toplanan Kazak Kurultayı, yapılan teklifi reddetmiş ve Ruslara şu cevap verilmiştir: "Biz sizinle sulh içinde yaşamak istiyoruz, fakat tebanız olmak istemiyoruz" (HAYIT, 1975). Kazakların bu cevabından sonra Ruslar'ın Kazaklara tehdidi sürmüştür: "Rus İmparatorluğu Kazaklar'dan ürmez. Kazaklar, Rusya'ya tabi bulunan Kalmuklar, Başkurtlar ve Sibiry'a'nın şehir halkı ile Yayık Kazaçıkları tarafından mağlup edilip kılıçtan geçirilebilir" (HAYIT, 1975).

Rusların bu tehdidi, Kazaklara karşı daha evvel başkaları tarafından yapılan çeşitli saldırıların, Ruslar'ın kıskırtmasıyla olduğu ve daha sonraki katliamların da bu maksatla yapıldığının ispatı sayılmaktadır. Bu durumu Doğu Türkistanlı Kazak tarihçisi Jakıp Junısulı, "Ruslar, Kalmukları Kazaklara ve Kazakları Kalmuklara karşı fitne ve fesatla düşman etmiş, ikisini de zayıflatarak topraklarını istila etme planını uygulamıştır" (JUNISULI, 1981) diye tespit etmiştir.

1935 senesinde Almatı'da Rusça olarak basılan "Kazakistan Tarihi" adlı eserinde, Stalin devrinde öldürülen Prof. Sañçar Asfendiyaroglu'nun, "Kazaklar'ın kendi istekleriyle Rusya'ya iltihak olduğunu iddia etmek, Rus şovenistlerin efsanesi, tam bir yalandır" (KAZAKBALASI, 1988:8) demesi de aynı duruma işaret eder.

Zeki Velidi Togan'ın belirttiği gibi, Kazaklar'ın büyük Han'ı Abılay, 1754 senesinde Ruslara karşı savaşmakta olan Başkurtlara yardımcı olmuştur ki, aynı zamanda kendisi de Kalmuklara karşı savaşmakta idi (TOGAN, 1947:307).

Toprağın genişliği ve Kazakların cengaverliği gibi sebeplerden dolayı, 19. asrın ikinci yarısının başlangıcı, yani Abılay Han'ın torunu Kenesarı Kasım'ın şehit düştüğü 1846 senesine, hatta 1873'e kadar, Ruslar Kazakistan'ı tam olarak işgal edememiştir. Kazaklar'ın Ruslara karşı direnmesi, geniş Kazak toprağının bir tarafında bastırılmış gibi görünse de, diğer tarafında yeniden şahlanarak devam etmiştir.

Mesela; 1783-1797 yılları arasında Sırım Batır'ın önderliğinde Kazaklar'ın "Kişi Jüz" boyları, Ruslara karşı ayaklanmıştır. Onu, "Kişi Jüz" boylarının Han'ı Nur Ali'nin kardeşi Aşuvvak gibi nüfuzlu kişiler de desteklemiştir.

1797-1814 seneleri arasında "Kişi Jüz" Kazaklarından Sultan Karatay da Ruslara karşı ayaklanmıştır. Bu ayaklanma 1824 yılına kadar devam etmiştir.

1836 senesinde Isatay Tayman ile Mahambet Ötemis'lerin önderlik ettiği ayaklanma, 12.7.-1838'de kanlı savaşlar neticesinde bastırılmıştır.

1837 senesinin Kasım ayında, Abılay Han'ın torunu, yani Kasım Han'ın oğlu Kenesan, Aktav'daki (Akdağ) Rus kalelerine hücum ederek yine milli bir ayaklanma başlatmıştır. Kenesan Kasım'ın kuvvetleri, 1838'de Kökşetav ve Akmola'daki Rus kalelerine de hücum etmiştir. Kenesan Han, 1840'ta Taşkent ile Güney Sibiry'a ticaret yolunu kontrolü altına almıştır. Kenesan Han, 1846 senesinde şehit olmuş, onun önderlik ettiği ayaklanma oğlu Sultan Sıdık Töre tarafından 1873'e kadar sürdürülmüştür.

Rus Nüfusun Türkistan'a Akış Nedenleri

Kazakistan'a Ruslar'ın neden geldiğini ya da getirildiğini anlamak için, Çarlık Rusyası dönemine kısaca göz atmak faydalı olacaktır. 1917 devriminden 56 yıl öncesine, yani 1861 senesine kadar Rus köylüsünün (mujiğinin) toprak sahibi olma hakkı yoktu. O, bu tarihe kadar en basit hak ve hukukundan da mahrumdu. 1861 tarihine kadar Rus Çarları, şahıslarına veya devlete hizmet gösteren memurlara ve yakınlarına mujikleri hediye olarak verirlerdi. Herhangi bir suretle köy ahalisi üzerinde sahiplik hakkı kazanan kişiler onlara ev hayvanları imiş gibi davranırlardı. Gerekirse satarlar, hediye ederler, hatta "tazı-köpek" karşılığında değiştirirlerdi. Dayanmanın son haddine kadar gelen mujikler, isyanlar çıkarırlar ve sahiplerini öldürürlerdi. O zamanın deyimiyle "kızıl horozu salıverirler", yeni ev sahiplerinin ev barkını yakarlardı. Rusya tarihinde iki kez köylü ayaklanması, hükümete karşı umumi halk ayaklanması şeklini almıştır. Bunun ilki (1667-1671) Stepan Razin hareketi, ikincisi (1773-1775) Emilyan Pugaçov hareketidir. Bu ayaklanmaya Tatar-Başkurt ve Kazaklar, o zamana kadar Rus istilasına uğramış olan ülkeler de katılmışlardı (ÇOKAY, 1988:52).

Bu ayaklanmalar olumlu bir netice vermemekle beraber, eski zamanın kul idaresi siyasetinin devamında, Çar'ın tahtı ve bütün devletin tehlike altında olduğu anlaşılınca, 1861'de Çar II. Aleksander köylüleri kulluktan azad etme fermanını çıkardı. Çar'ın fermanı, tarihte köylü ahalinin kurtuluşu olarak gösterilse de bu kurtuluş tam değildi. Çünkü bununla köylüye toprak verilmedi.

Ferman ilan edildiği zaman köylülerin işlemekte oldukları toprağın bir kısmı "köylü topluluklarına" satılmak için ayrıldı. Bu topraklar ayrı, tek bir topluluğun üyesinin değil, topluluğun umumi mülkü olarak tanınmıştır. Bu suretle eski sahiplerinden kurtulan köylü, topluluğa bağlanmıştır.

Bu şartlar altında inkılapçılık propagandasının köylü ahali arasında son derece uygun bir zemin bulduğu da pek tabiidir. Rus Çarları hükümeti, bir taraftan tahtın dayanağı sayılan mülk sahiplerinin yüzyıllardan beri gelmekte olan "hakkını" korumaya çalışırken, diğer taraftan köylü ahali kitlesinin büyümekte olan inkılapçılık çekişmesine karşı mücadele ediyordu. Gittikçe büyümekte olan zorluktan kurtulma çaresini istilacılıkta, köylü ahaliyi bu şekilde kazanılmış topraklardaki gayri Rus ülkelere, Kafkasya, Sibiry, özellikle Türkistan'a ve orada da yoğun olarak Kazakistan'a göç ettirmekte buldu.

"Çar hükümetinin resmi kaynaklarına göre, yalnız 1917 yılında, Kazakistan Cumhuriyeti çevresinde Rus muhacirlerine vermek üzere çekip alınmış toprağın 45 (kırkbeş) milyon hektar olduğu dahi, bu gayri Rus ülkelerdeki toprak çekip alınmanın derecesini göstermeye yeter bir misaldir"(Çokay, 1988: 53).

Türkistan'a getirilmiş Rus muhacir köylüsünün, sahip çıktığı toprağın gerçek sahibi sayıldığına da eklememiz gerekir. Bu suretle Rusya'da hükümet düşmanı inkılapçı ruh taşıyan Rus köylüsü, Türkistan'da bu hükümetin dayanağı oluvermiştir.

Nüfus Dengesinin Bozulması

Rus istilacılığı ve planlı göçmen politikasının sonucunda, işgal edilmiş bölgelerde yüzlerce yıldır süregelen nüfus dengesi de bozuldu. Bundan en fazla etkilenenler ise, geniş bozkırlarda yaşayan Kazaklar oldu. Kazaklar'ın nüfusu ile ilgili elimizde çeşitli rakamlar var. Levchime'ye göre, 1840' lı yıllarda sayıları 2 milyon 350 bindir. Daha sonra yapılan 1897 resmi sayımında Kazaklarla Kırgızlar beraber 4 milyon 50 bin olarak gösterilir (ÇATALTEPE, 1990:4-10).

1897 nüfus sayımına göre, Batı Türkistan'ın (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) toplam nüfusu ise 10.846.800'dür. Bu nüfusun yüzde 90'ını Türkler, yüzde 7'sini Ruslar ve yüzde 3 'ünü de Tacikler ve diğer etnik gruplar oluşturuyordu. Türkistan nüfusundaki önemli

değişiklikler 1911'deki nüfus sayımıyla daha açık bir şekilde ortaya çıktı. 1911 nüfus sayımının neticelerine göre, 1897-1911 yılları arasında Batı Türkistan'da Türk nüfusunun ortalama yüzde 22.5 artmasına karşılık, Rus nüfusu yüzde 183 artmıştır. 1911 nüfus sayımında, aradan geçen uzun zamana rağmen Kazaklar, Kırgızlarla beraber 4 milyon 654 bin olarak gösterilir (DÖNMEZ, 1989:6). Bir yıl sonraki bir başka sayımda Kırgızlarla beraber sayılan 5 milyon 165 bin olarak verilir (DIŞ POLİTİKA, 1989:91). Daha sonraki sayımlarda ise devamlı bir düşüş gösterilir.

1926'da 3 milyon 968 bin (1916 isyanında yüz binlerce Kazak öldürülmüş ve bir kısmı da sürülmüştür);

1939'da 3 milyon 99 bin (1.5 milyonun 1933-34 kıtlığında ve kollekleştirme hareketinde öldüğü ileri sürülürken, bazı yazarlar ise Kazakların bir kısmının Sibiryaya sanayi bölgelerine, bilhassa Kunbas'a sürüldüğünü belirterek açlık ve kollekleştirme hareketindeki ölümlerin ancak 500 bin olduğunu belirtiyorlar);

1959'da 3 milyon 581 bin ve 3 milyon 622 bin (BENNİNGSEN, 1984:10; DÖNMEZ, 1986:6);

1970'de 5 milyon 200 bin ve 5 milyon 299 bin (BENNİNGSEN, 1984:10; DÖNMEZ, 1986:6); 4 milyon 234 bin (ULUDAĞ, 1992:280); 1975'de 5 milyon 289 bin (ULUDAĞ, 1992:280);

1989'da 6 milyon 534 bin (ULUDAĞ, 1992:280) rakamı verilmektedir.

Rus nüfusun en fazla artış gösterdiği yer Kazakistan olmuştur. 1926 senesinde Ruslar Kazakistan nüfusunun ancak yüzde 20'sini teşkil ederlerken, 1959'da yani 33 yıl içinde yüzde 230 artarak sayıları 1.214.800'den 4.014.000'e ve Kazakistan nüfusundaki oranları da yüzde 43.1'e ulaşmıştır. Rus nüfusun hızlı bir şekilde artışı bir yana, genel nüfusa oranının bu kadar fazla oluşunun önemli sebeplerinden birisi de Kazaklara karşı yürütülen soykırım ve sürgün politikalarıdır. Ayrıca Stalin döneminde, 1937'de özellikle aydın sınıfı hedef alan bir yok ediş (soykırım) yaşanmıştır. Yine İkinci Dünya Savaşı'nda Kazak erkek nüfusunun büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. 1939'da kadınlar nüfusun yüzde 48'ini, 1959'da yüzde 59'unu, 1989'da ise yüzde 52'sini oluşturmaktadır (ULUDAĞ, 1992:281).

Kazakistan Nüfusunun Bileşimi (1 Ocak 1989)
(Uludağ, 1992:280)

(1000 olarak)

	1970	1975	1989	Toplamdaki Yüzde
Kazak	4234.2	5289.3	6534.6	39.7
Rus	5521.9	5991.3	6228.6	37.8
Alman	858.1	900.2	957.5	5.8
Ukraynalı	933.5	898	896.2	5.4
Özbek	216.3	263.3	332	2
Tatar	285.7	312.6	328	2
Uygur	129	147.9	158.3	1.1
Beyaz Rus	198.3	181.5	182.6	1.1
Koreli	81.6	92	103.3	0.6
Azeri	57.7	73.3	9.1	0.5
Polonyalı	61.6	61.1	60	0.4
Çeçen	34.5	38.3	49.5	0.3
Türkler	18.5	25.8	49.6	0.3
Yunanlı	51.2	49.9	46.7	0.3
Başkurt	21.4	32.5	31.9	0.3
Moldovalı	26	30.3	33.1	0.2
Mordovalı	26	30.3	33.1	0.2
Dungan	17.3	22.5	30.2	0.2
Tacik	16	19.3	25.5	0.2
Kürt	12.3	17.7	25.4	0.2
Çuvaş	22.9	22.3	22.3	0.1
Toplam	13008.7	14684.3	16464.5	

Bolşevik Devrimi Döneminde Kazak-Rus İlişkileri ve Milli Hareketler

Türkistan'da istila hadisesi ile eşit denilecek bir şekilde ayaklanma hareketleri de başlamıştır. Bu ayaklanmalar, istilaya uğrama hadisesi karşısındaki halk duygu ve düşüncesini ifade etmesi bakımından çok kıymetli ve dikkate değer hadiseler olmakla beraber, milli menfaat için olumlu ve netice vermekten uzak bulunuyordu. Zaten bunlar müspet bir amaç ve ona göre yapılan hazırlıklarla ortaya çıkmış hadiseler değildir. Hep birer halk duygusu taşması ve halk infiali olarak kalmışlardır. Bunlara örnek olarak, meşhur Ezler İşan'ın idare ettiği 1891 "Taşatar" hadisesi veya Dügçü İşan'ın idare ettiği 1898 Andican ayaklanmaları gösterilebilir.

Anı halk duygusunu ifade eden hareketlerin en büyüğü ve ayrı zamanda Çarlık Rusyası hakimiyeti çağının son hadisesi 1916 umum Türkistan halk isyanıdır. Gerçi bu isyanın da Türkistan milli davasının tahakkuku bakımından elle tutulacak bir neticesi olmamışsa da, Rus emperyalizminin mahiyetini ortaya koyması ve Türkistan milli

davasına hak kazandırması bakımından çok mühim tesiri olmuştur (T., 1954:15).

Alaş Orda'nın Çalışmaları

Bu hareketlerin en önemlilerinden birisi Alihan Bökey, Ahmet Birimcan, Muhammetcan Tınışbay, Ahmet Baytursun, Mir Çakıp Dulat, Mustafa Çokay gibi aydınların liderliğinde Haziran 1905'de Karkaralı'da 14500 delegenin katıldığı kurultayla başladı. Bu ilk kurultayda Mağcan Cumabay ve Ahmet Birimcan gibi hatiplerin ikna edici konuşmalarıyla Türkçü görüşler tasvip edilerek; Rus hükümetine karşı din hürriyeti, toprak mülkiyeti vb. milli meseleler görüşüldü. Bu toplantıdan sonra Alaş Partisi* aydınlar arasında gayri resmi kurularak gizli faaliyetlere başladı (ALTAY, 1987:28-29).

Alaş Partisi'nin gizli çalışmaları her şeyden önce Türkleri eğitim sahasında ilerletmeyi temel hedef olarak seçmişti. Bununla beraber Türkler'in ileride kuracağı milli ve bağımsız hükümetin hazırlığının da içerisindeydi. Halkı uyandırmanın en etkili vasıtasının basın olduğu anlaşılacak, 1907'de Kazak, 1911'de Aykap ve 1913'te Mustafa Orazay ve Ahmet Baytursun tarafından Kazak Gazetesi tekrar yayımlanmaya başladı. Alaş Partisinin mensupları, resmen parti adına olmasa da, partinin siyasi görüş ve fikirlerini yukarıda adları zikredilen yayın organlarında dile getirdiler. Böylece partinin safları gün geçtikçe sıklaşmaya ve milli hareket güçlenmeye başladı.

Temmuz 1917'de Alaş Partisi'nin resmi kurultayı toplandı. Alihan Bökey tarafından açılan kurultayda alınan konumuzla ilgili bazı kararlar şöyle:

- 1.Rus muhacirlerinin Türkistan'a gönderilmesi hemen durdurulmalı.
- 2.Hükümet tarafından gasp edilen ve Rus muhacirlerine dağıtılan topraklar Türklere iade edilmeli.
- 3.Cephe gerisi için işçi olarak cepheye gönderilen Türkler hemen memleketlerine geri yollanmalı. Kurultayın ikinci günü Rus hükümetinden talep edilmek üzere şu hususlar da karara bağlandı:
- 4.Türklerin ve Rusların idari işlerinin ayrı olması.
- 5.Türkler ve Rusların kendi milletlerinden olan hakimler vasıtasıyla yargılanması.

6.Eğitimin herkesin ana dilinde yapılması (ALTAY, 1987:29).

Bolşevik Devriminin hemen ardından Kazak steplerinde, Orenburg'ta toplanan ikinci Pan-Kırgız Kongresi, 1917 Aralığında iki Kazak Hükümeti kurdu. Bunlardan bir tanesi, Doğu Kazakistan için Semipalatinsk'de Alihan Bökey önderliğinde kurulmuştu. Diğeri ise Batı Kazakistan için Urallar'ın yakınındaki Cambaytu köyünde Dost Muhammed yönetiminde idi. Her iki hükümet de, milli Alaş Orda Partisi'ne bağlıydılar (QUELQEJAY, 1988:111).

Hükümet ilk kurulduğu günden itibaren bünyesini sağlamlaştırarak polis, ordu ve maliye teşkilatlarını süratle geliştirmeye çalıştı. Bunun neticesinde Alaş Orda hükümetinin ordusu, üniformalı polisi oldu. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın belirttiğine göre, "Alaş Orda Orunbor, Torgay, Kostanay ve Semey vilayetlerinde milli alaylarını kurmaya muvaffak olmuştur. Aynı zamanda Alaş Orda hükümeti bütün vilayet ve kazalara yeni idari amirler tayin etme işim de hızlandırmıştır (TOGAN, 1947).

İnkılabın başından beri, önce Orenburg'ta toplanmış olan Umum Kazak Kongresi, daha sonra Taşkent'teki Umum Türkistan Kongresi, Rus muhaciri getirilmesinin derhal durdurulması, muhacirler için ayrılan fakat henüz muhacirlerin eline geçmemiş olan yerlerin derhal Türkistanlılara geri verilmesini talep ederek karar çıkardı. Bu dilek, muvakkat hükümet tarafından da onaylandı.

Türkistan Halkında Artan Rahatsızlık

Türkistan'daki Rus muhacirleri temsilcileri bu karara karşı çıktılar. İşçi ve Askerler Şurası da, tabii Rus muhacirlerini tutuyordu; Muvakkat Hükümetin Ziraat Bakanlığı (Yer) "Arazi Komiteleri" kurma hususunda bir kanun çıkardı. Arazi Komiteleri, mülk sahibi olanların elindeki ve başka tür mülklerde olan arazilerin, toprağı ekip biçen köylülerin eline bir düzen üzere geçmesine bakacak ve bu hususta gereken tedbirleri alacaktı. Buna Türkistan'ın yerli ahalisinin tepkisi büyük oldu.

Bu tepkinin doğduğu bir ok bölgeden birisi olan Bayramali çevresindeki ve Tecen bölgesindeki Türkmenler, Rus muhacirlerine verilmiş olan eski arklarını zorla geri alarak kendileri sahip

çıktılar. Taşkent'in yakınındaki Zag Ark çevresindeki ahali ise, eski alışkanlığı ile kendi isteğince vaktinden önce suyu aktarıp gitmek isteyen Rus muhacirlerini kovalayabildi... Türkistan bozkırlarının bir çok yerinde Türkistan Kazak-Kırgızları, eskiden ellerinden çekip alınan otlak ve biçmelik arazilerini, Rus muhacirlerinden geri aldılar. Gün geçtikçe anlaşmazlık da arttı. Rus muhacirleri, hatta İşçi ve Askerler Şurası da bu mesele üzerinde ciddi kargaşalıkların çıkabileceğini anladılar. İşte ortaya çıkması ihtimali olan karışıklığın önünü almak ve Müessesan Meclisi toplanıncaya kadar işe yarayan bir anlaşma yolu bulmak niyetiyle "Türkistan Rus Muhaciri-Kazak Şurası" adlı bir kuruluş oluşturuldu (ÇOKAY, 1988:55).

Mustafa Çokay, Hatıralarında bu yeni kurulan Şura ile ilgili şunları anlatıyor:

"Türkistan Rus Muhaciri-Kazak Şurasında, biz arazi meselesi üzerinde Türkistan halkı ile Rus muhaciri arasındaki ilişkileri araştırdık. Her iki taraf da kendi talep ve arzularını ortaya koydular. Ruslar, Türkistanlıların muhacirlerin yerlerine tecavüzü durdurmalarını ve onların arklarından faydalanmalarına mani olmamalarını istediler. Ancak, araştırıldığında bu gibi hareketlerin, Ruslar tarafından eskide olduğu gibi, sorumsuzca zorbalık şeklinde yapılan olaylara Türkistanlıların "cevabı" olduğu anlaşıldı. Rus muhacirleri, eskiden beri hükümetin yardımıyla sürdüre geldikleri zorla suyu aktarıp alarak, yerli çiftçinin hakkını çiğnemek istiyorlardı. Türkistanlı köylüler de onları suya yanaştırmamış, kovalamışlardı. Biz de kendi açımızdan Rus muhacirlerinin, İşçi ve Asker Şuralarına bağlanmamalarını, Türkistanlılara eskideki gibi muamelede bulunmamalarını kesin şart koştuk. Yedisu'daki muhacirlere, yerli Kazak-Kırgızlara karşı silahlı hücumların durdurulmasını temin etmelerini, nihayet bu yerleşmiş muhacirlerin, bizimle birlikte, Rusya'dan yeni muhacir getirme siyasetine karşı çıkmalarını talep ettik. Bu taleplerimiz kabul edildiği taktirde, Türkistan'dan bir Rus muhaciri temsilcisinin Müessesan Meclisi'ne adaylığını, Milli Merkezimizin onaylayacağını bildirdik. Bugün yıllardan sonra, bizim o zamanki taleplerimiz, ne kadar saflık eseri olarak görünmektedir! Fakat biz, o zaman, o kadar güçsüz ve hazırlıksız idik ki, bu taleplerimiz bile, büyük bir "inkılap kazancı" olarak görünüyordu (ÇOKAY, 1988:56-57). Türkistan'da memnuniyetsizlik, sürekli yerli ahali aleyhine değişen uygulamalarla artmaktaydı. Mustafa Çokay, hatıralarında bu şikayetlerden

birisini, Gazali ilçesinin Kazak ahalisinin şikayetini şöyle dile getiriyor:

"Biz inkılaptan sonra durumumuzun iyileşeceğini ümit etmiştik. Fakat iş tersine döndü. İlçede süngü gücüyle idareyi ele geçiren işçi ve askerler, bize eski yöneticilerden çok daha kötü muamelede bulunuyorlar. Günden güne artan sürekli bir terör içinde yaşıyoruz. Silahlı işçi ve askerler köylere gelerek, bütün köyü muhasara ediyor. Evlerde aramalar yaparak, 'İnkılap ve onun kurbanları' yararına diyerek, halka ölçsüz ağır vergiler ödetiyorlar. Kimin kapısında iyi cins at, evinde kıymetli halı, kürk, altın, gümüş eşya görürlerse, alıp götürüyorlar. Kadınlarımızı tahkir etme olayları da az değildir. Bizim teşkilatın üyeleri, hiç bir kusuru olmasa da tutuklanmaktadır. İşçi ve Asker Şuraları ve onun bazı üyelerinin yerine getirilemeyen talepleri sebebiyle, küçük bir yanılma yüzünden bütün köy halkı cezalandırılmaktadır. Bizi, daimi cezalandırılma korkusu altında tutuyorlar. İlçede açlık başlamak üzeredir. Bize tahıl vermiyorlar. Demiryoluyla getirilen buğday, darı, arpa, pirinç, ne varsa Ruslara paylaşılacak üzere istasyonlarda ve şehirlerde saklanmaktadır (ÇOKAY, 1988:35). Bu türden şikayetler Türkistan'ın her tarafından sürekli gelmekteydi. Muvakkat Hükümet Komitesiyse, bu şikayetleri Türkistan Merkez İşçi ve Asker Şuralarına vermekle yetiniyordu. İşçi ve Asker Şuraları da, bu işçi ve askerleri "İnkılap Kanunlarına" riayet etmeye çağırın karar vermekle yetinmekteydi.

Türkistan'da, Rus işçisi, özellikle askeri, "İnkılap Kanunu" dendiğinde, kendisinin hiç bir şekilde sınırlanmamış hukuka sahip olduğunu, her istediğini yapmakta hür olduğunu düşünüyordu. Talancılık, her türlü zorlamanın tümü, Türkistan'daki İşçi-Asker Şuralarınca inkılap kanunu hükmündendi.

Bu dönemle ilgili olarak, mahkemelere de göz atmak, konuyu daha iyi aydınlatacaktır. İnkılabı kadar olan devirde, Türkistan mahkemelerinin özelliği vardı. Rusya'daki gibi halk içinden seçilen kişilerin katılmasıyla işleyen "Yeminli Mahkeme" (Sud prisyajnikh) Türkistan'da yoktu. Bütün işlere resmi devlet mahkemelerinde bakılıyordu (Koronnij Sud). Yerli Türkistanlıların kendi aralarında ister cinayet, ister mülki anlaşmazlıklar olsun, ağır cezayı gerektirmediği takdirde, şehir ahalisi çevresinde "Kadılar" tarafından, göçebe mal sahipleri arasında "Beyler" tarafından çözüme götürülüyordu. Kadınlıklarda, iş şeriat esasına göre yürütülür; Beylerin mahkeme-

lerinde ise yazılı olmayan halk göreneklerine (örf, adet) uyularak yapılırdı (ÇOKAY, 1988:48).

Kadı ve beyler, bir davaya ancak her iki taraf razı oldukları takdirde bakabiliyorlardı. Bir taraf işi Rus mahkemesine götürmek isterse, iş Rus mahkemesine alınır; bununla kadı ve beyler, bu işe bakmak hakkında mahrum edilmiş olurlardı. Bu yönü güçlendirmek, genişletmek için her türlü lüleler de kullanılmakta idi. 30 Som (Lira) altın kıymetindeki adı cinayet işleri, kadı ve beyler mahkemesine tabi idi. Talancılık, baskın cinayeti Rus mahkemesine giderdi. Bozkır, kışlak (köy) hatta şehirlerde adı hırsızlığı baskına çevirip, Rus devlet mahkemelerine gönderme olaylarına da rastlanırdı. Bu durum, gerek görenekler, gerekse şeriat esasında kurulmuş yerli mahkemelerin itibarını tamamiyle silmekteydi. Bir süre sonra yapılan bir değişiklikle de; şeriat esasında kadılar tarafından verilen hüküm, Rus idaresinin, yani ilçe başkanının talebi üzerine yeniden incelenebilir, hatta Rus mahkemesi kararıyla tamamen ortadan kaldırılabildi hale geldi.

Bolşevik Devriminin Ardından

19. yüzyıldan beri Orta Asya'daki Rus politikasının hiç bir değişikliğe uğramadığı açıkça ortadadır. Ekim ayındaki Bolşevik ihtilali, her ne kadar 3 Aralık 1917'de Lenin ve Stalin tarafından imzalanan "Rusya ve Doğudaki Müslüman Emekçilere Çağrı" başlıklı bildiriyle, Çarlık dönemindeki rotadan ayrılacağı gibi bir izlenim yaratmışsa da, izlenen yolda hiç bir değişiklik olmadı. Bildiri de şöyle deniyordu:

"Bugünden itibaren dininiz, adetleriniz, milli ve kültürel kuruluşlarınızın serbest ve her türlü müdahalenin dışında kalacağı ilan olunur. Hiç bir engelle karşılaşmaksızın milli hayatınızı düzenleyiniz... Bu sizin hakkınızdır" (BRAKER, 1988:221). Sovyet dönemiyle ilgili olarak etnik yaklaşımlara baktığımızda, iki sözcüğün önem kazandığı görülür. Sblizhenie ve Slijanie. Birincisi daha yakına gelmek, etnik şuurun biraz olsun kaybettirilerek birbirine yaklaştırılması; ikincisi ise, bu yaklaşımın daha geliştirilerek yeni bir Sovyet insanının yaratılması, çeşitli Sovyet halklarının tek bir halk haline dönüştürülmesi anlamını vermektedir. İkinci sözcüğün uygulamada gerçekleşmesi pek mümkün olamadı (ULUDAĞ, 1992: 280). Çünkü, böyle bir olgunun gerçekleşmesi halinde, etnik özelliklerin başta dil olmak üzere

kaybolması ve bugün bağımsız devletler kuran milletlerin yok olması gerekirdi. Ancak Sovyetler'in ilkinde önemli başarılar elde ettikleri de saklanamayacak bir gerçektir.

Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinde zayıflayan merkezi otoritenin etkisinden uzak kalan Türkistan'da yeni yeni filizlenmeye başlayan milli hareketler, yeni bir tehditle, Bolşevik devrimiyle karşı karşıya kaldılar. 1918'in ilk ayında Sibiry'a'dan ve Urallar'dan gelen Kızıl Rus birlikleri, ciddi hiç bir direnişle karşılaşmaksızın Kazak steplerine girdiler. 7 Ocak'ta Akmola, 18 Ocak'ta Orenburg, 21 Ocak'ta Semiplatinsk ve 3 Mart'ta Almatı(Verni) işgal edildi. Alaş Orda yönetiminin üyeleri de steplere kaçtılar (QUELQEJAY, 1988:85).

Bolşevik devrimi sırasında yaşanan iç savaş Rusları ilgilendiren bir sorun olarak görünmesine karşılık, genellikle Rus toprakları dışında cereyan etti. Böylece azınlıklar da çok zor bir seçenikle karşı karşıya kaldılar. Şöyle ki, bu hasımlardan biri veya diğeri ile kader birliği yapmak durumundaydılar. Tataristanlı Sultan Galiyev gibi az sayıdaki müslüman liderler seçimlerini Bolşevik'lerden tarafa yapmışlardı. Ancak büyük çoğunluk tarafsız gözlemciler olarak kalmayı yeğlediklerinden bu kritik kararı ertelemek çabasına giriştiler, çünkü hasımların her ikisi de onlara aynı derecede sevimsiz geliyordu. Alaş Orda'nın lideri Ahmet Baytursun durumlarını şöyle açıklar:

"Kırgızlar(Kazaklar) ilk ihtilali sevinç, ikincisini ise endişe ve korku ile karşıladılar. Bunun neden böyle olduğunu anlamak kolaydır. Birinci ihtilal onları Çarın zalim rejiminden kurtararak, geleneksel özerklik umutlarını canlandırmıştı... İkinci ihtilali ise bir dikta rejiminin kurulmasıyla birlikte, sınır bölgelerindeki şiddet, yağma ve talan izledi... Kısaca buna tam manasıyla, anarşi denir... Eskiden sayıları az da olsa Çarın bürokratları Kırgızlara(Kazaklara) baskı yapmışlardı. Bugün ise aynı tip insanlar veya başkaları Bolşevik kılığına girerek aynı rejimi sınırlarımızdan içeri sokmaya çalışmaktadırlar. Ancak Çarlık döneminin yeniden kurulacağına and içmiş Kolçak'ın siyaseti, Alaş Orda'nın Sovyetlere yönelmesini zorunlu kılmışsa da, yerel Bolşeviklerin davranışları göz önüne alındığında, bu seçeneğin de pek sağlıklı olmadığı anlaşılıyordu (QUELQEJAY, 1988:88). Alaş Orda'nın Kazak birlikleri 1919 Martına kadar Komuş, Avksentev hükümeti, Orenburg, Ural ve Yedisu Kazakları gibi Beyaz güçlerle işbirliği yapmışlardı. Ancak bu süre içinde Kol-

çak'ın müslüman aleyhtarı stratejisi, onları hiç istemedikleri halde Bolşeviklerin kollarına attı. Alaş Orda liderlerinden Ahmet Baytursun daha başlangıçtan beri Sovyetlerin yanında çarpışan Kıpçak aşiretinin reisi Çağıldı ile Omsk'da gizlice buluştu. Bu toplantıdan sonra, Kazak birlikleri çarpışmayı bırakarak Kazakistan'ın merkezi bölgesindeki çöle çekildiler. Baytursun 1919 Haziranında Moskova'da yaptığı bir anlaşma ile Birleşik Sovyet Alaş Orda geçici hükümetini kurdu (QUELQEJAY, 1988:95).

Rus baskısı, Kazak steplerinde kendisini daha hafif bir biçimde gösterdiğinden, Kazak milliyetçileri ile Sovyet rejimi arasındaki işbirliği 1920 Tere kadar sürdü. Kazak milliyetçileri de 1930'lu yılların başında ortadan kaldırıldılar. Bunun içindir ki; 1925 yılına kadar Halkların Eğitim Komiserliği, basın ve bütün (Kazak) eğitim kurumları karşı devrimci milliyetçilerin kaleleri oluyordu. Sovyet aleyhtarı hareketin lideri Baytursun o sırada Halkların Eğitimi Komiseri idi ve arkadaşı Dulatov ile birlikte Kazak basınıni yönlendiriyordu, ki bu kuruluş tamamıyla Alaş Orda milliyetçilerinin denetimi altında idi (QUELQEJAY, 1988:95).

Sovyet Ordusunun Etkisi

Kazakistan'ın denetimi ve Ruslaştırılmasında, Rus ve daha sonra da Sovyet ordusunun önemi büyüktür. Çarlık Rusyası, Kazakistan'ı işgalde düzenli ordularını kullandığı gibi, yerleştirdiği Rus nüfusu korumak için de aynı yöntemi kullanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu silahlı girişin ardından, hukuktan toprak düzenlemelerine kadar bir çok konuda muhacir Rusları koruyucu tedbirler alınmıştır.

Sovyet silahlı kuvvetlerinin yapısı ise Çarlık döneminde olduğu gibi Moskova, yani Rus merkezine tam bir bağımlılığı sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. İlk dönemde ulusal cumhuriyetlere, Sovyet Cumhuriyetler Birliği komutanlığına kısmen bağlı olacak şekilde ordularını kurma hakkını tanıyan eski bir yasa tasarısı hemen yürürlüğe girmişti. 1944 yılında ise, Cumhuriyet statüsündeki birimlere, ulusal silahlı kuvvetler kurma yetkisini veren özel bir madde 1931 tarihli Sovyet Anayasası'na eklenmişti. Bu madde genellikle savaştan sonra yürütülecek politikada izlenmesi düşünülen yöntemin bir parçası olup yalnızca kağıt üzerinde kalmıştı. Nitekim yasallaşmış

olan bu madde 1977 tarihli Sovyet Anayasası'ndan çıkartıldı (MATUSZEWSKI, 1988:139).

Aslında silahlı kuvvetlerin kuruluş ve eğitim tarzları, cumhuriyetlere söz konusu yetkileri kazandırmış olan bu anlayışı tümüyle ortadan kaldırmakta ve onların merkeziyetçilikten yana olan bir düşünce ile eğitildiklerini açıkça göstermektedir. Silahlı kuvvetlerin resmi dili Rusça ve yüksek komuta konseyinin büyük bir çoğunluğunu Ruslar oluşturmaktaydı. Birliklerin yerleşim düzeni de ulusal nüfus bölgelerinin kurulmasına imkan vermeyecek bir şekilde ayarlanmıştı.

Silahlı kuvvetler ülkede belli başlı iki önemli görevi üstlendiler. Bir kere, bu kuruluşun görevi ulusal askeri birlikleri dağıtmak ve cumhuriyete merkeziyetçiliği zorla kabul ettirmek için ne lazımsa onu yapmaktı. Bu kuvvetlerin bir diğer görevi de Rus kökenli olmayan askerlerin kültürel bir değişimden geçerek Ruslaştırılmalarında bir araç rolünü oynamaktı.

Sovyet yönetiminin etnik sorun karşısında başvurduğu zorlayıcı yöntemlerden başka, Sovyet rejimi çeşitli ve bir hayli tesiri olan yöntemler de geliştirmiştir. Bu paket içinde, mevcut amaçları ve canlılığı, rejime yararlı olacak şekilde bağlayacak fırsat yaratma, çıkar sağlama, ekonomik ve sosyal ödüller verme gibi programlar da yer almıştır. Özellikle yerli aydınların belli bir zaman sonrasında kazanılmasındaki Sovyet başarıları da dikkate değer ölçüdedir. Bu başarının önemi, eski Sovyet halklarının uzun sayılabilecek bir süre kontrol edilebildikleri düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır (MATUSZEWSKI, 1988:142). Moskova bu sonuca, her Rus kökenli olmayan yüksek rütbeli yetkilinin yanına bir Rus'u vermekle ulaşmıştır.

Gerek Sovyet, gerekse Sovyet öncesi dönemlerinde Slav olmayanların, Rus askeri kuruluşlarındaki Slavlarla tam bir eşitlik statüsü içinde görev yaptıkları hiç görülmediğinden, Sovyet plançıları böyle bir olasılığı kendileri için ciddi bir tehlike olarak saymışlardır.

Curran ve Ponomareff şu noktayı vurgulamaktadırlar:

"Rus rejimi 1699-1700 yılları arasında askere alma politikasına her ne kadar yeni bir anlayış getirdiyse de, silah altındaki Rus kökenli olmayanların çoğu, muntazam ordunun birlikleri dışındaki 'başka ulusların taburu' olarak düzenlenmiş birliklere gönüllü olarak alınmışlardır. Oysa, azınlıkların ordu-

daki sayısını azaltıp, bu kuruluştaki Rus üstünlüğünü güvence altına almak amacı ile yalnızca Rus bölgelerinden olanlar askere çağrılmışlardır. 1874 reformlarının bir sonucu olarak, ülke çapında askere alma yasası çıkartılmışsa da, ayırım daima gözetilmiştir. Düzene bağlılıklarından şüphe edilen Rus kökenli olmayanlar hizmet dışı bırakılmışlar ve . 1916 yılına gelinceye kadar hiç bir Orta Asyalı askere çağrılmamıştır"(WIMBUSH, 1988:333).

Orta Asyalılara Ordu'da Güvensizlik

1916 yılında, alışıl gelmiş politika bir yana bırakılarak Orta Asyalılar'ın askere alınması gibi başarısız bir atılıma girildi. 1916 yılında 30 bin kadar Kazak, Ruslar'ın adil olmayan uygulamalarından ve mecburi askerlik hizmetinden kurtulabilmek için Doğu Türkistan'a (Çin idaresi altındaki adıyla Sincan) kaçmışlardı. Bölgenin Çinli idarecisi Yang Tsen Tsin, Ruslarla masaya oturarak, bu Kazak kaçkınlarının büyük bir çoğunluğuna genel af çıkartmış ve onların ülkelerine geri dönmelerini sağlamıştı (BRAKER, 1988:181).

Buna karşılık Rus hükümeti özellikle geleneksel olarak, merkezi güçlere karşı hınç duyan ulusal arasından az sayıda bile olsa, milli birlikler kurulmasını teşvik etti. 1917 ihtilalini izleyen döneme gelinceye kadar bu ulusal birliklerin çoğu varlıklarını sürdürdüler ve Bolşevikler bu birliklerden Beyaz Rus taburlarına karşı yapılan çarpışmalarda geniş çapta yararlanmasını bildiler. Bunda, özellikle self-determinasyon hakkını vaat etmeleri önemli rol oynadı. Bu birlikler önce Lenin, daha sonra da Stalin tarafından Kızıl Ordu kadrosu içine alınmaya çalışıldıysa da başarılı olunamaması üzerine, 1938 yılında resmen dağıtıldılar. Buna rağmen, bu birliklerden bazıları İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden kuruldu, fakat isim olarak etnik görünüm arz etseler de, bu birliklerin çoğunluğunu Slav asıllılar oluşturmaktaydı (WIMBUSH, 1988:334). 1943 Ocağında, Sovyetlerin Kursk zaferini kazanmalarının ardından, Slav olmayanların birleşik Sovyet kuvvetlerindeki sayılarında büyük azalma görüldü. Eski ve yüksek rütbeli bir Sovyet kurmay subayı, bu olayın özündeki Sovyet politikasını şöyle dile getirmektedir:

"1941 yılının sonunda veya 1942 başlarında Yüksek Sovyet Konseyi'nin özel bir direktifi üzerine, Çalışma ve Savunma Konseyi tarafından, Rus kökenli olmayanların yapacakları hizmetler hakkında çok

gizli bir kararname kaleme alınmıştı. Bu kararname 'Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde İstihdam İlkeleri' başlığını taşıyordu. Metinde şu noktalara yer verilmişti: 'Savaş bütün Sovyet uluslarının çarpışma kapasitelerinin aynı olmadığını göstermiştir. Bazı birlikler yenilmişlerdir. Bu da bu birliklerde çoğunluğu oluşturan ulusların savaş yeteneklerinin zayıf olduğuna işaret etmektedir'. Hazırlanmış olan bu metindeki son nokta şunu vurguluyordu. Savaş yetenekleri bakımından Orta Asyalılar 'hiç de güvenilir olmadıklarını' kanıtladıkları gibi, hiç bir askeri konuda yararlı olmadıklarını da göstermişlerdir" (WİMBUSH, 1988:334). Kararnamedeki başka bir madde de bütün birliklerde Slavların çoğunlukta olmasını istiyordu (WİMBUSH, 1988:334).

Sovyetlerin silahlı kuvvetlerindeki uluslara ilişkin politikalarının, bir çok yönden Sovyet dönemi öncesindeki Rus emperyalist politikasının daha genişletilmiş ve hatta daha da abartılmış bir modeli olduğu görülür. Çeşitli ulusların Sovyet silahlı kuvvetlerinde askere alınması, yöntemin ne olduğunu da açıkça göstermektedir. Askerlik şubelerinin en küçük rütbede silah altına aldığı mükellefler çeşitli niteliklerine göre sınıflandırılır, ki bunların en önemlisi etnik faktördür. Bu mükellefler, daha sonra elinde belirli sayıda ve belirli etnik özellikleri gösteren kişileri tespit edip ayırması talimatı bulunan bir görevli tarafından birliklerden veya askeri bölgelerden seçilirler. Çeşitli askerlik şubelerinde toplanan nitelik özellikleri hakkındaki bilgilerin tümüne sahip olan Genel Kurmay'ın bu görevlileri işe koştuğu kesindir (WİMBUSH, 1988:335).

Sovyet silahlı kuvvetlerinde, bazı ayrıcalıklar dışında, gelişmiş teknik beceriyi gerektiren sınıflarda Slav kökenli personele daha büyük bir ağırlık verilmektedir. Nitekim Slavların, yüzde 95 oranında temsil edildikleri kuruluşlar olarak hava kuvvetleri, donanma ve füze birlikleri gösterilebilir. Bu sınıflarda Slavlar arasında bile büyük çoğunluğu Ruslar oluşturmaktadır. Sınırlarda KGB birliklerinde ise, hizmetin gerektirdiği siyasal güvenilirlik açısından Ruslar ve diğer Slavlar büyük bir çoğunluğu teşkil ederler.

Buna karşılık, Sovyet silahlı kuvvetlerindeki kara ordusunda Slav olmayanların diğer birliklere kıyasla çok büyük bir sayıları vardır. Slav olmayanlar tabur düzeyindeki mevcudun yüzde 20'sini ve daha küçük birliklerde ise daha büyük bir oranı oluştururlar. Slav olmayanların çoğu onarım a-

laylarında görev yaparlar, mutfak hizmetleri destek kısımları gibi muharebe dışı görevlerde bulundurulurlar.

Onarım birliklerinin yüzde 80-90'ını Slav olmayan azınlıklar ile boykot edilmiş bir avuç-Slav teşkil eder. Bu birliklerin hemen hemen tümü Slav subayların komutasındadır.

Kritik görevleri üstlenen birliklerdeki alışlagelmiş etnik seçim yöntemine getirilen tek bir ayrıcalık da İç Güvenlik Kuvvetleri'nde (MVD) görülür. Bu birliklerin büyük bir yüzdesini, aslında daha çok azınlık kesimindeki Orta Asyalı askerler oluşturur. Kurallara ters düşen bu uygulama, SSCB'nin başka bir bölgesinden getirilen birliklerle iç direnişlerin önünü almak isteyen Sovyet rejiminin politikasından kaynaklanmaktadır (WİMBUSH, 1988:337). İşte bu kaynaktan sağlanan askerler, aynı etnik gruptan olan birliklerin aksine, o yöredeki direnişi hiç bir çekince göstermeksizin bastırabilirler. Bu kural gereği Orta Asyalılar daha çok Rusya ve Ukrayna'da onarım alaylarında hizmet verirken, Orta Asya'da ise Slav asıllılar görev almışlardır. Varşova Paktı ülkelerinde, yurt dışı görevi yapan Sovyet birliklerini ise, genellikle Slavlar oluşturmuştur.

Slav olmayanların çoğu için, askerlik mesleğine girmek demek, belirli bir oranda Ruslaşmayı bilerek veya isteyerek kabul etmek demektir. Azınlıkların eğitimi, silah altında bile farklı olmaktadır. Orta Asyalıların çoğu ve özellikle onarım taburunda olanlar, hemen hemen hiç muharebe ve silah eğitimi görmezler.

Öte yandan, bütün ordularda olduğu biçimde, Sovyetler de komuta etmek için tek bir dil, yani Rusça'yı kullanırlar. Bu bölgelerde zaten Rusça'yı ikinci bir dil olarak öğretmekte başarılı olan Moskova, askerlik vasıtasıyla bu politikasını pekiştirmektedir.

Sovyet silahlı kuvvetleri, tarihsel geleneğin de çerçevesi içinde, azınlık askerlerine yeterli sayılabilecek bir dil becerisi kazandırmak için, yoğun bir biçimde Rusça'ya dayanmışlardır. Bu yaklaşım kısmen başarılı olmuştur. Hiç Rusçası olmayan veya dili çok az bilen askerler, hizmet sürelerinin bitimine doğru sokak Rusçası düzeyinde bir bilgiye sahip olabilmişlerdir (WİMBUSH, 1988:342).

Sovyet silahlı kuvvetlerinde etnik bilincin arttığı ve etnik kişiliğin bilenererek, özellikle Ruslara karşı büyük bir antipatinin yaratıldığı karşı

eğilimleri güçlendirecek davranışlara fırsat verilmiştir. Bir çok sürtüşmeler ırk sorunundan kaynaklanmıştır. Slav askerlerinin Orta Asyalı karşıtlarına olan davranışlarında, ırk üstünlüğü anlayışı kendisini açıkça göstermiştir ki, bu husus ırklar için kullanılmakta olan tabirlerle vurgulanmıştır (WIMBUSH, 1988:345).

Sovyetler'in Dil Konusundaki Başarıları

20 Haziran 1950 tarihli Pravda'da Stalin şöyle yazıyordu: "İki dilin birbiriyle karşılaşmasının, onlardan ayrı bir üçüncü dili oluşturduğuna inanmak hatalı olur. Aslında dillerden biri, genellikle bu karşılaşmadan muzaffer olarak ayrılır"(MONTEİL, 1992:112-138). Stalin'in bu sözleri bir gerçeği işaret ediyordu. Gerçekten de, Orta Asya'daki milli diller en büyük istilayı yaşadılar. 1939'da baskın gelen kiril alfabesinden çok önceleri, milli dillerdeki kelime dağırcığı Ruslaşmaya başlamıştı.

Rusça, giderek eğitim dili olarak kullanılma yönünde ilerledi. Başlangıçta, öğretim milli dille yapılırken, zamanla bu da değişti. 1930'larda, okur-yazar oranını yükseltmek için açılan okullarda, ilkin okuma-yazma milli dilde, sonra Rusça olarak sürdürüldü. Kazak göçerler için, kendilerine özgü öğretmenleriyle 'kızıl yurtlar' oluşturuldu. Öğretim ücretsiz yapıldı. 1952'ye kadar Kazakistan'da, savaş yılları dolayısıyla baş gösteren 'okuma bırakma' ise, sonraları pek görülmedi (MONTEİL, 1992:117). Nispeten daha gelişmiş bölgelerde Rusça, 5. Yıldan (12 yaştan itibaren) ikinci dil olarak öğretilir hale geldi (MONTEİL, 1992:118). Yükseköğretime gelince, Rusça, genellikle bilimsel, tıbbi ve teknik öğretime ayrılırken; edebiyat ve hukuk öğretiminde milli diller kullanıldı (MONTEİL, 1992:113).

Yükseköğretimdeki profesörleri ise çoğunlukla Ruslar oluşturdu. 1940'ta Orta Asya Üniversitesi profesörlerinin yüzde 88'i Rustu. Katı marksist oluşumla birlikte Rus dilinin de öğrenilmesi zaten üniversite adaylarından isteniyordu (MONTEİL, 1992:113).

Bütün bunlara karşın, Ruslar'ın, milli dilleri öğrenmek gibi bir çabalarına rastlamak mümkün değildir. Hemen hemen bütün bölgelerde çoğunlukça konuşulmasına rağmen, Ruslar bu dilleri ısrarla öğrenmeme taraftan olmuşlardır. Tüm

Kazakistan'da Kazakça bilen Rus bulmak hemen hemen imkansızdır.

Ayrıca, Rusların nüfusun yarısından fazlasını oluşturduğu büyük şehirlerde, Rusça'nın daha fazla gelişme gösterdiği görülür. Büyük şehirlerdeki bu durum, Kazaklarda iki tür tepkiye yol açmaktadır. Bazı anne-babalar, çocuklarının zaten günlük ilişkilerinde Rusça'yı çevrelerinden öğrenerek akıcı konuştuklarını, bu sebeple ortaokulda Rusça öğretilmesinin gereksizliğini savunurken; diğerleri- özellikle küçük bir grup- gelecekte önemli derecede kullanılmayacağını düşünerek çocuklarına ana dillerini öğretmeme taraftan idiler (MONTEİL, 1992:119).

Kazak ve Ruslar Arasında Evlilik

Sovyet iktidarı etnik grupların karışmasının karma evliliklerle gerçekleşeceğini ümit ediyordu. Milletler üstü bir bilincin geliştiğini göstermek için karma evlilikleri malzeme olarak kullanıyordu.

Sovyet sosyologlarının son dönem çalışmaları, her ne kadar Ruslar bazen kendi milli grupları dışından evlenseler de, bütün milletlerin bu konuda aynı tutumu göstermekten çok uzak olduklarını ortaya koymuştur. 1969 yılında, Rusya Federasyonu dışında bütün Sovyet Cumhuriyetlerinde gerçekleşen evlilikler üzerine yapılan bir anket, endogami (bulunduğu gruptan biriyle evlenme) sayısı dikkate alındığında SSCB'deki milletlerin üç gruba ayrıldığını göstermiştir. Birinci grup, hemen hemen tamamı endogam evlilikler yapan milletlerdi. Bunlar Kırgızlar (% 95.4), Kazaklar (% 93.6), Türkmenler (% 90.7), Azeriler (% 89.8), Özbekler (% 86.2), Gürcüler (% 80.5) idi. İkinci ve üçüncü grupta yer alanlarda ise grup dışı evlilikler daha yüksekti (D'ENCAUSSE, 1992:64-65).

Etnik gruplar arası ilişkiler sosyolojisinin öncüsü Abramzon, 1962 yılında yayınladığı önemli incelemesinde; devrimden önce Orta Asya'da müslümanlarla müslüman olmayanlar arasında istisnai olan evliliklerin, devrimden sonra da bu özelliklerini sürdürdüklerini belirtiyor. Abramzon, bu tür evliliklerin, karşılarında sosyo-dini gelenekleri bulduklarını vurguluyor. Böyle bir evlilik yapıldığında, hemen her zaman müslüman bir erkeğin müslüman bir kızla evlenmesi söz konusuydu. Oysa müslüman kökenli kızlar hemen hiç bir zaman kendi grupları dışından evlenmiyorlardı. Abramzon bunlara ilaveten, bir çok,

durumda (daha çok kentlerde yapılan) bu evliliklerin müslüman kocanın ailesinde husumetle karşılandığını kaydediyordu (D'ENCAUSSE,1992:65).

Sovyetlerin Son Dönemlerinde Meydana Gelen Olaylar

Kazaklar'ın, Sovyet döneminde bilinen isyanlarından birisi 3-5 Ekim 1956 tarihinde Karaganda yakınlarındaki Temir-Tav kentinde oldu. Sağlıksız barınaklar, düşük ücretler ve kötü çalışma şartlarından, kısaca komünist yönetimden şikayetçi 1500 işçi harekete geçerek bir şantiyeyi ve ambarı yaktılar. Önce milislerle çatışmaya giren isyancılar KGB kuvvetlerinin müdahalesi sonucu 3 günde bastırıldılar. Sonuç ise yüzlerce ölü ve yaralı oldu (ALAŞBEK, 1987:60).

1979 senesinde batıya sızan haberlerde Kazakistan'ın "bakir topraklar" bölgesi denilen, şimdi yeni başkent olarak kararlaştırılan Akmola kentinde gösteri yürüyüşü olduğu belirtilmişti. Kazakların adı geçen bölgede, yani Kazak topraklarında, İkinci Dünya Savaşı sırasında Volga tarafından Kazakistan'a sürülen Almanlar'a otonom cumhuriyeti kurulmasına karşı çıktığı haber veriliyordu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin, 1987 yılında, Kazakistan Komünist Partisinin eski birinci sekreteri Dinmuhammet Ahmetoğlu Konayev'i suçlayan kararına göre, gerçekten 1979 senesinde Akmola kentinde Ruslar'ın, Kazak topraklarını Almanlara vermek istemelerine karşı gösteri yürüyüşü yapılmıştı (KAZAKBALASI, 1987:9-10).

Diğer bazı kaynaklara göre, 1980 senesinin ilkbaharında, Ruslar'ın Afganistan'da ölen Kazak askerlerini, müslüman mezarlığı olmayan askeri mezarlığa koymaya çalışmasıyla da önemli olaylar yaşanmıştır (KAZAKBALASI, 1987).

17-18 Aralık 1986 Almatı Olayları

17-18 Aralık tarihinde Almatı'da başlayan olayların ilk anda görülen sebebi, 1964'ten beri Kazakistan Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevini yürüten Kazak asıllı Kunayev'in yerine, 1986 Aralık ayında Rus asıllı Kolbin'in atanması idi. 1986 yılı Aralık ayının 17-18'inde cereyan eden hadiselerde, üniversite öğrencilerinin önderlik ettiği yaklaşık 300 bin Kazak Türkü arabaları ateşe verip partiye ait bir çok büro, mağaza ve dükkanları tahrip ettiler. İki hapishaneyi basıp içindekileri serbest bıraktılar. Üç koldan Komü-

nist Parti merkezine yürüyerek bazı karakolları ele geçirdiler. Yönetim aleyhindeki bu gösteriler, SSCB'nin 70 yıllık tarihindeki en önemli milli ayaklanma olarak nitelendirilmektedir (TEMİZ, 1991:43-47).

Kazakistan Yazarlar Birliği'nin yayın organı 'Kazak Edebiyatı' adlı haftalık gazetesinin 7 Eylül 1990 tarihli sayısında, 1986 Almatı olayları aynen şu şekilde değerlendirilmiştir:

"Üç gün aralıksız devam eden Celtoksan (Aralık) olayları sadece Kazakistan'ın simasını değil, bütün Sovyetler Birliği'nin simasını değiştirmiştir... Aslen Almatı olayları Sovyetler Birliğindeki milli ayaklanmaların başlangıcını teşkil eder. Böylelikle Almatı'daki öğrenci hareketleri şimdiye değin Sovyetler Birliği'nde propaganda edilen 'tarihi sovyet halkı' denilen lafın gerçeği ifade etmediğini, SSCB'de milletler meselesinin var olduğunu gözler önüne serdi" (TEMİZ, 1991:44). Protesto sırasında Kazaklar "Avtonom-Kendi kendimizi idare hakkı isteriz", "Birleşmiş Millet-ler'de temsil hakkı isteriz", "Ruslar, Rusya'ya dönün" gibi slogan atmışlardı. Gösterilerin ortak sloganı ise "Kazakistan Kazaklarındır" cümlesiydi. Ayaklanmada 15 öğrenci, 7 polis ölmüştü (ALAŞBEK, 1987:58-60).

Bu hareketlerle ilgili ilk bilgi, 18 Aralık 1986 günü Sovyetler'in TASS ajansı tarafından özet olarak şu şekilde verildi:

"Dün akşam ve bugün Almatı sokaklarında, Kazakistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'nin yakınındaki toplantısını tasvip etmeyen milliyetçi unsurlar tarafından kışkırtılmış olaylar oldu..."(KAZAKBALASI, 1987:11). Daha sonra batı ülkelerinde verilen haberlerle olay iyice duyulmasına karşılık, ilk haberler olayların sadece Almatı'da olduğu yolunda idi. Oysa benzer olaylar, aynı saatlerde Kazakistan'ın başka kentlerinde de olmuştu. Almatı dışındaki Kazak kentlerinde de aynı gün olayların olduğu daha sonra çeşitli kaynaklar tarafından doğrulandı. Mesela, Kazakistan'ın Karaganda kentine varan Reuter haber ajansının muhabiri, "Almatı'nın 75 kilometre kuzey batısında olan Karaganda kentinde de gösteri olmuştur" diye belirtmiştir (KAZAKBALASI, 1987:11).

Sovyet ve batı ajansları, milli harekete iştirak eden talebelerin sokakta Rus oldukları tahmin edilen kişilerle çatıştığını, arabaları devirdiğini, devlete ait bir mağazayı yaktığını belirttiler. Sovyetler'in APN muhabiri, 'Kazakistan Kazakların-

dır' gibi milliyetçilik ifade eden bazı dövizler taşıyan ve aynı zamanda bağırarak gençleri gördüğünü belirtti.

Londra'da yayımlanan "The Guardian" gazetesinin Moskova'daki temsilcisinden aldığı özet ise şöyle:

"Almatı'daki gösteriye 10 bin kişiden fazla iştirak olmuş. Göstericiler, 17 Aralık Çarşamba günü öğleden sonra, Komünist Partisi'nin merkezine üç koldan hücum etmiş. Bazı dairelerini dağıtmış. Almatı'ya acele olarak 70 bin asker gönderilmiş... Moskova'dan özel olarak kaldırılan 15 uçakla Kazakistan'a sorgulayıcı gönderilmiş..." Bazı başka ajanslar, Almatı'daki milli harekete iştirak eden Kazaklar'ın daha da çok, hatta 300 bin kişi civarında olduğunu belirttiler (KAZAKBALASI, 1987:12).

Bilhassa belirtilmesi gereken bir husus, çeşitli kaynakların ve kimselerin, Kazakistan'daki olaylarla ilgili olarak birleştiği nokta, 'gösteri' veya milli harekete 'milliyetçilik duygusunun' sebep olduğudur.

Ruslaştırmaya Karşı Direniş

Batı ve Sovyet kaynakları, Kazakistan Komünist Partisinin 74 yaşındaki sekreteri Dinmuhamet Ahmetoğlu Konayev'in vazifesinden alınarak, yerine Gennady Kolbin adlı Rus'un tayin edilmesini, gösterilerin nedeni olarak belirttikler. Aslında Konayev'in vazifeden alınarak, yerine Kolbin'in tayin edilmesi, olayların tek sebebi değildir. O, sadece bardağı taşıran son damla sayılabilir. Meselenin esas sebebi daha derindedir ve incelememizin başından beri belirttiğimiz Moskova merkezli politikalarda düğümlenmektedir.

Prof. Dr. Alexander Benningsen, New York Times gazetesinin 30.12.1986 tarihli sayısında Kazakistan'daki ayaklanmayı şöyle izah etmiştir: "Kazakların ayaklanması, dünyadaki çok milletli son imparatorluğun, idaresi altında 50 milyon sağlam Müslüman bulunan Sovyetler Birliği olduğunu bir defa daha hatırlatmış oldu... Bu ayaklanma, Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin memnuniyetsizliğini belirten ilk işaret değildir... 1980 senesinin ilkbaharında da, Almatı'da, Sovyetlerin (Ruslar'ın) Afganistan'da ölen Kazak askerleri müslüman mezarlığı olmayan askeri mezarlığa koymaya çalışmasıyla olay çıkmıştı... Resmi çevrelerin Almatı'daki olaylarla ilgili olarak, Konayev'in yerine Rus Kolbin'in tayin edilmesini sebep olarak göstermesi tam tafsilat sayılmaz. Bu ayaklanmanın

sebebi derin ve uzun tarihi vakalardan kaynaklanmaktadır. Bunun kökü, 1916 senesinde Kazaklar'ın katliama tabi tutulmasına, 1930 senelerindeki Stalin'in yerleştirme kampanyası sırasında ölen bir milyondan fazla Kazak'a ve 1986 senesinde Gorbaçov'un başlattığı anti-İslam kampanyasına dayanır.."(KAZAKBALASI, 1987:14). Ayaklanmanın sebebi, tarihin derinliğinden gelmektedir. İşin esası, Rus sömürgeciliği ile gittikçe hızı artırılarak yürütülen dil, din ve milli adet-örften mahrum ederek Ruslaştırmayı hedef alan siyasete karşı direnişe dayanır.

Kazak ve Rus Basını Arasındaki Tartışmalar

Meselenin esas sebebinin, Rus sömürgeciliği ve onun gereği olan Ruslaştırmaya karşı çıkmaktan kaynaklandığını, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin günlük yayın organı Pravda gazetesinin, Kazakistan'da yayınlanan gazete ve dergilerin bazılarını, bilhassa Kazakça olanlarını hedef olarak saldıran makalesi açık olarak göstermektedir. Pravda gazetesinin 11 Şubat 1987 günkü sayısında çıkan makalede; "Ontüstik Kazakistan-Güney Kazakistan", şimdi "Güryev" denilmekte olan eski Üşik kentinde yayımlanan "Komünistik Enbek-Emek", Semey'deki "İrtiş", Jambıl'daki "Komünist Jol-Yol", Almatı'daki "Leninşil Jas-Genç" gibi gazeteleri, "internasyonalizm terbiyesi verme" işine devamlı olarak yer ayırmamakla suçlamıştı. Rus komünistlerinin "internasyonalizm terbiyesi" dediklerinin de, Ruslaştırmadan başka bir şey olmadığı bilinen bir gerçektir.

Pravda Gazetesinin 11 Şubat 1987 günkü sayısında yayımlanan adı geçen makalede şunlara yer verilmişti:

"... Kazak dilinde çıkan bir çok gazete ve dergiler, ismen belirtilmesi gerekirse, 'Kazakistan Ayelderi-Hanrmlan', 'Madeniye Jane Turmis- Medeniyet Yine Vaziyet' dergilerinde, 'Ontüstik Kaza-kistan-Güney Kazakistan' gazetesinde tek taraflı olarak, sadece Kazaklar'ın isminden bahsedilmekte, hep yerli halkın resim fotoğrafları yayınlanmakta... 'Jıldız-Yıldız' dergisinin sorumlu müdürüne, okuyucunuza Rus ve başka halkların edebiyatçılarının eserlerini niye sunmuyorsunuz denildiğinde, 'Bizim dergi tercüme ederek aktaran organ değildir' diye cevap vermekte..."(KAZAKBALASI, 1987:14-15). Burada "Pravda" gazetesinin Kazak dilindeki başka gazete ve dergileri hedef alan saldırılarından önce, yukarıda adı geçen Kazak dilindeki

gazete ve dergilerin Pravda gazetesine, dolayısıyla Ruslara hoş görünmeyen tutumlarından bazı kısa örnekler verilmesi konuya açıklık getirmek bakımından daha iyi olacaktır.

"Ontüstik Kazakistan" gazetesi, Kazakistan'da Kazakların çoğunlukta olduğu güney taraftaki Çimkent kentinde yayımlanmaktadır. Aslında Ruslar, sadece Ontüstik Kazakistan gazetesinden değil, bütün Güney Kazakistan bölgesinden de hoşlanmamaktaydılar. Mesela, Reuter ve UPI ajanslarının 10 Ocak 1987 tarihinde belirttiği gibi, aynı gün yayımlanan Sovyetler Birliği Komsomol Teşkilatının günlük yayın organı "Komsomolskaya Pravda" gazetesi, 17-18 Aralık olayları ile ilgili olarak yayımladığı makalesinde; "Almatı'daki olaylara karışanların çoğunluğu güney taraftan gelen ve Kazakça okuyan talebeler. Onların yatakhaneleri de milletler esas alınarak hazırlanmış..." diye tenkit etmişti (KAZAKBALASI, 1987:16).

Pravda gazetesinin saldırdığı 'Kazakistan Ayelderi-Hanımları', Kazakça aylık olarak yayımlanmaktaydı. Çıkarıcıları ve yazarları çoğunlukla Kazak hanımlarıydı. Dergi geçmişteki sayılarında, çocuk terbiyesine, bilhassa gençlerin ana dili olan Kazak Türkçesine değer vermenin ehemmiyetine özellikle dikkati çekmiştir. Aynı zamanda, Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde Kazakça ders veren "bala bahçesi-çocuk bahçesi", yani ana okulu olmadığından, işe giren anne-babanın Rus dilindeki ana okuluna çocuklarını bırakmak zorunda kaldıklarını; ufak yaşta Rusça öğrenen Kazak çocuğunun sonra Rusça okutulan okullara verilmesi mecburiyetinin doğduğunu da şikayet etmişti. Dergi bununla da kalmayarak, bazı bölgelerdeki (bilhassa kuzey taraftaki) Kazakça ilk ve orta okulların kapatılarak, Kazak çocuklarının Rus mekteplerine gitmeye mecbur edildiğini belirtmişti. Böyle bir durumun yaratılmasının, milletler "eşitliği esasına" karşı olduğunu hatırlatmıştı (KAZAKBALASI, 1987:16).

Pravda gazetesinde, "Sadece Kazakların resim-fotoğraflarını yayınlıyor..." diye kınanan "Medeniyet yine Vaziyet" dergisi de, Kazakça aylık olarak çıkıyordu. Bu derginin geçmiş sayılarında da, Kazakistan'daki eski tarihi eserlerin resimleri yayımlanmıştı. Onların bakımsız durumu dile getirilerek çare bulunması talep edilmişti. Aynı zamanda da elektrik, içme suyu, yol ve ana-dilindeki okul, okunacak Kazakça kitaba olan

ihtiyaç, dergiye gönderilen okuyucu mektupları da yayımlanarak belirtilmişti. Tabii kaynaklar yönünden zengin olan Kazakistan'da, böyle bir durumun olmaması gerektiği hep hatırlatılmıştı.

Dil hakkında, adı geçen derginin 1986 senesindeki 12. sayısının 16. sayfasında yayımlanan "Ana Diline Saygı Göster" adlı makalede, "... bir kaç dili iyi bilmek vazifesinaslığın belirtisi..." denildikten sonra, "...ana dilin arındır... Başka dillerin hepsini bil, ama öz ana diline en büyük saygıyı göster..." denilmiştir (KAZAKBALASI, 1987:17). Derginin aynı sayısında yayımlanan takvime Kazakların ay adları konmuş, Kazak folklor topluluğunun resmi basılmıştı.

Pravda gazetesinin tenkit ettiği "Jüldız-Yıldız" dergisi, Kazakistan Yazarlar Birliği'nin Kazakça aylık yayın organıdır. Bu dergide Kaşgarlı Mahmut'tan, Kutadgu Bilig'den alıntılar gibi tarihi, edebi, tetkik yazı ve Altın Orda adlı roman seri olarak yayımlanmıştı.

Pravda gazetesi, Kazakistan'da Kazakça yayımlanan gazete ve dergileri hedef alan 11 Şubat 1987 tarihli yazısını daha da devam ettirmiştir. 16 Aralık 1986 günü Almatı'da yayımlanan bazı gazetelerin, "Yeni açılan Kazakça ana okuluna hoş geldiniz" diye başlık attığından, orada "Kazakça ders verildiğinin" özellikle belirtilmesinden de şikayetçi olmuştur. Pravda'daki makalede; Kazakistan Hükümetinin Kazakça günlük yayın organı "Sosyalistik Kazakistan" gazetesinin 16.12.1986 günkü sayısında "... Cumhuriyetimizin başkenti Almatı'da yeni bir Kazakça ana o-kulu açılması gerçekten tarihi önemi olan bir olay..." olarak gösterdiğini ve yeni açılan Kazakça ana okuluna gelen çocukları "... sevimli kara gözlü çocuklar" diye tarif ederek "burada okuma ve eğitim Kazakça yürütülecek..." diye de bilhassa sevinç belirttiği özellikle tenkit edilmiştir (KAZAKBALASI, 1987:17).

Burada, Kazakça yayımlanan gazetelerin, Kazakistan Cumhuriyeti başkentinde açılan bir ana okulunu bu kadar büyük sevinçle karşılamasının sebebini anlamak için, aynı gazetelerin daha evvel yazdıklarına da bakmak gerekir.

Kazakistan'ın başkenti Almatı'da nüfusun çoğunluğunu Ruslar teşkil etmekteydiler. Bir milyondan fazla nüfusa sahip şehirdeki Kazakların sayısı o tarihlerde yüzbin civarındadır. Kazaklar şehrin bir tarafına değil, dağınık olarak her

tarafına yerleşmişlerdi. Almatı şehrinde Kazakların ihtiyacını karşılayacak kadar Kazakça okul ve bilhassa ana okulu yoktu. Bu durum "Leninşil Jas" ve "Kazak Âdâbiyeti" gibi gazetelerde daha evvel defalarca belirtilmişti.

Pravda gazetesindeki makalede saldırıya uğrayan Kazakça yayın organlarının bir diğeri de "Bilim jane Enbek- İlim ve Emek" dergisidir. Aylık olarak "Kazakistan Komsomol Teşkilatı" tarafından çıkarılan bu derginin tirajı 72.940 olarak belirtiliyor. Pravda gazetesi adı geçen derginin 1986 senesindeki 11 ve 12. sayılarında yayımlanan "Pedagogika İlminin Adayı" ve "Demograf Uzmanı" Makas Tatimov'un, Kazakistan nüfusunu ve bilhassa Kazakların sayısını konu edinen iki ilmi makalesini hedef alarak tenkit etmiştir(KAZAKB ALASI, 1987:18).

Pravda, Kazakistan Yazarlar Birliğinin Kazak dilindeki haftalık yayın organı "Kazak Âdâbiyeti" gazetesinde yayımlanan başka bir makaleye de hücum etmiştir. Öyle ki, Kazak Türkleri'nin sayısının çoğalacağı hakkındaki tetkiki de ilmi 'milliyetçilik' duygusu ve 'enternasyonalizme aykırı' tutum olarak nitelenmiştir. Bu durum çok çocuklu hanımları 'kahraman anne' diye göstererek Rus nüfusunun çoğalmasını teşvik edenlerin, Kazak nüfusunun artışından duydukları endişeyi göstermektedir.

Pravda gazetesinin adı geçen 11 Şubat 1987 günü sayısında saldırıya uğrayan ve Kazakça olarak Almatı'da çıkmakta olan günlük gazetelerin bir diğeri de "Kazakistan Komsomol Teşkilatı"nın yayın organı "Leninşil Jas" gazetesidir. Pravda adı geçen Kazakça gazetenin 3 Ekim 1986 günü yayımlanan sayısındaki "Kalemle Yazılan Silahla Silinmez" başlıklı uzun yazıyı bilhassa ele almıştır. O yazıda özetle şöyle deniliyordu: "... Ana diliyle övünmek; onun saflığını muhafaza etmek, onun yükselerek gelişmesi için emek sarf etmek her Kazak'ın, her Kazak ailesinin, kalbinde Kazaklık olan her kişinin, bütün toplumun yegane görevidir. Biz ana dilimizi en çok konuşulan, en bilgin, en zengin dillerin birine dönüştürmeliyiz. Bu, bugünkü bizim, yarınki genç neslin ödevidir..."(KAZAKBALASI, 1987:19).

Rus dilinin saflığı ve onun herkes tarafından öğrenilmesinin gerekliliği hususunda, milli bencillikten de öteye Rus şovenistliğini sergileyen resmi direktifler, Sovyetler Birliğindeki bütün dillerdeki gazete ve dergilerde sık sık yayımlanır-

ken, yukarıda adı geçen makale, Pravda tarafından "milli bencilliğin belirtisi" diye kınanmıştır. Bu durum, Sovyetler Birliğinde Rus dilinden başkasını övmenin, öğretilmesini hatırlatmanın suç olduğunu bir kere daha gözler önüne sermektedir.

Pravda gazetesi, Kazakça mektep ve ana okulu açılmasını, Kazak dilinin gençlere öğretilmesini talep etti diye, Kazakları 17-18 Aralık 1986'daki ayaklanmayı körüklemekle suçlarken; Ruslar'ın aynı sahada Kazaklara imkan tanımamasını, Kazakları devamlı olarak Ruslaştırılmaya çalışmayı, Kazakça okulların kapatılmasını, yeniden açılmak istendiğinde engel olunmasını, Kazakistan'da Kazakça yayımlanan kitapların yayınların tirajının senelerden beri yapılan şikayetlere rağmen devamlı ve şuurlu olarak azaltılmasını görmezden gelmiştir (Kazakistan'da Kazakça yayımlanan kitap sayısının kasten azaltılmakta olmasıyla ilgili olarak Kazak yazar, şair ve alimleri 'Kazak Âdâbiyeti' gazetesinde bir açık mektup yayımlamıştır. Aynı konu daha sonra pek çok makaleye konu olmuştur. Hatta 1987 senesinde, Moskova'da Sovyetler Birliği Yazarları Toplantısı'nda, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin bazılarındaki durum örnek gösterilerek, 'Kazakistan'da Kazakça kitapların tirajı azaltılıyor' denmiştir. (KAZAKBALASI, 1987:23).

Almatı Olaylarına İlişkin Tahkikat Komisyonu Raporu

Almatı olaylarına ilişkin 1990 senesinde bir 'Tahkikat Komisyonu' kuruldu ve başkanlığına milli kahraman olarak adlandırılan şair ve SSCB milletvekili Muhtar Şahanov getirildi. Komisyonun hazırlayarak Kazakistan Yüksek Sovyeti'ne sunduğu 101 sayfalık raporda; Sovyet milis ve askeri güçlerinin göstericilere saldırısı sonucu olayların vahim bir noktaya geldiği vurgulanmıştır. Almatı'daki gösterilere katılanlara karşı içişleri bakanlığına bağlı özel güvenlik askerlerinin şiddete dayanan kanunsuz uygulamaları bütün boyutları ile tespit edilmiş, göstericilerin siper kazılan kazma-kürek, zincir gibi aletlerle dövüldüğü, kız göstericilerin yerlere yatırılarak tekmelendiği de aynı raporda belirlenmiştir. Göstericiler üzerine güvenlik kuvvetlerinin saldırısıyla başlayan şiddet olayları sırasında, göstericiler tutuklanıp cezaevi arabaları ve kamyonlarla taşındığı, öte yandan da diğer göstericilerin saatlerce yerlere

yatırılarak kışın soğukunda panzerlerle üzerlerine su fıskırtıldığı, buna rağmen göstericilerin dirençlerini devam ettirdiği de ayrıca belirtilmiştir. Kışın soğukunda Sovyet ordu ve milis güçlerinin, gençleri dağıtmak için insafsızca bir çok çarelere başvurduğu da komisyon raporunda ifade edilmiştir. Güvenlik kuvvetlerinin göstericilere saldırması sırasında 8515 kişinin tutuklandığı, ayrıca 5000 kadar göstericinin ise cezaevi arabaları ve kamyonlarla Almatı'nın 50 km. uzaklığında tenha alanlara taşınıp kemerleri kesilmiş, pantolonları çıkartılmış halde karlar üzerine saatlerce yatırılıp işkenceye tabi tutuldukları da bildirilmiştir. Yine Sovyet milis ve askeri güçlerinin göstericilere karşı kullandıkları şiddet olayları sırasında, kaçarak evlere sığınmak isteyen kız göstericilerin polis köpekleri ile peşlerine düşüldüğü ve kızların askerler tarafından türlü şekilde tartaklanıp saç-başları yolunarak tekmelendikleri de tespit edilmiştir. Olaylar sırasında öldürülenler arasında Kazakistan Enerji Enstitüsü'nün öğrencisi E. Spatayev gibi öğrencilerin, Sovyet güvenlik güçlerinin saldırıları sonucu beyni parçalanarak katledildikleri de Celtoksan Tahkikat Komisyonu tarafından hazırlanan raporda bildirilmiştir.

Aynı raporda, Almatı'daki olaylara ilişkin, 19-25 Aralık 1986 günleri toplu gösteriler Kazakistan'ın Cezqazğan, Qarağandı, Pavlodar, Çim-kent, Cambıl, Taldı-Qorğan, Kökşetav, Arqalıq vilayetleri ve Samalğan, Sarı-Özek gibi diğer bölgelerinde devam ettiği belirtilmiştir.

Kazakistan'ın 'Kazak Dili Kurumu'nun 'Ana-Tili' adlı yayın organının 15 Kasım 1990 tarihli sayısında, Şahanov'un başkanlığında yürütülen Tahkikat Komisyonunun, resmi rakamların iddia ettiği gibi sadece 2 kişi değil, 168 kişinin öldürüldüğünü ortaya çıkarması, 55 gizli mezarlığın tespit edilmesi açıklamasına ilişkin, Kazakistan'ın 17 gayri resmi teşkilat ve siyasi partisinin imzaladığı ortak bildiri yayımlandı** (TEMİZ, 1991:43-47).

Bağımsız Kazakistan ve Geçmişten Devralınan Sorunlar

Şimdiye kadar dile getirilen olayların tamamı, kolonyal bir baskı altındaki Kazakistan'da meydana gelen olaylardı. Ancak bugün artık bir gerçek var ki, 16 Aralık 1991 tarihinde Kazakistan bağımsızlığını kazandı. Kazakistan, gerçek sahiplerinin adıyla bağımsız bir devlet oldu. An-

cak şu var ki, bağımsızlığa kadar geçen zaman içerisinde, şüphesiz ki Kazakistan'ın bugünü de oldukça etkilemektedir. Çalışmanın başından beri belirttiğimiz Rus politikasının etkileri ve milyonlarca etnik Rus nüfus bağımsız Kazakistan'da geçmişin izleri olarak durmaya devam ediyor.

Bir iddiaya göre, Kazakistan'daki tüm resmi toplantılar ve iletişim pratikte Rusça ile yapılıyor. Radyo ve televizyon istasyonlarındaki tüm haberlerin yüzde 80'i Rusça. Kazakça olan gazete ve dergilerin sayısı 252 iken, Rusça olanlar 331 tane. Okullarda Rusça'yı kullanan öğrenci oranı yüzde 38. Buna rağmen Kazak okuluna giden Rus öğrenci neredeyse yok. Almatı'daki Kazak okulu sayısı 26 iken, Rus okulları 93 tane (KIRIMLI, 1995:7).

Bu şartlar altındaki bağımsızlığın ardından devleti sahiplenmeye başlayan Kazaklar arasında, dünyadaki yerlerinin ne olacağı konusunda önemli görüş farklılıkları da ortaya çıktı. Dünya görüşleri farklılaşan bu entelektüel Kazaklar'dan bir kısmı kendi ayakları üzerinde durmayı savunurken, bir kısmı ise Rusyasız bir Kazakistan düşünmemekte devam etti. Kazakistan'ın geleceği ile ilgili cevap arayışlarına, Meryem Kırımli'nin, Kazak medyasının 1994 ve 1995 yıllarında konu ile ilgili tartışmalarını inceleyen makalesinde rastlıyoruz (KIRIMLI, 1995:2-13).

Devletin geleceğine ilişkin hararetli tartışmaların bazıları, özellikle ilk olarak 7 Mart 1994'te gerçekleştirilen Sovyet sonrası seçimlerden hemen önce ve seçimlerin ardından gündeme gelmiştir. Bir Economist Intelligence Raporu'na göre;

"Cumhurbaşkanı Nazarbayev taraftarları ve etnik Kazaklar seçimlerde etkileyici bir çoğunluk kazandılar... Rusça'nın resmi dil olmasını ve ülkedeki Ruslar için çifte vatandaşlık hakkı isteyen grubun da herhangi bir aday seçilemedi. Seçimler Kazakları kesin olarak yönetime getirdi. 1993'ten beri Cumhurbaşkanı Nazarbayev belirli bir 'Kazaklaştırma' politikası izlemiştir; bir kaç istisna dışında tüm üst düzey görevlere nitelik gözetmeksizin etnik Kazakların getirilmesi, yer adlarının Kazakça olanlarla değiştirilmesi" (KIRIMLI, 1995:3) kısa zamanda yapılanlardır. Cumhuriyetin geleceğine dair pek çok farklı fikir var. Halkın Kongre Partisi Başkan ve tanınmış bir Kazak entelektüel olan Oljas Süleyman da dahil olmak üzere bir grup, Kazakistan'ın

Rusya ile konfederasyonunu ve Rusça'nın cumhuriyet içinde resmi dil olmasını istiyor. Diğer tartışmaların konusu Kazak topraklarının şahıslara satılarak veya kiralanarak özelleştirilmesi ve cumhuriyetin Rus nüfusunun çifte vatandaşlık haklarıdır. Aynı zamanda devletin içindeki Rusları destekleyen argümanlar, bir iç savaş ihtimali üzerinde duruyor ve Kazakları, ülkedeki Rusları rahatsız ederek Rusya Federasyonu ile ters düşmemek konusunda uyarıyor. Bu tarz fikirlerin savunucusu, ana dillerini unutmış ve Rus halkı tarafından asimile edilmiş olan ve "marjinal" (KIRIMLI, 1995:4) olarak adlandırılan grupmuş gibi görünüyor. Aralarında kendilerini psikolojik olarak yeni şartlara adapte edememiş olan ve 70 yıllık Sovyet mirasından kopma fikrine tuhaf bakan pek çok yerli Kazak var gibi görünmekte (KIRIMLI, 1995). Bazı Kazak entelektüellerine göre bunlar şimdi dağılmış olan eski düzenin katı koruyucuları olup da, bir kasıt olmaksızın ve aniden ayrıcalıklı pozisyonlarını kaybetmiş bir gruptur (KIRIMLI, 1995).

Bir çok Kazak entelektüeli bu fikirlere karşı gelip kendi görüşlerini ileri sürmüşlerdir. Bu Kazak entelektüelleri, Kazakistan'daki halka çifte vatandaşlık verilmesi fikrine karşıdır. Bazı Kazaklar arasında bile devletteki Rusları memnun etmek ve ne isterlerse sahip olmalarına izin vermek, Rusça'ya resmi dil statüsü vermek, Rusça konuşan halka çifte vatandaşlık vermek ve Rusya ile konfederasyona gitmek gibi pek çok konuda tartışmalar sürmektedir. Bu görüşleri savunan marjinal sayılabilecek bir grup, bunlar olmadığı takdirde Kazakistan'ın bağımsızlığının tehlikeye gireceğini dile getirmektedirler. Onlara göre bu tehlike iki taraftan gelebilir. İlki, Kazakistan'ın hala çok sıkı bağlarla bağlı olduğu Moskova'dan; ikincisi ise, Kazak-Rus sınır bölgesine yakın yerleşmiş olan Kosak gruplarından gelebilir (KIRIMLI, 1995:4).

Bir başka makalede ise, Kazakistan'ın jeopolitik konumunun kısıtlılığının yarattığı dezavantajları yok etmek için tek seçenekten bahsediliyor; Rusya, makalenin yazarları Masanov ve Amirkulov'a göre, eğer Rusya Kazakistan'a yardım etmeyi kabul ederse ülke kurtulur. Rusya Kazakistan'a Kazaklar için değilse bile, ülkedeki Rus vatandaşları için yardım edebilir. Eğer Kazak Cumhuriyeti, sınırları içindeki Rusları yanlışlıkla huzursuz edecek olursa, Kazakistan'ın sonu da

kolonileşme sonrası Afrika ülkelerinininki gibi olur. Yazarlar, makalelerinin sonunda, gelecek yüzyılın ilk yarısında Kazakistan'ın Rusya ile birleşeceği tahmininde de bulunuyorlar (KIRIMLI, 1995:5).

Kazakistan'ın tanınmış yazarlarından, anti-nükleer hareket Nevada-Semey'in başkanı ve Halk Kongresi Partisi Başkanı Oljas Süleyman da Kazak-Rus federasyonunu savunan önemli isimlerden birisidir. Kendisi Kazakistan'ın geleceği ve gelişmesi için konfederasyona ilk şart olarak bakmaktadır (KIRIMLI, 1995:5).

Rusya ile federasyon fikrine karşı çıkan Aqselev Seydimbek, Rusya'nın Kazakistan'a uyguladığı koloniyal politikalarından bahsettikten sonra şöyle diyor:

"Daha önceleri (Sovyet döneminde) Rusya ile konfederasyondaydık. Bu dönemde yaklaşık dört milyon Kazak öldü ve ölen hiç bir Kazak entelektüeli veya liderinin ölümü doğal sebeplerden değildi. Sovyet döneminde Kazak denizinin ortasında 500 nükleer deneme yapıldı. Bakır toprakların işlenmesi sırasında iki milyon Slav Kazakistan'a yerleştirildi ve içlerinden 12 bini özellikle seçilmiş hayad kadınıydı. Bu kampanya sırasında yaklaşık bin Kazak okulu kapatıldı ve Kazak gençlerinin yaklaşık yüzde 40' ı kendi anadillerini unuttular. Konfederasyon ihtimali tartışılmamalıdır bile. Ne konfederasyon, ne de bir blok, Rusya yalnızca komşumuz olarak kalmalıdır (KIRIMLI, 1995:6). Kazakistan'da Kazak dilini kullanan medyadaki önemli tartışmalardan birisi de, Kazakistan'ın resmi dili ile ilgili olmuştur. Özellikle seçim dönemlerinde Rusça konuşan halkın oylarını toplamaya yönelik propaganda malzemesi olarak kullanılan bu konu, anayasa ile iki kez düzenlenmiştir.

Kazak medyasında belirtildiğine göre, "Bazı 'işgüzar' politikacılar, Ruslan 'Kazakça devletin resmi dilidir ve Rus çocukları için bir gelecek söz konusu değildir' diyerek tehdide çalışıyorlardı. Ruslar işte böyle bir tehdit altındaydılar" (KIRIMLI, 1995:6).

Bu fikre bir reaksiyon olarak Kazak entelektüelleri, konuyla ilgili adı geçen politikacı Oljas Süleyman'a şu açık mektubu yazdılar:

"Oljas, Rusça yazıyor olmana ve esas problemin Kazaklar'ın Kazak sınırları içinde yaşıyor olmalarına rağmen ilk dil olarak Rusça'yı kullanmaya zorlanmaları olduğunun ve bunun da komünist saldırganlığının bir sonucu olarak ortaya çıktığının farkındasın. Böylelikle Kazak dili yerini Rusça'ya bırakmak ve ikincil bir dil durumunda kalmak zorun-

da kalmıştır... Kazakistan'da bir tek Rus bile Rusça'yı unutmamışken, ana dillerini unutmuş pek çok Kazak var. Kazaklar, komünist saldırganlık sayesinde Ruslaştırılmakta. Kazaklar kimliklerini kaybetme sınırına kadar gelmişlerdir. 70 yıldır milli bilinç boğulmuştur. Pratikte Rusça yaşamın her kesiminde sürekli olarak kullanılmakta ve Rusça konuşan insanlar hiç bir dil sorunu yaşamıyorlar... Sizin liderliğini yaptığımız parti, Halkın Kongre Partisi ve Sosyalist Parti'nin adayları, seçim kampanyası sırasında bu dil problemini kullanıyorlar. Bu hareket cumhuriyet içerisindeki milletlerin arasındaki barışçıl arkadaşlığı bozabilir ve büyük çapta politik çalkantıya, hatta kanlı kavgalara sebep olabilir. Kazakistan'daki halkı bu tür bir tehlikeye karşı korumak isteriz. Anayasanın dil bölümünü tekrar tartışmak fikrine hepimiz karşıyız" (KIRIMLI, 1995:7). Ne var ki, Kazak entelektüellerin bu konudaki hassasiyetleri bazı değişiklikler yapılmasını engelleyememiştir. Kazakistan Anayasası'nda 1993'te yapılan bir düzenleme ile, Kazakça'ya devletin resmi dili, Rusça'ya ise halkların anlaşma dili statüsü verilmiştir. Ancak bu kadarla kalınmayarak Anayasa'da 1995 yılında bir değişiklik daha yapılmış ve kullanılan muallak bir ifade ile Rusça'ya resmi dile yakın bir statü verildi (Kazakistan Anayasası). Diğer taraftan Ruslar için talep edilen çifte vatandaşlık ise kabul edilmedi. Ancak başka ülkelerde yaşayan Kazak kökenlilere ülkeye dönüşte vatandaşlık kazanabilme imkanı sağlandı. En azından bu kararlar, özellikle Moğolistan'dan gelmekte olan Kazaklara vatandaşlık yolu açılmış oldu.

Kazakistan'da Bugünkü Nüfus ve Gelecek Hakkında Tahminler

Nazarbayev yönetimi, bağımsız Kazakistan için önemli kararlarından birisini vererek, başkenti, güneyde kalan Almatı'dan kuzeydeki Akmola'ya taşımak için harekete geçti. Bu kararın ardındaki en önemli amaç, etnik Ruslar'ın çoğunlukta bulunduğu kuzeydeki Kazak varlığını güçlendirmektir. Kuzeyde yoğunlaşan etnik Ruslara karşı Akmola, her ne kadar Rus nüfusu daha fazla olsa da bir üs başkent görevini görecektir.

Bu hareket, Aleksandr Soljenitsın gibi Rus milliyetçilerinin yıllardır ısrarlı taleplerine maruz kalan ve bugün artık Rusya'nın da neredeyse resmi tezini oluşturan 'Kuzey Kazakistan'ın Rusya'ya ait olduğu' fikrine karşı bir tedbirden başka bir şey değildir. Rusya'nın önemli milliyetçilerin-

den birisi olan ve Sovyet döneminde yıllarca sürgünde kalan A. Soljenitsm'e göre, Kazakistan'ın sınırları dürüst çizilmemiştir. Ona göre, Kazaklar güneyde yaşamaktadır ve cumhuriyetin nüfusunun yarıdan azını teşkil ediyorlar. Soljenitsın, Cumhuriyetin Doğu'dan Hazar Denizine kadar olan güney bölümünü asıl Kazak toprağı sayıyor ve bu arazinin dışında kalan kuzey kesimin Rusya'ya ait olduğu fikrini savunuyor (ALİZADE, 1992:283-286). Politikalarını aynı bölge üzerine yapan Yedinstvo (Birlik) hareketi ise Kazakistan'da faaliyet göstermektedir. Slav Halkların Birlik Hareketi niteliğindeki Yedinstvo, ülkedeki Kazaklaştırmaya karşı çıkmaktadır. Bir aydın hareketi olan bu hareket, önce kültürel ve sonra siyasi hak taleplerinde bulunmaktadır. Üzerinde ısrarla durduğu konular ise, Kazakistan'ın resmi dili, çifte vatandaşlık, Kazakların öne çıkarılması ve kadrolaşmadır.

Sonuç

Bağımsız Kazakistan bugün, bir kaç yüzyıl boyunca süregiden bir kaderi ters çevirmede önemli avantajları yakalamış görünüyor. Başkentin değiştirilmesinin bu yolda önemli bir adım sayılması gereklidir. Diğer taraftan Kazakistan'da Kazaklar'ın sayısı, bu yüzyıl ortalarından itibaren ilk kez genel nüfusa oranla en yükseğe çıkmış durumda. 1989'daki resmi nüfus sayımında, etnik Rus nüfusla arasında yüzde iki gibi çok az bir oran varken, aradan geçen kısa bir sürede önemli değişimler kaydedildi.

Diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazakistan da, ülke dışında yaşayan soydaşlarının vatandaşlık hakkını kazanabilmesi ve bu yolla esas unsur nüfus oranlarının artırılmasını sağlamak için yukarıda belirtilen çifte vatandaşlık sağlamanın yanı sıra topraklandırma, yatırım kolaylığı, vergi muafiyeti, kredi sağlama gibi yasal ve iktisadi alt yapı oluşturma çalışmalarını sürdürmektedir. Bu çalışmaların sonucunda özellikle Kazakistan, bugün için diğer Türk Cumhuriyetlerine kıyasla esas unsur itibarıyla en düşük orana sahip olmasına rağmen, önümüzdeki yüzyılın ilk yarılarında bunu yenecektir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Başbakanlık Kurumu Enformasyon ve Analitik Merkezi'nin Kazakların Nüfusu ve Yerleşimi ile ilgili olarak 1995 yılında demograf Makas Tatimov'a yaptırdığı araştırma-değerlendirme, Kazakistan'da son

yıllarda meydana gelen nüfus değişmelerini de çarpıcı bir şekilde sergilemektedir. Bu araştırmanın bazı verileri aşağıdadır:

	Bölge	Nüfus	Oran(%)
1	Güney Kazakistan	1 milyon 200 bin	65
2	Jambul	600 bin	55
3	Kızıl Orda	545 bin	95
4	Semey	500 bin	65
5	Almatı	485 bin	45
6	Aktöbe	475 bin	60
7	Atırav	425 bin	85
8	Taldıkorgan	420 bin	55
9	Batı Kazakistan	400 bin	60
10	Almatı kenti	337 bin	30
11	Pavlodar	330 bin	35
12	Doğu Kazakistan	300 bin	33
13	Karagandı	285 bin	25
14	Jezkazgan	280 bin	50
15	Akmola	240 bin	30
16	Kökşetav	235 bin	35
17	Kostanay	225 bin	25
18	Mangıstav	205 bin	60
19	Torgay	150 bin	50
20	Kuzey Kazakistan	140 bin	25
Bölgelerin Toplamı			
I	Batı Kazakistan	1 milyon 505 bin	65
II	Kuzey Kazakistan	2 milyon 685 bin	30
III	Güney Kazakistan	3 milyon 587 bin	55
Toplam		7 milyon 777 bin	47

Kuzey Kazakistan bölgesi on büyük yerleşim alanına ayrılmaktadır. Semey, Pavlodar, Doğu Kazakistan, Karagandı, Jezkazgan, Akmola, Kökşetav, Kostanay, Torgay. Kuzey Kazakistan bölgesinin yerleşim alanlarının nüfusları 140 bin-500 bin arasında, oran olarak da % 20 ile % 65 arasında değişmektedir. Bu bölge, Kazakistan'ın yüzölçümünün % 40'ını (en büyük bölgesi) ve toplam nüfusunun % 50'sini oluşturmaktadır. Fakat Kazakistan'daki Kazaklar'ın % 37'sini oluşturmaktadır.

Araştırmacı Dr. B. Zakir Avşar ve Ferruh Solak'ın, Türk Dünyası'nın nüfus yapısına ilişkin projeksiyon yöntemi kullanarak yaptıkları araştırma ise, Kazakistan'ın yakın gelecekteki nüfusu ile ilgili veriler vermektedir. Nüfus yapısının geleceğe yönelik olarak tahmin edilmesi için matematiksel yöntemlerden üstsel artış (exponential

growt) yönteminin kullanıldığı çalışmada, 1989 nüfus sayımı resmi verilerine dayanılarak Kazakistan'daki durum inceleniyor (AVŞAR ve SOLAK, 1995: 5)

ülke	Nüfusun iki katma çıkma/ yarılanma süresi(yıl)		
	Esas Unsur	Rus	Diğer
Kazakistan	33	173	69
Azerbaycan	33	-36	-693
Kırgızistan	25	693	32
Özbekistan	24	-693	26
Türkmenistan	24	-173	28

Toplumların göçe kapalı olduğu varsayımıyla, doğum-ölüm hızı gibi unsurlar dikkate alınarak elde edilen bu sonuçlar, diğer Türk Cumhuriyetlerindeki esas unsurlardan biraz geride olsa da, Kazak nüfusunun bu artış hızıyla ülkedeki nüfus çoğunluğunu artırarak koruyacağını göstermektedir.

Aynı çalışmada, Kazakistan'daki Kazaklar'ın ve diğer etnik grupların gelecekteki nüfuslarıyla ilgili tahminler ise Kazakistan'ın yakın gelecekte bir kere daha nüfus yönünde Kazaklaşacağını gösteriyor (AVŞAR ve SOLAK, 1995).

Yıl	Esas unsur n(1000) %	Rus n(1000) %	Diğer n(1000) %	Nüfus Yoğ. Kişi/km ²
1989	6.532 39.5	6.226 37.6	3.780 222.9	6
1990	6.671 39.9	6.251 37.3	3.88 22.8	6
2000	8.229 43.4	6.506 34.3	4.220 22.3	7
2010	10.152 47.0	6.772 31.4	4.63 21.6	8
2020	12.525 50.7	7.048 28.5	5.154 20.8	9
2030	15.452 54.2	7.336 25.8	5.66 20.0	10
2040	19.062 57.8	7.635 23.1	6.25 19.1	12
2050	23.517 61.2	7.97 20.7	6.957 18.1	14

AÇIKLAMALAR

* Alaş, Kazaklar arasında milli meselelerde, düşmanlarla karşılaşılınca uran (slogan) olarak kullanılır. Mesela, askerlerin savaşlarda Allah Allah diye haykırmaları gibi, Alaş Alaş dedikleri de olmuştur. Kırgızların meşhur Manas Destanının kahramanı Manas Bâtur'un da Çinlilere karşı savaşırken; "*Atam Yakın adım Manas, Boyum Kırgız, uranım Alaş*" diye haykırdığı söylenir. Uran olarak kullanılan Alaş sözü aynı zamanda memleket ve millet manasına da gelmektedir. Kazak Sovyet Ansiklopedisinde, Kazakların önceki isimlerinin Alaş olduğu belirtilmektedir. Yine aynı ansiklopedide, Uluğ Bey'in "Ulus-ı Erbaa" ve "Nasabnamen Kazak" adlı tarihi yazma kitaplarda, Türk boyları içinde ilk defa Alaş adını alanlar Oğuz, Kıpçak ve Kanglı olmuştur, deniliyor. Kazakistan'ın Karkaralı civarında bulunan 1.90 cm. boyundaki taşta Orhun harfleriyle kazınmış olan kitabede, "Kagan Altı Böriğ Alaş" sözü okunmaktadır.

1964 senesinin sonbaharında Ketpendag zirvesinin kuzey tarafında bulunan taş kitabelerde, V. ve VII. asırlar arasında yaşayan Türk kabileleri içinde Arsar, Salur ve Alaş boylarının bulunduğunu öğreniyoruz.

** Ortak bildiriği imzalayan Kazakistan'ın gayri resmi siyasi teşkilat ve siyasi partileri şunlar: Kazakistan Azat Partisi, Celtoksan Milli Demokrat Partisi, Nevada-Semey Anti Nükleer Harekatı, Kazakistan Aral ve Balkaş Göllerini Koruma Komitesi, Adalet Harekatı, Kazakistan Sosyal Demokrat Partisi, Kazakistan Müslüman Hanımlar İttifakı, Kazakistan Kazak Dili Kurumu, Kazak Dili Kurumu Almatı Şubesi, Türk ve Doğu Müslümanları Teşkilatı, Sanıraq Teşkilatı, Ceruyıq Teşkilatı, Memorial Teşkilatının Almatı Şubesi, Kazakistan Bağımsız Öğrenciler Birliği, Genç İnşaatçılar Birliği ve Kazakistan İnsan Hakları Müdafaa Komitesi

KAYNAKÇA

ALAŞBEK, Mahmut, Eylül 1987	Türk Yurdu, "Kazakistan'da İsyan"	ALTAY, Balkan Kasım 1987	"Alaş Orda" Türkistan'da İlk Türk Hükümeti, Türk Yurdu
ALİZADE, Mayıs, 1988	"1992Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları", Yeni Forum Yayınları, Yeni Forum Dergisinin 16-19 Eylül Sempozyumuna Sunulan Bildiriler.	AVŞAR, B.Zakir- SOLAK, 1995	Ferruh; "Beşeri Kaynaklar Açısından Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dünü, Bugünü ve Yarını", Milliyetçi Çizgi Gazetesi 18-25 Ekim S.62-63
BRAKER, Hans 1988	"Çin-Sovyet İlişkilerinde Milliyet Hareketleri", Stratejik Açından Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar Yeni Forum Yayınları.	ÇATALTEPE, Sipahi Temmuz 1990	"SSCB ve Çin Halk Cumhuriyetinde Yaşayan Türklerin İstatistiklerine Ait Bilgileri Mukayeseli Bir İnceleme", Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi , S.26
BENNINGSEN, A. 1984	SSCB'deki Müslümanlar, Ankara	ÇOKAY, Mustafa 1988	1917 yılı Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı, Ankara

D'ENCAUSSE, Helene C. 1992	Sovyetler'de Müslümanlar	T.,Y. 1954	Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık , çıkaran Dr. A. Oktay, İstanbul
DÖNMEZ Yusuf 1989 1990	Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası , İstanbul	TATİMOV, Makas 1995	Kazakların Nüfusu ve Yerleşimi Kazakistan Cumhuriyeti Başbakanlık Kurumu Enformasyon ve Analitik Merkezi, Almatı.
HAYIT Baymirza 1975	Türkistan, Rus ile Çin Arasında , İstanbul		
HENZE, Paul B. 1988	"Ulusal İç Muhalefetin Görünümü ve Yarattığı Sorunlar", Stratejik Açıda	TOGAN, Z. Velidi 1947	Türkili , İstanbul
JUNISULI, Jakıp 1988	Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar İle Aydın Dergisi, No. I, Doğu Türkistan	QUELQEJAY, Chantal-lemercier 1988	"İhtilal ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar .
KAZAKBALASI, C. 1988	17-18 Aralık 1986 Kazakistan Olayları , İstanbul	TEMİZ, Suat Haziran, 1991	"17/18 Aralık 1986 Kazakistan Olayları ve Celtoksan Şiiri", Türk Yurdu .
KIRIMLI, Meryem Yaz 1995	"Milliyetçiliğin Ortaya Çıkışı ya da Bağımsız Kazakistan'ın Yeni Stratejisi", Avrasya Etüdleri	ULUDAĞ, ilhan 1992	Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi, Türkiye İle İlişkileri , TOBB.
MATUSZEWSKİ, Daniel C. 1988	"İmparatorluk, Uluslar, Sınırlar", Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar	WİMBUSH, S. Enders, 1988	"Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde Uluslar", Stratejik Açıda Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar .
MONTEİL, Vincent 1992	Sovyet Müslümanları , Pınar Yayınları		

AĞAOĞLU AHMET VE "İNGİLTERE VE HİNDİSTAN" İSİMLİ KİTABININ ULUSLARARASI İLİŞKİLER IŞIĞINDA TAHLİLİ

I. Ağaoğlu Ahmet Hakkında

Özet Bilgi

Bilindiği gibi, Ağaoğlu Ahmet, Türk fikir ve politik hayatında önemli etkiler yapmış olan bir şahsiyettir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında önemli çalışmalar yaparak adını duyurmuştur. Hayatı ve çalışmaları sadece Türkiye coğrafyasında değil; Azerbaycan'dan Rusya'ya Kafkasya'dan Fransa'ya, Türkiye'den Malta'ya kadar olan geniş bir alanda geçmiş ve etkisini göstermiştir. Ağaoğlu Ahmet, 1868-1939 yılları arasındaki 70 yıllık ömrü boyunca, çetin mücadeleler vermiştir. Batı uygarlığını tümüyle benimsemiş olan Ağaoğlu Ahmet, liberal düşünce ve Türkçülüğü savunan bir fikir adamıdır (i) (AĞAOĞLU, 1940: 64). Ağaoğlu Ahmet, 1868'de Azerbaycan / Şuşa'da doğdu (Meydan Larousse, C.1: 176). 1939'da İstanbul'da öldü. Ortaöğrenimini doğduğu şehirde tamamladıktan sonra Paris'e gitti. Sorbonne Üniversitesinde tarih ve filoloji okudu. Fransız dergilerinde, çoğu Fars edebiyatı ile ilgili, makaleler yazdı. Ahmet Rıza ile tanıştı. Eğitimini tamamladıktan sonra 1894'te Tiflis'e döndü. Hüseyinzade Ali (Turan), Ali Merdan Topçubaşı, İsmail Gaspiralı ile birlikte milliyetçi fikirleri yaymaya çalıştı. Hasan Zerdani ile Hayat Gazetesini çıkardı. İrşat Dergisini yayımladı. Yazıları Jön Türklerin ilgisini çekti. Şura'yı Ümmet dergisinde yazılarının bir bölümünü yayımladı. Rusya'daki Türklerin haklarını savunacak derneklerin kurulmasına öncülük etti. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a geldi. Önce Maarif müfettişi, sonra Süleymaniye kütüphanesi müdürü oldu. Hikmet, Sebilü'r-reşat ve Ateş dergilerinde yazılar yazdı. Darülfünunda Rusça ve Türk-Moğol tarihi hocalığına getirildi (1909). Türk Yurdu ve Türk Ocağının kurulmasına öncülük etti. Türk Yurdu dergisinde "Türk Alemi" adlı yazı dizisini yayımladı. 1912'de Afyon milletvekili seçildi. Aynı yıl ittihat ve Terakki Fırkası/ Partisinin merkezi umumi/genel merkez üyeliğine getirildi. Matbuat Cemiyetinde kurucu üyelik yaptı.

1919'da ittihat ve Terakki Partisinin ileri gelenleriyle birlikte İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderildi (ii) (ŞİMŞİR, 1985: 70). İngilizler, gerçekte ilgisi olmayan suçlar icat ederek, savaş zamanında bakan, milletvekili, hoca ve yazarları ön sırada tutuklamışlardır.

Prof. Dr. A. Mehmet KOCAOĞLU

*Kırıkkale Ü. İİBF Kamu Yönetimi
Hukuk B. Öğr. Üyesi*

Bunlar arasında Halil Bey (Menteşe), Kara Kemal, Ali Müfit Bey, Ahmet Şükrü Bey, Hüseyin Tosun Bey, Mahmut Kamil Paşa, Hacı Adil Bey, Mithat Şükrü Bey (Bleda), Prens Sait Halim Paşa, Prens Abbas Halim Paşa, Ziya Gökalp ve Ağaoğlu Ahmet'tir. Ağaoğlu Ahmet'e isnat edilen suç, asayiş bozma ve Ermenilere zorbalık yapmak" olarak belirlenmiştir.

Nitekim, 15 Mayıs'ta Yunanlıların İzmir'e çıkmasıyla İstanbul'da kurulan sıkıyönetim mahkemesine çıkarılan Ziya Gökalp, "Milletimize iftira etmeyiniz. Türkiye'de bir Ermeni soykırımı değil, bir Türk Ermeni vuruşması vardır. Bizi arkadan vurdular biz de vurmaya zorunda kaldık" diyerek, sadece gerçeği tüm dünyaya ilan etmiştir (ŞİMSİR: 83).

Ağaoğlu Ahmet, kendisine isnat edilen suç kabul etmeyerek, sürgünde kendisine verilen 2764 numarasını da belirterek, 19 Temmuz 1919'da İngiltere Adalet Bakanına yazdığı mektupta, "Tutuklanma sebebini: Almanlara satılmış imişim. Ermeni olaylarına katılmış imişim. İngiltere, dünya ölçüsündeki gücüyle, benim gibi savunmasız birçok kişiyi elbette ezabilir ekselans. Ama bu İngiltere'nin şanına ne kazandıracak? Acınmayı ya da başışlanmayı asla kabul etmem. Ben adalet istiyorum" sözleriyle, İngilizlerin haksızlığını ve adaletsizliğini haykırmıştır. Ancak, tüm mektupları cevapsız ve sonuçsuz kalmıştır (ŞİMSİR:244).

Ağaoğlu Ahmet, Malta sürgünü döneminde insanlardaki ahlaki çöküntüyü de görecek, fikir ve duyguların, ahlak ve tabiatların uygunluğuna göre değil, sırf cepteki paranın miktarına göre değiştiğini tüm çıplaklığı ile fark edecektir (iii) (AĞAOĞLU, 1969: 126-139).

Tüm bunlara rağmen, Ağaoğlu Ahmet, esaret günleri boyunca yılmamış ve ümidini kaybetmemiştir. Eşine ve çocuklarına yazdığı mektuplarda sürekli olarak, vatan sevgisini ve kurtuluş ümidini aşılama çalışmıştır. Yalnız çalışmakla felaketlerin tamir edileceğini vurgulayan Ağaoğlu Ahmet, ardan ve hayadan mahrum milletlerin ölü kalplerini bir gün Türk ruhunun fethedeceğini de belirterek, çocuklarına daima milli duyguları aşılama çalışmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Milli mücadele taraftarlarının İstanbul da tutuklanmalarına karşılık, Konya'da CAMPBELLİ ve Erzurum'da da RAWLINSON'u tevkif ettirince, Malta'daki esirle-

rin bir kısmı 1921'de bunlara karşılık serbest bırakılır.

Sürgünden sonra Ankara'ya dönen Ağaoğlu Ahmet, milli mücadeleye katıldı. Ankara'da Matbuat Müdürlüğü yaptı. Hakimiyeti Milliye gazetesinin başyazarı oldu. 1923-1931 yılları arasında Kars milletvekilliği ve Ankara Hukuk Mektebinde Anayasa Hukuku hocalığı yaptı.

Ağaoğlu Ahmet'in siyasi mücadeledeki arkadaşları arasında birinci dereceden olanlardan biri de Türk milliyetçiliğinin büyük mürşidi Ziya Gökalp idi. Türk Devleti'nin esaslarının ne olması gerektiği konusunda Gökalp'le aynı görüşü paylaşmamaktadır.

Z.Gökalp'e göre, "Yeni Devlet, her şeyin esas olmalıydı. Hukukun kaynağı dahi ancak, devletti. Hak yok, vazife vardı" Ağaoğlu Ahmet ise, Yeni Devletin tamamen liberal fikirlere ve prensiplere dayanması gerektiğini savunarak, "Türk Milleti'nin Batı medeniyetine erişmesinin tek çaresi, bu medeniyeti meydana getirmiş olan hür ve serbest teşebbüs ilkelerinin samimiyetle kabulünden ibarettir" diyordu. Bu iki dost ve Türk milliyetçisinin görüş ayrılıkları CHP'nin programı ve TC'nin Anayasasının yapılmasında da kendini göstermiştir.

Uzun yıllar TBMM'de üyelik yapmış olan Türk milliyetçiliğinin önderlerinden Prof. Yusuf AKÇURA gibi, Ağaoğlu Ahmet de Türklerin esir olduğu ülkelerden hür ve bağımsız Türk Devletine iltica etmiştir. Ancak, ikisine kızdıkları zamanlarda "sığıntı" diyenler de çıkıyordu. Halbuki onlar, Türk Devletinde bulunmaktan mutluluk duyarak, kendilerine "sığıntı" diyenlere karşı çıkıyorlardı. İkisi de Hukuk Fakültesinde hocalık yapmakta, fikir adamı ve politik nitelikleri vardı.

Ankara Hukuk Fakültesinde Teşkilatı Esasiye/Anayasa hocalığı yapan Ağaoğlu Ahmet, aynı fakültede öğrenci olan oğlu Samet Ağaoğlu'nun Başkomutanlık Kanunu nedeniyle Sakarya Meydan Muharebesinin tarihini söylemekte birkaç saniyelik duraksamasına kızarak, sınav salonunu babanın oğlunu imtihan edişini görmek üzere gelen devasa kalabalığın önünde, "Bu tarihi bilmeyen, hatta oğlum bile olsa nazarımda memleketle ilgisiz adam demektir" diye bağırıştır (ÇEKİÇ, 1994:17).

1930'da Atatürk'ün emri ile kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkasının fikir önderiydi. Atatürk'e göre, Serbest Cumhuriyet Fırkası ile Cumhuriyet

Halk Fırkası/ Partisi, birbirlerini kontrol edecek, birbirlerinin fikirleri, niyetleri ve hareketleri hakkında kamuoyunu aydınlatacaklardı. Bu sayede, devlet yetkisi kullananların hareketleri Millet'in gözü önünde olacak ve devlet yetkisinin kötüye kullanılması önlenecekti (SOYAK, 1972, C.2:408; İNAN, 1981:264; YETKİN, 1982: 67).

Serbest Cumhuriyet Fırkası/ SCF'i kurmak üzere, 7 Ağustos 1930'da Atatürk'ün en yakın arkadaşı Fethi Bey'den sonra Ağaoğlu Ahmet, Gazi tarafından görevlendirilmiştir.

Fırka'nın ikinci adamı ve idoloğu Ağaoğlu Ahmet'e göre, SCF'nin kurulmasının asıl sebebi, "Cumhuriyetin bir tek fırka ile idare edilmemesidir". 11.8.1930'da Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği demeçte, "Ben öteden beri söylüyorum ki, Hükümet uzun zamandan beri denetimsiz kalmıştır. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir yönetim tarzı mevcut değildir. Partisiz denetim, denetimsiz cumhuriyet olmaz" demiştir (ÇEKİÇ: 21).

Gerçekten Ağaoğlu Ahmet, gerek ekonomik ve gerekse politik alanda liberalizme eskiden beri ve içtenlikle inanmış bir şahsiyettir. Ş. Süreyya Aydemir, "Batı anlamında bir demokrasinin o zaman tek savunucusu oydu" derken; Zekeriyya Sertel, "SCF'nin kurucularından yalnız Ağaoğlu Ahmet Bey içtenlikle liberaldi ve ne istediğini biliyordu" demektedir. Y. Kadri Karaosmanoğlu ise, "Ortodoks bir demokrasi taraftarı olduğunu" belirtmiştir (YETKİN: 54).

Serbest Fırka'nın kurulmasından sonra bir gün bir Fransız yazar, Ağaoğlu Ahmet Bey'e, "Bir ülkede çeşitli fikirlerin ve akımların yaşayabilmesi için o memlekette adalet duygusunun gelişmiş olması gerekir. Sizin ülkenizde ise böyle bir hissin varlığına inanmıyorum. Ben, sokakta vatandaşların seyirci ve tepkisiz kaldığını gördüm. Böyle bir memlekette iki parti yan yana yaşamaz" demiştir (AĞAOĞLU, 1969: 54).

Gerçekten 8 Ağustos 1930'da temeli atılan SCF'i, 17 Kasım 1930'da kapatılır. Daha doğrusu fırka dağılır. Bu dağılma üzerine Ağaoğlu Ahmet, "Ah! şarkın bu riyakarlığı! Kelime altına sığınarak vehmi mevcut, hayali gerçek gibi göstermekten çekinmemek! Bu zavallı ülkedeki tüm felaketlerin kaynağı bu korkunç ruh hastalığıdır. Bizde cumhuriyetten en ufak bir belirti bile yoktur. Buna rağmen herkes, hürriyetten, cumhuriyetten bahsediyor. Karşılıklı bir aldatmacadır ki, memle-

ketin bir ucundan diğer ucuna kadar devam edip gidiyor" demiştir (AĞAOĞLU: 92).

SCF'nin kendini feshetmesinden sonra, İstanbul'a dönen Ağaoğlu Ahmet, Darülfünunda hukuk tarihi hocalığına başladı. Kurduğu AKIN gazetesinde İnönü Hükümetini eleştiren yazılar yazdığı için Atatürk kendisine kızmıştır.

İstanbul'da bir yemeğe çağırıldığı Ahmet AĞAOĞLU'na Atatürk, "Hem Darülfünunda hocalık, hem muhaliflik olmaz" der. Ağaoğlu Ahmet, gazeteyi kapatmayacağını söyleyince, Atatürk, "demek kafa tutuyorsun? Hem sen unutuyorsun ki bir sığıntısın" diye bağırır. Bunun üzerine, "hayatımın enderin kederi içimi doldurdu" diyen Ağaoğlu Ahmet, Atatürk'e, "Paşam, 18 yaşından beri Türk Milletinin hizmetindeyim. Bana bu lafı birçok defa söylediler. Hepsine güldüm. Ama sizin ağzınızdan bunu işitmek, beni ruhumun en derin noktasından sarstı. Ötekiler küçük adamlardı. Siz, bu memleketi kurtardınız. Bir yandan tüm dünyanın Türk ırkından, Türk Milletinden geldiği tezini ortaya atıyorsunuz. Diğer yandan, hududumuzdan iki saat ötedeki halis Türk ve yazık ki esir bir yurttan Türkün özgürlüğünü korumayı başarmış bir kısmına gelen, yine halis bir Türk'e sığıntı diyebiliyorsunuz. Bu ne korkunç tezattır. Niçin Allah bana sizi böyle bir tezat uçurumu içinde göstermek felaketini nasip etti" diyerek, adeta isyan etmiştir (AĞAOĞLU, 1953:53; 1969: 211-212).

Bu sözler üzerine Atatürk ayağa kalkarak, Ağaoğlu Ahmet'i kucaklamış ve "sen beni yanlış anladın, öyle demek istemedim" demiştir. Sonuçta yapılan suçlamalar bitmez. Akın gazetesi kapatılır. 1933'te Üniversite reformu yapılırca Ağaoğlu Ahmet, kadro dışı bırakılır ve sonuçtan çok üzüntü duyar.

Üniversite kurulurken sadece iktidar taraftarı olmayan yazılar yazan Ağaoğlu Ahmet, kadro dışı bırakılmaz. Fuat Köprülü, Neşet Ömer ve Cevat Abbas da istifa etmek zorunda kalırlar. 1933'te üniversiteden emekli olan Ağaoğlu Ahmet, çeşitli yayın organlarında yazılar yazdı ve kitaplar yayımladı. Ağaoğlu Ahmet, tüm yazılarında Türk Milliyetçiliği fikrini işledi. Dünyada bağımsız kalan son İslam ülkesi Osmanlı İmparatorluğunun tutsak olmaması için, milliyetçiliği uyandırmanın gerekli olduğunu savundu.

Malta'da yazdığı, Üç Medeniyet (İstanbul 1972) adlı kitabında Avrupa Uygarlığının öteki uygarlıklar arasında üstün duruma yükseldiğini,

Türk ve İslam toplumlarının Avrupa uygarlığına ayak uydurdıkları ölçüde varolabileceklerini ileri sürmüştür.

Başlıca eserleri: Şii Mezhebi ve Membaları (1892), İslam ve Ahund (1900), İslam'a Göre ve İslam Aleminde Kadın (1901), Üç Medeniyet (1920), İngiltere ve Hindistan (1927), Serbest İnsanlar Ülkesinde (1931), Devlet ve Fert (1936), İhtilal mi, İnkılap mı (1942), Serbest Fırka Hatıraları (1950)dır.

II. "İngiltere ve Hindistan" İsimli Kitabın Uluslararası İlişkiler Işığında Tahlil ve Tenkidi

1. Kitap Hakkında Özet Bilgi

Adı geçen kitap, Cumhuriyet Matbaası tarafından 1927'de İstanbul'da basılmış ve toplam 44 sayfadan ibarettir.

Kitap, başlıca iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, İngiltere başlığını taşımakta olup, 14 sayfalık bölümünü kapsamaktadır. Hindistan başlığını taşıyan ikinci kısım ise, 30 sayfadan ibarettir. Kitabın dili 1920'lerdeki Türkçe ile yazılmıştır. Bugünün kuşaklarının kitabı anlaması zor olmamakla birlikte, bazı kelimelerin anlamını Osmanlıca sözlüğe bakmadan çıkarmak pek mümkün olmaz.

Milli şahsiyette değişmeyen tek unsurun dil olduğunu söyleyen Ağaoğlu Ahmet, sadece bir lisanı bilmenin öneminden çok, lisanla yani dille birlikte terbiye ve halk hissiyatının/duygusunun önemi üzerinde durur. Avrupalı alim ve yazarların en az üç dil bildiğini vurgulayan Ağaoğlu Ahmet, özellikle Alman, Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rus alimlerinin yabancı dil bilmeleri sayesinde dünyayı ve dünyada olup bitenleri zamanında yani günü gününe yakaladıklarını belirtmeden de geçemiyor (AĞAOĞLU, 1972: 7). Böylece dünya medeniyetiyle kaynaşmak için evrensel nitelik kazanmış birkaç dili öğrenmenin gerekliliğini vurgulamaktan kendini alamamaktadır.

"Dilimizi yabancılara değil, köylülerimize bile okutturamadık" diyen Ağaoğlu Ahmet, bir milletin en sağlam olan değişmeden gelişen lisanın/dilin üzerinde önemle durur, şahsiyet ve benlik denen mefhumun dil sayesinde gelişerek o milletin maddi varlığını oluşturduğunu vurgulamaktadır.

Bu nedenle, Türkçe'nin yegane dil olarak kullanılmasının maddi ve manevi faydalarının önemi üzerinde sürekli durur. Bir milletin manevi mevcudiyetinin en büyük delilinin lisan olduğunu özellikle belirtir. Her şeyinde kendi dilini hakim kılmayan bir milletin, egemenliğinin tam olarak sağlandığından şüphe edileceğini belirtir. Bu yolda manevi bir gevşeklik yüzünden Türkçe'nin yeterli düzeyde gelişmediğini de tespit etmektedir (AĞAOĞLU,1918, C.2: 231). Nitekim, bugün Türkiye'de bölücü örgüt PKK'nın kullandığı bölücülük silahlarının başında, Kürtçe diye bir lisanın olduğu ve bunun Türkçe'den ayrı bir dil olduğu ve bu dili konuşanların da Türklerden ayrı bir ırktan geldiği propagandası yapılmaktadır. Kısacası, dilde birliği sağlayamamanın ve dilimizi kendi Milletimize öğretememenin acısını çekiyoruz. Dilde birlik milletleşmenin en büyük harcıdır.

Sonuçta Ağaoğlu Ahmet'in dil konusundaki görüşlerine katılmamak mümkün değildir. O zaman başlatılmasını istediği dil birliği mücadelesine hiç olmazsa daha geç kalınmadan bir an önce başlamak zorunda olduğumuzu anlamalıyız.

Kitabın birinci bölümünde İngiltere'nin tarihi süreç içinde gelişimini ve demokrasi yolunda adım adım ilerlemesini ve oluşturduğu siyasal ve hukuksal yapıyı inceleyen Ağaoğlu Ahmet, İkinci bölümde Avrupalılar tarafından Hindistan'ın nasıl istila edildiğini, Hindistan'ı ve Hindistan'a giden yolları elinde tutmak isteyen İngiltere'nin çevirdiği dolapları, akıl almaz yöntem ve usulleri anlatıyor. Kendi ülkesinde yönetim biçimini gün geçtikçe insanileştiren İngiltere'nin Hindistan'da kapitalizmin katı ve vazgeçilmez sömürücü kurallarını nasıl uyguladığını gözler önüne sermektedir.

Böylece kitap, bugünkü uluslararası uygulamalara ışık tutmaktadır. Sonuçta uluslararası ilişkilerde devletlerin ve toplumların ne sürekli dostları, ne de sürekli düşmanları olmadığını, sadece korunacak çıkarları bulunduğunu, İngiltere'nin Hindistan politikasında uyguladığı yöntemlerle bunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Geçmişten ders almayan toplum ve milletler, geleceğe yön veremezler. Akıllı insanla akılsız insan, akıllı milletlerle akılsız milletler arasındaki temel fark hiç hata yapmamak değildir. Yapılan hatayı tekrarlamamak, akıllı ve basiretli yönetici olarak millete ızdırap çekirtmemektir. Bu nedenle, Türkiye üzerinde oynanan oyunlar ve geçmişteki Hindistan üzerinde oynandığı şekilde

Osmanlı'yı parçaladıkları yetmiyormuş gibi bugünde sürdürülmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle, tüm Türk gençliğinin ülke ve dünya sorunlarını yakından bilmesi, uluslararası ilişkilerin nasıl oluştuğunu anlaması, dünya ve ülke gerçeklerine uygun davranış göstermesi, kısacası, oyunun nasıl oynandığını ve kuralları bilmesi gerekir. Bu inceleme, geçmişle bugünü birleştirerek, geleceğe nasıl yaklaşmamız gerektiğini de vurgulanmaktadır.

3. Uluslararası İlişkilerin Temel Esasları

Uluslararası alanda akla gelebilen hemen her şey, menfaat/çıkart ilişkisine dayanmaktadır. Savaş ve barış dahil tüm açık gizli uluslararası mücadeleler, ulusal çıkarları korumak, doğal kaynaklara sahip olmak ve dünya nimetlerinin bölüşümünden en fazla payı alarak, uluslararası alanda üstün/dominant duruma gelmek için sürdürülmektedir (KOCAOĞLU, 1993:1,536).

Bu nedenle, uluslararası ilişkiler tarihi daha çok hammadde kaynaklarının bulunduğu bölgelerde oluşmuştur/oluşmaktadır. Bunun tipik örneği de Hindistan'dır. İkinci Dünya Savaşından sonra Ortadoğu ve bugün Ortadoğu'nun yanı başında Kafkasya ve Hazar çevresidir.

Amerikalı Senatör Albert J.BEVERIDGE, "Allah bizi hükmetmek için, ilkel ve geri ulusları da yönetilmek için yaratmıştır" diyerek, Batı toplumlarının Hıristiyan kültürü ile yoğrulmuş insanının kendini üstün görme tavrını ortaya koymuştur. Yanlış ve doğru hareketlerden ders alındığı taktirde, hataları sürdürmek ve Batılılar tarafından yönlendirilip yönetilmek ulusların kaderi olmaktan çıkar.

Bu nedenle, büyük milletler tarihi olayları u-nutmayanlardır. Sait Halim Paşanın dediği gibi, "Tarih boşuna yaşanmaz ve tarihten ders almayanlar gelecekte ders almak zorunda kalırlar".

Bilindiği gibi savaş, devletlerin ve toplumların kan pahasına hesaplaşmasıdır. 1990'larda Sovyetlerin dağılması dünya toplumlarını yeni dünya düzeni adıyla, bir düzensizliğe doğru yöneltmiştir. Ortadoğu, Kafkasya, Çeçenistan, Balkanlar sanki kan gölüne dönüşmüştür. Bunlar olurken, ABD Başkanı BUSH, Mart 1991'de Kongrede, "Kültürümüzle tüm dünyayı aydınlatacağız. 21.yüzyıl da bizim yüzyılımız olacaktır"

diyerek, geçmişte İngiltere'nin yaptığı gibi, ABD'nin gelecekte dünyayı tek başına yönetme arzusunu vurgulamıştır.

Şunu bilmekte yarar vardır. Batı toplumları, daha doğrusu Hıristiyan alemi, kendi aralarında bir "görünmez ulus" ve "sistem" meydana getirmişlerdir. Bu sistem, kendi kültürel, ekonomik, sosyal ve politik değerlerini sürekli heyecan ve kaynaşma içinde tutacak kadar sağlam bir sistem haline gelmiştir.

Bu sistemin dışında kalanları bölmek, parçalamak ve yönetmek temel amaçlarıdır. Nitekim, İngiltere, bu sistemi Hindistan'da, Pakistan'da, Ortadoğu'da, Osmanlı topraklarında çok kurnaz bir biçimde uygulamıştır. Ağaoğlu Ahmet de Hindistan'daki uygulamayı açık bir biçimde kitabında gözler önüne sermiştir.

Bölmek, parçalamak, pasta keser gibi küçük parçalara ayırmak, sonra bu küçük ve zayıf devletleri yönetmek ve onlarla oynamak, kazanç ve iktidarlarını sürdürmek için bunları birbirlerine karşı kıskırtmak, savaş çıkarmak/çıkartmak, silah yapımcılarını ve tekelci kazanç kuruluşlarını sevindirmek, yardım eder görünürken hırpalamak ve yıkmak, batılı büyük devletlerin, süper güçlerin, emperyalizmin ve sömürgeciliğin vazgeçilmez silahlarıdır. Bu silahın İngiltere tarafından soğukkanlı bir şekilde Hindistan'da kullanıldığı Ağaoğlu Ahmet'in kitabında anlatılmaktadır.

Uluslararası ilişkilerdeki "böl ve yönet/ (divide and rule)" ilkesi, karşı tarafı veya rakipleri bölerek yada sürekli bölünmüş vaziyette tutarak, onları zayıf durumda bırakmak isteyen ülkelerce kullanılan bir yöntemdir. İngiltere tarafından hiç bir zaman vazgeçilmeyen bu yöntem, sürekli olarak kullanılan klasik bir yöntemdir.

On dokuzuncu yüzyılda İngiltere'nin cihan hakimiyetini sağlamasında Hindistan gibi devasa tabii kaynaklara sahip bir müstemlekeye sahip olmasının önemi inkar edilemez. Ağaoğlu Ahmet'in de belirttiği gibi, "İngiltere'nin o muhteşem sanayiini yaşatan, İngiliz ekonomisini ve maliyesini takviye eden Hindistan'dı".

Bu nedenle, 19.yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısında İngiliz dış politikasının temel taşı Hindistan olmuştur. Hindistan'ı muhafaza ve müdafaa endişesi ile koca Osmanlı İmparatorluğu parçalanmış Cebelitarık, Malta, Mısır, Süveyş Kanalı, Bahreyn, Irak, Basra, Benderbuşir, Sey-

lan, Hayber Geçidi, kısacası Hindistan'a giden tüm yollar, boğazlar, köşe başları, stratejik noktalar tutulmuş veya işgal edilmiştir.

Balkanlardan Afganistan'a, Rusya'dan Türkiye'ye, İran'dan Nepal'e kadar tüm çevre ülkeler gözetim altına alınmıştır. Zaman zaman İran'ı ve Türkiye'yi parçalayarak, Rusya ile Hindistan yolu üzerinde birçok tampon ülkeler oluşturmak, hep İngiltere'nin Hindistan ve Hindistan yolunu güvencede tutmak endişesinden kaynaklanmıştır. İngiltere niçin bunları yaptı? Bölgedeki güç dengesini kendi lehine dengelemek ve sürekli dengede tutmak için yaptı. (iv)

Türkiye'nin Ortadoğu'da bölgesel bir güç olması istenmediği için, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinin önü kesilmek istenmekte, bölücülük, islami köktencilik, ırkçılık ve mezhepçilik teşvik edilmekte, açık ve gizli desteklenmekte, Avrupa Birliği'ne girmememiz için önümüze engeller konmakta, Kıbrıs için baskı yapılmakta, zaman zaman Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti de karıştırılmakta Türkiye'deki yönetim zafiyetleri, partiler arası iktidar mücadelesi, ekonomik istikrarsızlık ve PKK gibi bölücü terör örgütünün istekleri doğrultusunda yanlış bir şekilde bazı vatandaşlarımızın ulusal kimlik sorunları tahrik edilerek, Türkiye bölünüp, parçalanmaya çalışılmaktadır. Niçin? Ortadoğu'da başat güç olması istenmediği ve kapitalizmin ezeli ve vazgeçilmez ilkesi olan sömürü düzeninin geçmişte Hindistan'da olduğu gibi Ortadoğu ve Kafkas bölgesinde sürdürmek için (KOCAOĞLU ,1995).

Uluslararası ilişkilerde güç, temel ve öz bir kavramdır. Güç, ister tek başına isterse diğer devletlere dayalı olarak düşünülün, bir devletin yeteneklerinin toplamıdır. Gücün dinamik tanımı ise, devletlerin uluslararası ilişkilerinde odaklanır. Bu nedenle, bir devletin gerektiği zaman yeteneklerini kullanma arzu ve iradesi ile mahareti, diğer devletler üzerindeki etkisi ve kontrolü oldukça önemlidir. Ağaoğlu Ahmet'in kitabında belirttiği gibi, İngiltere bu yeteneklerini tüm 19. yüzyıl boyunca, 20. yüzyılın birinci yarısında etkin bir şekilde kullanmıştır. Günümüzde de kâh ABD'nin politikalarını destekleyerek, kâh Onun arkasından giderek bu etkinliğini sürdürmeye çalışmaktadır.

Genel olarak güç, iktidar olmayı ve bir şeyi, kişiyi, grubu, toplumu ve milleti yönetmeyi de içerir. Kendi amaçlarına uygun olarak diğerlerinin

davranışlarını etkiler, düşünce ve hareketleri üzerinde kontrolü sağlar. Uyuşmazlıkları ve zorlukları yenme yeteneğidir güç.

Güçü olmayan devletler, uluslararası ilişkilere yada uluslararası politikaya aktif taraf olarak katılamaz (MORGENTHAU, 1968:31). UAİ'de silahlı kuvvetler ve silahlı güç, bir ulusun maddi gücünün en önemli unsurudur. Bu bakımdan 19. yüzyıldaki İngiliz donanmasının gücü ile bugün ABD'nin silahlı gücünün üstünlüğün bu devletlere sağladığı prestij tartışılmayacak kadar açıktır. Çünkü, UAİ'de savaşa başvurma zorunluluğu başladığı andan itibaren, siyasal güç yerine askeri güç geçmiş yada ikame edilmiş olur.

Savaşa karar verenler, silahlı mücadeleye başlamadan önce, rakibinin güç ve yeteneklerini iyi hesaplamak zorundadırlar. Başarı şansı ve ihtimali, kendi milli ve rakibin yeteneklerini iyi değerlendirmiş olmasına bağlıdır. Tüm askeri hazırlıkların siyasal hedefi hemen yada gelecekte rakip tarafı güç kullanmaktan caydırmaaktır.

Nitekim, her savaşın tek amacı, mutlaka toprak ele geçirmek veya düşman ordularını imha etmek değildir. Düşmana boyun eğdirerek siyasal yoldan kabul ettiremediği isteklerini, silah eğdirerek, silah yolu ile benimsetmektedir.

Gücün değişik parçaları arasındaki ilişkiler gözden kaçırılmamalıdır. Gücün ekonomik, askeri, sosyal, siyasal ve diğer yetenekleri birbirlerinden bağımsız faktörler olarak algılanamaz. Ekonomik gücün üstün olması, askeri gücü ve yeteneği otomatik olarak destekler sosyal çatının ve yapının güçlü olması her ikisini birden destekler. Kültürel yapının sağlam olması sosyal yapıyı, birlik ve beraberliği sağlar. Ülkedeki adalet düzeninin iyi işlenmesi, vatandaşların devlete olan sadakatini artırır. Bu nedenle, Ağaoğlu Ahmet'in kitabın birinci bölümünde belirttiği gibi, İngiltere tarihsel gelişim içinde sürekli olarak adaletli bir devlet düzeni kurma yolunda çaba harcamıştır.

20. yüzyıl biterken, ülkemizde ekonominin genel gidişinin pek iç açıcı olmadığı, Devlet bütçesinin sürekli açık verdiği, vergi gelirlerinin adil bir şekilde artırılmadığı, iç ve dış borçların giderek arttığı, vergi gelirlerinin büyük bir kısmının borç faiz ödemelerine gittiği, enflasyonun düşürülemediği, toplum kesimlerinin milli bir heyecanla tasarrufa yönleneemediği, tüketim ekonomisinin sürekli körüklendiği, ülkeyi yönetenlerin ve siyasal partilerin şahsi ve politik çıkarlarını bir

yana bırakmadığı, vatandaşlarımızdan bir çoğunun geleceğe güvenini yitirmeye başladığı günümüz Türkiye'sinin küreselleşen dünyada itibar ve güç sahibi olması hayalden öteye geçemez.

Bununla Türkiye, çok kötü durumda "eyvah! bitiyoruz, gidiyoruz" demek istemiyorum. Elbette Türkiye bölgesinde ve Ortadoğu'da yine en güçlü devlet ve millettir. Dünyada demokrasi ile idare edilen 20 ülkeden Ortadoğu'da üç devletten biridir. 65 milyona varan genç ve dinamik nüfusu Ortadoğu'daki Jeo stratejik ve Jeopolitik konumu, 600 yüzyıllık bir İmparatorluğun mirasçısı olmak nedeniyle Avrupa'dan Asya'ya, Asya'dan Afrika kadar birçok devlet ve insanlar ile olan kültürel bağları nedeniyle, elbette Türkiye güçlü bir devlettir. Bundan hiç kimsenin şüphesi olmasın.

Ancak, bir devletin güçlü olması önemli ise de, esas olan güçlü olmak değildir. Gerektiği zaman, gerektiği yerde ve yeterli derecede bu gücü kullanma azim ve iradesini ortaya koymaktır. Maalesef, Türkiye, pasif dış politikası yüzünden özellikle ülkemize karşı düşmanca davranışlar içinde bulunan ve bölücü terör örgütü PKK'yı açık ve gizli bir şekilde destekleyen komşularımızdan bazılarına karşı bu gücü kullanamamıştır/ kullanamamaktadır (KOC AOĞLU, 1995, S.2, C.2: 191-208; 1992, S.1, C.2 :86-110; 1996, S.1,C.3:45-54; 1995, S.3, C.2:224-409).

Halbuki İngiltere, tüm 19. yüzyıl boyunca UAI'de ve dünya politikasında en önde yer işgal etmiştir. Bunun başlıca sebebi, hem İngiltere'nin kendisine saldırmayacak kadar güçlü göstermesi ve hem de İngiltere'nin gücünü kullanırken bu güce karşı konamayacak kadar akıllı ve hesaplı kullanmasından ve bu yönde uluslararası politika izlemesinden kaynaklanmıştır.

Bu nedenle, "ne yani tüm komşularımızla savaş mı edelim?" diyenler vardır. Öncelikle şunu belirtelim ki, bir ülke yönetiminin ve yöneticilerinin birinci dereceden görevi, ülkeyi kalkındırmak ve ülke insanlarını hakkı olan refah ve mutluluğa ulaştırmaktır.

Uluslararası ilişkilerde savaş, uyuşmazlıkların çözümünde en son kullanılacak bir vasıta. Ancak, gerektiği zamanda da kaçınılmaz. Fakat, komşularımıza savaş açmadan önce onlara karşı kullanacağımız o kadar çok imkanımız var ki, bunlar onların bize karşı kullanmış olduklarından çok daha fazladır. Bu yüzden kullanılacak vasıtalarla, onların iç dinamikleri ve iç dengeleri çok

daha çabuk altüst olabilir (v) (KOC AOĞLU, 1995:250-400; 520-537).

Uluslararası ilişkilerde "güç dengesi/ (Blance of Power)" oldukça önemlidir. Baskın ve üstün gücün başarısını önlemek için bir güç dengesi kurmak önemlidir. Çünkü, güçlenen ülke ve devletlerden rakipleri ve komşuları hep korkmuşlardır. Korku ise, savaşı beraberinde getirmiştir.

Rakibin gücüne karşı koymak için tarihsel süreç içinde çok kutuplu güç dengeleri oluştuğu gibi, 1945-1990 döneminde de iki kutuplu güç dengesi oluşmuştur. 1990'lardan sonra bu güç dengesi tamamen ortadan kalktı. ABD tek süper güç olarak tüm dünyayı birinci derecede etkilemeye çalışırken, Avrupa Birliği, Japonya, Rusya Federasyonu ve Çin gibi güçlü ülkeler ABD'nin arkasından kendi dengelerini yaratmaya çalışmaktadırlar (vi) (ELEKDAĞ,1996; TOKER, 1996).

Güç dengesi yöntemi ve dengeleme politikaları olarak, "Böl ve yönet", "silahlanma", "ittifaklar kurmak", "karşılıklı bağımlılık yaratmak ve iç işlerine karışmak" şeklinde usuller uygulanmaktadır (KOC AOĞLU, 1993:34-63; VIOTTIM, 1967:59). İngiltere, tarihsel süreç içinde bu yöntemlerin birini veya hepsini, yerine göre en iyi kullanan ülkelerden biri olarak kendini göstermiştir/ göstermektedir. İngiltere ve Hindistan isimli kitapta da bunu net bir biçimde görmekteyiz.

3. Kitabın İngiltere Bölümü ve Ağaoğlu Ahmet'in İngiltere'ye Bakışı ve Değerlendirilmesi

İngiltere'nin tarihine ve gelişmesine panoramik bir biçimde bakan Ağaoğlu Ahmet, "Tarihte bazen dostumuz bazen hasmımız olan İngiltere, dünyanın beşte birine malik bir devlettir" diyerek, İngiltere'nin 1920'lerde dünyanın en güçlü devletlerinden biri olduğunu vurgulamıştır.

İki yüzyıldan beri mukadderat Türkleri İngiltere ile karşı karşıya getirmiştir. Bazen dostumuz, bazen düşmanımız olmuştur. "Türkler cihanın en asil centilmenleri" diyen İngilizler olduğu gibi, "Ben beşer olduğuma utanıyorum. Çünkü, Türk de beşerdir." diyenler de çıkmıştır. 1853'lerde Türklerle yan yana Ruslara karşı muharebe eden Palmerston'un İngiltere'si, Loyd George'nun elinde Ruslarla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun mezarını Sev'r'de kazmaya başlamıştır. 1920'lerde İngiliz destekli Yunan Ordusu

Anadolu'yu adım adım işgale çalışırken, Musul'u Türkiye'den koparmak uğruna 1925'te şeyh Said isyanının arkasında yine İngiltere vardır.

Kıbrıs davamızda sürekli İngiltere'yi karşımızda bulmaktayız. İngiltere'nin cihan şumul siyaseti, Ortadoğu'nun kilit noktasındaki Türkiye ile devamlı karşı karşıya kalmasını sağlamıştır. Bu karşı karşıya kalış 1950'lerden sonra ortaya çıkan Kıbrıs sorunu nedeniyle güncelliğini korumuştur. Aslında Kıbrıs'ta bir sorun olması İngilizlerin 1878'de Osmanlı'yı Ruslara karşı korumak ve sonra iade etmek üzere almaları ve sonra da "ahde vefa" prensibine uyarak Ada'yı Türkiye'ye iade etmemesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin ve Kıbrıs'ın İngiltere'nin can noktası olan Hindistan üzerinde bulunması, İngilizlerin iki yüzlü siyasetinin temelini oluşturmuştur.

Ağaoğlu Ahmet'in de belirtmiş olduğu gibi, İngiltere'de ve İngilizlerde adeta iki şahsiyet mevcuttur. Biri diğeri sürekli inkar eder. Bunlardan biri kendi vatani için düşünen İngiltere ve İngiliz diğeri başkaları için, yabancı için düşünen İngiltere ve İngiliz. Birincisi, alicenap, insancıl, özgürlükçü, kibar, adil ve centilmen iken; ötekisi, zalim gaddar, vahşi, kırıcı, sömürücü ve istilacıdır. İngiltere'nin bu ikinci yüzü, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar dünyanın en güçlü devleti yapmıştır.

Ahmet Ağaoğlu, bu kadar muazzam bir güce sahip olabilmek için "pek esaslı ve pek kuvvetli faziletlere sahip olmak gerekir" diyerek İngilizlere karşı hayranlığını belirtmiştir. Tarihte büyük devletler kurmuş olan Latinlerin, Cermenlerin, Anglosaksonların, Slavların ve Türklerin en mümtaz milletler olduğunu vurgulamıştır.

Ancak, UAİ uzmanların bakış açısından incelersek, İngilizlerin devasa bir imparatorluk kurmuş olmaları, "onların özgürlükçü, kanunlara bağlı, geleneklerine saygılı, azimli ve faziletli" olmalarından kaynaklanmamıştır. Sanayileşmenin yoğunlaştığı İngiliz kapitalizmin ortaya çıkardığı emperyalizm sonucu oluşmuştur.

Bilindiği gibi, emperyalizm, kuvvete dayanarak devletin egemenlik ve kontrol alanını ulusal sınırların ötesine yayma politikasıdır. Emperyalizm, dünyanın zengin ülkelerinin fakirleri sömürme aracıdır. Sanayileşmiş ülkelerin hammaddeye ihtiyacı vardır. İngiltere bu maddelerin bulunduğu yerleri askeri, gücü ile işgal etmiş veya nüfuzu altına almıştır. Yoksa İngilizlerin çok

fazla adil ve alicenap olmasından dolayı toplumlar kendi ülkelerinin yönetimi İngilizlere teslim etmemişlerdir. Devletlerin iç yapısını bilmeden, dış politikasını belirlemek güçtür. Çünkü, her ülkenin dış politikasının belirlenmesinde o ülkenin iç yapı ve dinamiklerinin çok büyük önemi vardır. İşte bu kuralı iyi anlamış olan İngilizler, özellikle 1215'ten itibaren krallarının yetkilerini kısırken, halkın özgürlüklerini genişleten tutumlarını sürdürmektedirler. Zaman içinde de hukuk devletin temel ilkelerini geliştirerek, liberal ekonomik ve siyasal sistemin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bu öncülük kanunlar ve yazılı hukuk kurallarının oluşturulmasından ziyade, uygulama ve tatbikatın gelenekleşmesi sayesinde olmuştur.

İngiliz ilim yuvaları olan üniversitelerin sürekli gelişmeleri sonucunda İngiltere, kalkınmakla kalmamış, asırlar boyunca oluşan İngiliz karakter ve gelenekleri oluşmuştur. İngilizce, bütün dünyada en çok konuşulan dil haline gelmiştir.

Lordlar ve Avam Kamarası daha doğrusu buradaki şahsiyetli temsilciler sayesinde, İngiliz demokrasisi gelişmiş ve İngiltere dünya demokrasisinin beşiği haline gelmiştir. İngiltere'de din istismar veya horlarına konusu yapılmamıştır. Ağaoğlu Ahmet'in belirttiği gibi, "şimdiye kadar bir rahibin hayalinden bile mebus olmak fikri geçmemiştir". Bu da İngilizlerin geleneklerine ne kadar bağımlı olduklarının işaretidir. Gelenek neyi gerektiriyorsa, İngiliz onun dışına çıkmamayı fazilet saymaktadır.

Milletvekilleri görevlerinin kutsallığı içinde hareket ederken, İngiliz halkı egemenliğinden hiç taviz vermeyerek ona sürekli sahip çıkmıştır, kralın yaptığı haksızlıklara sürekli tepki göstermiştir.

1215'te başlayan 1701'de tekemmül etmiş olan İngiliz devlet teşkilatı, yavaş yavaş ve hayatın gerçeklerine uydurularak gelişmiştir. Diğer bir çok ülkede görüldüğü gibi, yapılan inkılaplar, bir çok kan dökülmesine ve mazinin/geçmişin yıkılmasına sebep olmamıştır.

1701'deki misakın birinci maddesi İngiliz Kralı'nın İngiliz Kilisesine mensup olmasını şart koşarken, 4. maddesi Kralın yabancı danışman/müşavir çalıştırmasını yasaklamıştır (vii) (ÜNAL, 1958: 13).

İngiliz Kralı, İngiliz milletinin birliğini temsil eder, tüm İngiliz topraklarının yegane sahibidir. Ancak, sorumsuzdur, çünkü, "The King can

do no wrong" yani Kral yanlış/ hata yapmaz. Bu nedenle de sorumsuzdur.

İngiliz girişimciliği, İngiliz azim, irade ve sebatının sonucudur. İngiliz ilim ve edebiyatı harikalar yaratmıştır. İngilizlerin bir çok müstemlekesi, başta Amerika ve Avusturalyadakiler, oralara göçmüş olan İngilizler tarafından kurulmuştur. Bunun tipik örneği Hindistan'dır.

4. Kitabın "Hindistan" Bölümü ve İngilizlerin Öteki Yüzü

Kitabın birinci bölümünde İngilizlerin üstün meziyetlerinden bahseden yazar Ağaoğlu Ahmet, "Hindistan" isimli ikinci bölümünde İngilizlerin UAİ'de oynadıkları inanılmaz rolün, kapitalizmin ve İngiliz emperyalizminin gerçek yüzünü ortaya koymaktadır.

Kendi vatanına ve insanlarına karşı çok hürmetkar olan mağrur ve soğukkanlı İngilizlerin, diğer insan ve ülkelere karşı ne kadar saygısız ve hakaretâmiz olduğunu vurgulamaktadır.

İngilizler, insanları üç kısma ayırırlar. Birincisi, kendileri olup, "Allah onları insanlar arasında en güzide varlık" olarak yaratmıştır. İngilizlerden sonra beyaz renkli Avrupalılar ve Amerikalılar gelir. İngiliz bunları da insan sayarak, kendileri kadar olmasa bile yine de hürmete layık insanlar olduklarını düşünmektedirler.

Beşeriyetin bu iki grubun dışında kalan kısmı ise, İngilizlerin nazarında insanla hayvanlar arasında bir nevi mutavassıt/geçiş dönemi mahluklardır. Asya ve Afrika'daki tüm insanlar ile özellikle renkli/siyahi insanlar bu gruba sokulmaktadır.

Bu gibiler, ne hürmete, ne de itinaya layıktırlar. Hürriyet, adalet, bağımsızlık gibi nimetler bunlar için değildir. Bunlar, idare edilmek için ve bilhassa İngilizler tarafından idare edilmek için yaratılmışlardır (viii).

Nitekim Ağaoğlu Ahmet'in kitabında belirttiği örnek, İngilizlerin düşüncelerininin uygulamaya nasıl geçirildiğinin açık delilidir. Bir gün gezinti yapan İngiliz kadına istihza ile bakan halkın üzerine ateş açtıran İngiliz generalinin emri üzerine 10 dakika içinde 700 ölü, 1500 yaralanma meydana gelmiştir. Bununla da yetinmeyen general, halkı üç gün elleri ve dizleri üzerinde süründürmüştür.

General, açılan soruşturmada şunu söylemiştir. "Hindular, mabutları karşısında yüzüstü

sürünürler. Hindulara anlatmak istedim ki, bir İngiliz kadını, bir Hindu mabudu kadar mukaddestir, azizdir. Onun karşısında da sürünmelidirler". Ayrıca, general, "Bu emri verirken insan olan bir kimsenin böyle bir emre itaat edeceğini hatır ve hayalime bile getirmemişim. Ama itaat ettiler" diyerek, bu insanlara istihza ile bakmakla kalmamış ve hakaret etmiştir.

Generale herhangi bir ceza verilmediği gibi, General İngiltere'de kahraman oldu. İngilizler, bu zihniyet sonucu, müstemlekelerinde yerli ahali ile kesinlikle karışmazlar. Onlardan daima uzak dururlardı. Müstemlekelerinin yerli halkı İngilizlere mahsus yerlere giremez. Maalesef bugün aynı durum ABD tarafından aynı biçimde sürdürülmektedir.

Bu zihniyetin sonucu olarak İngilizler, çeşitli müstemlekelerinde farklı yönetim biçimleri oluşturmuşlardır. Beyaz renkli ve aslen Avrupalı olan nüfuslu meskun olan müstemlekelerin yönetimi usulü, beyaz renkli olmayan yerli halkın meskun olduğu yerlerin yönetiminden tamamen farklıdır. Birinciler, bir çok imtiyazlara hatta muhtariyete/özerkliğe sahip oldukları halde; ikinciler çok sıkı ve şedit/despotik yönetim biçimi ile idare edilmişlerdir.

Dominyon namını taşıyan Avustralya, Kanada, Güney Afrika gibi ülkeler, halk tarafından seçilmiş ve yasama yetkisi olan yönetimlerce idare edilmişlerdir. İçişlerinde bunlar tamamen müstakildirler. Dışişleri ve savunma sadece Londra tarafından idare edilir. Kralı temsilen bir temsilci bulunur. Temsilci, kanunları Kral adına tasdik veya reddeder. Tüm bu dominyonların bağlı olduğu Londra'da bir Bakanlık vardır (ix).

İngiliz müstemlekeleri içinde tam muhtariyetle idare edildiği iddia edilen Hindistan'ın İngiliz müstemlekeçiliğinde özel yeri ve önemi vardır. Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi, Hindistan, 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk yansında İngiliz dış siyasetinin ve uluslararası ilişkilerinin mihenk taşım teşkil etmiştir. Çünkü, muhteşem İngiliz sanayiinin yaşamasına, İngiliz ekonomisi ile maliyesinin gelişmesine en büyük destek Hindistan'dan gelmiştir. Kısacası, İngiltere Hindistan'ı sömürmüştür.

Hindistan tarihi süreç içinde bir çok ulusun istilasına manız kalmıştır. İlk önce ırkı esvede mensup Reqroit cinsinden bir kavim buraya yerleşmiştir. Aryaniler yani Hintliler buraya sonra-

dan gelmişlerdir. Burada önce "Brahma" dini teşekkül etmiştir. M.S. 500'den sonra Aryaniler Hindistan'ın her tarafını işgal ederek, devletler ve saltanatlar kurmuşlardır. Bu arada "Buda" dini teşekkül ederek, tüm Hindistan'a yayılmıştır. Bu dine göre insanlar dört sınıfa ayrılmıştır (x).

M.Ö. 327'de Büyük İskender, Milattan takriben 100 sene sonra İskitler, Miladin üçüncü asrında aslen Türk olan Koşane kavmi Hindistan'ı istila etmişlerdir. 711'de İslam komutanı Kasım, önce Gazneli Mahmut, 1186'da Gorlar Hindistan'ın tamamını istila ederek Türk hakimiyeti altına almıştır. 1211-1236'da Cengiz Han, 1414'te Timurlenk, 1526-1761 arasında Babüroğulları Hindistan'ı idare etmişlerdir.

Avrupa'dan önce Hindistan'a Portekizler, arkasında Hollandalılar daha sonra Fransızlar ve İngilizler Hindistan'a geldiler. 1600'de Kraliçe Elizabeth, Ost İndia kumpanyasının/ şirketinin nizamnamesini tasdik ederek, bu şirkete kendi adına asker toplayarak ve donanma kurarak, Hindistan'a askeri ve ticari seferler yapma imtiyazı vermiştir.

İngiltere, 200 yıllık süre içinde hile, ihanet ve gaddarlıkla Hindistan'ı işgal etti. Sürekli zulüm ve baskıya maruz bırakılan halk, ya göç etmek zorunda kalmış ya da mahvolmuştur.

Kapitalizmin ve emperyalizmin en önemli özelliklerinden bir de, sömürmek istedikleri ülkelerde kendilerine yardımcı olacak belli çıkar grupları yaratmak ve bu çıkar gruplarını kullanmaktır (KOCAOĞLU, 1993:72-86).

Bu işi en iyi yapan emperyalist ülkelerin başında İngiltere gelmektedir. Bu cümleden alarak, İngilizler Hindistan mücadelesinde yerli halkı prenslere, prensleri birbirlerine karşı kıskırtmışlar. Dini uyumsuzlukları körükleyerek Müslümanları Mecusiye, Mecusiye Müslümana karşı kullanmışlardır. Para ile adam satın alarak, ihanet ve hıyanet ettirmişlerdir. Bu hususta en ilere gidenler İngiliz şirketlerinin yöneticileri olmuştur.

İngiliz kumpanyaları ve yöneticileri korsanlık yapmak ve yaptırmak, hacı kabilelerini soydurmak, halka azami vergi koymak, ticaretten elde etmeyi umduğu kârdan açık çıkarsa bunu vergiler yolu ile kapatmak, İngiltere'nin Hindistan'da uyguladığı sömürü biçimlerinden bazılarıydı. İngilizlerin Hindistan'da uyguladığı sömürü biçimlerinden bazılarıydı. İngilizlerin tayin ettiği genel

vali, İngiliz Kumpanyası adına Hindistanlıya vergi koymuştur.

Vergi ile beraber ticaret, Hindistan'ı soymak için kullanılan önemli bir vasıta idi. Kumpanya, ticarete de zor/cebiri yöntemini kullanmıştır. Kumpanyanın malları zorla yerli halka satılmıştır. Böylelikle tüm Şark ve Garp'ta meşhur Hint kumaşları, şalları, ve dayanıklı olmasına rağmen piyasadan çekilmiş, Hint mal ve mahsullerinin dışarı çıkarılmasına mani olunarak Hindistan sanayi ve ekonomisi felç edilmiştir.

İngiltere ve İngiliz kumpanyasının gerçek hedefi, Hindistan'ı idare ve imar etmek değil, azami kazanç temin ederek sömürmektir. İşin acı ve garip tarafı yapılan cebir ve zulüm, sipahi adını taşıyan yerli ahaliden para karşılığı tutulan yerli askerler vasıtasıyla yapıyordu. Kısacası yerli askerlerle ecnebi yani İngiliz hakimiyeti sağlanıyordu. 1857'de ortaya çıkan bir isyanı bastırmak için kullanılan zulüm ve şiddetin emsaline tarihte rastlanmamıştır. İki yıl içinde isyan bastırıldı. Sulh ve sükun sağlandı. Fakat, bu olay kumpanyasının dağılmasına ve Hindistan idaresinin de doğrudan doğruya İngiliz devletinin eline geçmesine sebep olmuştur.

İngiltere, Hindistan'ı özel bir yönetim biçimi ile idare etmiştir. Hindistan idare ve siyasal bakımdan iki kısma ayrılmıştı. Bir kısmı doğrudan doğruya İngiltere'nin İdaresinde ve kontrolündedir. Öteki kısmı yerli prenslerce yönetilmektedir. Ancak, prenslerin yönetim ve icraatını, askeri ve diğer işlerini düzenleyip yönlendiren bir İngiliz temsilci vardır. Hindistan yönetiminin tamamı sonuçta Londra'daki Hindistan Bakanlığına/ The Secretary For Indian Affair bağlıdır.

Hindistan'ın kendine mahsus bütçesi vardır. Nazır başta olmak üzere Hindistan'la ilgili bütün görevlilerin maaşları ile Hindistan'a yapılan tüm masraflar, bu bütçeden karşılanır. Sözde, bütçe İngiliz parlamentosunun denetimine tabii ise de, Hindistan Genel Valisi bağımsız hareket eden bir özgürlüğe sahipti. Sonuçta İngilizler, Hindistan'ı ülkelerinin bir parçası gibi değil ondan azami istifade edecek biçimde yönetmişlerdir. Hindistan İngiliz halkının ve sanayiinin hayat membaı idi. Bu membandan istifade edebilmek için ne gerekiyorsa onu yapmaktan çekinmemişlerdir.

Bu nedenle, iki hedef İngilizler için vazgeçilmez bir tutku halini almıştır. Birincisi, bu zengin, servetçe tükenmez membaı kaybetmemek;

ikincisi, menbadan azami istifade etmektir. Bu durumda Hindistan'ın güvenliğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle de, İngilizler Hindistan'a varacak tüm yollar, stratejik noktaları, kanalları, delikleri tıkamışlardır. Ayrıca, İngilizler Hindistan'dan azami istifade etmek için her şeyi ve herkesi kendi kontrolleri altına almışlardır.

İşçilere verilen ücret, sadece sefalet ücreti idi. İnsani endişeler, beşeri düşünceler, tüm İngiliz teşebbüslerine yabancıydı. Tek endişe, azami kazanç teinin etmekte. Düşük ücret, Hindistan'da eksik olmayan salgın hastalıkları artırmış, aç ve sefil insanlar telef olmaktan kurtulamamıştır.

19. asrın sonuna kadar Hindistan'da başlıca mahsul pirinç ve buğdaydı. İngiliz sanayiine gerekli olan hammaddeyi sağlamak için, pirinç ve buğday yerine zorla pamuk kaim kılındı. Yok pahasına aldıkları ham maddeleri, işleyerek en az üç katına Hindistan'a sattılar. Hindistan'da faaliyet gösteren yabancı, ancak İngilizlerle ortak olmak, daha doğrusu onların hesabına çalışmaktan başka çaresi yoktu.

İngiliz ve Avrupa medeniyeti, Hindistan'da husumet saçmıştır. Hintlilere bir taraftan Avrupa ilim ve fennini öğretirken, öte yandan kendi medeniyetlerinin, kendi lisanlarının ve tarihlerinin inkarı ve kötülenmesi yönünde telkinlerde bulunmuştur. Bu bir kültür emperyalizmidir (xi) (KOCALOĞLU, 1993:134).

1900'lerden itibaren zenginleşmeye başlayan Hindistan'daki yerli burjuvazide, benlik duygusu uyanmaya başladı. Bunun sonucunda Hindistan'ın yönetiminde söz sahibi olma arzuları depreşti. Bu arzular burjuvaziye Hintli münevverlere yaklaştırdı. Böylece İngilizlerin istismarına karşı bir ayaklanma ve başkaldırı başladı.

Fazla çalışma, düşük ücret, çocuk işçilerin istismarı önce işçilerin ayaklanmasına; toprak ağaları tarafından istismar köylü ve çiftçilerin başkaldırmasına sebep oldu. Ancak, harekete geçen İngilizler, Müslümanlarla Mecusilerin birlikte hareket etmelerini önlemek için hemen nifak tohumlarını ekmeye başladılar ve bu iki grubu birbirlerine karşı kıskırttılar.

Mücadelenin başı ve simgesi Gandhi, bir Mecusinin oğlu idi. Gandhi, şiddete başvurmadan, pasif direnişle/Resistance Passive mücadelenin yürütülmesine taraflardı. Gandhi ile Müslümanların lideri Mehmet Ali ve Şevket kardeşler, Hindistan'ı baştan başa dolaşarak önce ıslahat sonra

bağımsızlık uğrunda halkı mücadeleye çağırılmışlardır. Böylece, Hindular, Müslümanlarla müşterek hareket etmişlerdir.

Bilindiği gibi İngilizler, kolay kolay pes etmezler ve verecekleri bir şeyi, hakkınız olsa dahi toptan vermezler ve parça parça vererek zaman içinde sorunları kendi lehlerine çözmeye çalışırlar. Ancak, 1789 Fransız ihtilalinin getirdiği fikirler nasıl Avrupa'yı ayaklandırdıysa, Türk, Japon, Çin inkılapları nasıl şark milletlerini uyandırmışsa, sonuçta Hindistan da uyanarak bağımsızlığını kazanmıştır.

1947'de Hindistan Yarımadası dini temellere dayanan bir bölünmeyle ikiye ayrıldı ve çoğunluğu Hindu olan bir Hindistan ve çoğunluğu Müslüman olan bir Pakistan kuruldu. 1971'de Bengaldeşlilerin çoğunluğu oluşturduğu doğu bölgesi Pakistan'dan ayrılarak Bangladeş adını aldı. Böylece, 1600'lerde İngiliz **Ost İndia** kumpanyası ile başlayan İngiliz emperyalizmi ve sömürü düzeni, 350 yıllık bir süreç ve mücadeleden sonra sona erdi. Ancak, 350 yıllık geçmişin izlerini silmek kolay olmamıştır.

Demokrasi, laiklik ve sosyalizm üzerine kurulmuş bir Hindistan ile dini devlet modelini benimsemiş olan Pakistan ve Bangladeş dünyanın dizginlenememiş bir nüfus artış hızı ile varlıklarını sürdürmektedirler. Kendine özgü özellikleri, 850 milyonu geçen nüfusu ve hatta ekonomik ağırlığı ile "Üçüncü Dünya Ülkelerinin" liderlerinden biri olan Hindistan, ağır borç yükü altındaki Pakistan ve Bangladeş'le çeşitli sorunlar nedeniyle, geçmişte ekilen tohumların ve dini farklılıkların da etkisiyle zaman zaman sürtüşmektedir (ThemaLarousse, C.2:120-128; C.1:302-303).

III. Sonuç

18.yüzyılda ortaya çıkan buluşlar, İngiltere'yi sanayii devrimin öncüsü yaptı. Bu öncülük İngiltere'nin ekonomik üstünlüğünü 19. yüzyılda iyice belirginleştirdi. Bu yüzyıl boyunca İngiltere, top rakları içinde Hindistan'ın ayrı bir önem taşıdığı büyük bir imparatorluk haline geldi. Böylece, İngiliz emperyalist programı, yayılma siyasetinden koruma siyasetine dönüştü. Bundan sonraki Amaç, İngiliz İmparatorluğunu oluşturan unsurları elde tutmaktır.

Ahmet Ağaoğlu'nun kitabında gayet güzel anlatmış olduğu gibi, İngiltere hayat membaı olan Hindistan'a giden yollar tutabilmek için Osmanlı

İmparatorluğu'nu parçalamıştır. Türk Milletinin hayat hakkını elinden almak için Yunanlıları Anadolu'ya saldırtmıştır (KOCAOĞLU, 1995:41-167; HOWARD, 1966).

Emperyalizmin sömürü düzeninin fiilen Hindistan'da nasıl işletildiği Ağaoğlu Ahmet tarafından gözler önüne serilmiştir. Kendisi de Rus işgalindeki Azerbaycan'dan Türkiye'ye geldiği için Hindistan'ı içinde duyarak yazmıştır. Fransa'da okuduğu yılların etkisiyle liberalizmi benimsemiştir. Bu nedenle İngiliz liberalizmine yakınlık duymuş ve İngiliz devlet sistemine ve bu sistemin zaman içinde oluşan özgürlükçü yapısına zaman zaman hayranlığım belirtmekten kaçınmamıştır.

Sadece kaçınmamakla kalmamış, Atatürk zamanında CHP'yi ve uygulamalarını tenkit ederek, Serbest Cumhuriyet Fırkası vasıtası ile liberal ve özgürlükçü sistemin Türkiye'de uygulanması için çaba harcamış ve yazılar yazmıştır. Liberal ve özgürlükçü olmayan sistemin, UAI'de fazla et-

kin olamayacağını vurgulamaya çalışmıştır.

Her şeye rağmen milliyetçi fikirlerden ve Türkçülükten vazgeçmemiştir. Gerçi Birinci Dünya Savaşından Osmanlı'nın yenik çıkmasıyla, "Azerbaycan'ın artık Rusya ile anlaşmaktan başka çaresi olmadığı şeklinde bir Rus gazetesine beyanat verdiği ve "Rus gizli servisinde ajan provokatör" olarak çalıştığı iddiaları varsa da bunların doğruluğu kanıtlanmamıştır ve ihtiyatla karşılamak gerekir (MEHMETZADE, 1991:100; ÇEKİÇ:67). Çünkü, O, bir Türk Milliyetçisidir ve Türk Milliyetçiliğinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Ağaoğlu Ahmet'in "İngiltere ve Hindistan" kitabının yazılmış olması, Türk gençliğine uluslararası ilişkilerin Hindistan'daki tatbikatının ve çıkar ilişkisine dayanan uygulamaların ibret olması nedeniyle çok ilginç ve yerinde tespitlerdir. Herkesin, özellikle Devleti yönetmeye talip olanların okuyarak, ders almasında fayda görmekteyiz.

AÇIKLAMALAR

(i) İslami değerlere bağlı bir ailenin çocuğu olan Ağaoğlu Ahmet, babası Mirza Hasan'dan bahsederken, "Karabağ'ın Kurtlarelî'ndendir. Mümindir. Kendisine sen kimsin? diye sorulduğunda, Elhamdülillah Muhammed ümmetindenim derdi. Aklına Türk olduğu gelmezdi. Rusların gelip Kurtlarelî'nin yerinde yeller estiğini hiç düşünmezdi" diyerek, babasının Türklüğünü hatırlamamasından rahatsızlık duymaktadır.

(ii) 15 Mart- 7 Nisan 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliğince tutuklanarak cezalandırılmak amacıyla Türk Hükümetine verilen listede adları bulunanlara isnat edilen başlıca suç, "Ermeni soykırımına katılmış olmak" tır. Nitekim, Amiral Webb, 3 Nisan 1919 günü İngiliz Dışişleri Bakam Mr. BALFOUR'a şunları yazar "Ermenileri zulmetmekten suçlu olan herkesi cezalandırmak için Türkleri toptan idam etmek gerekir. Bu bakımdan cezalandırmanın hem son Türk İmparatorluğunu parçalayarak Milleti cezalandırma, hem de benim listemdeki gibi yüksek görevlileri ibret için yargılamak biçiminde olmalıdır" diyerek Batılıların tarih boyunca Türklere bakış açılarını açığa vurmuş oluyordu. Bak. Bilal ŞİMŞİR, Malta Sürgünleri, İstanbul. 1985 sf.70

(iii) Nitekim, gözünden rahatsızlanan Ağaoğlu Ahmet'e dışarıda bir doktora tedavi olmak için 50 İngiliz lirası gerekmektedir. Esareten kurtulduktan sonra ödemek, olmazsa çocuklarının ödemeleri, ikisi de hayatta olmazlarsa yine çocuklarının Hüseyin Cahit'in çocuklarına ödemeleri ve bu duruma hapisteki tüm arka-

daşlarının şahitlik etmeleri şartıyla borç ister. Hüseyin Cahit, "Hayır, Ahmet, İnsan esarete ne borç ister, ne borç verir" diyerek, parayı vermez.

(iv) İngiltere ve Batılılar bunu sürekli yapar/yapmaktadır. İngiliz diplomatı Nicholson, 1919 Paris Barış Konferansından karısı Vito'ya bir mektubunda şöyle yazar. "Sevgilim üç cahil ve sorumsuz adam, pasta keser gibi Anadolu'yu bölerek parçalaması çok korkunçtur". Bu üç cahil adam, İngiliz L.George, Fransız Clemenceau ve ABD'li Wilson'du.

(v) Örnek olarak söylersek, Suriye'deki yönetimle halkın büyük çoğunluğu aynı dini inançları paylaşmaktadır. Irak'ta da durum aynıdır. İran'da 20 milyon üstünde Türk kökenli nüfus baskı altındadır. 10 milyon üstündeki Sünniler Şii yönetimince baskı altında tutulmaktadır. Bu üç ülkedeki yönetim diktatörlüktür. Diktatörlere karşı halk dostça davranmaz. Yunanistan'ın ise, Girit halkı ile problemleri var. Makedonya ile Arnavutluk ile, hatta büyük Bulgaristan hayalleri nedeniyle Bulgaristan'la açık gizli sonuçları vardır. Bu sorunların altını deşmek, onların bize uyguladıklarının çok azını kullanmak dahi, onları dize getirmeye yetecektir. Çünkü, onların hiç birisi Türkiye kadar güçlü değildir.

(vi) 22.1996'da Suriye ve Irak, Arap Birliği ülkelerini yanına alarak Türkiye'ye karşı bir Arap Cephesi oluşturmaya, İran ve özellikle Yunanistan'la Suriye işbirliği yaparak Türkiye'yi çevrelemeye ve PKK'yı des-

tekleyerek ülkemizi bölmeye çalışırken; Türkiye'de İsrail ile yaptığı askeri işbirliği anlaşması ile bölgedeki yalnızlığını gidermeye güç dengesi oluşturmaya çalışmaktadır.

(vii) Halbuki Osmanlı tarihini incelersek saraya girenler, oralardaki vazifeleri görenler, yalnız dönme ve devşirmelerdi. 17. asra kadar Enderun mektebinin kapıları da sadece dönme, devşirme ve esir edilmiş olanlara açıktı. İmparatorluğun asli unsuru olan Türk çocuklarına kapalı idi. Bunun sonucu olarak Türk ulusunu asırlarca kendinden olmayan bir kitle yönetmiştir. Bunlar ne kadar Türkçe öğrenirse öğrensinler, ne kadar İslam terbiyesi alırlarsa alsınlar, yine de milliyetlerini unutmamışlardır. Devlet teşkilatındaki bu sakatlık, Osmanlı'nın zayıf olduğu dönemlerde bütün çıplaklığı ile ortaya çıkmıştır. Sonuçta Osmanlı tarihi bir Türklük ve devşirmelik mücadelesine sahne olmuştur.

(viii) Nitekim bir İngiliz şairi: "East is East, West is West; And never these twain shall meet" yani "şark şarktır, Garp Garptır; Bu iki alem hiç bir zaman imtizaç edemezler/ uyusamazlar" diyerek, İngilizlerin düşüncesini açığa vurmuştur.

(ix) Malta, Kıbrıs, Bermut Adaları, Natali, Havana, Seylan, Borneo gibi müstemlekelerde yerli halkın seçtiği yasama organları vardı. Yürütme İngilizler tarafından atanan temsilciler kanalıyla sürdürüldü. Bunlar yarı muhtariyete sahip müstemlekelerdi. Yarı ve tam

muhtariyete haiz olanların dışında kalan çoğu müstemlekeler, İngiliz Kralı tarafından atanan memurlar tarafından idare edilirdi.

(x) Brahman sınıfı: ruhbanlar ve alimlerden oluşan bu sınıf, memleketi idare eder. Racalar, askerlerin oluşturduğu sınıftır. Üçüncüsü tüccar sınıfı; dördüncüsü ise, sanatkarlar ve işçilerdi. Bunların dışında ve altında, diğer sınıflardan kovulmuş "Parya" denilen sefaletle yaşayan ve sefil işlerle meşgul olan insanların oluşturduğu bir sınıf vardı. Buda dini, ahlak ve inanç yönünden Brahman'a göre yüksekti. Ahlaki ve manevi faziletlerin inkişafını arıyordu. Buda tarikatı, her türlü hurafeyi, gayri tabii inanç ve ibadetleri bertaraf ederek insanda ideal olmak üzere manevi ve ahlaki/moral faziletlerin inkişafını arıyordu. Fakat, bu tarikat insanda her türlü yaşama hissini de öldürüyordu.

(xi) Bilindiği gibi üç türlü emperyalizm vardır. Askeri emperyalizmle bir ülkeyi silahlı güçle işgal edersiniz. Ekonomik emperyalizmle bir ülkenin kaynaklarını ve halkını çeşitli biçimlerde sömürsünüz. Kültürel emperyalizmde ise, bir ülkenin insanların beyinlerini yıkarsınız, kendi telkinlerinizi kavrayarak ve isteklerinize boyun eğecek kafa yapısı oluşturursunuz. Kısacası insanları uyutursunuz. Bunla da askeri ve ekonomik emperyalizmi kolaylaştırırsınız. İngilizler, bu üç yöntemi de tek tek yada birlikte sürekli olarak kullanmışlar. En çok kullanılan ülkelerden biri de Hindistan'dır.

KAYNAKLAR

AĞAOĞLU, Ahmet		ÇEKİÇ, Refika	
1918	Meclisi Mebusan Mazbataları , Devre III, Sene IV, Ankara.	1994	Ahmet Ağaoğlu Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara
1942	İhtilal mi İnkılap mı , Ankara.	ELEKDAĞ, Şükrü	"Türkiye İsrail ve Orta doğu'da Yeni Dengeler", Milliyet Gazetesi
1969	Serbest Fırka Hatıraları , İstanbul.	1996	
1972	Üç Medeniyet , İstanbul.		
AĞAOĞLU, Samet		HOWARD, H.N.	
1940	Babamdan Hatıralar , Ankara	1966	The Partition Turkey, A Diplomatic History, 1913-1923 , New York.
1953	Öğretmen Gafur , İstanbul.	İNAN, Afet	
1969	Babamın Arkadaşları , İstanbul.	1981	Hatıraları , Ankara.

KOCAOĞLU, A. Mehmet	1992 "İran, Kürtçülük ve PKK", Avrasya Dosyası, İran Özel Sayısı, S. 1, C.2 1993 Uluslar arası İlişkiler Ankara. 1995a Uluslararası İlişkiler Işığında Ortadoğu: Parçalanmak 1995b "Ortadoğu'da Kürt Kumarı", Avrasya Dosyası, S.2, 1995c "Suriye PKK'yı Türkiye'ye Karşı Politik Bir Baskı Aracı 1996 "Kuzey Irak ve Petrol", Avrasya Dosyası, Kuzey Irak Özel Sayısı, S.1.C3.	MORGENTHAU,H.J. 1968 SOYAK, H. Rıza 1972 ŞİMŞİR, Bilal 1985 TOKER, Metin 1996 ÜNAL, Tahsin 1958 VIOTIM,P.R. KAUPPI, V. 1967 YETKİN, Çetin 1982	Politics Among Nations, New York. Atatürk'ten Hatıralar, C.2, İstanbul Malta Sürgünleri, İstanbul. "Ortadoğu'da Olanlara "Ortadoğu'da Olanlara Bakalım" Milliyet 29.4.1996 Türk Siyasi Tarihi, Ankara. International Relation Theory, London. Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı, Ankara Thema Larousse, C. 1-2 Meydan Larousse, C.1.
MEHMETZADE, Mirza Balz	1991 Milli Azerbaycan Hareketi, A.K. Derneği Yayınları, Ankara		

NASREDDİN HOCA HAKKINDA BİR İNCELEME

Hep deriz ya "Türk milleti sabırlıdır, mütevekkildir; zorluklara, haksızlıklara, hatta hainliklere sonuna kadar mukavemet gösterir" diye. İşte bu hasletin nereden nasıl hasil olduğunu kendine soran kişi, Nasreddin Hoca'yı, Yunus Emre'yi, Mevlânâ'yı yanı başında bulur. Onlar Timur istilası ve ona benzer yüzlerce sosyal felakete karşı bazen gülümsemeyle, bazen iman neşesiyle bazen de engin hoşgörüyle halkı ayakta tutan moral değerler olmuşlardır.

Özellikle Nasreddin Hoca bu gün dahi bütün Türklük aleminin moral hocası olmaya devam etmektedir. "Nasreddin Hoca hikayelerinin dolaştığı diyarların kendi evladı sayılmıştır, oralar halkınca; adı kimi kez zor tanınır biçimlere sokulmuş, Türkiye'de de hikayeleri anlatılırken adına eklenen "efendi" sözünden bozma kelimelerle adlanmış, Doğu Türkistan'da "ependi", Özbekler arasında "Afandı veya Apandı" Kazaklar arasında "Koja Nasr" Azerbaycan'da "Molla Nasreddin" olmuştur (BORATAV, 1992: 91).

Fıkra Nedir?

Fıkra, insanların, hayatlarında bir tebessümle binlerce yıllık derslere vakıf olabilmelerini sağlama sanatıdır. "Umumiyetle gerçek hayat hadiselerinden hareketle mühim bir "hisse" kapmayı hedefleyen ve temelinde az çok nükte mizah, tenkid ve hiciv unsuru bulunan sözlü kısa mensur hikayelere "fıkra" adı verilir (ELÇİN, 1993: 556).

Fıkra, hikaye çekirdeğinin hayattan alınmış bir vaka tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı beşeri kusurlarla içtimai ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, zıddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, kesin bir istihza yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fıkra tipine bağlı olarak nesir diliyle oluşturulmuş, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret, yaygın epik dram türündeki hikayelerden her birine verilen isimdir (BORATAV, 1992: 85).

Burada fıkra ile ilgili yüzlerce tarif vermek mümkündür; ancak bizim gayemiz Nasreddin Hoca ile Türk Milleti'nin karakteri arasında bağlar kurup, zayıf çizgilerle de olsa Türklük aleminde, onun fıkralarında bulunan tipleri karşılaştırmaktır.

Yine de genel bir bilgi olması açısından hocamız sayın İsa Özkan'ın şu satırlarını zikrede-

Metin HAKVERDİOĞLU

Edebiyat Öğretmeni

lim: "Türklerin, islamiyeti kabulünden sonra, Batı Türklerinin bu nevi hikâyeleri kıssa, masal, nükte, mizah, hikâye ve latife gibi eş anlamlı terimlerle karşıladığını görüyoruz. 16. Yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında da fıkraların "latife" ve bu latifelerin bir araya getirildiği tomarlara da "letâif" adı verilmiştir. 19. asırdan sonra latifenin yanısıra "fıkra" adı da kullanılmaya başlar (ÖZKAN, 1982: 134).

Fıkralar milletlerin aynasıdır. Onda ne görüyorsak aynen bizde vakidir. Nasreddin Hoca fıkraları da Türk milletinin Adriyatik'ten Çin seddine kadar bütün bu coğrafyanın toprağına insanına, kültürüne sahip olduğu gibi gülümsemesine de sahip olduğunu dosta düşmana haykıran gür bir sestir.

Nasreddin Hoca Kimdir?

Başta Fuad Köprülü olmak üzere, Abdülbaki Gölpınarlı, Saim Sakaoglu, Dursun Yıldırım, İbrahim Hakkı Konyalı, Şükrü Kurgan, Şükrü Elçin gibi araştırmacılar hatta Azerbaycanlı Aziz Mirahmedov hocanın üstündeki esrar perdesini tam anlamıyla aralayamamışlardır. Onun kesin olan tek özelliği Türklerin kalbinde doğmuş, orada yaşamış ve yine oraya gömülmüş olduğudur.

Sivrihisar'a yakın Hortu köyünde doğduğu, babasının orada imamlık yaptığı sonradan Akşehir'e yerleştiği gibi herkes tarafından bilinen anekdotlar özellikle İsmail Hakkı Konyalı'nın "Nasreddin Hoca'nın Şehir Akşehir Tarihi Turistik Kılavuz" adlı eserinde 721-758. sayfalar arasında inceden inceye araştırılmış ve her ne kadar kesinlik kazandınlamamışsa da tarihi ve arkeolojik verilerle belli bir inanırılığa kavuşturulmuştur. Hoca'nın yaşadığı devirde ve sonraları Anadolu insanı Selçuklu'nun yıkılışını ve Moğol tehlikesini yaşamış; bunun sonucu olarak da dine ve dolayısıyla tarikatlara yönelmiştir. Anadolu insanı ruhi sıkıntı yaratan bu durumdan Yunus, Mevlânâ, Nasreddin Hoca gibi gönül erenleri sayesinde kurtulabilmiştir. Hoca bu ortamda özellikle dini kimliği ile halkın itimat ettiği ve sözüne değer verdiği; hikmetli sözleri ile halkı deşarj eden bir şahsiyet olmuştur. Ayrıca Hocamız Sivrihisar'daki görevini bırakıp Seyyit Mahmud Hayrani'ye intisap etmeye gidecek kadar tarikatperver bir kişidir (GÖLPINIRLI, 1965: 3787).

Nasreddin Hoca'nın Timur ile alakasının olamayacağını belirttiikten sonra Hallacı Mansur ve

Nesimi ile de çağdaş olmadığını İsmail Hakkı Konyalı'nın şu sözlerinden anlıyoruz: Nasreddin Hoca'yı şair Nesimi ve ünlü tasavvufçu Hallacı Mansur ile arkadaş yapan ve Hoca'nın kuzusunu kestiren meşhur menkıbenin daha doğrusu masalın kahramanlarını Makedonyalılar Pir Ebi, Hoca-ı Cihan ve Nasreddin Hoca şeklinde söylerler ki bu tamamen doğrudur. Timur'la çağdaş olan kişinin de ünlü şair arasında geçtiğini de yine aynı eserden anlıyoruz (KONYALI, 1945:722).

Hoca halk muhayyilesinde evi, karısı, komşusu, çocuğu, talebesi ve bütün çevresi ile gerçekten yaşayan bir kimsedir. Üstelik Akşehir'de ziyaret edilen mezarı da vardır. Acaba bu mezarda yatan, etrafında efsanevi bir şahsiyet teşekkül eden tarihi ve gerçek Nasreddin Hoca kimdir? Ne zaman yaşamıştır? (TECER : 111). Bu soruların karşılıkları alındığı zaman Hocamız "Cuha" veya Nasreddin-i Tûsî'nin bir mukallidi imiş gibi gösterilme yaftalarından kurtulmuş olacaktır.

Hocanın Azerbaycan'da dahi makamlarının olduğunu Aziz Mirahmedov'dan öğreniyoruz (ÖZKAN, 1982: 147). O halde başta söylediğimizi tekrarlamaktan başka çaremiz kalmıyor; o Türk milletinin kalbindedir!

Nasreddin Hoca Fıkralarında Tipler

İlk olarak Hoca'nın fıkralarını mukallitlerinden nasıl ayırırız ona bakalım;

1- Bir fıkrada içki veya içki meclisi varsa, o fıkra Hoca'nın değildir. Çünkü Hoca içkiyi yasaklayan Sünni Müslüman Türkler'in mizah tipidir.

2- Hoca çok ama çok zengin gösteriliyorsa, bu fıkra da onun olamaz. Çünkü Hoca ömrü boyunca yoksul yaşamıştır.

3- Bir fıkrada çapkınlık, iffetsizlik, ahlaksızlık varsa, bu fıkralar başka milletlerden ona yakıştırılmıştır.

4- Hocaya cimrilik yakıştıran hikayeler; zenginin birisine tazı yerine iri bir köpek götürüp "tasalanmayın sizin kapınızda bir ayda nasılsa tazıya döner" fıkrasındaki felsefeye ters düşer.

Hoca birinin dalkavuğu gösteriliyorsa, bu hikaye İncili Çavuş'tan geçmez.

5- Hoca bir fıkrada kaba güçle hak arıyorsa, bu onun olamaz. Çünkü o Dede Korkut gibi işleri kıvrak zekası ile halleder. Onu zenginden zorla alan yoksula veren bir tip olarak Ruslar kullanmışlardır. Sosyalizmin dalkavuğu yapmak için.

6- Son olarak bir fıkrâ çok uzunsa, bu da onun olamaz. Çünkü o az ve öz sözle maksadı anlatır (KURGAN, 1963: 6,7).

Şimdi ilk olarak bir fıkrâ tipi olarak Hoca üzerinde durmak yararlı olacaktır. Hoca aykırı konuşmayı seven, akli selimi kuvvetli, neşeli, babacan bir tiptir; mizahı hiciv kadar yıkıcı değil, yapıcıdır. Hoca iyi niyetlerin timsalidir. Onun dünya görüşü, akıl ile hissin muvazenesine değer veren orta çağ sonu Anadolunun ideali olan cemiyet nizamına bağlı ferdiyetçi bir ahlak görüşüdür. Fıkraların hususiyeti buradan doğar; bazısında aklın, bazısında hissin mübalağalı tesiri altında gelişen ferdi hodkamlıklar ona mevzu olur. Hoca herhangi bir aşırı davranışa karşı onun zıddı ile karşılık verir. Hocanın bir cümlesiyle insan mütenakıs bir durum karşısında olduğunu anlar. Bu fıkralar insanı hem güldürür hem düşündürür (TECER, 109).

Hocanın fıkraları Bektaşî fıkraları, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi belli bir zümreye değil tüm Türk halkına şamildir. Onun fıkralarında diğerlerine oranla İslâmî endişe daha çok görülür. Hocanın fıkraları davranış ve zihniyet hususiyetlerine göre ikiye ayrılır:

- A. Konusunu Dini Hayattan Alan Fıkralar
  - 1- İnançlarla ilgili fıkralar
  - 2- Muamelatla ilgili fıkralar
- B. Konusunu İctimai Hayattan Alan Fıkralar
  - 1- İdari işleyişle ilgili fıkralar
  - 2- Ahlak ve terbiye ile ilgili fıkralar
  - 3- Gündelik hayatla ilgili fıkralar

Nasreddin Hoca'nın fıkralarındaki şahıslar ise dört kısımda incelenebilir:

- a. İdareci kimliğindeki şahıslar
- b. Halk tabakasına mensup kişiler
- c. Nasreddin Hoca ile doğrudan ilgili şahıslar
- d. Din ve inanışlarla ilgili şahıslar (ÖZ

KAN, 1982: 150,160)

Biz burada genel özellikler üzerinde değil daha özel tipler ve özellikle "kadı hükümdar" tipinin ilginç ayrıntıları üzerinde duracağız.

Hocanın fıkralarında, padişah (hükümdar), kadı, komşu, ev sahibi köylü, fırıncı, tüccar, oğlu, karısı, eşiği, imamlar, vb. tipler sık sık kullanılır.

Şimdi bazı tiplerin genel özelliklerini fıkralardan yola çıkarak belirlemeye çalışalım. Fakat şunu da baştan belirtelim fıkralarda Doğu Türkistan varyantı olsun, Azerbaycan, Türkmenistan,

Anadolu varyantları olsun birçok tip ortak karakterlere sahiptir; mesela;

Karısı;

Çoğu hikâyede saf ve aldatılması kolay bir insandır; Meşhur "kedi yedi" hikâyesinde komşuları tarafından aldatılan ve eve gelen eti yediren hanımı suçu kediyeye yükler, ama hocanın sivri zekası ile kediyeye tartması sonucu yakayı ele verir. (KONYALI, 1945)

Yine çok gezdiğinden şikâyet edilen bir tiptir. Hoca'ya senin hanım çok geziyor demişler. Aslı olmasa gerek demiş. Gezseydi bir kerecik de bizim eve uğrardı.(ELÇİN, 1993).

Bazen safça doğruları söyler. Hocanın hanımının uyarısına rağmen İnşallah dememesi üzerine, sabah işe gitmek yerine Konya'ya kadar sipahiler tarafından götürülmesi hikâyesinde olduğu gibi.

Hoca'nın kurtulmak istediği kişidir; Hanımı hastalandığı zaman hemen ölmüş gibi ağıtlara başlar. Bu hali soranlara; işi çok yoğun bir insanım, eğer hanım ölürse ağlamaya vakit bulamam şeklinde cevap verir.(YALÇIN; EMET, 1995).

Hoca'yı eleştirir; bal ile çay içerken tabağa bir sinek düşer, hoca sineğin kanatlarını yalar. Karısı bu oburluk ve açgözlülüğe kızar, Hoca'nınsa cevabı hazır; "Cahil kadın açgözlülüğümden değil, sineğe acıdığım, bu zavallı böyle yapış yapış hanımının eline düşerse hamım onu çiğneyerek yer."

Hoca'yı yıldırın bir tiptir; Hoca merhum ocak yakacak olmuş ocak bir türlü yanmamış. Hemen hanımının hotozunu giyinmiş ocak yanmış. Hoca lafı gediğine koymuş; "Meğer ocak da benim gibi hanımdan yılmış."

İnatçı olduğunu, eşiğe yem verme konusunda Hocayla inatlaşmasından bahseden fıkradan anlıyoruz. Her ne kadar evi soydurma pahasına inatçılıkta Hoca üstün çıkmışsa da.

Hoca'nın birkaç karısının olduğunu da, Hocanın iki karısı varmış diye başlayan ve ikisini de çok sevdiğini belirten "mavi boncuk kimdeyse benim gönlüm onda" fıkrasından; gencini biraz fazla sevdiğini ima ettiren, "İlk hanımım sen biraz yüzme bilirdin değil mi?" deyip herhangi bir deniz kazasında genç hanımını kurtaracağını korkarak da olsa belirttiği fıkradan anlıyoruz.

Ayrıca çirkin bir kadın olduğunu "Bana görünme de kime görünürsen görün" hikâyesinden;

suratının gülmediğini "ben senin düğün evinden geldiğini de bilirim" nüktesinden çıkarabiliyoruz. Kısacası Hoca'nın hanımı da bütün hanımlar gibi tatlı tatlı çekişilen, hafif hafif kızdırılan ama sonunda yine başlara taç yapılan bir Türk ana tipidir. Hangi Türk ailesinde özellikle dede ve ninelerin bu nükteler benzeri birbirlerine sözler söylediği görülmez. Fakat sonuçta bu didişen kişilerin birbirlerini daha fazla sevdiğini hayretle görürüz.

Komşusu;

Hocanın komşusu sürekli ondan akıl almaya gelir, "Bu kadından bıktım boşanmak istiyorum, hocam ne dersiniz?" Hocanın cevabı hazırdır. "Hanımını boşa desem sonra bana küfredersin, boşanma desem şimdi bana küfredersin. Onun için kendi bildiğin gibi yap.(YALÇIN; EMET, 1995).

Çoğu zaman bir şeyler ister ve alamaz; Çünkü hoca ipe un sermiştir veya eşeğe sormuştur gitmeyi kabul etmemiştir. Bazen de eşek ahırda değildir ama nasıl olmuşsa ahırdan eşek sesi gelmektedir, hocanın buna da cevabı hazırdır, "Bu yaşta ak sakalımla benim sözüme inanmıyorsun da eşeğin sözüne mi inanıyorsun" (ELÇİN, 1993).

Komşuda düğün olur da Hoca çağrılmaz mı? Çağrılmayanların vay haline , ya boş bir mektup zarfıyla ya da karısıyla kavga bahanesiyle onları utandırır. Hoca ile gonglğ iddiasına girip onu uzakdaki bir fener ışığı ile ısınmış kabul edenler Çınarın başında gazan asmısan, dibinde de şam yandırmısan, şamda gazan gaynadar ım?" sorusunu sormak zorunda kalır.

Fazla meraklı komşuları da hocadan iyi bir ders alırlar; 999 altın kabul etmem Allahım bana bin altın ver, diye dua eden hocaya 999 altın gönderen komşu, merakının cezasını altınları geri alamayarak öder (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 1993, C.1.272).

Açıkgöz komşular kazanın doğurduğuna inanıyorsa öldüğüne de inanmak zorundadır.

Kimi zaman da Hocanın komşusu çok ters bir insan oluverir; böyle komşulardan birine öldükten sonra telkin vermek yine Hocaya düşer ama Hocanın cevabı hazırdır: "Boş yere ısrar etmeyin bilirsiniz rahmetli benim hiç bir sözümü dinlemezdi. Telkini başkasına verdirin." der.

Görünüşe önem veren komşulara en güzel dersi yine Molla Nasreddin verir; "Ye kürküm ye" hikayesinde olduğu gibi.

İyi komşuları da yok değildir. Hocanın , bir gün pikniğe gitmeye karar veren komşu erkekleri getirecekleri yiyecekleri yemin şart ederek anlatırlarken fakir Hocamızın yine zekası durumu kurtarır; "Ben de bu kadar yemeği yemeğe gelmez ve hepimizden çok yemezsem Allah'ın laneti üzerime olsun" der.

Saf komşuların tuhaf sorularına mantıklı cevaplar vermek de hocaya düşer; "Sabah olunca insanlar niçin aynı tarafa gitmezler?" Herkes aynı tarafa gidecek olsa, Neuzübillah dünyanın dengesi bozulur da ondan..."

Komşuluk esaslarına riayet etmeyenlerin en güzel dersleri Hocadan aldığım ve davranışlarını düzelttiklerini bu latifelerde görebiliyoruz.

Eşeği;

Derbeder ve tevekküllü hali ve tükenmez sabrı ile hayvanların filozofu olarak tanınan ve bilhassa halkımızın bu gün bile cefakeş bir hizmetkarı olan bu munis hayvanın, Hocamıza çok hizmet ettiği, bizzat kendisinin bu konuya ait bir çok fıkralarıyla sabit ve muayyendir. Hocanın heykeli eşek üzerinde düşünülmüştür. Diye tan ve tariz etmek, adı Şeyhiye ait meşhur eseri Har-nâme konu olan bu zavallı hayvanın, insanlarda da bulunabilen inatçılığından dolayı kötülenebilecek fakat haline ve yaratılışına göre mazur görülebilecek tarafının sevk ve delaletiyle, taan ve teşni vasıtası yapılması ve hele Hocanın şerefine nakise iras ettiği yolunda düşünülmesi, cidden sathi ve dar bir görüş sayılır (GÜR, 1952:96)

Bütün nüshalarda Hoca'nın eşeği inatçıdır. Hoca eşeğini satmaya pazara götürür. Eşek ağzına bakanları ısırır, sırtına dokunanları tepeler, hiç kimseyi yanına koymaz. Hoca'ya eşeğinin huyunun çok kötü olduğunu, satamayacağını söylerler, o da zaten satmaya değil bu eşeğin bana nasıl zulmettiğini göstermeye getirdim, der. (YALÇIN; EMET, 1995).

Eşek, Hocanın fıkralarında genellikle bir ders verilirken araç veya örnek olur. Özellikle inatçı insanların bu sembolden alacakları dersler vardır. Hoca'nın dünya malı olarak da önem verdiği en değerli şeylerden biri eşeğidir.

İlginçtir, Uygur nüshalarında eşek genellikle yöneticileri kötümekte kullanılır; Hocaya "Senin

eşek filan şehre kadı olmuş"derler. Hoca "Tevekkelli değil kadı lafı edilince kulaklarını kaldırıp dikkatle dinliyordu"der.

Hoca merhum bir gün eşeğini kaybeder, türküler söyleyerek ararken, sorarlar "Hocam eşeğini kaybeden türkü söyleyerek arar mı? Hoca; Bir şu dağın ardında ümidim kaldı, orada da bulamazsam seyredin siz bendeki feryadı der (KONYALI).

Hükümdar ve Kadı Tipi

Doğu Türkistan nüshalarında hükümdar ve kadı tipi Anadolu varyantlarından büyük farklılıklar gösterir. Özellikle haksızlık yapan, hak yiyen, halk tarafından hiç seilmeyen, en galiz hareketlere layık görülen hükümdar ve kadı tipleri dikkat çeker. Oysa Anadolu ve diğer bir çok nüshalarda Hoca'nın dahi kadılık yaptığı, kadınların haklıyla haksızı ayırdığı, halk tarafından sevildiği, kararlarına saygı duyulduğu, gerekirse eleştirilebildiği; hükümdarların Timur hariç sevildiği, hiç değilse hakaret görmediği açıkça bellidir.

Uygur nüshalarında hükümdarlar aptal gösterilir;

Hükümdar hocaya medrese okumuş oğlunu metheder, Ependim de denemek için avcundaki yuvarlak ortası delik şeyin ne olduğunu sorar, oğlanın, değirmen taşı cevabı üzerine, "Aferin aynı babana çekmişsin" der.

Hoca kadınlarla alay eder;

Bir küni Ependim eşeği ile giderken kadıya rastlamış, kadı, "Hocam iki kardeş nereye gidiyorsunuz" demiş. Hoca, "Efendim kardeşinizin canı sıkıldı bir ahbabını görmeye size gidiyorduk, rastlamamız iyi oldu yolumuz kıaldı" der. Kadınlar yanlış karar veren insanlardır; Hoca pazara giderken bir taşla takılıp düşmüş, düşerken de "lanet olsun sana" demiş. Bir görevli bunu duyup, bu sözü bana dedin diye kadıya götürmüş onu. Kadı da dinlemeden hocayı yarım "tenge" ödemeye mahkum etmiş. Hoca cebinden bir tenge çıkarır ve "lanet olsunun cezası yarım tengeyse size de lanet olsun" der.

Kadınlar halk tarafından seilmmez; Hocaya sormuşlar, cehenneme mi gidelim cennete mi? Hocanın cevabı halkın tercümanı; "Nerede kadı yoksa oraya gidin."

Hükümdar da öyle; Hükümdar Hocaya sormuş, halkımızın en mutlu günü ne zamandır. "Menin bilişimçe, puhraların en hoşallik küni

hazretliri cennetke yol algan küni iken." Dep cevap beriptu Ependim. Şu örnek de hükümdar ve vezirlerin hiç seilmediğini göstermede etkili olur sanıyorum: Hoca hükümdar ve vezirle sıcak bir günde geziye çıkar. Hükümdar ve vezir üstlerindeki ceketlerini hocaya yüklerler. Bir de dalga geçmek için "Hoca bir eşeklik yükün oldu derler. Hoca'nın cevabı hazır, "Bir eşeğin değil iki eşeğin yükü."

Bizde yol arkadaşlarına mal edilen meşhur eşeğin dudağım kesme, buna karşılık atın kuyruğunun açık olması hikayesi bu nüshada hükümdara layık görülmiştir.

Bütün bu örneklerden sonra şu yargıya kolaylıkla varabiliriz sanıyorum; Doğu Türkistan (Uygur) halkı Çinli hükümdar ve kadı hegemonyasından bıkmış ve bu isyanını Hoca'nın dilinden dışarı vurmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hoca gittiği coğrafya halkının dertlerinin tercümanı, dışavurum yolu olmuştur. Doğu Türkistanlı kardeşlerimizin yöneticilerden neler çektiğini en iyi bu fıkralardan anlayabiliriz.

Bizdeki Kadı ve Hükümdar konulu fıkralardan birkaç örnek vererek aralarındaki farkı daha çarpıcı şekilde anlayabiliriz.

Uygur nüshalarında Hocanın, kadılığı ancak eşeğine layık gördüğünü yukarıda belirtmiştik. Oysa bizde "Hoca kadılık yaparken veya Hoca gölge kadısı iken" diye başlayan birçok fıkra örneği vardır. Mesela Nasreddin Hoca kadılığı sırasında bir hamaldan "hiç" alacağı olduğunu söyleyen bir adama "Şu yastığın altına bak bakalım, ne görüyorsun" der. Adam "hiç" deyince "al o hiçini oradan da bu adamın yakasını bırak" der.

Odun kıranın "huk" deycisi hikayesi de bunun bir değişik varyantıdır. O açıkgöze de kazanılan paranın sesi düşmüştür.

Bir araya gelmiş olmaları ihtimal dışı olmasına rağmen, Hoca ile Timur hikayelerinde bile hakaretler yoktur. Timur Hoca'ya "Abbasi halifelerinin unvanları vardı; Muvaffak billah, Mütevekkil Alallah gibi. Ben onların arasında olsaydım unvanım ne olurdu" der. Hoca'nın cevabı ironilidir. "Sizinki muhakkak surette Neuzü Billah olurdu" (GÜR).

Hoca haklıyla haksıza karar veremediği zaman "Sen de haklısın" esprisini patlatır. Bazen de Egoizmin adaleti nasıl etkilediğini göstermek için "Ölen benim boğa ise iş deşişir" deyiverir.

Netice

Nasreddin Hoca Türk Milletinin hangi coğrafyada olursa olsun duygularına tercüman olmuş bir halk filozofudur. Onun hakkında, başta da belirttiğimiz gibi pek çok araştırmalar yapılmış fakat henüz kesinlik kazanmış bir biyografi elde edilememiştir.

Hocamızın ünü bütün Türklük alemini kuşatmış, her Türk boyu onu kendine mal etmiştir. Nerede bir Türk varsa orada Nasreddin Hoca vardır demek herhalde yanlış olmasa gerekir.

Hoca'nınYugoslavya'da da tanınıp sevildiğini Doç. Dr. Mariya Cukanoviç'in "İlgaz" dergisindeki övgü dolu yazısından anlıyoruz. 1996'nın Nasreddin Hoca Yılı olarak tüm dünyada kutlanıyor olması da bu bağlamda, onu gözümüzde bir kat daha yüceltiyor.

Hocamızın Anadolu'da bir veli kabul edildiği gerçeğinden hareketle onun şu son kerametini naklederek sözüme bir nokta koymak istiyoruz:

Hoca'nın Son Şakası

Nasreddin Hoca merhumun vefatından iki yüzyıl sonra bir Cuma günü yüzlerce ahâlî memleketin eski ve meşhur Ulu Hoca, merhumun birçok vasıflarına ve kıyafetine varis olan türbedarı yüksek sesle; Ey ahali, size gayet acayip bir şey söyleyeceğim. Abdest aldım, camiye gelmek üzere türbe kapısını kilitleyeceğim sırada Hoca merhumu işittiğimiz çehresi ve libas ile gördüm. Sandukasına at gibi binmiş, etrafı seyrediyor bana "şimdi Ulu Cami cemaatim çağır, gelmeyen olursa kendi canına kıymış olur" dedi, deyince Hoca merhumun kerametine inanan ve o nispette türbedara da saygı gösteren halk türbeye koşarlar. Tabi Hocayı göremezler. Fakat hep bir ağızdan: Hay koca şakacı ara sıra bizimle alay etmekten vazgeçmezsin diyerek birer fatiha okuyup geri dönerler. Bir de bakarlar ki caminin kubbesi tamamıyla çökmüş.

Hepsi Hoca'nın bu kerameti karşısında ona bir kere daha gönülden bağlanırlar (GÜR, 1952: 96).

KAYNAKÇA

ARBAK, Perihan

KANIK, Orhan Veli

	Nasreddin Hoca Bibliyografyası	1943	Hoca Hikayeleri , İstanbul.
BANARLI, N. Sami 1971	Resimli Türk Edebiyatı , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.	KONYALI İsmail Hakkı 1945	Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir T.Turistik Klavuzu , Numune Matbaası, İstanbul.
BORAT AV, Pertev Naili 1992	100 Soruda Türk Halk Edebiyatı , Gerçek Yayınevi, 6. Baskı, İstanbul.	KURGAN, Şükrü 1943	"Türk Mizahında Nasreddin Hoca", İlgaz Dergisi , Ağustos, S.23.
ELÇİN, Şükrü 1993	Halk Edebiyatına Giriş , Akçağ Basım Yayın, Ankara.	ÖZKAN, İsa 1982	Nasreddin hoca'nın Tarihi Şahsiyeti ve Fıkraları Üzerine Bir İnceleme", Türk Folkloru Araştırmaları . İslam Ansiklopedisi Nasreddin Hoca Maddesi, Cüz:91.
GÖLPINARLI, Abdülbaki		TECER, A. Kutsi	
1965"	Mevlana- Nasreddin Hoca", Türk Folkloru		
1966	Araştırmaları , 9/129 Temmuz.	YALÇIN, Soner EMEK, Erkin 1995	Nasreddin Hoca Uygurca Türkçe , T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları/1746, Ankara.
GÜR, Refik 1952	Nasreddin Hoca'nın Nükte T.C. Kültür Bakanlığı 1993 Menşurundan Işıklar ,	T.C. Kültür Bakanlığı 1993	Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. C.1. Ankara

KAZAK HALK EDEBİYATINDA NASRETTİN HOCA

Kazak Halk Edebiyatında Nasrettin Hoca ile ilgili günümüze değin ciddi ilmi araştırmalar yapılmamıştır. Kazak Edebiyat Tarihinin yazılmasına da yarım asır önce başlanmıştır. Aldarköse, Nasrettin Hoca, Asanqayğı, Jyrenşe ve Ayaz Biy gibi önceden yaşamış akıllı, bilgili büyüklerimiz hakkındaki düşünce ve fikirler çoğunlukla efsane, hikaye ve masallarla birlikte araştırılarak ortaya konmuştur. Kazak Halk Edebiyatında Nasrettin Hoca hakkında yapılmış herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Kazak halkı, Nasrettin Hoca'nın fıkralarını çok önceden beri bilmektedir. Nasrettin Hoca ismi, diğer bazı önemli Kazak edebi şahsiyetleri gibi halk arasında söylenen masalarda ve efsanelerde yer almıştır (EBDİRRAHMANOV,1977:5).

Kazak Edebiyatı Tarihi adlı kitaptaki: "...reformdan sonra matbaayla birlikte kitapların yaygınlaşmasıyla komşu halkların güldürü unsuru taşıyan hikayeleri, Nasrettin Hoca fıkralarıyla birlikte halk arasında daha fazla yayılma imkanı bulmuştur"şeklindeki ifade doğrudur. Nasrettin Hoca kitaplar aracılığıyla halk arasında yayılmadan önce de sözlü halk edebiyatında biliniyordu ve fıkraları söyleniyordu. Nasrettin Hoca fıkraları Kazak halkı arasında her dönemde, o dönemin özelliklerine göre yeniden uyarlanarak söylenmiştir.

Baltabay Adambayev "Tarihi Efsaneler" adlı araştırmasında Nasrettin Hoca hakkında güzel sözler söyler ve onu över.

Seyit Qasqabasov "Kazak Halk Nesri" adlı araştırmasında Nasrettin Hoca'nın fıkralarını 'hiciv' (yergi) türüne yerleştirmiş ve Nasrettin Hocayı aynı zamanda hiciv türünde önemli bir karakter olarak kabul etmiştir. Nasrettin Hoca'yla ilgili bilgilerin Türk halkları edebiyatında VII-IX. asırlardan beri var olduğunu görüyoruz (EBDİLRAH-MANOV, 1977).

Türk halklarının edebiyat tarihine bakarsak Nasrettin Hoca hakkında beş monografi, yüze yakın ilmi makale ve broşürlerin yayımlandığını görürüz

Kazak edebiyat tarihinde Nasrettin Hoca hakkında farklı fikirlere rastlamak mümkündür. Kazak sözlü edebiyatında yer alan Nasrettin Hoca adının bile farklı farklı yazıldığını görüyoruz. Mesela Qajanasır, Qojanesir, Nesiriddin, Qoja, Ependi v.b. gibi Bu da bize Hasrettin Hoca'nın hayatı hakkında yapılan araştırmaların ortak bir

J. TANAWOVA

Ahmet Yesevi Ü. Kazak Halk Ed. B. Öğr. Görevlisi

Kazak Türkçesinden Aktaran; Banu

MUKA YEVA-Mine BA YKAL

çizgide yürütülmediğini göstermektedir. Bununla birlikte Nasrettin Hoca kimdir?

Nasrettin Hoca hakkında çeşitli bilgiler halk arasında önceden beri yayılmıştır. Bazı alimler halk arasında yer alan Hoca boyunun üç Kazak cüzünden hiçbirine girmediğini, dolayısıyla bu boya ait olan Nasrettin Hoca'nın Kazak olmadığını söylüyorlar. Ancak bizim görüşümüze göre, 'Hoca' kelimesini Kazak dilinde çok manaları vardır ve şecerede 'Hoca' adıyla bilinen isimlerin sık sık geçmesi Nasrettin Hoca'nın Kazak halkıyla olan bağlantısının bir delilidir. Nasrettin Hoca'nın Türk halkının bir üyesi olduğu fikrini Kazak folklorcusu B.Adambaev de kabul etmiştir. Nasrettin Hoca'nın güldürürken düşündüren fıkraları halk şairleri ve sözlü edebiyatçıların da dikkatini çekmiştir. Onun hayatı hakkındaki bilgileri netleştirmek için vatandaşı olan Türk araştırmacıları çok çaba göstermişlerdir.

Nasrettin Hoca fıkraları kitap olarak ilk defa 1897 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır (ADAMBAEV,1981:81).

Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesinde,müstensihi belli olmayan, Arap harfleriyle yazılmış bir nüsha halinde "Kıssa Nesir Efendi" yazısı bulunmuştur. Bu nüshayı inceleyen kişi Nasrettin Hoca'nın Kazak halkı içinde eskiden yaşamış olduğunu anlayabilir.

Dünya halklarının çoğunda Nasrettin Hoca hakkındaki bilgilerin, sözlü hikaye şeklinde bulunmasına karşın Kazak Halk Edebiyatında hika-

ye, kıssa, terme (Ata sözlerinin dombıra ile söylenmesi), tolğaw (Bir olayı dombıra ile uzun uzun anlatmak), şeklinde dombıra ile söylenen şekilleri de vardır. Ayrıca Nasrettin Hoca fıkraları Kazak halkı arasındaki yetenekli kişiler tarafından şarkı, şiir, terme, tolğaw,kıssa türlerinde yayılmıştır. Bu da Nasrettin Hoca'nın Kazak sözlü edebiyatında çok önceden beri yer almış önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Bu düşüncemize kanıt olarak Nasrettin Hoca hakkında söylenmiş bir kıssadan alıntı yapalım:

Minekey, qatar-qurbı,tmdağaysın,
İyesiz bul sözimdi qılmağaysın,
Ömirdin qızgılıqtı waqtında
Habarsız erneseden turmağaysın.
Söz söylep sizder üşin düken qurdım,
Bolsın dep sizden sawıq könl burdun
Birazın aldımızğa men salayın,
Bolğanda Qoja erdin engimesin.

İşte,arkadaşlar dinleyin,
Bu sözümü sahipsiz sanmayın,
Hayatın güzel döneminde,
Hiçbir şeyden habersiz kalmayın
Sizin için söz söyledim, pazar kurdum,
Siz neşeli olun diye gönümlü verdim
Bir çoğundan sizi ben haberdar edeyim
Size Hoca 'nın hikayelerini söyleyeyim.

Bu mısralardan da anlaşılıyor ki Nasrettin Hoca, Kazak halkının öz evladı ve onun hikayeleri bizim edebiyatımızın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Nasrettin Hoca'nın fıkralarını Kazak halkı kendi öz malı gibi benimsemiştir.

KAYNAKLAR

EBDİRİAHMANOV,T.1977

Qojanasır Hikayaları
Kirispe Sözin Jazğan
"Jazuwşı" baspası Almatı,

ADAMBAEV,B. 1981

Anız Engimeler Kitapta
Qazaq Folklorının tipolojyası "Gılım" Almatı.

EPENDİ'NİN GÜLKÜSÜ

Gadem MAMMEDOV

Şöyle bir hikaye vardır: Büyük Perverdigâr, söz ve güldürü ustası olan bilge kişileri İran'ın her yerinde eşit sayıda bulundurmak istemiş. Bu amaçla, perişterlerden (melek) birine emir vermiş. Perişte söz ustası, bilge kişileri büyük bir çuvala koyup, ülkenin bir köşesinden uçmaya başlamış. İspihan üzerinden uçarlarken, çuval aniden yırtılmış. Böylece çuvaldaki söz ve güldürü ustalarının çoğu İspihan'da kalmış İran'ın İspihan şehrinde söze, komediye ve yomakçı (güldüren kimse, söz ustası)'ya saygı duyulması bu hikaye ile açıklanır.

Gerçekten de her ülkede sözün ve komedinin zengin olduğu bölgeler bulanmaktadır. Örneğin Bulgaristan'daki Gabrova köyü bu konuda bütün dünyada bilinmektedir. Türkmen toprağında; Novayı'nın, Kemine'nin, Ata Salih'in, Ataköpek Merge'nin, Esenpolad'ın, Keymir Körün isimleriyle anılan fıkraları, Man ile Ahal çevrelerinde folklorun bu türüne eskiden beri önem verildiğinin bir göstergesidir. Fakat konumuz bununla ilgili değildir. Konuyu biraz daha açıklığa kavuşturursak burada önemli olan periştenin çuvalındaki söz ve güldürü ustası kişilerin yerleşmiş olduğu yerlerdir. Perişte'nin yırtılan çuvalındaki fıkraların çoğu, Ependi'nin fıkralarına ait olup, bu fıkralar Sırplar, Boşnaklar, Türkler, Yunanlılar, Farslar, Hırvatlar, Azeriler, Tacikler, Tatarlar, Çeçenler, Uygurlar, Kazaklar, Özbekler, Karakalpaklar, Avarlar, Türkmenler gibi halkların yaşadığı yerlere düşmüşler ve oralarda yerleşip daha da gelişmişlerdir. Ancak Ependi bu halkların her birinde farklı isimlerle tanınmıştır. Bir halkta Molla Nasreddin, diğer halkta Hoca Nasreddin... gibi. Türkmenlerin arasında ise, Ependi adıyla bilinir. Bazen de onun adına Molla Nasreddin Ependi veya Hoca Nasreddin Ependi dendiği de olmuştur. Yunanlılarda onun adı, Anastratin olarak bilinir.

Ependinin adının geçtiği bu geniş alanı gözönünde bulundurursak, dünyadaki güllüklerin yansım Ependi'nin güllüklerinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda adı geçen halkların ara sında adı folklor kahramanı olarak anılan veşiler (güldürü ustaları) de her zaman bulunmuştur. Örneğin; Taciklerde ve genel olarak bütün Fars halkları arasında Müşviki'nin güllükleri yaygındır. Aldar Köse, Esenpolad, Keymir Kör, Novayı gibi büyük halk sanatçıları, Türkmenler arasında her zaman anılmıştır. Karakalpaklar Ömürbeg lak-

Dr. Ahmet MEMMEDOV

Türkmenistan İlimler Akademisi Dünya ve Sanatı Tercüme B. Müdürü

Türkmen Türkçesinden Aktaran:

kını (söz ustası) kendilerinin meşhur halk sanatçısı olarak görmekteyiz. Böyle Yomakçılar her halkta bulunmaktadır. Ancak, Kafkasya'da yakın ve Ortadoğuda, Orta Asya'da Ependi seviyesinde meşhur olabilecek kadar yetenekli şahandaz (üstün nitelikli) ve dilaver (söz ustası) henüz ortaya çıkmamıştır.

Ependi'nin güllükleri, mesela Türkmenistan'da ilk kez şair Yakup Nasrılı tarafından 1937 yılında basılmış ve halk arasında yayılmıştır. Ondan sonraki elli yılı aşkın zamanda Ependi'nin güllükleri, A. Kekilov, M. Köseyev, Ş. Halmuhammedov, A. Baymuradov gibi edebiyatçılar tarafından düzenlenmiştir. 1982 yılında Ş. Gandimov ve A. Nuryakdiyev tarafından Ependi'nin güllüklerinin tamamı Türkmenistan M. G. Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.

Rus yazarlarından Leonid Solovyev "Rahatlığı Bozucu" adlı romanını, folklor araştırmacısı Boris Privalov ise, "Mutlu Dâna (özdeyiş ve atasözlerini söyleyen kimse)" adlı eserini Hoca Nasreddin Ependi'ye ithaf etmişlerdir. Özbek film yapımcıları da Ependi'nin hayatıyla ilgili filmler hazırlamışlardır. Bu durum bizi sevindirir de aynı zamanda, bizim şair ve yazarlarımızın Ependi ile ilgili eserler ortaya koymadığı gerçeğini anlatıyor. Kazak kardeşlerimiz, Aldar Köse hakkında film yapmışlardır. "Aldar Köse", "Kemine ve Kadı" gibi operalar Türkmen tiyatrolarında eskiden beri gösterilmektedir. Ayrıca Novayı, Keymir Kör hakkında da kitaplar basılmıştır. Yazar A. Durduyev'in yeni basılan "Keymir Kör" adlı romanı bulunmaktadır. Onların, her birinin, halk edebiyatında ayrı yeri vardır. Ancak Halk edebiyatında, "Ependi" çok farklı bir yere sahiptir. Aldar Köse'nin, Kemine'nin, Novayı'nın ve diğerlerinin güllü dünyasında Ependi'nin yerini tutamayacağı ortadadır.

Ependi'nin güllüklerini okuduktan ve onun hakkında halk arasında söylenen sözleri dinledikten sonra, hayatı ve yaptıkları konusunda ortaya konan ilmi düşüncelere baktığımızda bir çok sorunun cevapsız kaldığını görürüz. Bu sorular; Ependi'nin tarihi bir şahsiyet mi yoksa bir folklor kahramanı mı olduğu, halkların tarihinde ne tür bir prototipe sahip olduğu, güllüklerinin yaygınlığı, verdiği mesaja göre sınıflandırılması, sanatsal ve folklorik karakteri, sonradan ortaya çıkmış veşilerce sahiplenilmesi ("Siyahatçıl", "Cahankeş-te" eserler denildiği de olur. Ah. M.) ve nedenleri,

onun çeşitli halkların folklorundaki yeri, ulusal ve uluslararası etkileri gibi konularla ilgilidir.

Ünlü Rus Türkoloğu B.A. Gordlevski, çalışmalarının birinde Ependi prototipine XIII. yüzyılda rastlandığını belirtmiştir. Azeri bilim adamları, B. A. Gordlevski'nin bu fikrini doğrulamışlardır. İşin ilginç tarafı, bu bilim adamları XIII. yüzyılda yaşamış Hoca Nasreddin'in, Azeri alim Tusi Efendi'nin ta kendisi olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Profesör Fuad Köprülü ve Hilmi Ziya. onun Selçuklular döneminde muallimlik yaptığını söylüyorlar. Bize göre, bu tür bilgiler, Ependi'nin güllüklerinde söz edilen tarihi dönemler, bilinen olaylar ve şahsiyetlerle veya o döneme ait başka sorunlarla ilgili olsalar dahi belli bir kesinliğe sahip değildirler. Niçin? Birinci olarak Ependi'nin büyük mirasıyla sadece bir halkın ilgilenmesi doğru değildir. İkinci olarak, konuyu ele alan kişi, ne kadar alim ve sistematik düşünce sahibi olursa olsun, Ependi prototipini açıklamakta zorluklarla karşılaşacaktır. Çünkü Ependi, sadece olumlu özellikleri değil, aynı zamanda bir takım olumsuz özellikleri de kendinde bulundurur. O, bir dilaver ya da veşi olarak tanımlanamaz; daha çok insan hayatını, zamanın siyasetini ve sosyal olayları sistemli bir şekilde araştıran bir sosyologdur. Vardığı sosyolojik sonuçlarla insanları tanımlamaya çalışır. Ependi'nin mirasında felsefe, sanat, müzik, din, metafizik, tarih, etnografya hatta matematik yer alır ve bu konuların günümüzde önem taşıması da bu nedenledir. Onun karakterinden söz edildiğinde dahi durum aynıdır. Folklorla ilgilenen araştırmacılar, Ependi'nin güllüklerine bakarak onun bazen kendini bilge, ferasetli, bazen de akılsız olarak gösterebildiğini belirtirler. Bunun sebebinin onun mirasında "folklor kahramanının bilgelik karakterine olumsuz özellikler kazandıran köşk eserlerinin" ortaya çıkışı ile açıklayanlar da vardır. Mesela, 1982 yılında çıkarılan "Ependi'nin Kitabı"nın önsözüne bakabiliriz:

"Farklı mizahi folklor kahramanlarının birbirinin karşıtı olan özellikler taşıması (iki keşplilik) meselesi ortaya çıkmıştır. Zira bu kahramanlar, bazen bilge bir kişi olarak görünür, bazen de cahil ve akılsızca hareket ederler. Bu durumu nasıl açıklayabiliriz? B. Privalov bu durumun sosyal temelini açıklarken folklor kahramanına duyulan sempatinin nedenini onun pozisyonunda aramak gerektiğini söylüyor. Aslında bu tespit doğrudur."

Yukarıdaki tespit ve bunu tamamlayan düşünceler yanlıştır. Anlatanın sempatisinin Ependi'nin tarafında olduğunu düşünsek bile, folklor kahramanını saf ve akılsız bir insan olarak gösteren fıkralar, anlatanlarda da bir antipati yaratmaz mı? Ependi'nin fıkraları arasında, folklor kahramanını aşağılayıp küçümseyenlerin sayısı az değildir. Fakat bunlar "Köşk eserleri" tarafından sonradan Nasreddin'in mirasına bilerek mal edilmiştir. Öncelikle; köşk veşilerinin sadece köşk hayatım ve köşk sahiplerini anlatmadıklarını söylemek gerekir. Halk veşileri ve köşk veşileri, siyasi ve sosyal durumları dile getirmek bakımından birbirinden ayrılmazlar. İkisi de kendilerine ters gelen tarafları dile getirirler. Aslında komedi mesleğini yukarıdaki gibi düşünmek bu konuda yeterince bilgi sahibi olmamanın neticesidir. Sanattan; sosyal tabakaların, karakterini, yaşam düzeylerini, ahlak, dürüstlük, saygı ve helalliğe karşı olan tutumlarını açıklığa kavuşturup gerçek hayatta olanı tespit etmek, hangi tabakanın sosyal amacı için daha hırslı olduğunu, halkın düşüncelerini, istek ve arzularını açıklığa kavuşturmak talep ediliyor. Sanat'ın bu büyük fonksiyonunu, bizim atalarımız kendi vazife, rütbe ve derecelerine, zenginlik ve fakirliklerine bakmadan kabul etmişlerdir. Onların "büyüklüğü" de buradan gelir.

"Ependi Niçin Parayı Seviyor" ve "Ependi'nin Ağaç Dikişi" gibi fıkralarına bakalım:

Cimrinin biri Ependi'ye:

-Sen parayı seviyor musun? Diye sormuş, Ependi de:

-Evet tabi ki seviyorum. Çünkü para insafsız cimrilere muhtaç olmaktan kurtarıyor, diye cevap vermiş.

Ependi kendi bahçesinde gündüzleri ağaç dikiyor, geceleri ise koparıp evine götürüyormuş. Komşuları:

-Ependi niye öyle yapıyorsun? Diye sormuşlar. Ependi ise:

-Ne zaman ne olacağını bilemeyiz, bazen hiç düşünmediğim şeyler oluyor. Onun için "fakirin malı gözünün önünde" sözü doğrudur, diye cevap vermiş.

Bu fıkraların birincisinde Ependi, sorulan soruya kendisinin doğru kabul ettiği cevabıyla karşılık veren, ikincisinde ise halk arasında söylenen sözleri gerçek anlamında kullanan bir karak-

teri canlandırıyor. İlkinde, bilgili, akıllı, ikincisinde ise akılsız, cahil biri olarak görünüyor. "İki keşplilik" meselesi nasıl açıklanmalıdır: Halk, sanat ve edebiyatında kendi gerçek yüzünü görmek istemiştir. Bu istek alt ve üst tabakaya mensup insanlarda aynı derecede var olmuştur. Fakat insanlar birbirlerine benzemezler. Her birinin kendi benliği, kendine ait dünyası vardır. Hayat meselelerini herkes kendine göre değerlendirir. Bakış açılarının çokluğu neticede çok yönlü problemler ve karakterler ortaya çıkarıyor. Üst tabaka insanlarında bilgi, kültür, kibarlık ve belli bir çabanın var olduğunu, buna karşın alt tabaka insanında, cahillik, aşırı saflık, kabalık, kadere razı olmak gibi özelliklerin belirgin olduğunu görüyoruz. Üst tabakadaki bu gelişmiş karakterlerin alt tabakalara ve alt tabakadaki gelişmiş karakterlerin de üst tabakalara geçişi gerçekleşmediği takdirde toplumda adalet ve gelişmeden söz edilmesi imkansızdır.

Hoca Nasreddin işte hayatın bu yönünü kavrayabilmiştir. Eğitim amacından yola çıkarak anlatıcılar, folklor kahramanını zaman zaman çok saf, akılsız olarak göstermişlerdir. Akıllıca ve ölçülü hareket etmeyenlere, ailede, arkadaşlar arasında, toplum içinde kendine dikkat etmeyenlere, hayatı eleyip gerçek neticelere ulaşmayı başaramayanlara güldüğü herkesçe bilinmektedir.

Anlatıcıların, bu olumsuz özelliklerin bulunduğu kişilerin, saf ve cahil halkın çok yönlü gelişmemiş düşüncesini uyandırmakta ve onları bilinçlendirmede, özgüvenlerini kazandırmada çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bütünüyle akılsız veya bütünüyle bilge şahsiyet yoktur. "Delinin mun gepi telek, bir gepi gerek" sözü de boşuna söylenmemiştir. Yine "Diri bolup ger-de del, dana bolup törde" diye bir söz vardır. Hoca Nasreddin yaşamın bu tarafına önem vermiştir. Bu nedenle yöresindeki insanların nasıl olduklarını onlardan biri olarak anlatmıştır. Eski zamanlarda Hükümdarlar yanlarında komedyenler bulundurlardı. Bu komedyenlerin görevi hükümdarların durumuna göre gülmü bularak onları mutlu etmektir. Daha doğrusu hakimiyetin (erk) halk ile ilişkisini kurmuşlardır, (iki tarafın adalete olan isteği, arzu ve ümidi, önemli hayat meselelerine bakışı..) Köşk komedyenlerine çeşitli imkanlar sağlanmıştır. En önemlisi de yaşama hakkının, (Sultam rezil edecek derecede eleştirmiş dahi olsa köşk komedyenleri arasında bu eleştiri açıkça söylenebilirdi) devlet tarafından güvence altına

alınmış olmasıdır. Ependi'nin ve onun gibi şahsiyetlerin (folklor kahramanlarının), gerçek tarihi şahsiyetlerin her zaman etrafında toplanması ya da öyle gösterilmesi bu geleneğin bir sonucudur.

Novayi (Mıralı), Sultansöyün Baykara'nın yanında bulunmuştur. Kemine, Eralı Pirin öğrencisidir. Birbal, Hint Hükümdarı Akbar'ın hizmetindedir. Balakirev, I. Petr'in veşisidir. Ependi'yi ise biz Teymirlen'siz düşünemeyiz. Ependi ile ilgili (sadece Ependi de değil) güllüklerin kökünün Teymirlen'in yaşadığı, hükümdarlık yaptığı zamanın da gerisine gittiğini burada belirtmemiz gereklidir. Bu da bize, padişahların yanında özel olarak veşi bulundurma alışkanlığının her ülkede farklı zamanlarda görüldüğünü gösterir.

Bilge, filozof Ependi ile akılsız, kaba Ependi'nin birbirine uyan, birbirini güçlendiren ve destekleyen yönleri de az değildir. Ependi'nin folklor kahramanı olarak sadece akılsızlığı veya akıllılığı hakkında herhangi bir neticeye varmadan önce edebiyat araştırmacılarının, onun mirasındaki tipi ve onun farklı özellikleri bir arada bulundurduğu gerçeğini göz önüne bulundurmaları gerekir. Ependi ile Teymirlen arasında geçen diyalogda bu durum açıkça görülmektedir:

Teymirlen Ependi'nin oturduğu şehri işgal ettiğinde onun akıllı, bilge biri olduğunu öğrenmiş. Bir gün Ependi'yi yanına çağırılmış. Ependi de Teymirlen'in yanına varmış. Teymirlen yumuşak bir yorgan üzerinde sağlıklı olan bacağına öne uzatarak oturuyormuş. Ependi içeri girince hiç kıvılcıdamamış bile. Oturduğu yerden parmağını öne uzatıp Ependi'ye yer göstermiş. Ependi, Teymirlen'in bu davranışına çok alınmasına rağmen sesini çıkartmayıp ve gösteriler yere oturmuş. Kısa bir sessizlikten ve sonra Ependi saf numarası yaparak bir ayağını öne uzatıp oturmuş. Ependi'nin bu davranışı hükümdarı çok kızdırmış. Teymirlen:

-Ben bir ayağım sakat olduğundan böyle oturuyorum. Hem ben bir hükümdarım istediğim gibi otururum, demiş. "Bu adamda bana bahsedildiği kadar akıl göremiyorum. Çok akılsızca davranıyor. Bu bir oyun mu acaba" diye içinden geçirmiş. Sonunda Ependi'nin havasını bozmaya çalışarak:

-Bakıyorum da sen aslında eşekten fazla uzak değilsin, deyince Ependi söze başlamış:

-Evet, onunla aramız iki üç karıştan fazla değil, diyerek Teymirlen ile arasını karışlamış. Teymirlen buna çok sinirlenmiş ama gene de da-

yanmış. Kendisini akıllı ve sabırlı göstermeye çalışmış. Ependi ise hiç oralı olmamış.

Bu arada sofraya hazırlanmış ve yemeğe oturmuşlar. Yemek sırasında Teymirlen Ependi'nin yüzüne karşı hapşırılmış, Ependi de:

-Paşam, insanın yüzüne karşı hapşırılmak kötü değil mi acaba? demiş. Teymirlen bu soruya:

-Bizim taraflarda bu ayıp sayılmaz, diye cevap vermiş. Yemekten sonra tatlı yemeye başlamışlar. İşte o anda Ependi yellenmiş. Teymirlen buna çok kızarak:

-Bu yaptığın çok büyük terbiyesizlik, hiç utanmıyor musun? demiş. Ependi ise:

-Paşam sinirlenmeyin, bizim taraflarda da bu ayıp sayılmaz, diye cevap vermiş.

Biz bu uzun fıkraya boşuna dikkat çekmiyoruz. Bu fıkra Ependi'nin farklı yönlerini, onun döneminde halk ile padişahın ilişkisini, esasen de insanların nasıl davranması gerektiğini anlatır. Burada Ependi'de halk, Teymirlen'de ise Şah tipinin verildiğini görüyoruz.

Burada, 'eşekle' aradaki uzaklığı ölçmek ve yellenmek ile ilgili bölümlerin Müşfike'de, Kemine'de, Ömürbek'te de görülmesini, Ependi'nin kendinden sonraki yıllarda ortaya çıkan veşiler için eksilmeyen kaynak olarak hizmet ettiği şeklinde ifade etmek mümkündür. Aslında Kemine'nin "söz çuvalındaki" "nimetlerin" çoğu seyahatçi fıkralarından ibarettir. Ependi ve Kemine'ye ait yomakların çoğuna Ömürbek'te de rastlıyoruz. Güllük unsuruna yer verilen eserlerin yazarlarının değişmesi ve gelişmesi doğaldır. Çünkü güllükün sınırı yoktur. Bu nedenle, Ependi'ye atfedilen güllükleri, onun yaşadığı 13. yüzyıldan önceki çeşitli halklara ait kaynaklardan çıkartmak mümkün olabilir. Burada güllük, gittikçe gelişerek ve yeni bir şekil alarak ortaya çıkmıştır. Farklı milletlerde, güllükler, anlatanın milli özellikleri, dili, veşilik derecesi ve kullanılan sanatsal söz oyunlarına göre farklı milli özelliklere bürünür. Fakat güllükün şekli, anlamı değişmez. "Ependi ile Teymirlen" adlı bu güllükte gerçekler ortaya konmaktadır. Edebiyat araştırmacıları, güllük türü eserleri insanlardaki etkisine göre sınıflara ayırıyorlar ve bunları, "acı güllük", "etkili güllük", "açık güllük", "gizli güllük", "yersiz güllük"... olarak adlandırıyorlar. Ependi'nin Teymirlen ile söyleşisi örneğindeki güllüğü nasıl değerlendireceğiz? Bizim fikrimize göre orada yukarıda sayılan güllük türlerinin hemen hepsine rastlıyoruz.

Aslında gülfkü yaratma yeteneği veşilik sanatının temelidir. Hangi türde olursa olsun gülfkü, konusuna, ana düşünçesine, anlatanın tarzına göre ortaya çıkar. Mesela, bir kişi kendisi veya ailesi ile ilgili gülfküyü dinleyici ya da anlatıcı olarak yaratabilir. Ependi'nin: "Büyük bir ihtimalle köye gidebilirim", "Annemden kurtulmanın çaresine bakıyorum", "Ölmeseydi de boşayacaktım zaten", "Ependi'nin annesinin nasihati", "Kişide tek bir söz olur",... gibi örneklerde bu durum açıkça görülür. Ancak gülfküdeki anlam, kullanılan tipin kendisi ve ya sosyal hayattaki konumu ya da kudretli ve seçkin olup olmamasına bağlı olarak değişir. Bu tür eserlerde gülfkü ikinci plana düşer. Yani, eserdeki karakter, çeşitli şekillerde süslenip ön plana çıkarılır. Böylece sosyal ve felsefi niteliği olan toplumsal eserler ortaya çıkar. Hoca Nasreddin Ependi'nin Teymirlen, kadınlar, imamlar, tüccarlar ile ilgili gülfkülerinde bu durum açıkça görölmektedir. Gülfkü insan ruhunun kanadıdır. Ruhen sağlıklı olmanın da bir şartıdır. Ependi, birçok halkın, özellikle de Akdeniz'den Altay Dağlarına kadar uzanan bölgede yaşayan Türk halklarının değerli güldürü ustasıdır. Bu nedenle onun zengin edebi mirasının öğrenilmesi,

en azından Türkçe konuşan halkların bilim adamları tarafından kaleme alınması gerekmektedir. Fikrimizce bu çalışmalar çok dikkatli yürütölmelidir. Bu amaçla Türkiye'de veya başka bir Türk devletinde "Ependicilik Merkezi" kurulmalıdır. Diğer Türk Devletlerinde ise şubeleri açılmalıdır. Kurulacak merkezlerde Ependi'nin fıkraları, onun hakkında yazılan yazılar, antolojisi kitapçıklar, plaketter, afişler ve kitaplar basılarak halka tanıtım amacıyla dağıtılmalıdır. Konferanslar, gülfkü günleri ve buna benzer faaliyetler düzenlenmelidir. Bu tür faaliyetler, bizim gülfkü ile ilgilenen yazar ve şairlerimizin kendilerini geliştirmelerine, kendi aralarında ilişkilerinin kuvvetlenmesine imkan sağlar. Hatta bunun da ötesinde Türk Devletleri arasında, uluslararası "Ependi Ödölü" konulması gereklidir.

Her insan, aile, halk hayatın zorluklarını yenip mutlu yaşamak ister. Bu nedenle bizim Ependi etrafında birleşmemiz gerekmektedir. Çünkü Ependi'nin gülfküşü hepimizin tanıdığı bir gülfküdür. O, birbirimizi desteklememizin, anlaşmamızın bir örneğidir. Ahlaki temizliğin, ruh ve beden sağlığımızın vazgeçilmez kaynağıdır. Bu kaynağın suyu hiçbir zaman kesilmesin.

KAZAK HALK ŞAİRİ CAMBİL CABAEV VE SANAT DÜNYASI

Bir ülkenin edebî şahsiyetleri ebedî kültür varlıklarıdır. Cambıl, Kazak Türklerinin bir ebedî şahsiyet olarak kabul ettiği önde gelen sanatçıların başında yer alır. Türkiye'de olduğu gibi Kazakistan'da da ünlü şahsiyetlerin anılması kararlaştırılmış, bu çerçevede 1995 "Abay Yılı", 1996 "Cambıl Yılı", 1997 "Muhtar Evezov Yılı" kabul edilmiştir. Kendi ülkemizde olduğu gibi, Türk Cumhuriyetlerinin ünlü şahsiyetlerini de tanımak zorunluluğumuz vardır. Bu şahsiyetlerden biri olan Cambıl, Almatı ili, Cambıl ilçesinde doğmuştur. Ulu cüzdendir. "Yedisu âşıklarının altın hazinesi" olarak nitelendirilen Âşık Süyinbay'm çırağıdır. Süyinbay'dan fatiha (pata) alan âşık, çıracılıktan ustalığa geçmiş, pekçok şiir, destan, atışma metni bırakmıştır. 1846'da doğan şair, 1945'te vefat etmiş, 100 yıllık uzun bir ömür sürmüştür. Hem Hanlık, hem Çarlık Rusyası, hem de Sovyetler Birliği'nin kuruluş ve gelişme dönemlerini yaşamış, değişen şart ve zamanlara göre sanatını icra etmeyi başarmış bir kişidir. Cambıl'ın babası Cabay göçebe Kazaklardandır. O da diğer pekçok Kazak gibi otlağın ve suyun hareketine göre hareket eder. Bu göçlerden birinde Han Dağı'nın karşısında yer alan Cambıl Dağı eteklerinde konaklar. Cambıl bu dağın eteklerinde bulunan Ekey'de dünyaya geldiği için kendisine Cambıl adı verilir. Kıl çadırı evde doğar, büyür. Yaşadığı veya babasının göç ettiği geniş bozkırlar daha sonra Cambıl'ın sanatına da etki edecek, Cambıl kapalı mekânlardan ziyade açık mekânları, geniş alanları şiirlerinin teması olarak kullanacaktır. Cambıl'ın altı oğlu vardır: Kocamberdi, Kocaş, Akkulı, İztilev, Alğaday, Tezekbay. Bunlardan ilk ikisi çocuk yaşlarda ölmüştür. İztilev ile Alğaday orduya alınmıştır. Alğaday'ın askeri basanları Cambıl'ın mutluluk kaynağı olmuştur. Cepheye gönderdiği bir mektubunun sonunu şöyle bağlar:

Ey oğul tut aklında,
Ömründür vatan senin.
Çekinme düşmandan, durma ilerle
Selam söyle dostlarına,
Düşmanını yen, dön vatamna.

Cambıl'ın amcası adı bilinen dombracı-lardandır. Onun dombraya ilgisi amcasının etkisi ile oluşur, gelişir, zenginleşir. On iki yaşında dombra çalmayı öğrenen şair bundan çok etkilenir. Bunu, "Dombra elime değdiğinde heyacandan nutkum tutuldu" biçiminde açıklar (AHMETOV-

Dr. Ali Abbas ÇINAR

*Muğla Ü. Fen-Edebiyat Fak. Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatı B. Öğr. Elemanı*

AMANOV- KUTHOCINA 1989: 37). Babası hayvan yetiştiricisi olmasına rağmen o bu mesleği beğenmez. Dombra çalmak, türkü söylemek ona daha ilginç gelir ve mutluluk verir. Yanık ve güçlü sesi sanatçıya ayrı bir güç kazandırır. Geniş bozkırlar, Onun sesini en iyi şekilde tabiat ile yoğurmasına da etken olur. dombraya sevgisini kanatlanmakla eş tutar.

Taktı kanat yeniden
Geniş obamda dombıram,
Tekrar duyuldu köyümde
Söylendi türküler Cambil'dan

Kaktı kanat canadan
Ken dalamda dombıram,
Kayta estildi avlımda
Cırlap Cambil salğan en
(AHMETOV-AMANOV-KUTHOCINA: 37-38).

Ondört yaşına gelen genç Cambil, âşıklık geleneğini sürdürebilmenin yollarından birinin babasından ayrı hareket etmekle mümkün olabileceğini düşünür. Mesleğini icra ettiği ilk defa ramazan ayında, ramazan "carapazan" manileri söylemekle başlar. Genç Cambil'in sesi ve domrayı çalış tekniği halk tarafından beğenilir. Halkın beğenisi Cambil'i daha da yüreklendirir. Dönemin en ünlü âşıklarından Süyimbay'ın yanına gider ve çırağı olmak istediğini söyler. Süyimbay Cambil'i biraz dinledikten ve onu sınadıktan sonra onda âşıklık istidatının olduğuna karar verir, yanına alır. Süyimbay'ın yanında âşıklık geleneğinin ilkelerini öğrenen şair, çıraklık dönemlerinde özellikle Süyimbay'ın şiirlerini söyler. Onaltı yaşından itibaren kendi şiirleri de ortaya çıkmaya başlar, ancak ünlü âşıklarla atışmaya girmez, kendi yaşındakilerle söz yarışır. Cambil gittiği yerlerde âşık şiiri örnekleri vermez; halk türküleri, masal ve hikâyeler, belli âşıkların hayatları etrafında teşekkül eden aşk hikayelerini de ifade eder. Cambil'in doğduğu çevre hem Özbekistan, hem de Kırgızistan coğrafyasına yakındır. Bundan dolayı yaşı biraz ilerledikten sonra Kazakların ünlü âşıkları yanında, kendi ülkesi dışında âşıklarla, özellikle Kırgız âşıklarla da atışmış, üstadlığını belgelemiştir. Cambil güçlü bir gözlemcidir. Gezdiği, gördüğü yerleri değerlendirir, karşılaştığı her insanın düşüncesini önemseyerek irdeler, âşıkların sanatlarını icra ettiği usulleri-

ni gözleyip inceleyerek bir senteze varır. O aynı zamanda iyi bir radyo dinleyicisi, gazete takipçisidir. Yenilikleri radyodan dinler, yaşı ilerlediği için okuyamadığı gazeteleri okutturur, bunlardan edindiği bilgilerle şiirlerini zenginleştirir, yeni temalarla süsler. Cambil 97 yaşına kadar at sırtında oba oba dolaşan ve geleneği yaşatan usta bir sanatçıdır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin temsilcisi olarak Sovyet Cumhuriyetlerinin pekçoğuna seyahat etmiştir. Bu seyahatleri sonucunda ilgili ülkelerin güzellikleri, dostlukları hakkında söyledikleri dikkat çeker. Kendisine, hangi konuda eserler verdiğine dair sorulan bir soruya şöyle karşılık verir: "Zorluk içinde yaşayan, hasretlik çeken halkım hakkında, zulüm gören vatanım hakkında, yürekli kahramanlar hakkında söyledim. Geceler boyu türküler söyleyip hasımlarımı yendiğim oldu (AHMETOV-AMANOV-KUTHOCINA: 36)". 1936 yılında, Almatı'da Kazakistan I. Âşıklar bayramı yapılır. Cambil bu törenlerin baş konusudur. Aynı yıl Moskova'da yapılan Kazakistan Sanat Günleri çerçevesinde düzenlenen sanat günlerinin baş konusu olarak Cambil kabul edilir. Cambil'a Sovyetler Birliği yönetimi tarafından Birliğin en büyük nişanı olan "Kızıl Bayrak" verilir.

20 Mayıs 1938 yılında Cambil'in edebi hizmetine saygı günü düzenlenir, bu çerçevede hem Almatı'da, hem de Cambil'da törenler yapılır. Şaire Sovyetler Birliği yönetimince Lenin nişanı verilir. 1936 yılından 1940 yılına kadar Cambil'in 10.000 dizeyi aşan manzum parçalar söylediği yapılan tespitler arasındadır. Bu şiirlerin çoğu mevcut yönetimin işleyişini ele alan ve yer yer övgülerle süslü olan siyasi içerikli şiirlerdir (MUKANOV, 1989: 34-35). Devletin Propagandaya ihtiyacı vardır. Bu propagandayı Cambil aracılığı ile rahatça yerine getirir. Cambil'a görkemli bir ev verilir. Her türlü ihtiyacı karşılanır. Hizmetine verilen özel kâtabi Kalmakan Abdikadirov, onun şiirlerini yazıya aktarır. Şoförü 24 saat hizmetinde bulunur. Devamlı bakım altında tutulur. Özel doktoru Rahimbek Dosymbekov'dan başka Kazakistan'ın ünlü doktoru H. Barlıbaev'in sürekli gözlemi altında sağlığı takip edilir. Özel aşçısı Fatima Fayzrahmanov'u Cambil "beni emziren ikinci annem biçiminde tanımlamıştır. Atıyla 95 yaşına kadar köyleri dolaşabilir. 1940 veya 1942 yılından itibaren fazla dolaşamaz, evinden dışarı çıkamaz, ancak yeni eserler vermeye devam

eder. 22 Haziran 1945'te Almatı'da vefat eder. Cambıl iki Dünya Savaşını yaşamış biridir. Sovyetlerin Almanlara karşı vermiş olduğu direniş savaşını ele alan "Leningrad" başlıklı şiiri bütün Sovyetlere ününün yayılmasını sağlayan etkenlerin başında yer alır (EVEZOV, 1989: 14). Cambıl için Sovyetler, Kazakistan veya Kazakistan'ın gücü, kudreti demektir. Çünkü Kazakistan'da Birliğe üye ülkelerden biriydi ve Almanlar'a karşı savaşan erlerin başında, içinde Kazakların da yer aldığı Türk kavimlerinin evlâtları yer alıyordu. Cambıl, Ulu Vatan Savaşı "Ulu Otan Soğısı" olarak nitelendirilen 2. Dünya Savaşı'nı konu alan pekçok şiir yazmıştır. Bunların 3000 dizeden fazla olduğu bildirilmektedir (MUKANOV: 37). Şiirlerin tamamı kahramanlık, toprağın kutsallığı, yurdun namusu üzerinedir. Bu şiirler savaş boyunca gazeteler aracılığı ile cepheye ulaşır, Almanlar'a karşı savaşan Sovyetler Birliği ordusu içinde yer alan Türk kavimleri askerlerine önemli moral kaynağı olur. Özellikle Leningrad savunması üzerine söylediğı "Leningrattık Örenderim" başlıklı şiirleri bunların en ünlüsü olarak kabul edilir (MUKANOV: 36-38). O, en büyük gerçekliğin kişinin yüreğı olduğunu savunur. Lirik şiirler, epik eserler meydana getirirken bu gerçekliğı hep gözönüne alır. Cambıl kendi çıkarları dışında, çağının Kazak şairlerince olduğu gibi, komşu ülkelerdeki şairlerce de üstad kabul edilir. Pamir Yaylalarından, Tacikistan'dan seslenen Gasem Lahuti bir mektubunda Cambıl'a şöyle der:

Dinler, sen söyleyince kulak kesilir,
Şakıyiverir sonra bahçedeki her bülbül.
Özlemle her zaman ezgilerini bekler,
Kazak'ın bülbülü ey âşık Cambıl.

Tınaydı sen söyleyen kulak salıp,
Küy küyler erbir bahta turğan bülbül
Intıgıp ölenindi sağmadı,
Kazaktın bülbül kusı akın Cambıl.

Cambıl vefat ettiğı 1945 yılına kadar yeni eserler verir. 2. Dünya Savaşı'nda kazanılan zaferden dolayı söylediğı ileri sürülen "Artık ölsem de gam değıl" şiiri kaydedilmemiştir. Onun 1944'te söylediğı:

Söndün mü, parıldayan ışığım, çıram?
Gittin mi taşlaşmış boş kulağım?

Yatsam da döşekte dermanım yok,
Sen söyletirsin beni ey yalnızlığım,
İye değılim artık kendi kendime,
Sizlere bu benim sonki sözüm.

Söndün be, calkırağan şam-şırağım?
Kaldın ba, tas bekinip, kos kulağım?
Catsam da tösek tartıp dermenim çok,
Sen bolıp söyletesin calğız çağım.
Kalıppın iye bolmay özüm -Özim,
Senderge sok-ak aytarı songı sözüm.

Dizeleri şairin 99 yaşındayken yazıya alınabilen son sözleridir.

Destan kahramanları halkın duygu ve düşünce dünyasını yansıtmaktadırlar. Cambıl bu destanlarda halkın yaşayış dünyasının tercümanı olmuştur. Şairi güçlü kılan özelliklerden biri destan geleneğini yaşatmak ise diğeri atışmalardır. Muhtar Evezov'un deyimiyile (1989: 10) sanatım dile getirirken bir tiyatro oyuncusu gibidir. Halkın yaşayışında var olan umut, umutsuzluk, gelenek, görenek, töre, mera problemleri onun en çok işlediğı konular arasındadır. Abay, mal sahibi olmayı, başkalarını övmekle eş anlamlı sayan kişileri yerer. Aynı eleştiri Cambıl'da da görülür. Mal için dilini bezeyip kendini aldatan "Mal üşin tilin bezep canın caldağan" lardan farklı bir üslup gösterir. Epik türde eser veren halk şairi Marabay; lirik eser veren Bircan, Akan, Cayav Musa; atışmacılar" Şöce, Kulmambet; ağıtçı "halk münşısı" Asan Kayğı'dan Cambıl'ın en önemli farkı kendinden önceki halk şairlerine göre repertuarının genişliğidir. O hem bir destancı, hem atışmacı, hem de gerektiğinde aşk şairidir.

Cambıl iki yüzlü aşıkları sevmez, var olanı, yaşadığı gerçekliğı söyler. Kayğı ve hasret en çok dile getirdikleridir. At sırtında ilden ile, Kırgızistan'dan Doğı Türkistan'a giden âşık, üslubunu pekiştirir, kendisini geliştirir. Atışma geleneğinin temel ögesi âşılık gücünün ifadesidir. Cambıl gerek kendi ülkesinden, gerekse diğerk ülkelerden güçlü âşıkları yaptığı atışmalarda yener, hiçbir zaman yenilmez. Bu da onun ünlenmesini halk arasında milli kahraman olarak nitelendirilmesini sağlar.

Cambıl'ın sanat anlayışına ustası Süyimbay'ın büyük izlerinin olduğu araştırmacıların vardığı sonuçlardan birisidir. Cambıl sadece şiiriyle değıl, yetiştirdiğı pekçok kadın ve erkek çı-

raklarıyla büyük bir ekol yaratmıştır. Günümüz Kazakistan'ında özellikle Güney Kazakistan'da yer alan Çimkent, Cambıl, Türkistan, Otrar vb. önemli yerleşim alanlarında Cambıl ekolu varlığını yoğun bir biçimde sürdürmektedir. Ömirzak, Orımbay, Estay, Erip, Kenen, Ospantay, Ötep, Sayadil adlı ünlü aşıklar Cambıl'ın çıraklarıdır (EVEZOV: 14 ; TÖRENKULOV, 1989: 372).

Cambıl halk müziğim düzenleyen veya halk müziğinden en iyi biçimde yararlanan şairlerin başında yer alır. Dombayı ustaca çalar. Cambıl'ın dombra çalmadaki ustalığı ülke çapında "Cambıl Dombrası" adı ile bilinen üçgen biçimindeki dombranın yaygınlaşmasını veya geleneğe var olan bu dombranın Cambıl adıyla anılmasını sağlamıştır.

Cambıl halk şairleri geleneğinin en önemli özelliklerinden biri olan irticalen söyleme yeteneğine sahiptir.

Cambıl'ın sanatçı kişiliğini iki bölüme ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci dönem 1917 ihtilâline kadar, ikinci dönem ise ihtilâlden sonradır. Sanatının birinci döneminde işlediği temalar arasında aşk, tabiat, sevgi güzellik, kahramanlık yer almaktadır. İkinci dönemde ise bunlara ek olarak parti, parti ileri gelenleri, ordu, Sovyetleri oluşturan halkların kardeşliği, işçiler, bilim, 2. Dünya savaşı gibi temalar önem kazanır. Şair, halkım "Tuvıskan El" başlıklı şiirinde şöyle der:

Göçüp gitti Cengiz Han
Geride kalan acı ve kan.
(...)
Zorluk gördük beylerden!
Uzaklaştırdık kışlaktan,
Aynlılık yaylamızdan.
Kırgız, Kazak ve Özbek
Yersiz, susuz ve barsız
Kurtulmadık ağlamaktan...
Kurtulunca Cengiz'den,
Nikolay geldi ezerek,
Halkı kana boyadı,
Göç ettirdi vatadan,
Koyup beni eşiğe,
Uzandı baş köşeye

Ötip edi Şingıs Han
Kaŋğa bölep halkımdı.
(...)
Korlık gördük baylardan,
Kıstavdan köşip şubırıp,
Aynlılık tağı caylavdan.

Kırgız, Kazak, Özbekter,
Cersiz, susuz, konussız
Kutulmadık zarlavdan...
Kutulğanda Şingıstan,
Nikolay keldi esirip,
Halkımdı kaŋğa boyadı,
Oturğızıp esikke
Tuvğan çerden köşirip,
Törimde çattı kösilip.
(AHMETOV-AMANOV-KUTHOCİNA: 37-38).

Kazak Türkleri araştırmacıları Cambıl'ı çağımızın Homeros'u sayarlar. Araştırmacı Muhtar Evezov da bu nitelendirmeyi paylaşanların başında yer almaktadır (EVEZOV: 7). Cambıl'ın bir asırlık ömrü sanatını icra etmekle geçmiştir. Kazak geleneğini, tarihini, töre ve töre kurallarını şiirlerinde yansıtmayı, destanları dile getirmedeki başarısı onun HomerosTa karşılaşmasının başlıca sebebi olmuştur.

Cambıl şiirlerini dile getirirken kendinden önce yaşamış halk şairlerinin şiirlerini ve sanat dünyalarını yakından tanır, onları kendine örnek alır. Cambıl'ın Ötegen Batır, Surayşı, Savrık ve Çapar adlı epik telif destanları onun sanat gücünü gösteren en önemli delillerdir. Bu özellikleri sebebiyle kazak araştırmacılar Cambıl'ın iki kez doğduğunu söylerler. Bunlardan biri annesinden, ikincisi vatanın bağrından dünyaya geliş olarak nitelendirilir. 90 ile 97 yaşı arasında meydana getirdiği binlerce dizelik şiir şaşırtıcı gelir, insanlık âleminin yüz akı olarak nitelendirilir. Cengiz Aytmatov, Cambıl'ı alp âşık "alp akın" (AYTMATOV 1989:65; EVEZOV:7, MUSİRE-POV: 43) olarak niteler. Cambıl'ın destan ata, alp âşık, Homeros olarak nitelendirilmesi onun sadece sistemi övmesine bağlanamaz. Şairin başarısı Kazak yöneticilerle Birlik yönetimine sürekli olarak iletilmiştir. Sovyet yönetiminin Cambıl'a bu kadar değer vermesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri onun güçlü sanatçı kişiliği, ikincisi sanatının ikinci döneminde yönetimin hoşuna gidecek şiirler söylemesi, üçüncüsü ise halk arasında kendisini kabul ettirme, halka şirin görünme peşinde olan Sovyet yönetiminin değişik millet ve halklara ait değerlere sahip çıkarak prestijini sağlama, propaganda aracı olarak kullanma eğiliminden kaynaklanmaktadır. Bütün bunlar bize sanatçının gücünü göstermektedir. "1996 Cambıl Yılı"nı kutluyor, sanatçının ruhunun şad olmasını diliyoruz.

KAYNAKLAR

- AHMETOV, Ş ; AMANOV, Ş
KUTHOCİNA, R. (Kur)
1989
Edebiyet Okuv Kitabı,
Mektep Baspası, Almatı.
- AYTMATOV, Şingıs
1989
"Askak Ündi, Alıp Akım",
Destan Ata, Cazuvşı
Baspası, Al-matı.
- CAMBIL, Cabaev 1982
**Eski Tomdık Şıgar-malar
Ciyñağı**, Cazuvşı Baspası,
Al-matı
- EBDİRAHMAOV, T.
CARMUĞAMBETOV, K. (Kur)
1983
**XX. Ğasırdağı, Kazak
Edebiyyeti**, Mektep
Baspası, Almatı
- ERGÖBEK (Kur)
1994
**XX. Ğasır Basındağı
Edebiyyet**, Bilim Baspası,
Almatı.
- EVEZOV, Muhtar
1989
"Cambıl Çene Halik
Alemdarı", **Destan Ata**,
Cazuvşı Matbaası, Almatı.
- GEORGE, Thomson
1984
Şiir Sanatı, Çev.Cevat
ÇAPAN, Üççiçek Yayımevi,
Ankara.
- MUKANOV, S.
1989
"Ululuk Sırrı", **Destan Ata**,
Cazuvşı Baspası, Almatı.
- TÖREKULOV, N.
1989
"Alıptar, Kezdesüvi", **Destan
Ata**.Cazuvşı Baspası, Almatı.
- 1989
Destan Ata, Cazuvşı Baspası,
S.416., Almatı

JAMBIL'IN ŞİİRDEKİ USTALIĞI

Jambıl, Kazak halkının klasik büyük şairlerinden biridir. Jambıl öyle bir sanatçıdır ki, onun 'dünya yüzünde çok nadir rastlanan anında şiir söyleme, aşıklık sanatında büyük bir dağ' olduğunu söylemek mümkündür. Jambıl'ı büyük aşık yapan sadece onun irticalen şiir söyleme kabiliyeti değil, gençliğinde milletin hüznünü anlayıp, derinden hissedebilmesi ve halkına olan yakınlığıdır. Jambıl'm adının diğer milletlere yayılmasını ve böylece dünyaca tanınmasını sağlayan sadece onun çağdaşı olan meslektaşları arasında ileri gitmesi ve hitabetindeki güzellik değil, onun kendi halkının duygularını, düşüncelerini dile getirebilen, akıllı, basiretli, işinin ehli biri olmasıdır. Halkının iyiliklerini kendinde toplayan, hayatın manasını anlayan, insanları çok iyi tanıyan ulu akın, nasıl kendi halkının ihtiyaçlarını, dileklerini, amaçlarını anlamışsa aynı şekilde bütün insanlığın özlemlerini de kavramıştır. Kazak halkının başka milletler ile yakın dostluk ilişkisi içinde olmasına büyük önem vermiştir. Jambıl'm bir çok şiirinde Ekim devriminden sonraki yeni devri tanıtmayı, o zamanki resmi siyasete bağlı olduğu anlamına gelmez. Ancak halkın düşüncesinden doğan duygularını dile getiren bu keskin sözlere, şiirlere siyasetle uğraşanlar başvurmuşlardır. Jambıl kendi halkını başka milletlere, bütün dünyaya tanıtan büyük bir şahsiyet oldu. Onun, irticalen şiir söyleme yeteneği ve akıllılığı sayesinde gönülleri fethetmesi, bir çok insanı imrendirip şaşırtmıştır. Buna, biz şiir sözünün yüceliği, halk içinde önemli bir yeri olan irticalen şiir söyleme sanatının ölmezliği diyoruz.

Biz, şiiri anında, irticalen söylemek deyimlerini sıkça kullandık Ancak bu kavramların çerçevesini belirleyip, ilmî manada tetkik edebildik mi?. İrticalen şiir söyleme sanatı bir çok milletin edebiyatında yer almıştır.

Yazılı edebiyat geliştiği zaman, şiirler kitap halinde neşredilmeye başlayınca irticalen şiir söyleme sanatı da zamanla önemini kaybedip, geleneğin bir kalıntısı durumuna düştü. Ancak epik 'jır' geleneği gücünü kaybetmeden irticalî şiir sanatı ile âşıklık sanatı da toplum içinde yaşamaya devam etmiş ve dışlanmayıp, ebedilik vasfını kazanmıştır.

Bu irticalen şiir söyleme ustalığına klasik şairlerde de rastlanmaktadır. Ancak klasik edebiyatta irticalen şiir söylemek, şiir yazmanın esas tekniklerinden değil, bir yan teknik olarak kabul

Prof. Dr. Zeki AHMETOV
Kazakistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi
Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran:
Mine BAYKAL- Banu MUKAYEVA

edilir. Klasik şairler, âşık şairler gibi, şiiri başından sonuna kadar anında söylemeyi amaç edinmeyip, her sözü kağıda yazıp, üzerinde uzun süre çalışarak neşrederler. Yerli ve yabancı bir çok a-raştırımcı uçsuz bucaksız destanın durmadan irticalen söylenmesi ve hafızalarda saklanmasına şaşırıp kalmışlardır. Destan araştırmacıları, müsteşrikler, alimler ilhamla irticalen söylenmiş uzun şiirlerin, önceden söylenmiş kalıbına binlerce söz örneklerinin, binlerce ahenk unsurunun, kafiye ve şiir satırlarının eklenerek zaman içinde yeniden üretilmiş olmasını, bunların bütünüyle kavranıp hafızada saklanabilmesini ve birbiri ile uyuşmasını hayretle görürler. Destan şiirini söyleme sürecindeki gelenek ve yenileşme meselesi çok önemlidir. Amerikalı alimler, M. Perri, A.B. Lord Bosna-Hersek Müslümanlarının destan, şiir ve jir sanatını araştırıp, jir söyleyenlerin kalıplaşmış söz kullandıklarını tespit etmişlerdir. Buna benzer tespitlere Rus ve Avrupa alimlerinin, folklor araştırmacılarının ve bazı Kazak alimlerinin kitaplarında da rastlanılmaktadır. Destan şiirleri geleneğinde devam etmekte olan konunun, ana hatlarını bozmadan, şiir dilinde kullanılan güzel söz örneklerinden, kalıplaşmış sözlerden gittikçe daha fazla faydalandığı bir gerçektir. Bu, jir söyleyene büyük kolaylık sağlar. Fakat Jırcı'nın nitelik olarak benimsenmiş olan geleneğe uyması ya da kendine ait bir ustalık göstermesi onun şairlik kabiliyetine bağlıdır. "Aytıs" (Atışma), "Terme" (Ata sözlerini dombra ile söylemek), "Tolğaw"(bir olayı dombra ile uzunca anlatmak), şiirleri gibi lirik eserlerde anında, hiç hazırlıksız olarak şiir söyleme en önemli özelliktir. Bunun gibi irticalen şiir söyleme ustalığı, sözlü edebiyatta da oldukça geniş yer tutan bir sanattır.

Anında şiir söylemenin, şair gibi hissedebilme, şair gibi düşünebilme ve şiir kabiliyetinin olmasına bağlı bulunduğu inanmak gerekir.

Jambıl'dan söz ettiğimizde, söz söyleme sanatının özelliklerini bunun gibi bir kaç yönden inceleyebiliriz. Çünkü Jambıl, lirik şiirin, çeşitli türlerini yazan usta, bir lirik aşığı, bununla birlikte yarışmalarda önüne kimsenin çıkamayacağı şekilde atışan, yorulmadan uzun destan söyleyebilen bir akındır. Toplumda bu böyle kabul edilmiştir.

Mizahı, uygun bir şekilde şiirle söylemek ya da konuştuğu kişinin sözüne bir iki sözle de olsa şiirle karşılık vermek halk arasında çok yaygın bir

tür olsa gerek. Kazak gibi "öner aldı kızıl dil" (sanat öncesi dil) deyip sözü ustaca yerinde kullanmayan, az da olsa, şiir söylemeyi beceremeyen insan yoktur. Fakat gerçek bir şairin güçlü olandan daha da güçlü olduğu bir gerçektir. Yetenek sahibi kamil bir şairin söylediği anda dalgalar yükselir ve durmadan devam eder. Bu sıfatları taşıyan şairin ustalığının doruğa ulaştığı kabul edilir. Böyle yetenekli bir şairin basireti, akıllılığı ve yetenekliliği sadece uzun şiirlerde değil, kısa şiirlerde de görülür.

Jambıl'ın ağzından çıkan kısa fakat yoğun ve manası derin, çekici mizahi şiirler az değildir. Anında söylenen şiire has birinci özellik: Düşüncenin kesintisiz, daima bir sahada gelişerek, derinleşmesi ve buna bağlı olarak da sözün özgürce söylenmesidir. Diğer taraftan da bu irticalî şiirlerinde günlük konuşma dilinin özellikleri görülür.

Jambıl'ın her durumda, anında söylediği şiirlerinin rahatlıkla anlaşılabilmesi, onun usta olduğunun bir kanıtıdır. Kenen Ezirbayev'in, belirttiği gibi Jambıl çekinmeden her şeyi açıkça, söylediği için bir sene, insanların toplandığı bir sergiye davet edilmez. Buna kızan Jambıl başkanın oturduğu mekana gizlice girip şiirlerini söylemeye başlar:

Au, men Jambılın, Jambılın,
Kara jolday dañğılın.
Körgeñim köp köne edim,
Ölen jırğa qambılın,
Kuñirenip küni-tüni,
Jalğız qalıp qañğırdım
Qatar kurbı qadirlés
Zamañdastı sağındım.
Qatağan men Kebekbay
Maqamdastı sağındım.

Kökte jüzgen kümis kün,
Appaq aydı sağındım.
Qaldırmaytın toyınan
Noğaybaydı sağındım
Kedeylerdi jaqtamay

Bayğa qaşan jağındım.
Bolisqa qaşan bağındım?
Boy bermey jürüp olarğa,
Bostandığım sağındım.
Kütken küñim twğanday
Qurmetim men oljamman
Ne sebepti kağıldım?

Jas aqındar qasında
 Dudar şaşın basında,
 Siir baqqan, tas örtep
 Ekelerindi biluwşı em,
 Oraz benen Jübanış,
 Torkalı toyğa şakırmay,
 Men senderge ne qıldım?
Ey ben Jambılım Jambılım
Kara yol gibi sonsuzum.
Çok görmüş geçirmişim
Şiirlere kaynağım
Geceз gündüz hüüzinlenip
Yalnız kalıp dolaştım.
Değerli yaşıtlarımı
Akranlarımı özledim.
Katağan ve Kebekbay
Makamdası özledim..

Gökte yüzen gümüş gün,
Apak ayı özledim.
Düğünleri bensiz geçmeyen
Noğaybayı özledim.
Fakiri kollamayıp
Zengine ne zaman yağ çektim.
Bolis 'a ne zaman bağlandım.
Hiç uymadım onlara
Hürriyetmii özledim
Beklediğim gün doğar gibi,
Saygınlığım ve nasibimden
Ne sebeple ayrıldım?
Genç aşıklar yanında
Kıvırcık saçın başında,
İnek bakan, taş yandıran
Atalarımı bilirdim
Oraz ile Jubanış,
Büyük düğüne davet etmediniz
Ben sizlere ne yaptım?.

Jambıl şiirlerinde, çoğunlukla Kazak şiirinde eskiden beri yerleşmiş, kalıplaşmış, geleneksel şiir tarzım benimsemiştir. O, konusu çeşitli olan lirik şiirlerinde, uzun tolğaw ve destanlarda da bu şiir tarzım kullanılmıştır. Şiir ölçüsü 7-8 hecelidir. Yedi heceli mısra 4+3 şeklinde iki duraktan, sekiz heceli mısra da 3+2+3 şeklinde üç duraktan kuruludur. Mısraları değişen bu ritimlerle canlı dalgalı gittikçe hafifleşen çok güzel bir şiir oluşturur. Şiirin yapısının bütün yönleri, boyutu, kafiyesi, irticalen söylenmesi şiirin düşünce özgürlüğünü geliştirmesine yardım eder. Buna bağlı olarak şi-

irde mısraların belli bir ölçüde sınırlandırılmadan özgürce söylenmesinde bir amaç vardır. Şiirde, ifade edilmek istenilenlerin çokluğu, mısraların manası, kelimelerdeki ses ahengi, söz dizimsel yapısı, kafiye hep birlikte düşünülmektedir. İfade edilmek istenen düşüncelerin çokluğu şiirin, fikirlerin devamlı akla geldiği gibi söylenmesi olduğunu göstermez. Onun şiirlerinde epik şiir geleneğinin düşüncelerinden önce yerleştiği bir gerçektir. Ancak epik şiirlerde, "terme", "tolğaw", "mersiyelerde" düşünce yoğunluğu daima saklı olduğundan kalıp da gittikçe gelişmektedir.

Jambıl halk şiirinde yaygın olan 11 heceli şiir kalıbını kullanır. 11 heceli şiir ölçüsünden, irticalen şiir söyleyen şairler geçen asırda çok faydalanmışlardır. Çünkü kolay, bol nefesli bir şiir ölçüsüdür. Şiir mısralarında her mısra da birkaç durak bulunmaktadır. Şiir ritminin güzelliği ve hafifliği, kafiye uygunluğu, şiirdeki ölçü örneklerinin amaca ulaştırın, çok gelişmiş bir vezini olmasından dolayı çok kullanılmıştır. Öyleyse Jambıl'ın irticalen söylediği şiirlerinde 11 heceli ölçüyü sık kullanması şaşılacak bir şey değildir. Mesela;

Saqalım temir kürek borğa malğan,
 Seleudey şaşım seldir zorğa qalğan.
 Awızşa aq jabağı japsırğanday,
 Kerilik nemdi qoydı qorlamağan
 Qulpirğan qızıl sıray tüsimdi aldı
 Awzımdı opraytıp tisimdi aldı
 Bosatıp buwınımnıñ şegelerin
 Sıñdırıp tula boydan küşimdi aldı

Sakalım demir kürek bor'a bulanmış,
Seyrek saçım zorla kalmış.
Ağza beyaz yapağı yapıştırmış gibi,
Neyimi koydu rezil etmemiş.
Tenimin kızıl rengini aldı
Ağzımda parlayan dişimi aldı
Eklemlerim çivisi tutmaz oldu
Çökertip, bedenimdeki gücümü aldı.

Bu şiiri Jambıl'ın ne hakkında söylediğini Ebdilde Tacibayev şöyle anlatıyor: "Bir gün büyük bir aynanın önünde durup kendi yüzünü seyreden Jambıl, yanına yaklaşan ve ne yaptığım şaşkınlıkla izleyen Leonid Sabolev'e, yanındaki ,Muhtar Ewezov ve Ebdilde Tacibayev'e mizahla karışık bir şiir söyler".Başka bir örnek:

Bul Jambıl körgeñ burın talay taran,
Kez boldı endi oğan altın zaman,
Keñ jatqan baytaq ulan şeciremin,
Tarihüñ dombırasın qolma alğan.

*Bu Jambıl zamanında çok şey gördü,
Ona oldu şimdi, altın zaman,
Sonsuza uzanan büyük şecireyim,
Tarihin dombırasını eline alan.*

Jambıl' dñ ardaq talip bulbul sözi,
Gawharday nurın tögip eki közi,
Toqşanda qayıp alam jıyırma bestı
Jasarıp qart babannñ turğan kezi.

*Jambıl 'ın değerlenen bülbül sözü
Cevher gibi nur döktü iki gözü,
Doksandan yirmi beş yaşa geçip,
İhtiyar babanın gençleştiği zamandır.*

Jambıl'ın bu şiirini (Sonra şairin "Qayıp Kelgen Jastıq/ Geri Dönen Gençlik" adlı kitabında yayımlandı) bir mecliste konuşma sırası kendisine geldiğinde söylediğini Qasım Amanjolov şöyle anlatır: "O mecliste, her birimiz kendi şiirimizi okuduk. Bazılarımız şarkı söyledi. Şiir ve şarkı ile uğraşmayanlarımız da neşeli sözler söyledi". Qasım Amanjolov devamla "Söz deryasına girdikçe halk şairleri ve gençler birbirimizle kaynaştık. Şiir, öykü gittikçe uzadı. Jambıl'ın yüzü sanki daha da güzelleşti. 90 yaşındaki ihtiyar, karşımızda 25 yaşında bir genç oluverdi. Jambıl her konuşmasında 'keşke sizin yaşıtınız olsaydım' diyordu". "O ne demek Jambıl , bazı gençlerden siz daha gençsiniz" dedi içimizden bir arkadaş. Jambıl bu sözü söyleyen delikanlıya dikkatle baktı ve dombırasını eline aldı, sessizce bekledik. Jambıl'ın sırlarını kendisinde toplayan gövdesinden bir ses çıktı ve söylemeye başladı Jambıl'ın "hayatının şiiri" adlı şiirinden:

Eske alsam ertegidey erteni ötken,
Talay jan cüreginin jırın tökken
Eñirep en daladan baqıt izdep,
Taba almay, ańsap Asan qayğı da ötken.
Qulanday qaqtan bezgen Qorkıt qañgıp,
Kezdespey körden basqa ol da ketken.

*Düşünsem masal gibi geçip giden,
Nice can yüreğinin şiirini döken
Ağlayıp engin çölde iz süren,*

*Bulamadan, Asan Kayğı da geçti.
Ceylan gibi ürkip ölümden kaçan
Korkut Kurtulamadı mezardan o da gitti.*

diye başlayan şiiri de 11 heceli ölçüyle yazılmıştır. Muhammedcan Qarataev, Jambıl'ın, Tiflis'te Şota Rustaveliy'in "Kaplan Derisini Örtünen Cesur" adlı destanının 750. yıldönümü için yapılan Gürcistan Yazarlar Birliği Meclisi'nde bu şiiri nasıl bir ilhamla söylediğinden şöyle bahseder: "Şair dombırasını eline aldığı zaman salonun içi sessiz kaldı. Önce kanatlarını uçmaya hazırlayan şahin gibi biraz durdu. Sonra iki omzunu silkerek dombırasını çalmaya başladı. Sözsüz sesini uzatıp yağmur gibi söz boşalttı. Baktığımda Jambıl'ın yüzünün kızardığını, alnından ter döktüğünü gördüm. Şairin parmaklarıyla birlikte gövdesi de oynuyordu ve şiir seli gittikçe çoğalıyordu. İhtiyar şairin bir çok şiir söylediğini gördüm fakat böyle ilhamla, böyle sevinerek şiir söylediğini ilk defa görüyorum. Şiirlerindeki yoğun düşünceler, benzetme ve karakterlerin çokluğu sadece başkalarını değil bizi de şaşırttı. Bir ara salonda oturan Kenen ve Tayır'a gözüm kaydı. İkisinin de gözlerinde yaş vardı." Muhammedjan Qarataev tren yolculuğunda Gürcistan, Kafkas Dağları, Şota Rustaveliy hakkında Jambıl'a fikir vermek için Tayır'la birlikte bir çok öykü anlattığını söylüyor: "Fakat ihtiyar şair, yarınki mecliste söyler misiniz? şeklinde yaptığımız teklifi kabul etmemiş gibi görüldüğünden gerçekten söylemezse diye heyecanlandık" diye anlatıyor.

Bu sözleri Jambıl, ertesini gün şiirinde söylemek için düşünerek yürüse de o an için buna hazır değildi. Ancak şair mecliste toplumun önüne çıktığında, gövdesinde toplanan düşünceleri, duyguları, güzel sözleri önündeki engeli yıkıp yolunu açan şelale gibi söyledi. Anında çıkan şiirin nasıl olduğunu, irticalen söyleyen şairin ustalığının dinleyenler hayranlıkla izledi. Jambıl'ın ustalığının sırrını anlamak için şairlik sanatına gönül vermenin gerekli olduğu bir gerçektir.

Jambıl'ın ilham geldiği zaman şiiri nasıl söylediğini Ebdilde Tajibaev'in sözlerinde açıkça görebiliriz:

Au, men Jambılın, Jambılın,
Qara joldaw dangılın.
Jastayımnan jin buıp,
Ölen kuwdım qañğırdım./
Şapqam jerdı şan kıldım.

Aytısqandı tan qıldım
Tındawşımıd qandırdım

*Ey ben Jambıl 'ım Jambıl 'ım
Kara yol gibi sonsuzum.
Gençliğimde mecnun olup
Şiir yoluna düşmüşüm
Geçtiğim yollarda başarılı oldum.
Atıştığımı şaşırıttım
Dinleyenini sevindirdim*

diyen Jambıl, dombrasını eline alıp "Ey" diye başlayarak "önce kendisini övdü" diyor, Ebdilde Tejibayev. Jambıl, dinleyenlere kendisinden ne hakkında söylemesini istediklerini sordu. ve Muhtar ile Sabit'in "zaman" hakkında söyleyin" önerisini kabul etti ve çok geçmeden şiiri söylemeye başladı. "Gençliğinde çok iyi koşan bir ata bindiğini, kızlardan en güzelini sevdiğini de gizlemedi. Onun sözlerini gülerak dinledik," diyor Ebdilde ve devam ediyor."Sonra yavaş yavaş Muhtar ile Sabit'in söylediği konuya başladı. "Söylemeye devam edersen söyleyeceklerim tükenmez" dedi. Zamanlar hakkında söyledi, Kırım'ın kırk cesurundan haberi olduğunu belirtti. "Köroğlu'nun hangi bölümünü söyle, diyorsunuz?" diye sordu. Ondan sonra Suranşı ve Sawrıqtar hakkında iki gün söyleyebileceğini belirtti. Jambıl burada destan söyleyen gerçek aşkın karakterini bir kez daha açıkça tanıtmış oldu. Hangi destanı söyleyeyim diye dinleyicilere seçme hakkını vermesi bunun bir örneğidir. Şair, önceden iyi bildiği destanı, söylemesi halinde ezberlemiş olduğu şiirin mısralarını, yineleyecektir. Hafızası çok güçlü olan şair, geleneksel destanın kelimelerini her söyleyişinde değiştirmeye gayret etmez. Önceki söylediği kelime şeklini saklar. Ama bu defa Jambıl, kendi bildiği destanlardan birini söylemeyip, dönemiyle ilgili uzun tolğaw şiirini, gönülden ilhamla söyledi. Ebdilde Tejibayev, "Jambıl, yeni bir ritimle başladığı tolğaw'ı durmadan söyledi" der. Örnek verdiği şiirlerden büyük şairi hemen tanıyabiliriz.

Toqsanğa kelgen jasım bar,
Köpti körgen basım bar.
Aman jetik bul küнге,
Oydı-qırdı aralap,
Aq esekti sabalap
Serik boldı ömirge...

Qazaq qazaq bolğalı,
Kördik qoy talay Handardı.
Ötkizdik qoy biz bastan
Azaptı, awır zañdardı.
Qoqant bilep bir kezde
Öristegi maldı aldı,
Qonıstağı jandı aldı.
Sol bir ötken zamannan
Arman bolar ne qaldı...

*Doksana gelmiş yaşım var
Çok şey görmüş başım var
Sağlam geldik bu güne,
Her yeri dolaşıp
Ak eşeği güdüp
Yoldaş oldu ömüre...*

*Kazak Kazak olalı,
Gördük çok çeşit Hanları.
Biz başımızdan geçirdik
Azabı, ağır şartları.
Kokant 'a tabi oldu bir zaman
Yayladaki malı aldı,
Topraktaki canı aldı.
Böyle geçen bir zamandan
Özlenecek ne kaldı...*

Bu tolğaw şiirini 'bir saatten fazla durmadan söyleyen' Jambıl'ın dinleyenleri mutlu ettiğini söyleyen Ebdilde Tejibayev, Muhtar Evvezov'un şu sözlerini aktarıyor:

"-İşte!" dedi Muhan (Muhtar), Seben'e (Sabit) bakarak iki elini açıp; "doğaçlamanın zirvesi budur! Destanda önceden kullanılan karakterleri nasıl kullanıyor! Duraklamadan, kendisinin yüce fikirli harika şiirini anında söylediği zaman halkın zenginliği ona altın gibi dökülüp onu ışılatmıyor mu?" Muhtar Evvezov'un, ulu şairin anında söylenen tolğaw şiirinde, destanlarda karşılaşılan güzel söz örneklerini kullandığına dikkat çekmesinde de bir ustalık, uzmanlık vardır. İrticalen şiir söyleme sanatı, anında şiir söylemenin kolaylığıyla, halk şiirinin kelime hazinesini, güzel söz örneklerini bol bol kullanmakla güzellik kazanır; halkın uçsuz bucaksız söz sanatını kendisine kaynak olarak alır... Bizim, Jambıl'ı milyon satırlı şiiri hafızasında tutabilen şair diye övmemizde bir gerçek vardır. Onun bildiği ve söylediği destanlarının yazılı olanından daha fazlası da yazılı değildir.

Jambıl'ın "Suranşı" destanını ilhamla söylediğine şahit olan Dihan Ebilev şöyle diyor; "Jekēñ (Jambıl) dombırayı fazla çalmıyordu, yaşlı parmaklarıyla iki teli çalarak:

Aq dombıra qolğa alıp,
Ay men ayta tolğanıp,
Özen quyğan teñizdey,
Jırdñ seli tasqındap,
Aq semserdey jaltıldap,
Şağılıstan kün salıp.../

*Ak dombırayı ele alıp,
Aylarca, haftalarca coşup
Kabarıp, nehiri bulan deniz gibi
Şiinin seli taşıp,
Ak kalkan gibi parlayıp,
Yanıyor, ışık saçıp...*

diye söylemeye başladığında beyaz gövdesinin tozunu şiir rüzgarıyla silkelemiş gibi oturdu. Dihan Ebilev, Jambıl'ın şairlik ilhamının yüceliğini gördüğü zaman şaşırıldığını gizlemiyor; "Harmanda gördüğüm zaman çok yaşlanmış bu ihtiyarın böyle şiir söyleyebileceğini zannetmiyordum" der. Şimdi ise bu düşüncesinden vazgeçtiğini ve Jambıl'ın şairlik yeteneğinin, gücünün hala var olduğunu sevinerek söyler: "Kaynağından çıkıp akan su giderek nehir halini alıyor ve uzağa doğru gidiyor. Kulağım sözünde, gözüm kendisinde, dikkatle dinliyorum. İçten söylüyor, şiire ara veriyor, tekrar sazı eline aldığı beyaz yüzüne bir kızılık geliyor." Söylenen sözlerden ve ünlü şairlerin Jambıl'ın şiir söylemesi sırasında nasıl bir hali yaşadığını gözlemleyerek onun hakkında verdikleri bilgilerden neyi anlıyoruz. Öncelikle ulu aşık, şiiri oturarak, ilgisizce söylemiyor. Güçlü bir duyguya kapılarak, derin düşünceye dalarak, kanatlandığı zaman şiirin zenginliğini döktüğünü görüyoruz. İşte bu gerçek şairlik ilhamının vazgeçilmez bir özelliğidir. Aynı zamanda da doğaçlama şiir söylemenin bir şartıdır. İrticalf uzmanlık seviyesi her şairin yeteneğine, zekasına ve keskin fikrine bağlıdır.

Tabii, irticalen şiir söyleyen şair de bazen şiiri anında söyler, bazen de hafızasında olanı, ezberinde şekillenen mısraları sırasına göre söyleyebilir. Her şekilde şiirle düşünüp, şiirle söyler. Gerçek şair için bu alışkanlık haline gelmiştir.

Söyleyeceği fikrin mantığa uygunluğunu bulduğu an, şiire ait sözün ritmi, şekli, ölçüsü ve uygunluğu güzelleşir. Gerçek şaire, fikrini şiirle söylemek, basit bir nesirle söylemekten daha kolay gelir; Böylece söylediği şiir daha güzel, daha etkili olur. 'Şair öncelikle söyleyeceğini basit nesir olarak açıklar ancak ondan sonra şiire döker' diye düşünmek hatalı olur.

Onun, düşünmesiyle söylemesi aynı anda olur ve birbirinden ayrılmaz bir bütünlük gösterir. Bunu bilhassa şiiri anında söyleyen şair hakkında konuştuğumuzda dikkate almamız gerekir. Şiir sözünün ritmi müziğe benzer ve çoğunlukla aynı şekilde söylenir. Nitekim söylenecek sözün dinleyiciye etkisinin fazla olmasına ayrıca dikkat edilir.

Aqın Jambıl men bolıp/
Ösken em ören keñ bolıp.
Èñşi degen at bolmas
Ewzi köñil juwatpay,
Alatawdan arındap,
Aqqan suwday qulatpay,
Qıbrışığın köñildiñ,
Qıtlığın tawıp suratpay,
Dosım bolsa küldirip,
Süsindirip jubatpay,
Jawın bolsa buldirip,
Dombırañ- beren, söziñ- on
Del tiygizip suwlatpay

Şair Jambıl benim,

*Şiir deryasında büyüdüm.
Şarkıcı, şarkıcı olmaz
Gönülden ilham gelmeyince,
Aladağdan güçlenip,
Akarsu gibi dökülmeden
Gönlün coşkusu,
Arzusunu bulup, sormadan,
Dostum olsa güldürüp,
Sevindirip, destekleyip,
Düşmanım olsa dağıtıp
Dombıram kılıç, sözüm ok
Hedefi tam vurur, incitmeden.*

diye ulu âşık boşuna söylememiştir. Ulu Jambıl'ın sanatkar şahsiyeti, ilhamı, toplumdaki amacı hakkındaki düşüncelerimizi bu şiirle bitirmeyi uygun buluyoruz.

JAMBIL JABAEV (Hayatı ve Sanatı)

Jambıl Jabavev (1846-22.06.1945, Almatı) Kazak halk şiirinin büyük ustalarından biridir. Jambıl ilindeki Jambıl dağının eteğinde göçebe olan Ekey boyuna mensup fakir bir ailenin çocuğudur. Küçüklüğündeki olumsuz şartlardan dolayı okuyamayan bu zeki çocuk, okuryazarlığı olmasa da çok şeyi gözüyle görüp gönlüne dokumuştur. Jambıl, bir yandan önce Kokan Hanlığı sonra Çarlık Rusyasının baskıcı politikası, diğer yandan da yerli yönetici zümrenin baskısı sonucunda halkın çektiği zorlukları bizzat yaşamış ve derinden hissetmiştir. Bu şekilde iki tür baskı altında kalan halkın hayatındaki adaletsizlikleri ve problemleri erken yaşta ve yoğun olarak yaşamıştır. O, uzun ömründe çeşitli yerleri gezip, şairlerle atışmalara katılıp şarkı, *terme**, *jır*** söyledi. Onun şairlik şöhreti geçen asır bütün *Jetisuw**** ile Kırgız ülkesine yayılmıştır. On beş yaşından itibaren şairlik sanatı içinde bulunan Jambıl, uzun yıllar boyunca doğup yaşadığı yerleri şarkı, şiir ve jırları ile yaşatmıştır. Köyler arasında yapılan atışmalara katılarak atışma sanatını geliştirmiştir. Jetisuw'un en başarılı atışmacılarından biri olan Süyin-bay'dan eğitim ve destek alıp şarkı şiir ve halk jırlarının icra edilmesi gereken önemli birer sanat olduklarını öğrendi. Jambıl'ın atışmalarından sadece Aykümis, Baqtıbay, Sarı, Sarıbas, Dosma-ğanbet Şaşuwbay Qulanayaq ve Qulmanbet'le olan atışmaları saklanmış ve çeşitli kitaplarda yayımlanmıştır. Geçen asrın seksenli yıllarında atışmada ünlü olan Qulmanbeti yendikten sonra Jambıl, kendi ülkesinin en ünlü atışmacısı oldu. Onun sanatında, halkla ilgili motiflere ilk atışmalarından itibaren sıkça rastlanmaktadır. Qulmanbet, kendi boyuna mensup olan zenginleri ve beyleri överken Jambıl, vatanını koruyan erleri övmüştür. Bu durum Jambıl'ın şairlik sanatında yolunu kaybetmemesini sağlamıştır. Şairin şiir sanatını öğrendiği okul, halkın uçsuz bucaksız olan sözlü edebiyatıdır. O, şiirlerini, günlük hayat hikayelerini, aşk hikayelerinin estetiğini kahramanlık destanlarını inceleyip kendi müziğini de katarak söylemiştir. Kardeş Kırgız halkının "Manas" destanını kendince yorumlayıp farklı bir şekilde ortaya koymuştur.

Jambıl Kırgız'ın Balıq, Tımbek, Qalığul, Naymanbay, Qatağan, Arıstahbek Sağımbek gibi manasçı şairlerin sanatını inceledi. Bununla birlikte O, doğu edebiyatının en önemli örneklerinden haberdardı. Mesela Orta Asya halklarının or-

Prof. Dr. Şakir İBRAYEV

Kazakistan Bilimler Ak. Edebiyat Sanat Ens. Bşk.

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Mine BAYKAL-Banu MUKYAEVA

tak mirası olan Koroğlu Destanı onun severek söylediği destanlardan biridir. "Bin bir Gece" ve "Şehname"den etkilenen çeşitli edebi hikaye ve destanları Jambıl, hafızasında saklayabilmiştir. Bütün bunlar, onun şairlik sanatının gelişmesini ve olgunlaşmasını sağlamıştır. Halk arasında Jambıl, atışma sanatının büyük ustası olarak tanındı. Gençliğinde, Maylıqoja, Mayköt, Qullnşaq gibi büyük şairleri öğrenerek, bıkmadan şarkı ve şiir toplayan şair yalnız Jetisuw değil, Krataw ve Sır boylarına da gidip bir çok sanatçılarla görüşüp dost olmuştur. O, şiir söylemenin yanında *küy***** de çalmıştır. Şairin *Ekim Devrimi****** dönemine kadarki atışmaları ile şarkılarının çoğu yazıya geçirilmediğinden dolayı unutulmuş, halkın arasında varlığını devam ettirebilmiş olanların sadece bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Jambıl'ın şiirlerinden, onun gençliğinden beri açık sözlü, gerçekçi ve akıcı bir dile sahip olan büyük bir şair olduğunu anlıyoruz. Jambıl'ın şiirlerinde yersiz kullanılmış kelimeler yoktur. Şairin "Küdey Küyi" (Fakirin Hali) adlı şiirinde, açlık yüzünden dilenci olan fakir çocukların halini anlatır. "Şalabay'a" adlı şiirinde ise iki yüzlü yöneticinin kötü niyetini ortaya koyar. Şairin hangi şiirini incelersek onun sosyal hayattaki karışıklıkları, eşitsizlikleri önceden ortaya koyduğunu görürüz. "Şağım" (Yakınma), "Èkeme" (Babama), "Jılqış" (Seyis), "Şébdenge" (Şèbden'e), "Set Saylanarda" (Set Tayin Edildiğinde), "Östepkede" (Sergi'de), Patşa Èmiri Tarıldı" (Çar Emiri Darıldı), "Zildi Buynq" (Sert Emir) gibi şiirlerinde hayatın çeşitli gerçeklerini çoğunlukla hiciv türünü kullanarak yeriyor.

Jambıl ihtiyarlığında bile verimli çalışmıştır. Onun şöreti, 1936 yılında "Tuwğan Elim" (Doğduğum Memleket) adlı şiiri yayımlandıktan sonra daha da yayılmıştır. "Tuwğan Elim'in" Rusça tercümesinin "Pravda" gazetesinde yayınlanması onun ününe ün katmıştır.

O, dünyada olup biten önemli tarihi ve kültürel olaylara, şiirleriyle katılıp yeni gerçekleri ortaya koymuştur. 1936-1945 yılları arasında yayınladığı şiirleri on üç bin mısrayı aşmaktadır. Yaşı doksana gelmiş bir şairin bu kadar çok şiiri söyleyebilmesi az rastlanan bir olaydır. Onun bir çok şiirleri ikinci dünya savaşındaki kahramanlıkları anlatır.

Jambıl, sözlü edebiyatın çeşitli türlerini kullanarak döneminin kahramanlarını anlatmıştır.

Başarıyı ve zaferi güzel bir üslupla övmüştür. İki asrın tanığı olan bilgili şairin sözlerine halk büyük değer vermiştir. O, geçmişle yaşadığı dönemi karşılaştırıp yeni olanın güzelliğini ortaya koydu. Jambıl, önceden halk kahramanlarını övmek için kullanılan edebi sanat geleneğini yeniden kullanmıştır.

Eski edebiyattaki "Tulpar" (Küheylan), "Sunqar" (Şahin), "Ğarış" (Dünya), "Aristan" (Arslan) gibi tasvir edici kelimeleri yeni bir şekilde ustaca kullanmıştır. Şairin bir özelliği de eski dönem geleneğine yeni sanatlar ekleyerek söylemesidir. Bu durum onun ünlü "Tuwğan Elim" adlı eserinde açıkça görülmektedir. Şair, Kazak edebiyatında önceden var olan "Arnaw"***** şiir türünü yeni muhteva ile zenginleştirip geliştirmiştir. Onun şairlik şöhretini artıran "Arnaw" türünde söylediği bir çok şiiri vardır ["Belsen-dilerge" (Yöneticilere), "Qazaqstan Toyına" (Kazakistan törenine), "Ordep Alğanda" (Madalya Aldığında), "Ğasem Lahuwtiyge" (Ğasem Lahuwtiy'e), "Puwşkinge" (Puşkine), "Balalarğa" (Çocuklara), "Qızıl Èskerge (Kızıl Askere), İspandık Tuwısqandarğa" (İspanyol Kardeşlere), "Amankeldi Toyına" (Amankeldi Törenine), "Kavkazğa" (Kafkasya'ya), "Tımq Donnıñ Uldarına" (Sakin Don'un Oğullarına), "Leningradtk Örenderim" (Leningratlı Evlatlarım), "Moskovağa" (Moskova'ya), "Voronej Batırlarına" (Voronej Kahramanlarına).gibi] O, zamanının çeşitli gerçeklerini şiirlerinde konu olarak almıştır. Bunun yanında şiirlerinde, eski edebiyat geleneğinin etkilerine rastlanmaktadır. Şiirlerinde eski ve yeni geleneğin bir arada bulunması düşünce ve duygularına bir incelik, bir zenginlik katmıştır. Şair şiirlerinde, halk şiiri geleneğinin benzetmelerini büyük bir ustalıklı kullanmıştır.

Hayat tecrübesi fazla olan Jambıl, halk şiiri geleneğinin, zenginliğini keşfetti. Şair, halkının dardını, hüznünü anlayıp onu şiirinde temel taşı yaptı ve yeni, zengin unsurlarla tasvir etti. Jambıl Moskova'da ve Kafkasya'da yapılan Şota Ruwstavel'i anma törenlerinde bulundu ve buralarda ünlü insanlarla tanışma fırsatı buldu. Böylece devrim sonrasında halkının yeni hayat gerçeklerini öğrenme imkanı buldu.

Jambıl'ın dünya görüşünü etkileyen bu değişiklikler onun şiirine de yansdı. O zamana kadar sadece kendi boyu ve çevresini gözlemleyen şair, artık kendi ülkesinde ve bütün dünyada meydana

gelen olaylarla ilgilenmeye başlamıştır. Hümanizmi ve halkların dostluğunu şiirlerinde konu olarak aldı. Ömrünün son on yılında şairlik yeteneği daha da güçlenen şair, ülkesindeki önemli siyasi ve sosyal olaylar hakkında şiirler söylemiştir.

Yaşlı şair, ikinci dünya savaşı yıllarında, Sovyet insanının savaştaki kahramanlığını ve günlük hayatını şiirlerine konu alarak sanatını halk için yaptığını gösterdi. Şairin bu tür şiirleri halkı yeni zaferlere taşıdı. Onun "Leningradlık Örederim" adlı şiiri düşmana karşı savaşanlara güç ve destek verdi. Böylece O, şiiri yüceltme görevini yerine getirmiş oldu.

Onun "Ötegen Batır", "Suranşı Batır" gibi destanları Kazak şiir tarihinde önemli bir yere sahiptir. Ötegen Batır destanı önceden söylenmiş olan efsanelere dayanılarak yeniden yaratılmıştır. Burada, halkın mutluluğu için kendini tehlikeye atan, halkı için özgür ve uygun mekan arayan Ötege'nin karakteri tasvir edilir. Suranşı Batır'da ise halkın bağımsızlığını savunan, özgürlük ve namusu her şeyden üstün tutan kahramanın mücadelesi övülür. Bu eserlerin dünyayı tanımada ve insan eğitiminde önemi büyüktür.

Jambıl kendinden sonraya ölmez, unutulmaz eserler bıraktı. Onun eserleri kırktan fazla dile çevrilmiştir. Rus diline çevirmek için P. Kuwznetsov, K. Altayski, M. Tarlovski, M. İyakovski, N.Selvinski, A. Adalis, A Bragin, gibi şairler çok çaba göstermişleridir.

Jambıl, Kazak şiirinin adını bütün dünyaya duyurdu. 1938 yılında, Jambıl'ın şiir sanatındaki 75. yılı kutlamalarında ona dünyanın çeşitli yerlerinden kutlama mesajları geldi. Fransa'nın büyük Romen Rolland'ı Jambıl'ı: "Yeni insanlığın büyük akını" olarak gösterdi. Martin Andersen Nekse, Katarina Suwsanna Prıçard, Mihail Şolohov gibi büyük ustalar Jambıl için övgü dolu sözler söylediler. Kazak şairleri arasında Jamlıl'a şiirler ithaf etmeyen veya onun hakkında güzel sözler söylemeyen şair yoktur. M.Évezov: "Heyecan ve coşku dolu olan bu şair şahine benzer; her şeyi görür, her hareketi farkedir, sonunda da avını yakalar. Zeten iyi bir şairde de bu nitelikler bulunmalıdır." der, ("Jır Alıbı" (Jır Ustası), A., 1971). Şair Ğ. Müsirenov, Jambılın şiirlerini kazanılan devrimin marşı olarak nitelendirdi. Tercüman Mark Tarlovskiy Jambıl'ı, "söz ustası, şiir sanatının göçebe akademisyeni" olarak gösterdi.

Jamlıl'ın şiirleri, XX. yüzyılda yaşayan halk şairlerinin şiir sanatında etkisini göstermiştir. Bu sıralarda Kenen Ézirbaev, Nartay Bekejanov, Doskey Elimbaev, Sayadıl Kerimbekov, Ormbay Taymanov, Ümbeteli Kèribaev gibi şairler etkili olmuşlardır. Jambılın şiirlerini yazıya döken Q. Ebdıqadrov, T. Jarokov, Ğ. Ormanob, E. Tèjibaev, Q. Toğızaqov gibi şairlerin çalışmaları dikkate değerdir.

Jambıl, şiir sanatına verdiği hizmetlerden dolayı devlet tarafından, Lenin madalyası , Enbek Qızıl Tuw madalyası (Emeğin Kızıl Bayrağı), "Qurmet Belgisi" (Hürmet Belgesi) ile ödüllendirilmiştir. 1941 yılında SSCB devlet ödülünü almıştır. Jambıl, seçilen birinci Kazak SSC Büyük Meclisinin vekili olmuştur. "Jambıl" adı, bir il, bir kaç ilçe bazı kurum ve kuruluşlar ile cadde ve sokaklara verilmiştir. Jambıl'ın şiirleri hakkında ülkemizde ve bazı dış ülkelerde çok sayıda makale, inceleme ve tezler bulunmaktadır. Onun 125. sanat yıl dönümünde (1972 Haziran), ülkemizde büyük törenler yapılmış, bu törenlere, Bulgaristan,Macaristan, Küba, Polonya, Hindistan, Kenya, Almanya, Çekoslovakya, Bangladeş gibi çeşitli ülkeler ve Sovyet Cumhuriyetlerinden temsilciler katılmıştır.

Eserleri

Jambılın ölenderi, A., 1937; Bolat Tondı batırlar,A.,1941; Tandamaldı ölenderi, A., 1946;Şığarmalarjıynağa, 3 tomdıq, 1-3-T., A., 1955; (Şığarmalar), A., 1957; Tandamaldı, A., 1971; Pesniy iy poezmı, M., 1938; Sobraniye soçineniy, A.-A., 1946; İzbranno, M., 1949; Stihiy,Taş., 1953; İzbrannı proyzvedeniya, A.-A., 1972.

Jambıl'la ilgili yapılan çalışmalar: Begelin C, Tèjibaev E., Ritman-Fetizov M., Jambıl. Ömirbayanı tuwralı oçerk, A., 1946; Kenjabaev B., Jambıl Jabaev - Qazaq halqımın ulı aqmı, A., 1955; Süyınşeliyev H., Jambıl Jabaev-Qazaq halqımın ulı aqını, A., 1955; Ismayılov E., Aqmdar, A., 1956; Qazaq èdebiyetiniñ tarihi, 1-tom, 2-kitap, A., 1964; Jır alıbı. Jambıl jaylı ectelikter, A., 1971; Tèjibaev E., Nurmağanbetova O., Ulı Jırşı, A., 1972; Fetiysov M.,Djambul Djabaev, M., 1953; Zeliskiy K., Djambul, M., 1946;Tvorçestvo Djambula. Statiy, zametkiy, materiyalı, otv. red. N. Smirnova, A.-A.. 1956; Karataev M., Rohdenni Oktyabrem, A.-A., 1958; Oçerk İstoriy kazakskoy sobetskoy literaturi, M., 1960.

AÇIKLAMALAR

- * Terme: Atasözlerini dombıra ile söyleme.
- ** Jır: Destandan kısa olan bir nazım türü.
- *** Jetisuw: Almatı, Jambıl. Taldıqrgan illerini kapsayan bölgenin adı.

- **** Küy: Sözsüz müzik
- ***** Ekim devrimi: 1917 devrimi
- ***** Arnaw: Birisine sunulan manzum eser.

«TIP OYUNU" VE BİR ALTAY MASALI

Altay Türkçesinde masal karşılığı olarak "çörçök" kelimesi kullanılır. Masal anlatıcıları ise daha çok kadınlar olmakla birlikte "kayçı" adı verilen destan anlatıcılarının da masal anlattığı bilinmektedir; Kayçı A. G. Galkin ve N. K. Yalator bunlardandır. Altay masalları 2-20 sayfa uzunluğunda ve nesir halindedir. Bununla birlikte masallar içinde söylenen kojonlar şekline uygun olarak nazımdırlar. Ayrıca bazı durumlarda kahramanların konuşmaları da nazım şeklinde verilebilir. Bu şekilde verilen konuşmalar daha çok sözlü geleneğin kalıplaşmış ifadeleri olarak dikkat çeker. Aynı ifadelere Altay destanlarında da rastlamak mümkündür. Meselâ; "Alakan la Onın Uludan" adlı masalda yaşlı kadın oğluna şöyle seslenir:

T'eti suuniñ ol t'anında,
T' eti tuuniñ arı t'anında
Toolop bolbos mal azırgan,
Toozi t'ok t'on başkargan
Teke bay t'urtap t'at (YALATOV,1993:5).

*Yedi suyun o yanında,
Yedi dağın öte yanında
Sayılamayacak (kadar) mal besleyen,
Sayısız halk yöneten
Teke bay yaşıyor.*

Altay masalları genellikle "Ozo ozo öylör tušta..." (Çok evvelki zamanlarda...), "Ozogi çakta..." (eski çağda), "Mınañ ozo..."(Bundan önce...), "Köp köp t'ıldar mınañ ozo..."(Bundan çok çok yıllar önce), "Mınañ ozo çakta..." (Bundan evvelki çağda...), "Ozodo..." (eskiden...), "Mınañ ozo, ozogi çakta..." (Bundan önce, eski çağda...)* gibi giriş cümlelerinden herhangi birisiyle başlar. Daha sonra masal anlatıcısı "bizim Altay'da" diyerek, masalın coğrafyasını belirtir. Bunun sonunda da kahramanın Altay'da yaşadığı yeri tasvir eder. Bir çok Altay destanının girişi aynı şekildedir. Bunun en önemli sebebi kayçıların sözlü edebiyatın diğer türlerini de çok iyi bilmesi ve kay-çörçök (destan)lerin ifade gücünün masallara tesiridir.

Bazı Altay masallarının giriş sözleri Anadolu masallarıyla da benzerlik gösterir. Meselâ; "Sınaru" adlı Altay masalı şöyle başlar: "Eski çağlarda şimdiki yaşlılar annelerinden doğmamışken, kayın ağaçları küçük fidanlar iken, tek ata binen, yalnızca iki ineği sağan, yalnızca iki keçi-

ibrahim DİLEK

Gazi Ü. Fen- Edebiyat Fak.
Araştırma Gör.

leri olan yaşlı karı-koca yaşıyormuş..." (ULAGAŞEV, 1986:293)

Altay masallarının sonunda masalı mutlu sonla bitiren anlatıcı " ...Maldu-aştu, t'alçılarlu, bayıp, t'ırgap t'urtay berdiler." (...mal-mülk içinde, hizmetkârlı, zengin, eğlenceli bir hayat sürdürdüler.) veya "...anan an onço karındaştar, t'aman-daşpay, kıya körüşpey, sayrap-t'ırgap t'ada berdiler." (...ondan sonra kardeşler, birbirlerine kin gütmeyip, kötülük etmeyerek rahat yaşadılar." ... veya bunlara benzer cümlelerle masalı bitirir.

Bugün hâlâ çok canlı bir biçimde anlatılmaya devam eden Altay masallarını S. Surazakov şu şekilde tasnif etmiştir (SURAZAKOV, 1975: 114-136):

1. Hayvanlarla ilgili masallar
2. Korkunç yaratıklarla mücadeleleri anlatan masallar
3. Büyülü masallar
4. Sosyal konulu masallar
5. Çocuk masalları

Altay masalları hakkında bu umumi bilgileri verdikten sonra ülkemizde oynanan "tıp oyunu" ve bu oyun motifi üzerine kurulu "İnstu" (ULAGAŞEV: 310-315) adlı Altay masalı bahsine geçebiliriz.

Bilindiği üzere ülkemizin muhtelif yerlerinde oynanan tıp oyunu; seçilen bir ebenin diğer oyun üyelerine "tıp" demesiyle başlar. Bu andan itibaren ebe hariç diğer oyuncuların hareket etmesi, gülmesi, konuşması ... yasaklanır. Bu arada ebe, hareketsiz kalan oyunculara oyun dışı işler yaptırmak için bazı uğraşlar verir. Hareket eden veya yapılması yasak işleri yapan oyunculardan bir giysisini çıkarmak, para vermek, taklit yapmak ... gibi cezaları yerine getirmesi istenir. Bu oyun Altay Türkleri arasında da çok yaygın olmamakla birlikte oynanmaktadır.

Aşağıda Türkiye Türkçesi ile verdiğimiz, "tıp oyunu" üzerine kurulu Altay masalı, Türk Kültürünün yaşamaya devam ettiği en uzak coğrafyalarda, ayrıntılarda dahi bir bütünlük gösterdiğini yansıtmaları bakımından önemlidir.

İristu

Sümer dağının güneş değen tarafında, süt gölünün kıyısında bir oğulcuk yaşıyormuş. Onun boyu kısacıkmuş, otların içine girdiğinde oğulcuğun tepesi görünmezmiş. İki sincabın derisinden yapılan güzel bir börk, karacanın tek ayağının de-

risinden yapılmış büyük, rahat pabuçlar giyermiş. Yüzü yusuvarlak, gözleri yıldız gibiymiş. Hiç bir zaman ağlamazmış.

Bir defasında süt gölünün ak-boro atına binen Ak-Kağan gelmiş. O çevresinden kulağa hoş gelen güzel sesler duymuş.

"Çiçekler nasıl oluyor da şarkı söyleyebiliyor?" diye, Ak-Kağan içinden düşünmüş. Atından inip, kamçısının sapıyla şakayık çiçeğinin başını araladığında, orada yuvarlak yüzlü oğulcuğu görmüş. Küçük oğulcuk bir kütüğe oturarak, kaval çalıp oynuyormuş.

- Senin adın ne çocuğum?

- Benim adım İristu.

- Senin annen, baban kim?

- Babam Sümer Dağı, annem süt gibi Ak- Göl.

- Sen bunu nereden biliyorsun?

- Dağ beni çileğiyle besliyor, göl ise suyuyla suluyor.

Çocuğun cevabı Ak-Kağan'ın hoşuna gitmiş.

- Sen benim çocuğum olmak ister misin İristu? Ben sana ipek elbise giydiririm, meyveyemişi yiyeceklerle beslerim, hızlı giden güzel atlara bindiririm.

İristu fazla direnmeden ak-boro atın terkesine binerek, Ak-Kağan'dan sıkıca tutunmuş. İki sarayı gözetleyerek yola çıkmışlar. Eve vardktan sonra kağanın davranışları başka olmuş. Çocuğa mal-davar baktırmaya başlamış, İristu kış gününün soğuşunda donup, bahar gününün yağmurunda ıslanarak gece, gündüz mal bakmış. Rüzgârın soğuşu içine işlemiş, pabuçları kurumaktan ayağına, elbisesi ise omuzlarına yapışmış. Gözlerinden yaş, ağzından kederli şarkılar dökülür olmuş. Fakat onun kederini hiç kimse bilmemiş. İristu bir defasında yeşil otların üzerinde uyuya kalmış. Düşünde ona, ak başlı, buruşuk yüzlü bir yaşlı adam gelerek:

- Sen oğulcuğum, kırdı yalnız başına yaşarken, gözünde yaş görünmüyor, ağzından kederli şarkılar çıkmıyordu. Şimdi uyuyup dururken niçin üzüntüyle inliyorsun?

- Benim ayaklarım su topladı, siğil doldu. Kollarımın gücü çıktı. Karnımda yiyecek yok. İneklerle beraber gece, gündüz dolaşmaktan gücüm kalmadı.

Yaşlı adam bastonunu okşayıp, sakalını sıvazladı. Gözünü kısarak konuşmuş.

- Sen oğulcuğum, inekleri yatırmak istersen, "Bıp" de, onlar yattıkları yerde donup kalır. Sonra

tekrar otlatmak istersen "tap- tajlañ!" de, inekler otlamaya başlar.

İristu başını kaldırıp,gözünü açmış, mavi gökyüzünde güneşten başka hiç bir şey yokmuş. Gözünü tekrar yummuş.

- Möö diye meleyen inekler her yere dağılmış.
- Bıp! diye, İristu bağırmış.

İneklerin hepsi durduğu yerde dona kalmış. Oğulcuğun üzüntüsü azalmış. Oyunu, eğlencesi artmış, ay kanatlı kuşlarla, altmış türlü çiçekle oynamaya başlamış. İnekler ise möölemeden de geviş getirmeden de yatar olmuş. Fakat İristu inekleri dondurup fazla otlatmadığı için hayvanlar zayıflamış. Bu durumu fark eden Ak-Kağan:

Tembel alçak, inekleri otlatmayı bilmiyorsun. Sen başka kişi misin? Ben bundan sonra sana kızlar gibi çegen pişirtiyim de gör.

İristu o günden sonra uykusuz kalarak, Ak-Kağan'ın altmış fıçı çegenini gece, gündüz pişirmiş. Oğulcuğun kollan güçsüzleşmiş. Ak-Kağan'ın hatunu gelinlerine rakı hazırlatıp, evine gelen zenginlere, kamlara ziyafet vermiş. Herkes akılları başlarından gidecek kadar sarhoş olmuş. Onlar eğlenip dururken İristu ise bir defa olsun rahat gün görmemiş.

- Bu ne biçim iş! diye sarhoş hatun bağırmış. Fıçıyla çegen böyle pişirilir mi? Keskin bıçakla başını keserim, uzun mızrakla yüreğini deşerim demiş.

Kağanın iki çocuğu varmış. Oğlu sekiz yaşına kadar konuşup, ayağa kalkıp yürüyememiş, yuvarlak değnek gibi yuvarlanmış. Yuvarlak yüzlü kötü yürüyüşlü imiş. Kız ise; kötü yaratılışlı sincap görünüşlü imiş. Kızdığıında şeytan gibi olurmuş. Bir defasında kızla kardeşi karacanın aşık kemiği için tartışmışlar. Oğul aşığı alıp, sıkıca tutunup oturmuş. Kız ise onu tırmalayıp duruyormuş. "Bıp" diye İristu bağırınca, kızın eli kardeşinin başına yapışıp kalmış.

Bunu gören anneleri iki çocuğunu kucaklayarak:

- Ne yaptınız, benim çocuklarım? Böyle iş keşke başka insanların başına gelseydi! Diye söylenip ağlamış.

- İristu "bıp!" diye, fısıldayınca, Kağanın hatunu çocuklarına yapıştırmış.

O vakit kapıdan Ak-Kağan giripte onları gördüğünde şaşırıp kalmış.

- Sizler sarhoş mu oldunuz, ne oldu? Diye, Ak-Kağan bağırarak sormuş, eşini dövmek için

elini kaldırmış. İristu "bıp!" diye söyleyince kağanın eli eşinin omzuna yapıştırmış.

İristu ise kavalını eline alarak çalmaya başlamış.

-Sen, bitli, kurtlu İristu! Seçkin kamları buraya çağır, diye kağan bağırarak söylemiş. İristu çabucak gidip bütün kamları toplamış. Onlar gelerek sürü içinden seçkin tayı çekerek almışlar. İçilen rakıları alacak matara, yenilen etleri koyacak yer bulunamamış. O kadar çok yenilip, içilmiş. Kamlar yemiş, içmiş. Fakat kağan ve ailesinin durumuna çare bulamamışlar. Bir yaşlı kam şöyle demiş:

-Yeryüzünde bütün kanılardan üstün Teltekpey adlı kam var. Bizim gücümüz yetmiyor. Bu işe çare bulsa o bulur.

Hemen sözleşip İristu'yu o kama göndermişler.

İristu, Teltekpey kama varmış. Ulu Teltekpey kam gök boğasına binip, dişlerini gıcırdatarak kağanın yerine ulaşmış.

-Böyle hastalığı iyileştiremezsem Altay'ı aşan adım, ünüm, şanımda nerede? Pipo ve tütün çekerek onları birbirlerinden ayırırım, diye Teltekpey yavaşça binitinden inip etrafı şöyle bir dolaşıp yeşil otlara oturmuş. Tütünü yakarken, İristu:

-Siz büyük insansınız, yeşil ota niçin oturuyorsunuz.? Onun yerine şu büyük sıcak taşta oturun.

Teltekpey biraz utanarak, yavaşça kalkıp, büyük taşta oturmuş.

İristu yavaşça "bıp!" demiş.

Teltekpey kam piposunun uzun sapından tutarak çekmiş. Diğerleri ise hiç nefes almadan dikkatlice onu izliyorlarmış. ikinci, üçüncü, dördüncü pipoyu da içmiş. Fakat kağan ve ailesinin durumunda bir değişme olmamış.

Teltekpey kam ayağa kalkmak isteyince oturduğu taşta onunla, ona yapışık olarak kalmış. Kam taşın ağırlığından yere düşmüş. Büyük taşla beraber yere düşen Teltekpey kam utancından gözünü kaldırıp etrafına bakamamış.

-Bu nasıl taş, çocuğum İristu?

-Taş gibi taş işte, yalnızca biraz büyük. Dağdan getirilen taş. Dağ iyesine dua ediniz, ondan yardım isteyiniz, diye oğulcuk cevap vermiş.

Teltekpey alnını yere eğip dua etmiş.

-Bıp! diye İristu bağırmış, herkes kaminin yere yapıştığını görmüş.

A a, söyleyince..., bu senin için mi utanmaz İristu? Ben seni şimdi öldürürüm! diye, kağan haykırmış.

İristu sağ kolunu kaldırıncaya onun ay gibi yüzü kızarmış.

"Tap- tajlañ!" diye söyleyince kağanın ailesi çözülüp etrafa saçılıp, Ulu Teltekpey'in alını yerden, kızı da taştan ayrılmış. Gök boğasına binerek hızla uzaklaşmış. Küçük İristu yürüyerek kağana doğru yaklaşmış.

- Evet, beni öldürmeye düşünüyordun, öldür!

Kağan sıkıca tutulmuş bir sıçan gibi titremiş. Eşi ise, büyük bir kurbağa gibi yere yayılıp oturma kalmış. Çocukların hepsi yatakların altına gizlenmiş. Kampların hepsi kaçmış.

İristu ise, altın eşiği geçip içeri girip, hiç çekinmeden altın tahta oturmuş. Oturduktan sonra kendi kendine "Tap- tajlañ" diye söylemiş, tahttan inerek Ak-Gölüne, Sümer dağına tekrar geri dönmüş.

KAYNAKLAR

SURAZAKOV, S.
(1975)

Altay Folklor, Gorno-Altaysk.

YALATOV, N.K.
(1993)

Çanlar Tuularının Çörçök-törü, Gorno - Altaysk.

ULAGAŞEV, N.U.
(1986)

Er- Samır, Gorno- Altaysk.

Bu giriş cümleleri Çankır Tuularının Çörçökteri adlı eserde yer alan 17 masaldan seçilmiştir.

KOZI KÖRPEŞ BAYAN SULU HİKAYESİNİN ÜÇ VERSİYONU ÜZERİNDE MUKAYESE ÇALIŞMASI

Kozi Körpeş Bayan Sulu (EROL, 1992) hikayesi, Kazakistan'da ortaya çıkmış ve oradan da geniş coğrafyalara yayılmış bir sözlü anlatım mahsulüdür. Hikayenin yayıldığı coğrafyalardan bahsedilirken Altay, Batı Sibiryaya, Başkurdistan, Tataristan ve Kırım gibi yerlerin adları geçmektedir: "*Kozi Körpeş - Bayan Sulu jırı tek Kazak arasında ğana emes, Altaylıktarğa, Başkurttarğa, Kırım Tatarlarına da erteden tanım mura. Keyingi jıldarda jırdın Ruvminiya Tatarları men Nogaylarına da kanıktı ekeni melim bolıp otr*" (SEYDEHANOV, 1985: 7). Dikkat edileceği gibi hikayenin bilindiği yerler Türkiye'nin kuzeyinde ve kuzeydoğusundadır. Türkiye ve Azerbaycan sözlü geleneğinde Kozi Körpeş Bayan Sulu adlı bir hikayeye rastlanmamaktadır (AHUNDOV, 1961.; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1981, C.4 :57-63). Yayılma sahalarına bakarak Kozi Körpeş Bayan Sulu'nun özellikle Kazaklar ve Tatarlar arasında yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlatım türünün yaygın olarak bilinmesi, hikayenin varyant sayısındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Tespit edilen varyantların elliye yaklaştığı bilinmektedir (SEYDEHANOV, 1961: 6; ÇINAR, 1996:64) Bu varyantların çoğunda âşıklar birbirlerine kavuşmadan ölmektedirler. Ancak son zamanlarda ortaya çıkan bazı varyantlarda âşıkların kavuştukları, çocukları olduğu, hatta Kozi Körpeş'in ölüp dirildiği görülmektedir. Fakat tüm bu varyantları toplayan ve bu hikaye hakkında en kapsamlı çalışmaları bulunan (SEYDEHANOV, 1961: 6; ÇINAR, 1996: 11-12, 64) Muhtar ÈVEZOV'a göre hikayenin gerçek varyantı, âşıkların ölümüyle sonuçlanandır. Bazı varyantların mutlu sonla bitmesi, dinleyici topluluğunun psikolojisi ve anlatanın anlatım esnasındaki durumuyla izah edilebilir. Bunun örneklerini Türkiye'de de görmek mümkündür (BAŞGÖZ, 1986: 49-137).

Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesi genellikle manzum mensur karışık bir yapıdadır. Fakat özellikle bazı ozanların tasnif ettiği versiyonların tamamen manzum olduğu da görülmektedir. Hikayenin ne zaman ortaya çıktığı konusu, henüz bilinmezliğini korumaktadır. Ancak göçebe hayatının yaşandığı ve yaylalarda hayvancılığın yapıldığı zamanlarda ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesinin bozkırda yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan göçebe kavimle-

Şeref BOYRAZ

Cumhuriyet Ü. Fen-Edebiyat Fak. Türk
Dili ve Edebiyatı B. Arş. Görevlisi

rin hayatını yansıttığı, araştırmacılarca belirtilmektedir.

Hikayede temel vakayı, birbiriyle beşik kertmesi yapılan iki gencin, kızın ebeveynleri tarafından ayrılması ve erkek kahramanın sevgilisini aramaya çıkıp sonunda engelleri aşamayıp vuslata eremeden ölmesi oluşturmaktadır.

Yukarıdan beri "hikaye" kelimesini kullanarak sözlü anlatım türleri içerisindeki yerini belirtmeye çalıştığımız Kozi Körpeş Bayan Sulu'ya, ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen Kazakistan'da "destan" denilmektedir. Kazakistan'da-Azerbaycan'da da olduğu gibi (EFENDİYEV, 1992:309-409). Türkiye sahasında kullanılan "halk hikayesi" kavramı yerine "destan" kelimesi kullanılmakta ve bu destanlar temalarına göre kahramanlık (batırlık) ve muhabbet (ğışıktık) destanları diye ikiye ayrılmaktadır (ALPTEKİN, 1992:21-22). Kozi Körpeş Bayan Sulu ise muhabbet (Ğışıktık) destanları içerisinde zikredilmektedir (ÇINAR,1996:63-64). Fakat biz, Kozi Körpeş Bayan Sulu'nun Türkiye sahasında "destan" adı verilen türlerle karıştırılmaması için Türkiye'deki benzerlerini de düşünerek ona "hikaye" deme yolunu seçtik.

Kazakistan'da Kozi Körpeş Bayan Sulu'ya "destan"ın yanısıra kimi kaynaklarda "jır" da denilmektedir. "Jır", aslında halk şiiri nazım **şeklidir**: "*Jır: Gazah, Garagalpah, Gırgız (ir şeklinde) Tatar ve Başgırd (yır şeklinde) edebiyatında halg şe'ri forması*" (MİREHMEDOV, 1978:72)dır. Fakat zamanla "jır", anlam genişlemesine uğrayarak bir musikî aleti eşliğinde çalıp söylenen veya terennüm edilen manzum eserlerin **genel adı olmuştur**: "*Adeten musığı aletleri kobız ve dombranın müşayieti ile (eşliğıyle) reçitativ (terennüm) halinde ifa olunur. İndi deklamasiya şeklinde (müziksiz ahenkle) de okunur*" (MİREHMEDOV, 1978:72). İşte bu sebeple Kozi Körpeş Bayan Sulu'ya "jır" da denilmektedir. Ancak sırf terennüm edilmeleri cihetiyle sözlü anlatım türlerinin ve halk şiirlerinin hepsine birden "jır" denilmesi birtakım problemlerin kaynağı olacaktır. Onun için Kozi Körpeş Bayan Sulu'ya "hikaye" demeyi yeğliyoruz.

Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesi kimi versiyonlarda masal başlığı altında verilmektedir. Örneğin hikaye Barabin varyantında "*Barabin Tatarlarının Nağılları*" ana başlığı altında okuyucuya sunulmuştur (DİMİTRİEVA,1981) ve

"nağıl" kelimesinin de Türkiye'deki karşılığının "masal" olduğu malumdur (OVÜREHMEDOV, 1978:121). Yine Dobruca varyantı, "*Bozcigit Dobruca Tatar Masalları*" **şeklinde, içerisinde** "masal" kelimesini barındıran bir başlığa sahip kitabın sayfaları arasında yer almaktadır (MAHMUT-MAHMUT, 1988:227-236). Ancak bu noktada bir hususu belirtmek gerekir: "*Bozcigit Dobruca Tatar Masalları*" **adım taşıyan kitabın** içerisinde anlatım türleri, "Batırlık Masalları" ve "Aşk-Sewda Masalları" diye iki ana başlık altında sıralanmıştır. "Edege Batır", "Şora Batır", "Adel Sultan", "Bayböri Ulı Beyret Batır", "Aysıl Ulı Amet Batır", "Kıylap Batır" gibi destansı mahiyette olan anlatım türleri "Batırlık Masalları" başlığına dahil edilirken "Bozcigit", "Tayır man Zöre", "Kozıkürpeş men Bayansılıw", "Arız man Kamber", "Yusuf man Züleyha" gibi halk hikayesi mahiyetindeki anlatım türleri de "Aşk-Sewda Masalları" başlığı altında verilmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere "destan", "masal" ve "halk hikayesi" arasında bir ayrım yapılmamıştır. Yukarıda adı geçen destan ve hikayeler, kitabın "içindekiler" kısmında "masal" olarak gösterilirken aynı kitabın "Giriş" mahiyetindeki bölümünde "destan" ya da "destan / masal" olarak anlatılmıştır (MAHMUT-MAHMUT,1988:5-14). Bu durum türler arasındaki ayrımın yapılmadığını daha açık bir biçimde göstermektedir. Bütün bunlara bakarak Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesine "masal" denilmesi iki sebebe bağlanabilir: 1-Yukarıda anlatıldığı gibi sözlü anlatım türleri arasındaki ayrımın yapılmaması, 2-Hikaye içerisinde masal unsurlarının / motiflerinin bulunması. Hemen birçok hikayede olduğu gibi Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesinde de bazı masal unsurları /motifleri görülmektedir. Kahramanların doğuşu epizodu, haberci kuşun konuşması, sihirli kılıç, kuşu öldürenlerin anında Kozi Körpeş'in yanında olması gibi unsurlar, Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesinde ilk anda göze çarpan masal motiflerindedir. Adı geçen bu ve benzeri motifler hikayeye ya sonradan anlatıcı tarafından eklenmiştir ya da bu, masaldan hikayeye geçiş döneminin bir eseridir. Bu sebeple de içerisinde masal unsurları barındırmaktadır. Bir metnin, bünyesinde bazı masal unsurlarını barındırması, onun masal olarak nitelendirilmesine yeter mi bilemiyoruz. Ancak kanaatimize göre hikaye unsurları ağırlıkta olan metinlere, barındırdığı birkaç masal

motifinin hatırına 'masal' denmesi doğru olmamalıdır.

Şimdi kısaca tanıtmaya çalıştığımız hikayenin versiyonlarının mukayesesine geçebiliriz.

Barabin Varyantı (VI)

Bu varyant Barabin Tatarlarına ait olup Azerbaycan'da basılan "*Zaman Zaman İçinde Türk Halklarının Nağillan*" (GÖZELOV, 1993:104-112) adlı kitaptan çalışmamız için seçilmiştir. Bu kitaba da yukarıda künyesini verdiğimiz "Barabin Tatarlarının Nağillan" adlı kitaptan Azerî lehçesine çevrilerek alınmıştır. Bu versiyon manzum mensur karışık olmasına rağmen manzum kısım yok denecek kadar azdır ve olan manzum kısımların çoğu da Kozıkörpeç ile annesi arasında geçmektedir. Çok az kısmı ise iki âşık arasındaki duygu ve düşüncelerin aktarılmasına yardımcı olmaktadır. Toplam on defa geçen manzumelerin dördü dördlük, dördü beyit, ikisi de beşliktir. Bu varyantın ismi "Kozıkörpeç" olarak geçmektedir. Fazla hacimli olmayan bu varyantın epizotları şu şekilde sıralanabilir:

1- Eşleri hamile olan Ağhan ile Garahan ava çıkarlar ve çocukları doğduğunda erkek olana Kozıkörpeç kız olana da Bayansulu adım koymayı kararlaştırırlar.

2- Av dönüşünde bir çobandan Ağhan'ın oğlu, Garahan'ın da kızı olduğu haberini alınca Ağhan o sevinçle atım koştururken attan düşer ve boynu kırılıp ölür.

3- Olağanüstü bir biçimde çabucak büyüyen Kozıkörpeç, on iki yaşına bastığında, babasının oku ve yayıyla talim yaparken bir gelinin testisine nişan alır ve gelin testisini kıracağına gidip erken giden nişanlısını bulmasını, söyler.

4- Kozıkörpeç annesine erken giden nişanlısının kim olduğunu sorarsa da annesinden gerçeği öğrenemez.

5- Kozıkörpeç, çobanın çocuklarıyla âşık oynar ve her seferinde onları yener. Bunun üzerine çocuklar, "Bizi utacağına erken giden nişanlımı bul" diye ona laf atarlar.

6- Kozıkörpeç ve Bayansulu doğduklarında beşik kertme (göbek kesme)'si yapılmışlardır. Ancak bir müddet sonra Garahan'ın eşi, kızını Kozıkörpeç'e vermeyeceğini söylemiş ve Gara Derya'nın yakınına ailece göç etmişlerdir. Bu sebeple herkes Kozıkörpeç'e "erken giden nişanlın" demektedirler.

7- Aynı çobanın çocukları Kozıkörpeç'e nişanlısının kim olduğunu öğrenebilmesi için bir yol gösterirler ve o da bu yolu deneyerek annesinden nişanlısının kim ve nerede olduğunu öğrenir.

8- Kozıkörpeç o sıralarda on yedi yaşındadır ve nişanlısını bulmak için annesinden izin ister, fakat annesi gitmesine razı olmaz. Uzun uğraşmalardan sonra Kozıkörpeç, annesinin rızalığını alamadan babasının silahlarını kuşanarak, atına binip yola çıkar. Bu sebeple de annesinin "Gitmeye yolun olsun da dönmeye olmasın" şeklindeki kargışına hedef olur.

9- Kozıkörpeç yolda rastladığı bir kurt ve a-yıyı vurmak ister, fakat hayvanlar dile gelerek "Ben senin annenim" derler ve Kozıkörpeç de geri dönüp tekrar annesini razı etmeye çalışır ama yine rızalığını alamadan yola çıkmak zorunda kalır.

10- Kozıkörpeç yolda rastladığı deve, at, sığır ve koyun çobanlarından Bayansulu'nun yerini öğrenir ve koyun çobanını öldürerek onun kılığına girer, sonra da Garahan'ın evine gelir.

11- Kozıkörpeç bundan sonra Bayansulu'yu görmek için çobanlık yapmaya başlar ve bir gün Bayansulu'nun Gara Kökkel'in oğluyla nişanlandığını duyduğunda, bir kuzunun kulağına, içerisinde Kozıkörpeç yazılı Yüzüğünü takar ve Bayansulu'ya gönderir.

12- Kuzu, Kozıkörpeç'in öğrettiklerini Bayansulu'ya iletmek için saraya gelir fakat iletmeden kovulunca kulağındaki yüzük düşer ve yanlışlıkla bir gelinin eline, ondan da Bayansulu'nun abisine geçer.

13- Düğün kurulduğunda Kozıkörpeç bir tertiple kendini Bayansulu'ya tanıtır ve Bayansulu Gara Kökkel'in oğluna varmaktan vazgeçer.

14- Bayansulu ile Kozıkörpeç bütün bir geceyi birlikte geçirirler. Sabahleyin bir gelin Kozıkörpeç'in, Bayansulu'nun odasında gizlendiğini anlar ve durumu Bayansulu'nun ahilerine haber verir.

15- Bayansulu'nun büyük kardeşleri durumu babaları Garahan'a anlatırlar ve Gara Kökkel'in oğlunun düğününde Kozıkörpeç'i öldürmek için bir tuzak hazırlayıp onu düğüne davet ederler.

16- Kozıkörpeç, Bayansulu'nun yardım ve uyarılarıyla tuzaktan kurtulur ve Garahan'ın adamlarının elinden atına binerek kaçır.

17- Kozıkörpeç kaçarken bir çocuğun okuyla yaralanır ve Kozıkörpeç bundan sonra bir kuş

vasıtasıyla Bayansulu'yla haberleşip ondan yiyecek alır.

18- Bu durumu öğrenen gelin, Bayansulu' mm elbisesini giyer, kuş da gelip onun koluna konar. Garahan'ın adamları falcının öğrettiği yolla kuşu öldürünce hepsi de bir anda Kozıkörpeç'in yanında olurlar.

19- Garahan'ın adamları ne kadar uğraşırlarsa da Kozıkörpeç'i bir türlü öldüremezler. Sonunda Kozıkörpeç yastığının altındaki kılıcıyla öleceğini söyler ve onlar da öldürürler.

20- Bunu duyan Bayansulu düğünü bırakarak Kozıkörpeç'in cesedinin yanına gelir ve kendini Kozıkörpeç'in bıçağıyla öldürür.

21- Bayansulu'nun öldüğünü öğrenen Gara Kökkel'in oğlu da aynı bıçakla kendini öldürür.

22- Bayansulu'nun anne babası kızlarını çayın bir tarafına Kozıkörpeç'i de diğer tarafına gömerlerken ortaya Gara Kökkel'in oğlunu defn ederler.

23- İki aşğın mezarından çıkan ağaçlar tam suyun üstünde birleşecekken orada bulunan Gara Kökkel'in oğlu'nun mezarından çıkan dikenli dal iki ağacı ayırır. Çayın üstünde geceleri iki ördek birbirlerine doğru yüzerler fakat tam kavuşacakları sırada siyah bir kuş gelip bu iki ördeği ayırır. İnanışa göre bu durum hala böyle devam etmektedir.

Dobruca Varyantı (V2)

Dobruca Tatarlarına ait olan bu varyant (MAHMUT-MAHMUT, 1988:227-236) da manzum mensur karışıktır. Ancak manzum kısımları düzensiz ve çok azdır. "Kozıkürpeş men Bayansılıw" şeklinde bir başlık taşıyan bu versiyonun başında uzun bir masal tekerlemesi yer almaktadır. Hacim olarak Barabin varyantı kadardır. Bu versiyonun epizotlarını aşağıdaki biçimde sıralamak mümkündür:

1-Yedi derya dolaylarında yaşayan iki arkadaş Edil Bay ile Cayık Bay, kayıp hayvanlarını aramak için bir obaya giderler ve orada Edil Bay'ın kızı, Cayık Bay'ın da oğlu olduğunu bir atlıdan öğrenirler.

2- İki arkadaş çocuklarını evlendireceklerine dair söz vererek kızın adını Bayansılıw, oğlanını de Kozıkürpeş koyarlar.

3- Akranları arasında olağanüstü özelliklere sahip olan ve alnında ay, yıldız işareti bulunan

Kozıkürpeş ile Bayansılıw bir birlerini sevmektedirler.

4- Günün birinde Kozıkürpeş'in babası avda hastalanıp ölünce Edil Bay kızını yetim Kozıkürpeş'e vermekten vazgeçer fakat kızını razı edemeyeceğini anlayınca ailesiyle birlikte o diyardan göç eder.

5- Kozıkürpeş bu durumdan habersiz, yaylada hayvanlarla uğraşırken köyden gelen akranlarını aşık oyununda yener ve sonra onların "Bizim aşıklarımızı alacağına git nişanlı bul" sözleri üzerine durumu öğrenir.

6- Kozıkürpeş ısrarlarına rağmen annesini razı edemedi Bayansılıw'u aramak için yola çıkar.

7- Kozıkürpeş'in yolda karşısına çıkanlar, onu geri döndürmek isterlerse de muvaffak olamazlar ve nihayet Kozıkürpeş kel bir çoban kılığına girerek Edil Bay'ın çobanı olur.

8- Kozıkürpeş ile Bayansılıw bir gün bahçede karşılaşır ve Bayansılıw onu alnındaki ay, yıldız işaretinden tanır.

9- İki sevgili gizli gizli buluşup hasret gidermeye başlarlar. Bir gün Edil Bay'ın karısı çobanlarının kim olduğunu anlayıp kocasına haber verir.

10- Edil Bay Kozıkürpeş'i bulmak ve öldürmek için bir tuzak hazırlar fakat Kozıkürpeş sevgilisinin yardımıyla kaçar.

11- Bundan sonra iki sevgili bir kuş vasıtasıyla haberleşirler. Fakat bir gün Edil Bay'ın adamları kuşu tutarlar ve ona eziyet ederek Kozıkürpeş'in yerini öğrenirler.

12- Kozıkürpeş'in başı karşılığında Bayansılıw'la evlendirilme vaadini alan Edil Bay'ın adamları, Kozıkürpeş'i uykuda yakalayıp başını keserler.

13- Durumu gören Bayansılıw, Kozıkürpeş'i gömmek için giderlerken bir tertiple sevgilisini öldüreni kuyuya atar ve bıçağıyla kendisini de öldürerek Kozıkürpeş'in yanına gömülür.

14- Edil Bay'ın çobanı, Kozıkürpeş'i öldüreni kuyudan çıkarır ve iki sevgiliyi ayırdığı için onu öldürür. Bu sırada Kozıkürpeş'in katilinin kam iki âşğın kabrinin arasına sçar.

15- İki âşğın mezarından güller çıkar ve birbirlerine kavuşmak için uğraşırlar ama aralarından çıkan kuşburnu, gülleri ayırır.

Kazakistan Varyantı (V3)

Bu varyant Kazak Ozan Bisembay tarafından nazma çekilmiş ve Köbey SEYDEHANOV tarafından derlenmiştir, diğer iki varyanta göre oldukça hacimli ve olay örgüsü ayrıntılıdır. Bu varyant Kazakistan'da müstakil bir kitap olarak yayınlanmıştır (SEYDEHANOV.1985). Kitabın başında Rahmankul BERDİBAEV tarafından yazılmış, önsöz mahiyetinde "Mengilik Jır" (Ölümsüz Jır) başlığını taşıyan yedi sayfalık bir kısım mevcuttur. Bu kısımda halk edebiyatı mahsullerinin halk hafızasında uzun yıllar korunduğu ve bu mahsullerin yeni yeni derlendiği, ifade edildikten sonra Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesi hakkında yapılan çalışmalar, hikayenin yayıldığı coğrafyalar, anlatılmakta ve hikayenin kısa bir tahlili yapılmaktadır. Bu kısımdan sonra 83 sayfa boyunca hikayenin metni verilmektedir. Metin verilirken hikayenin bazı sahnelerini tasvir edici, tam sayfalık 14 adet resim aralara serpiştirilmiştir. Tamamı manzum olan metnin çoğunluğu, dörtlüklerden ve dörtlükler de 11 heceli mısralardan oluşmaktadır. Ara ara 2, 3, 6, 10 ve 14 mısralı bendlere de rastlanmaktadır. Eser takriben 2500 mısra kadardır. Bu metnin epizotlarını şu şekilde verebiliriz:

1- Yaşlan hayli ilerlemiş olmasına rağmen çocukları olmayan Karabay ile Sarıbay bir av esnasında karşılaşır dost olurlar ve çocukları olduğu takdirde birbiriyle evlendireceklerine dair söz verirler.

2- Sarıbay avda bir marala Karabayın ısrarlarıyla attığı okun geri dönmesi sonucu ölür. Karabay da kekeme bir kadından kendisinin Bayan Sulu adını verdikleri kızı, Sarıbay'ın da Kozi Körpeş adını verdikleri oğlu olduğunu öğrenir ve bunun üzerine kadını kamçılayınca onun kargışını alır.

3- Sarıbay'ın Hanımı gördüğü bir rüya neticesinde kocasına bir şeyler olduğunu kocasının yardımcısı Taylak'a anlatır. Taylak da Sarıbay'ı aramaya gittiğinde onun cesedini bulur ve bu durumu bir Keloğlan, Sarıbay'ın hanımına bildirir.

4- Sarıbay'ın cenaze merasiminde Sarıbay ile Karabay'ın anlaşması öğrenilir ve Sarıbay'ın yerine han yapılan Taylak, oğlu Tanas'ı anlaşmaya uymasın için Karabay'a gönderir ancak Karabay onları kovar.

5- Karabay, Sarıbay'ın yurdu Sarıarka'da rahat edemeyeceğini anlayınca ailesiyle birlikte sırasıyla Semey, Kulja, Sır ve Şu'ya gider. En

sonunda da kızını vermesi karşılığında sürülerini susuzluk ve kıtlıktan kurtaran Kodar'ın tavsiyesiyle Ayagöz'e yerleşir.

6- Aradan on üç yıl geçer, Bayan Sulu güzelliği dillere destan bir genç kız olur ve üvey ablalarından öğrendiği Kozi'ya görmeden âşık olur. Bayan Sulu'nun güzelliğini duyup onu almaya gelen doksan yurdun yiğidini Kodar yenerek kendine esir eder.

7- Taylak'ın küçük kardeşi Aybaş, Kozi Körpeş için Bayan Sulu'yu arayıp bulur ve Kozi Körpeş'e Bayan Sulu'nun yüzüğünü getirir.

8- Kozi annesini razı edemediği Bayan'ı aramaya çıkar ve çeşitli sıkıntılardan sonra Karabay'ın yerini bulur ve Keloğlan kılığında girerek sürülerine çoban olur.

9- Bayan Sulu, düzenlediği tertiple çoban'ın kim olduğunu öğrenir ve iki âşık bundan sonra buluşmaya başlarlar.

10- Kodar, Bayan'ın Kozi'yı sevdiğini öğrenince Kozi'yı düelloya davet eder fakat Kodar yenilir.

11- Karabay'ın arkadaşı Sasanbay'ın köyündeki düğünde Kozi ile Bayan'ın birbirleriyle olan münasebeti iyice ortaya çıkınca Kozi düğünde öldürülmek istenir ancak Bayan'ın üvey ablalarının yardımıyla Kozi kaçarak kurtulur.

12- Bayan'ı Kodar'a vermek istemeyen Kodar'ın, doksan esirinden olan Kösem Sarı esareten kurtulur ve Kozi'nin dostu olur.

13- Kodar, ağacın altında uyuyan Kösem Sarı'yi Kozi zannederek öldürür. Kozi da, Kodar ile Karabay'ı öldürerek intikamını alır.

14- Kozi ile Bayan'ın aşklarının gizli meyvesi Külip dokuz yaşına basmıştır. Kozi, oğlunu kendi yurduna gönderir ve onu orada han seçerler. Kozi Körpeş ile Bayan Sulu da mutlu bir hayat sürerler.

Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesinin bu üç varyantında görüldüğü gibi benzer ve farklı epizotlar/motifler bulunmaktadır. Varyantların karşılaştırılması yapılırken şu sekiz temel epizot sırası takip edilecektir:

- 1- Kahramanların ailesi ve memleketi
- 2- Kahramanların doğumu ve âşık olmaları
- 3- Âşıkların kavuşmasının engellenmesi
- 4- Erkek kahramanın sevgilisini araması
- 5- Âşığın sevgiliyle karşılaşması
- 6- Sevgilinin başkasıyla evlendirilmek istenmesi veya yeniden ayrılık

- 7- Kahramanların sonu
8- Ölüm sonrası oluşan efsaneler

1- Kahramanların Ailesi ve Memleketi

Her üç varyantta da kahramanların aileleri zengindir. Öyle ki V3'teki ailelerin her birinin sürüsünde 90.000 hayvan vardır. VI'de Kozi'nın ve Bayan Sulu'nun babaları zenginliklerinin bir göstergesi olarak ava seksen adamıyla çıkmaktadırlar. Kahramanların babaları VI ve V3'te han, V2'de köyün ileri gelen zengini, "bay"dır. Kahramanların ailesinin zengin ve nüfuzlu olması, bir anlamda onların sıradan insan olmadıklarının ilk işaretidir. VI ve V3'te Bayan Sulu'nun babası, adeta hikayenin kötü kahramanını okuyucuya önceden bildirircesine isminde "Kara" sıfatını Kozi'nın babası da bunun tam tersi bir durumla "Ak" ve "Sarı" sıfatını taşımaktadır. Bu ise hemen her hikaye ve masalda kesif bir biçimde kendini hissettiren düalizmin bu hikayedeki başlangıcıdır. Hikayenin her üç varyantında da sosyal aktivitenin erkekten yana olduğu bir hayat tarzı yansıtıldığı için kahramanların anneleri silik kalmıştır. Öylesine siliktir ki onların adları dahi verilmemiştir. Ancak bu siliklik hali V3'te biraz daha azdır. V3'te Kozi'nın annesi, kocasının ölümünden sonraki örnek davranışlarıyla Kozi gibi bir kahramana yaraşır anne olduğunu ispatlamaktadır. Hikayenin erkek kahramanı üç versiyonda da ailenin tek çocuğudur ve "alp" ile "âşık" tipinin (KAPLAN, 1991) özelliklerini üzerinde taşımaktadır. Bayan Sulu ise annesinin tek çocuğudur ve fakat babasının ilk çocuğu değildir. VI 'de Bayan Sulu'nun üvey ağabeyi V3'te üvey ablaları vardır. V2'de ise Sulu tek çocuktur. Buradan anlaşılacağı üzere VI ile V3 'te Bayan Sulu'nun babası birden fazla evlilik yapmıştır.

Her üç varyantta da kahramanların babaları ya önceden arkadaştır, ya da hikaye içerisinde arkadaş olurlar. Bu durum, esas kahramanlar arasında cereyan edecek ilişkilerin ön hazırlığından başka bir şey değildir. Yine her üç varyantta da kahramanların babaları yaşlıdır. Hikaye ve masalarda "yaşlılık" söz konusu edildiğinde, tecrübe, bilgelik ve ölüm ilk anda akla gelen çağrışımlardır. Kahramanların babalarının yaşlı olduğu belirtilirken hikayenin bundan sonraki kısımlarında tecrübe, bilgelik ve ölüm kelimelerinin ifade ettiği durumlardan biri ya da birkaçı ile

karşılaşılabileceğinin sinyali verilmektedir. Kahramanların ailesi konusundaki özelliklerin birçok masal ve hikaye ile benzerliği dikkati çekmektedir.

Kahramanların memleketi konusunda VI 'de her hangi bir ipucu elde edilemezken V3'te varyantın bir ozan tarafından yeni yazılması dolayısıyla Kazakistan coğrafyasına ait Semey, Kulja, Sır, Şu, Saniarka ve Ayagöz gibi yer adları geçmektedir (KAZAKİSTAN ÜLKE RAPORU, 1993). V2'de de hikayenin cereyan ettiği mekan müphemiyet içerisinde. Ancak bu versiyonun başında "*Bir zamanda, Yedi Derya şetinde, uzak memleketnin birinde...*"(MAHMUT-MAHMUT, 1988:228) şeklinde geçen cümledeki "Yedi Derya" ibaresi, bize Manas Destanında yer alan "Ceti Su" (RADLOFF, 1995:42) kelime grubunu çağrıştırmaktadır. "Ceti Su" Kazakistan'da bir yer adıdır. Bu hikayenin kaynağının Kazakistan olduğu da araştırmacıların birleştiği bir noktadır. Buna göre Dobruca varyantındaki "Yedi Derya " ibaresinin Kazakistan'daki "Ceti Su" dan kaynaklandığı düşünülebilir. 'Ceti Su'yun göçlerle Dobruca'ya taşındığı ve zamanla orada "Yedi Derya" şekline dönüştüğü yabana atılmayacak bir ihtimaldir.

Her üç varyantta da hayvan sürülerinin otlatıldığı dış mekanlar / bozkırlar önemli yer tutmaktadır.

2- Kahramanların doğumu ve Aşık Olmaları

Her Üç varyantta da hikaye başladığında kahramanların anneleri hamiledir. Burada doğum epizodunun diğer hikayelere göre kısa tutulduğu gözlenmektedir. Bir çok hikaye ve masalda rastlanılan doğum epizodunun derviş / Hızır / ermiş / ihtiyar bilge ve züriyet (elma) motifleri bu hikayede bulunmamaktadır. Bu yönüyle hikayenin destan geleneğine ve realiteye yaklaştığı düşünülebilir.

Uzun süre evlat sahibi olamayan babalar, bir vesile ile evden dışarı çıktıklarında çocuklarının olduğunu öğrenirler. Babalar, VI ve V3'te av için, V2'de ise kayıp hayvanlarını aramak için dışarı çıkmıştır. Sebep her ne olursa olsun üç versiyonda da kahramanların babalarının dışarı çık(an)ması boşuna değildir. Hikayedeki çekirdek vakanın oluşumu için bu gereklidir. Çekirdek vakanın başlangıcını henüz doğmamış çocukların birbiriyle evlendirilmek istenmesi oluşturmaktadır. Sözü edilen isteğin doğması ise kahramanların ebeveynlerinin tanışmasına ve hatta bundan da öte

arkadaş olmalarına bağlıdır. İşte bu arkadaşlığın tesisi ya da başka bir deyişle kahramanların daha doğmadan nişanlanmaları için böyle bir yola gerek duyulmuştur. Kahramanların babalarının aynı sosyal seviyeye sahip olmaları, tabiat şartlarının arasında aynı ortamı ve derdi paylaşmaları, onları birbirine yakınlaştırmış ve neticede çocukların evlendirme kararına sevk etmiştir.

Çocukların doğum haberini VI'de bir çoban V2'de iki ayrı atlı, V3'te ise yaşlı, kekeme bir kadın verir.

Kozi Körpeş ve Bayan Sulu'nun babaları üç versiyonda da doğum öncesinde, VI ve V3'te av sahasında V2'de bir obada karşılaştıklarında doğacak çocuklarını evlendireceklerine dair birbirlerine söz verirler. Bu söz verme motifi hemen her hikayede karşımıza çıkmaktadır. Birbirlerine, doğacak çocuklarını evlendireceklerine dair söz veren insanlar, bunu elbette ki doğacak çocuklarından birinin kız, diğerinin erkek olması şartına bağlayacaklardır. Böylesi bir şartın var olabileceğini söylemenin abesliği kadar, doğacak çocukların ikisinin de kız, ikisinin de erkek veya birinin kız ötekini erkek olma ihtimallerinin eşitliği de tabiidir. Tabii olmayan masal ve hikayelerde her zaman üçüncü ihtimalin yani çocuklardan birinin kız, diğerinin erkek olmasının vuku bulmasıdır. Ancak tabii olmayan bu durum, hikayenin kurgusu için son derece elzemdir.

Bu noktada, üzerine dikkatlerin çevrilmesi gereken bir hususu belirtmek yerinde olur ki, o da kahramanların evlenmesine karar verenlerin sadece babalar olmasıdır. Hemen birçok hikaye ve masalda durum böyledir. Bu, hikayenin anlatıldığı yer ve zamanlarda erkekle kadının ailedeki yerini ve ata erkil aile yapısını göstermesi bakımından önemli bir ip ucuur.

İşte kahramanların birbirlerine aşık olmalarının temelinde söz verme (beşik kertme) yatmaktadır. Türkiye'de "beşik kertmesi" tamlamasıyla ifade edilen bu söz verme VI'de "göbek kesme"(GÖZELOV,1993:105), V2'de "etek cırtışma" (MAHMUT-MAHMUT, 1988: 228) ibareleriyle anlatılmaktadır. Kahramanların adları, VI ve V2'de beşik kertme esnasında babaları tarafından verilirken V3'te adlar sonradan verilmektedir. Hikayenin esas kahramanlarına isimleri verilirken adeta onların birtakım özelliklerini ifade eden kelimeler seçilmiştir. Kadın kahramana, ismi her anıldığında güzelliği akla gelmesi için Bayan Sulu (Güzel Hanım) adı verilirken

erkek kahramana anne ve babasının nazarında tek çocuk olmanın getirdiği aşırı sevgi, şefkat, sahiplişme ve özlem duygularıyla birlikte onun yetimliğini ifade edecek şekilde Kozi Körpeş (Körpe Kuzu) ismi uygun görülmüştür. "Körpe" ve "kuzu" kelimelerin halk hafızasında çağrıştırdığı anlamları ifade etmeye gerek yok sanırız.

Kahramanlar üç varyantta da idealize edilmiş tiplerdir. Çok çabuk büyürler; güzellik, yiğitlik, cesurluk, maharetlilik gibi özellikler yönünden akranlarından çok üstündürler. V2'de Kozi Körpeş'in tamamen farklı bir insan olduğunu gösterir, alnında ay yıldız işareti vardır, bütün bu özellikler, kahramanların sıradan insan olmadıklarını, sıradan insanların hikayelere konu olamayacağını söylemektedir. Söz konusu varyantların üçünde de kahramanların yetişmeleri kısa kesilmiştir.

V2'de birlikte büyüyen kahramanlar birbirlerini sevmektedir. VI'de Kozi Körpeş, beşik kertme nişanlısı olduğunu aşık oyununda yendiği arkadaşlarından ve testisini kırmaya çalıştığı bir gelinden öğrenir. V3'te ise babasının yerine han olan Taylak'ın kardeşinden öğrenir, Bayan Sulu ise üvey ablalarından öğrendiği Kozi'ya görmeden âşık olur. Görmeden âşık olma motifinin birçok hikaye ve masalda ve hatta Divân Edebiyatı mesnevilerinde işlendiği herkesçe bilinen bir gerçektir.

Kahramanın su testisini kırmaya çalışması fonksiyonu sadece bu hikayeye has değildir. Aynı fonksiyon Arzu ile Kamber hikayesinde de bulunmaktadır (MAHMUT- MAHMUT, 1988:238; ALPTEKİN, 1984:28). VI'de Kozi bir gelinin su testisini okuyula kırmaya çalışırken Arzu ile Kamber hikayesinin Dobruca varyantında, Arzu Cadının testisini babasının oynaması için verdiği altın topla kırar ve onun bedduasını alır. Arzu ile Kamber hikayesinin Anamur varyantında ise Kamber cadının bardağını okuyula kırar ve bedduasını alır. VI'de testi kırma isteği neticesinde testi sahibinden nişanlısının varlığını öğrenir. Görüldüğü gibi testi kırma fonksiyonu, ufak farklılıklarla her iki hikayede de geçmektedir. Bu ise hikayelerin ortak bir kültürün ürünleri olduğunu anlatmaktadır.

3- Aşıkların Kavuşmasının Engellenmesi

Kozi Körpeş Bayan Sulu'yu ayırmaya yönelik bütün herşey varyantlarda Kozi'nin yetim kalmasıyla başlar. Kozi'nin babası üç varyantta da avda ölür. VI'de avda, oğlu olduğunu öğrenen

baba o sevinçle atını koştururken attan düşer ve boynu kırılıp ölür. V2'de baba, oğlunun doğumundan nice sonra bir gün avda hastalanıp ölür. V3 'te ise Kozi'nın babası daha oğlu olduğunu bile öğrenmeden Sulu'nun babasının ısrarlarına dayanamayarak bir marala attığı okun geri dönmesi sonucunda yaralanarak ölür.

VI'de Bayan Sulu'nun annesi, V2 ile V3'te ise babası Kozi'nın yetimliğini bahane ederek kızlarını ona vermekten vazgeçer ve oradan uzaklara göç ederler. Kız tarafının söz verdiği halde kızlarını vermekten vazgeçip kaçırma motifine Kerem ile Aslı hikayesinde de rastlanmaktadır (YURDATAP,1981: 10; TÜRKMEN, 1983:165). Propp'un yapısal fonksiyon metoduna (GÜNAY, 1975:23-38) göre her iki hikayedeki kız kaçırma motifi de birbirinden farklı değildir. Zaten dikkat edilecek olursa her iki hikayenin başlangıçtan bu noktaya kadar olan fonksiyonları yani iskeleti hemen hemen aynıdır. Farklılıklar iskeletin dış çerçevesinde / süs unsurlarındadır. Bu da yaşanan coğrafya ve hayat tarzından kaynaklanmaktadır. Kerem ile Aslı'da kızın babası (Keşiş), din farklılığını bahane ederek sözünden dönüp kızını kaçırılmaktadır.

Hatırlanacağı üzere bu hikayede olduğu gibi diğer birçok hikaye ve masallarda araya giren engeller, genellikle doğrudan ya da dolaylı olarak kız tarafından kaynaklanmaktadır. Bunu iki temel sebebe bağlamak mümkün olabilir:

- 1- Kız tarafının endişeleri ve rakip
- 2- Erkek kahramanı sınamak

Her şeyden önce kızın anne-babası veren taraftır ve veren tarafın da naz yapmaya birtakım şartlar ileri sürüp isteklerde bulunmaya hakkı vardır. Hikaye ve masallarda belki bir anlamda bu zihniyetin tezahürüne izin verilmiş ve dolayısıyla engeller genellikle kız tarafından çıkarılmıştır.

Uzun süre evlat hasretiyle yoğrulmuş ebeveynler, "biricik" ve "dünya güzeli" kızlarından ebettekine ayrılmak istemezler. Fakat ayrılığın mukadderliği karşısında ebeveynler, kızlarını koruma adına onu, yaşadıkları zamanın en güzel ve en müreffeh hayat tarzını sağlayacağına inandıkları kişiye verme emelindedirler. Zira kızlarının üzülmeye incinmesi, rahat bir hayat sürdürememesi onları da üzecektir. O nedenle anne-baba, kendilerine damat seçiminde oldukça titiz davranır ve titiz davrandıkça da araya giren engeller ya da bahaneler çoğalır.

Kızın güzelliği karşısında tabii ki talip tek olmayacaktır ve anne-baba, damat alternatiflerini değerlendirirken zahiren kendilerine uygun gördüklerine, kızlarını verme konusunda esas kahramana davrandıklarından daha müteveccih olacaklardır. Bu ise rakibi yüreklendirecek ve iki sevgilinin kavuşmaması için gerekli engelleri biraz daha artıracaktır.

Engellerin bir diğer sebebi de erkek kahramanı sınamaktır. Erkek kahraman fiziki özellikleri yönünden son derece rağbettedir. Ancak evlenmek için bu yeterli değildir. Akıl, güç cesaret ve azim gibi hasletlere de sahip olmak gerekir. Bu hasletlerin hepsi birden zenginliği zaten getirecektir. İşte kız tarafından çıkarılan engeller, başka bir açıdan bakıldığında erkek kahramanın bu özelliklere sahip olup olmadığını anlamaya yöneliktir.

V2'de göç edilen yer belirsizken VI'de "Gara Derya'nın yakınına" (GÖZELOV, 1993: 105) ifadesiyle gidilen yer anlatılmıştır. Buradaki "Gara Derya" muhtemelen Karadeniz'dir. V3'te göç epizodu ayrıntılı bir biçimde anlatılmış, göç sırasında geçilen yerler tek tek sıralanmıştır. Göç, VI ve V3'te kahramanlar daha çok küçükken yapılır. V2'de ise kahramanlar birbirlerini sevdiklerini idrak ettikleri sırada yapılır. Üç versiyonda da Kozi'nın durumdan / göçten geç haberi olur. VI ve V2'de Kozi durumu aşık oyununda yendiği arkadaşlarından, V3'te ise hanın kardeşinden öğrenir. VI'de Kozi beşik kertme nişanlısının kim olduğunu annesinden zorla öğrenir. Zorla öğrenir çünkü annesi biricik evladını bir kızın yolunda kaybetmekten korkmaktadır.

4- Erkek Kahramanın Sevgilisini Araması

Sevgiliyi arama epizodu hikayenin bu versiyonlarında kısa tutulmuştur. Kozi Körpeş Üç versiyonda da annesini razı edemediği için Bayan Sulu'yu aramaya çıkar. Kozi VI'de yolda görüp öldürmek istediği kurt ve ayının sözleri üzerine annesini razı etmek için geri döner fakat başaramayıp yoluna devam eder. Kurtla ayının Kozi'ya olan sözleri "*Men senin ananam*" (GÖZELOV, 1993:107) cümlesinden ibarettir. Bu cümleye göre sözlü anlatım türlerimizde sık sık rastladığımız don değiştirme motifi bu hikayede de yer almaktadır. V2 ile V3'te yolda Kozi'nın karşısına çıkan ihtiyarlar ona yardım ederler ve onu geri döndürmeye çalışırlarsa da buna muvaffak olamazlar.

Kozi sonunda üç varyantta da sevdiğinin babasının sürülerine ve çobanlarına rastlar, onlardan sevgilisinin yerini öğrenir. Kozi üç versiyonda da kel bir çoban kılığına girerek Sulu'nun babasının sürülerine çoban olur. Kozi'nin kel bir çoban şeklinde tebdil-i kıyafet etmesi, hafife alınacak bir durum değildir. Kozi'nin esas amacı sevgilisine kavuşmak olduğuna göre öncelikle yapılması gereken Bayan Sulu'ya yaklaşıp kendini ona tanıtmaktır. Fakat Bayan Sulu'nun anne-babası kızlarını Kozi Körpeş'e vermek istemediklerinden tanışma işini açıktan açığa yapmak mümkün değildir. Bunun için gizlilik şarttır. İşte bu sebeple Kozi tebdil-i kıyafet ihtiyacını hissetmiştir. Tebdil-i kıyafette çoban kılığına girmenin iki temel sebebi olabilir:

1- Çoban ve çobanlık mesleği yaşanan hayat tarzının gerekli ve alışılmış bir parçası olduğundan bu kılığına girmek tabii ve inandırıcılık sağlamaktadır. Bu da Kozi'nin işini rahat yapmasına yardımcı olacaktır.

2- Çoban, toplumdaki sosyal seviyesi bakımından pek itibara alınan bir tip değildir ve çobandan sosyal seviyesine uygun tavırlar beklenmektedir. O nedenle bir çobandan güttüğü sürü sahibinin kızına talip olma gibi bir tavır asla umulmamaktadır. Hikayede çobanın itibarsızlığını artıran bir özelliği daha vardır ki o da kel olmasıdır. Fiziki yönden bir eksiği olanlara halkın hangi nazarla baktığı malumdur. Kellik de olumsuz bir özellik olduğuna göre çobanın halk nazarındaki itibarı biraz daha azalmaktadır. İşte bütün bunlar Kozi Körpeş'in, sevgilisine daha rahat kavuşabilmesi için gerekli ortamı sağlamaya yöneliktir. O nedenle Kozi, kel bir çoban kılığına girmeyi seçmiştir.

Kozi VI'de çobanı öldürerek yerine geçer, V2'de çobanla yer değiştirir, V3'te ise kendini çoban olarak tanıtır. Kılık değiştirme motifine hemen her masal ve halk hikayesinde rastlamak mümkündür. Örneğin Kamber Arzu'nun düğününe Keloğlan (BOYRAZ, 1990: 25), çingene (MAHMUT-MAHMUT, 1988: 244), derviş ve dilenci (ELÇİNİ 988:168) kılığında gider. Bu hikayenin üç versiyonunda da kel bir çoban kılığına girmeden hareketle, "Keloğlan" imajının yaygın olduğu ve bu versiyonların anlatıldığı yerlerde hayvancılığın önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

5- Aşğın Sevgilisiyle Karşılaşması

Kozi Körpeş üç versiyonda da çobanlık yaparken kendini Bayan Sulu'ya tanıtmaya yollarını arar. VI ile V3'te Bayan Sulu çobanın kimliği konusunda şüphelenmektedir. Şüphesine engel olamayan Bayan Sulu V3'te bir arkadaşını koyun kılığına sokarak sürüleri otlatanın sevgilisi olduğunu öğrenir ve bundan sonra iki âşık buluşmaya başlarlar. Burada Bayan Sulu'nun hikayenin genel havasına göre aktif bir görüntü sergilediği izlenmektedir. Kozi Körpeş V2'de bir gün Bayan Sulu'yu bahçede yalnız yakalar, burada konuşurlarken Bayan Sulu Kozi Körpeş'in alnındaki ay yıldızdan onu tanıır. Burada iki sevgili gizlice buluşup hasret gidermeye başlarlar. VI'de Bayan Sulu evlendirilmek istenir. Hemen bir çok hikaye ve masalda karşımıza çıkan klasikleşmiş engel, burada da uygulanmaya çalışılır. Kozi kendini Bayan Sulu'ya tanıtabilmek için ona bir kuzu vasıtasıyla yüzüğünü gönderir. Kozi bir arkadaşı, sırdaşı olmadığından kuzuyla haber gönderme yolunu seçer. Fakat amacına ulaşamaz. Nedense hayvanlarla konuşmak bana daha çok Süleyman Peygamberin kıssasını hatırlatmakta ve anlatım türlerindeki hayvanlarla konuşma motifinin sözü edilen kıssanın bakiyesi olduğunu düşündürmektedir. yüzük gönderme V3'te de görülmektedir. V3'te Bayan Sulu kendi yüzüğünü Aybaş vasıtasıyla Kozi'ya gönderir. VI'de Bayan Sulu ve Gara Kökkel'in oğlunun düğünü başladığında Kozi evdeki bütün bıçakları toplayıp bir yere gizler. Bıçak lazım olduğunda Kozi Bayan'a üzerinde adının yazılı olduğu bir bıçak verir ve böylece iki âşık birbirleriyle tanışmış, karşılaşmış olurlar.

6- Sevgilinin Başkasıyla Evlendirilmek İstenmesi veya Yeniden Ayrılık

Birinci versiyonda Kozi'nin Bayan'a gönderdiği yüzük yanlışlıkla Bayan'ın yengesinin eline ondan da ağabeyine geçer. Böylece Bayan'ın ailesi Kozi Körpeş'in yakınlarında olduğunu öğrenir. V2'de çobanlarının Kozi Körpeş olduğunu Bayan Sulu'nun annesi anlayıp kocasına haber verir. V3'te Bayan'ın babasının sürülerini susuzluktan ve kıtlıktan kurtardığı için Bayan'la evlenme Sözü alan Kodar Bayan'ın Kozi'yı sevdiğini öğrenir ve onu düelloya davet eder, fakat yenilir. Böylece Kozi Körpeş'in kimliği ortaya çıkınca onu bertaraf etme yolları aranır. Kozi'nin kimli-

ğini öğrenen Bayan, Gara Kökkel'in oğluyla evlenmekten vazgeçerek Kozi'yla bir geceyi beraber geçirir. Bayan'ın babası gelini vasıtasıyla bu durumu öğrenince düğüne hız verilmesini ve düğünde Kozi'nın öldürülmesini ister. V3'te Karabay'ın arkadaşının köyündeki düğünde, iki âşğın arasındaki ilişkiler iyice ortaya çıkınca Kozi düğünde öldürülmek istenir. Dikkat edileceği üzere bu iki versiyonda âşığı öldürmek için hazırlanan tuzak bir düğünde icra edilmek istenir, çünkü kalabalıkta Kozi'yı öldürmek daha kolay olacaktır. Düğünlerden biri ise Bayan'ın başkasıyla evlendirilmek istendiği düğündür. Kozi'nı öldürmek için hazırlanan plan, V2'de de düğüne benzer bir şenlikte uygulanmak istenir.

İki âşığı ayırmaya yönelik engellerden birisi de sevgilinin başkasıyla evlendirilmek istenmesidir. Bu motifin masal ve hikayelerde var olduğunu söylemek malumu ilâmdan başka birşey değildir sanırız.

Üç versiyonda da Kozi Körpeş düğün ya da düğüne benzer bir şenlikte zehirlenerek öldürülmek istenir. Ancak Kozi VI ve V2'de Bayan'ın V3'te ise Bayan'ın üvey ablalarının yardım ve uyarılarıyla tuzaktan kurtulur. Yine burada kadın kahramanların aktifliği, erkek kahramanın pasifliği söz konusudur.

7- Kahramanların Sonu

Kozi Körpeş VI'de atıyla kaçarken dikkate almadığı bir çocuğun okuyla yaralanır. VI ile V2'de Kozi ile Bayan birbirleriyle, konuşan bir kuş vasıtasıyla haberleşirler. VI'de Bayan Sulu'nun yengesi yine aktiftir; Bayan'ın elbisesini giyerek kuşu yakalar. Kuşa Kozi'nın yerini öğrenmek için eziyet ederlerse de bunu başaramazlar. Sonunda bir falcının verdiği öğütle kuşu öldürürler ve kuş öldüğünde hepsi bir anda Kozi'nın yanında olurlar. V2'de kuşu yakalayan Bayan'ın babasının adamlarından birisidir. Bu versiyonda kuşa olanca eziyeti ederler fakat Kozi'nın yerini öğrenemezler. Sonunda öldürülme tehdidiyle Kozi'nın yerini kuştan öğrenirler. Bu, haberci konuşan kuş motifi masallara hastır ve V3'te bu motif yer almamaktadır. Burada kuşun üstlendiği görevi, başka masal ve halk hikayelerinde kimi zaman ya âşğın ya da sevgilinin sırdaşı veya arkadaşı üstlenmektedir.

Üçüncü versiyonun musannifi olan Ozan Bisembay burada şahsî tercihini kullanıp âşıkları

kavuşturduğu için versiyonun bundan sonrası diğerleriyle farklılık arz etmektedir. Bu üçüncü versiyonda, Bayan'ın güzelliğini duyup onunla evlenmek arzusuyla gelen ve fakat Kodar'a esir düşen doksan yiğitten olan Kösem San esaretten kurtulunca Kozi ile dost olur. Kodar, ağacın altında uyuyan Kösem Sarı'yi Kozi zannederek öldürür. Bunun üzerine Kozi Körpeş, Kodar'ı ve Bayan'ın babasını öldürür. Kozi ile Bayan'ın aşklarının gizli meyvesi dokuz yaşına basmıştır. Kozi oğlunu memleketine gönderir ve onu orada han seçerler. Kozi ise Bayan'la mutlu bir hayat sürer. Ozan Bisembay hikayeyi, ustaca hazırlanmış, ani bir bitiş epizodu ile sonlandırmıştır.

V2'de Kozi'nın başı karşılığında Bayan'la evlendirilme Sözü alan birisi Kozi'yı uykuda yakalayıp onun başını keser. Bunu gören Bayan, bir tertiple Kozi'yı öldüreni bir kuyuya atar ve kendisini bıçağıyla öldürür, Kozi'yla yanyana gömülür. Bayan'ın babasının çobanı Kozi'nın katilini kuyudan çıkarıp öldürür. Kuyuya atılma motifi Yusuf peygamberin kıssasını çağrıştırmaktadır.

VI'de Garahan'ın adamları ne kadar uğraşırlarsa da Kozi Körpeş'i öldüremezler. Sonunda Kozi, ancak kendi kılıcıyla öleceğini söyler ve onlar da Kozi'yı öldürürler. Masallarda sık sık karşımıza çıkan sihirli kılıç motifi bu hikayeye de girmiştir.

Kozi'nın öldüğünü duyan Bayan kendisini Kozi'nın bıçağıyla öldürür. Bayan'ın öldüğünü gören Gara Kökkel'in oğlu da kendini aynı bıçakla öldürür ve iki âşğın arasına gömülür.

8- Ölüm Sonrası Oluşan Efsaneler

Kozi Körpeş Bayan Sulu hikayesinin VI ve V2 varyantında âşıkların ölümünden sonra mezarları ile ilgili etiyolojik mahiyette birtakım efsaneler (ÖZDEMİR,1986,C.2:305-310)

meydana gelmiştir. Kozi ile Bayan'ın kavuştuğunu gösteren üçüncü versiyonda bu epizot yoktur. Mukayesesini yapmaya çalıştığımız ilk iki versiyonda Kozi ile Bayan kabre konulduktan bir müddet sonra onların mezarları üstünden birer bitki çıkar ve bu bitkiler birbirlerine kavuşmak için uğraşırlar. Fakat rakibin mezarından çıkan kötü bitki âşıkların mezarından çıkan bitkileri ayırır. Âşıkların ve rakibin mezarından bitki çıkması motifi birçok eserde görülen yaygın bir örnektir. Tahir ile Zühre, Arzu ile Kamber, Olcabay minen

Keşimcan'da görülen bu motifin benzerlikleri dikkat çekicidir.

Tabloda görüldüğü gibi âşıkların mezarlarıyla ilgili efsane, yukarıda sıralanan hikayelerde ve bu hikayelerin versiyonlarında ufak farklılıklarla birbirinin aynıdır.

Kozı Körpeş Bayan Sulu hikayesinin birinci versiyonunda, âşıkların mezarıyla ilgili yukarıdaki tabloda verilen motifleri destekleyici bir motif daha bulunmaktadır: Bu versiyonda âşıkların mezarı bir çayın iki yakasındadır. Geceleri bu çayın üstünde iki örek birbirlerine doğru yüzerler fakat tam kavuşacakları sırada siyah bir kuş gelip bu iki ördeği ayırır.

Diğer hikayelerde ve onların versiyonlarında âşıkları ve rakibi simgeleyen bitki iken bu versiyonda bitkinin yanı sıra hayvan da aynı görevi üstlenmiştir.

Bu motifin tenasüh inancının bir bakiyesi olabileceği düşünülebilir.

Buraya kadar yapmış olduğumuz epizot karşılaştırması varyantlarda şöyle bir ortak yapı arz etmektedir.

1- Varyantların üçünde de kahramanların ailesi zengin ve iktidar sahibidir. Kahramanların babaları bir vesile ile ev dışına çıktıklarında çocuklarının doğduğunu öğrenir ve onları beşik kertme nişanlı yaparlar.

2- Erkek kahraman yetim kalınca kız tarafı kızını vermekten vazgeçip o diyardan göç eder.

3- Erkek kahraman sevgilisini annesinin rızalığını alamadan aramaya çıkar ve belki de bu yüzden vuslata ermeden ölür.

4- Erkek kahraman sevgilisini görme uğruna çobanlık yapar ve günün birinde iki sevgili bir şekilde tanışırlar.

5- Durumu öğrenen kızın ailesi erkek kahramanı öldürmeye kasteder ve fakat kahraman sevgilisinin yardımıyla kendisine kurulan tuzaktan kaçır, kurtulur.

6- Bir müddet sevgilisi ile haberleşen erkek kahraman (V3 hariç) sonunda öldürülür.

7- Sevgilisinin öldüğünü gören "Bayan" kahraman da (V3 hariç) kendisini öldürür. Bu arada rakip de öldürülür.

8- Âşıkların ve rakibin karakterleri ya da yaşadıkları hayatı simgeleyen birer bitki mezarlarının üstünden boy verir.

Kozı Körpeş Bayan Sulu hikayesinin üçüncü versiyonu tamamen manzum olduğu için diğer iki varyantın şiirleriyle bu versiyonun şiirlerini karşılaştırmak mümkün değildir. Söz konusu diğer iki versiyonun şiirleri ise vezin, kafiye ve ölçü gibi kesin kurallara bağlı olarak yazılmadığı için yapı bakımından aynılık arz etmemektedirler. Bu iki versiyonda şiirlerin benzeştiği cihet muhteva bakımındandır. Her iki versiyonda da şiirler ilk defa Kozı'nın annesinden sevgilisini aramak için izin istediği epizotta geçmektedir. İki versiyonun bu şiirlerinde anne yaşadıkları yerin ve hayatın güzelliklerini Kozı'ya söyleyerek onu vazgeçirmeye çalışmakta Kozı ise neye mal olursa olsun yola çıkacağını söylemektedir. Bundan sonra geçen ve az sayıda olan şiirler Kozı ile Bayan'ın tanışmalarına yöneliktir.

Masal ve halk hikayelerinin iskeletini fonksiyonlar oluşturmaktadır. Fonksiyonlar değişmez ama zaman, mekan, kahramanlar ve vasıtalar değişebilir. Yukarıda karşılaştırması yapılmaya çalışılan üç versiyonun fonksiyonlarının aynı olduğunu ve bu hikayenin fonksiyonlarının da başka halk hikayeleriyle benzeştiğini dikkatlere sunmak isteriz. Tahir ile Zühre ve Arzu ile Kamber hikayesinin birbirine çok benzediği öteden beri bilinmektedir (EKREM, 1986, C.2:93-99). Kozı Körpeş Bayan Sulu hikayesinin de Kerem ile Ashı ve Tahir ile Zühre hikayesinin epizotlarının çoğunun birbiriyle aynılığı araştırmacıların ortak kanaatidir (TÜRKMEN,183:164-165). bütün bunlardan hareketle Kozı Körpeş Bayan Sulu, Tahir ile Zühre ve Arzu ile Kamber hikayelerinin aynı kaynaktan çıkan bir hikaye olduğu zamanla bu hikayenin değişik mekan ve zamanlarda farklı kültürlerin etkisi altında kalarak değiştiği ve temelde aynı, teferruatta farklı başka başka hikayeler olarak karşımıza çıktığı düşünülebilir

	Kozi Körpeş Bayan Sulu		Olcabay minen Keşimcan		Tahir ile Zühre		Tahir ile Zühre	
	VI	V2	vı (1)	V2(2)	VI (3)	V2(4)	Vı(5)	V2(6)
Âşıkların Gömülmesi	Âşıklar bir çayın iki yakasına gömülürler	Yanyana iki mezara gömülürler	Yanyana iki mezara gömülürler	Aynı mezara gömülürler	Âşıklar yanyana iki ayrı mezara defn edilirler	Yanyana iki ayrı mezara gömülürler	Yanyana gömülürler	İki sevgili aynı mezara gömülür
Rakibin Gömülmesi	Âşıkların mezarı yakınına gömülür	Âşıkların mezarının arasına rakibin kanı damlar	Âşıkların mezarlarının yanına gömülür	-	Âşıkların mezarının başucuna gömülür	Âşıkların mezarının yanına gömülür	Âşıkların mezarının arasına kanı damlar	Âşıkların mezarının yanına gömülür
Âşıkların Mezarından Çıkan Bitkiler	Her iki âşığın mezarından birer ağaç çıkar	İki âşığın kabrinde de kadife güller ve çiçekler biter	Âşıkların mezarından birer çınar fidanı boy verir	İki bitki çıkar	Zühre'nin mezarından beyaz, Tahir'in mezarından ise kırmızı bir gül fidanı çıkar	İki âşığın mezarında gül fidanları biter	-	Sevgililer in mezarında n iki gül çıkar
Rakibin Mezarından Çıkan Bitkiler	Dikenli bir dal çıkar	Kuşburnu çıkar	Sarmaşık güllü çıkar	-	Kara çalı çıkar	Kara çalı çıkar	Çakır diken çıkar	Kara çalı biter
Çıkan Bitkilerin Fonksiyonu	Ağaçlar birbirlerine kavuşmaya çalışırken dikenli bitki araya girer	Güller birbirine kavuşmaya çalışır, kuşburnu ayırır	Çınarlar birleşip tek bir çınara döner, sarmaşık araya girer	İki bitki birbirine dolanıp tek ve büyük bir ağaç olur	-	-	-	Birleşme ye çalışan gülleri bu çalı ayırır

¹ YILDIRIM, Dursun, "Pamir'de Bir Kırgız Destanı, Olcabay minen Keşimcan", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C.II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s.484.

² A.g.e., s.486.

³ TÜRKMEN, Fikret, **Tahir ile Zühre**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.248.

⁴ KASIM, Naci, **Tahir ile Zühre**, İstanbul Maarif Kütüphanesi, İstanbul, 1975, s. 76-77.

⁵ TERZİBAŞI, Ata, **Arzı Kamber Matah**, Fatih Matbaası, 3. Baskı, İstanbul, 1971, s.39.

⁶ ELÇİN, Şükrü, **Halk Edebiyatı Araştırmaları.C.II**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 168-169

ACIKLAMALAR

• Kozi Körpeş, Bayan Sulu; Körpe Kuzu, Güzel Hanım anlamlarına gelmektedir. Türkiye'de de buna benzer - Kuzu, Kozibey, Güzel, Adıgüzel, gibisimlerin konulduğu bilinen bir gerçektir. Hatta "Güzelağa", "Boyugüzel", "Saçigüzel" şeklinde hitap sözleri de kullanılmaktadır. Bkz. Aydil EROL; Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarih" Örneklerle Adlarımız, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1992.

• Kazakistan versiyonunda "Kozi Körpeş Bayan Sulu" şeklinde bir imla ile yazılan bu kelimeler diğer versiyonlarda lehçe farklılığı nedeniyle "Kozikörpeş Bayansulu", "Kozikürpeş Bayansulu" biçimlerinde geçmektedir. Epizotlar verilirken versiyonların kendi imlası korunmuş diğer kısımlarda Kazakistan versiyonunun imlası kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- AHUNDOV, Ehliman
1961
(*Azerbaycan sahasında anlatılan halk hikayeleri için bkz*) **Azerbaycan Halg Dastanları I, II**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı.
- ALPTEKİN, Ali Berat
1984
"Arzu ile Kamber Hikayesi", **Türk Folkloru**, Sayı.61, Ağustos, (Anamur varyantı).
Güz 1992
"Kazak Folkloru ve Halk Edebiyatı Hakkında Doç. Dr. Şakir ÜBRAYEV ile Bir Sohbet", **Milli Folklor**, 15, Ankara.
- BAŞGÖZ, İlhan
1986
"Hikaye Anlatan Âşık ve Dinleyicisi -Değişik Dinleyici Kitlelerinin Hikaye Anlatımına Etkisini İnceleyen Bir Deneme-", **Folklor Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul.
- BOYRAZ, Şeref
1990
"Arzu İle Kamber'in Tat Köyü Rivayeti", **Erciyes Dergisi**, Yıl: 13, Sayı: 151, Kayseri.
- ÇINAR, Ali Abbas
1996
Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler, Muğla Üniversitesi Matbaası, Muğla.
- DİMİTRİEVA; L. V.
1981
Barabin Tatarlarının Nağilları, Yazık Barbarinskili Tatar, Leningrat.
- EFENDİYEYEV; Paşa
1992
Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatı, Maarif Neşriyyatı, Bakı.
- EKREM, Mehmet Ali
1986
"Arız (Arzu) Üle Kamber", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C. E. Halk Edebiyatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı MÜFAD Yayınları, Ankara.
- ELÇİN, Şükrü
1988
Halk Edebiyatı Araştırmaları, Cilt:II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÖZELOV, Fuzulî
1993
(Tertib Edip Azerbaycan Türkçesine çeviren) Zaman Zaman İçinde Türk Halglarının Nağilları, Bakı Yazıcı.
- GÜNAY; Umay
1975
(Propp metodu hakkında bilgi için bkz.) **Elazığ Masalları** (İnceleme), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- KAPLAN; Mehmet
1991
(Sözü edilen tiplerin özellikleri için bkz.) **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3** Tip Tahlilleri, Dergah Yayınları, II. Baskı, İstanbul.
- MAHMUT, Nedret- MAHMUT, Enver
1988
Bozcigit (Dobruca Tatar Masalları), Kriterion Kitabüyi, Bucureşti.
- MÜREHMEDOV, Eziz
1978
Edebiyatşinaslıg Terminler Lügeti, Maarif Neşriyyatı, Bakı.
- ÖZDEMİR, Hasan
1986
(Etiyolojik efsaneler hakkında geniş bilgi için bkz); "Etiyolojik Türk Halk Efsaneleri", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi
- RADLOFF; Wilhelm
1995
Manas Destanı, (Yayına hazırlayan: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali), TÜRK-SOY Yayınları Ankara.

-
- SEYDEHANOV, Köbey
1985 **Kozi Körpeş Bayan Sulu, Jalın Baspası, Almatı.**
- TIKA
1993 Kazakistan ve coğrafyası için bkz. **Kazakistan Ülke Raporu**, Yayınları, Pelin Ofset, Ankara.
- TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ
DEVİRLER / İSİMLER / ESERLER / TERİMLER
1981 *(Türkiye sahasında anlatılan halk hikayeleri için bkz.), "Halk Hikayesi, Hikayeleri" maddesi, Dergah Yayınları, İstanbul, Cilt: 4.*
- TÜRKMEN, Fikret
1983 **Tahir ile Zühre**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TÜRKMEN; Fikret
1983 **Tahir ile Zühre**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- YURDATAP; Selami Münir
1981 **Tam Kerem ile Aslı Resimli Büyük Halk Hikaye-si-**, Şenyıldız Yayınevi, İstanbul.

KÜÇÜK TÜRKİSTAN: ANADOLU

Dil, taşıdığı ses, yapı ve anlam özellikleriyle bir milletin kültürel ve etnik yapısının belirleyicisidir. Sadece kelime değil, bazen bir ses, bazen bir şekil o milletin bilinmeyen bir tarafını aydınlatır. Bundan dolayı dil verileri tarih, folklor, sosyoloji ve diğer disiplinler için değerlendirilmeleri gereken önemli malzemelerdir.

Bugün Anadolu'da tarihî, coğrafi ve sosyal şartlardan ve Oğuzların boy yapısından kaynaklanan çeşitli ağızlar bulunmaktadır. Anadolu ağızları, Oğuz Türklerinin hem Orta Asya, hem de bu topraklar üzerindeki macerasına ışık tutacak canlı ipuçları taşıması bakımından son derece önemlidir. 11. yüzyıla kadar Orta Asya, 11. yüzyıldan itibaren de Anadolu'da konuşulan bu ağızlar, zaman içinde standart Türkçe yönünde kısmen değişmiş olsa da kaybolmamış ve içindeki binlerce yıllık maddî ve manevî kültür unsurlarıyla günümüze ulaşmıştır. Bu ağızların ilmî ölçülerle incelenmesi sadece Oğuz Türklerinin dil ve kültür yapısını aydınlatmayacak, aynı zamanda diğer Türk toplulukları ile aramızda var olan dil ve kültür beraberliğinin derecesini gösteren ilgi çekici sonuçlar da ortaya çıkaracaktır.

Bilindiği üzere Anadolu'yu vatan yapan Türkler, Oğuz Türkleridir ve bunların konuştuğu Türkçe de Oğuz Türkçesi'dir. 11. yüzyıldan itibaren büyük topluluklar hâlinde bu topraklara gelen Oğuz Türkleri, yine büyük topluluklar hâlinde Anadolu'nun birer köşesini yurt tutmuş ve birçoğu yerleştikleri bölgelerde bugüne kadar ağız özelliklerini büyük ölçüde devam ettirmiştir. Ağızların coğrafi dağılımı, aynı zamanda Oğuz boylarının Anadolu üzerindeki yerleşme ve yayılma alanlarını da gösterir. Meselâ, Muğla, Aydın, Denizli, Manisa, İzmir, Burdur, Isparta ve yöresinin ağız özelliklerinin birbirine çok benzemesi; Kahramanmaraş, Hatay, Gaziantep, Adana ve yöresi ağızlarının özellikleri bakımından bir grup oluşturmaları; Kayseri, Nevşehir ve Niğde ağızlarının da kendi aralarında gruplaşması Oğuz Türklerinin Anadolu'daki yerleşme tarihi ile yakından ilgilidir. Bu düzen, çeşitli zamanlarda sosyal ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan iç göçlere ve karışmalara rağmen günümüze kadar korunmuştur.

Mevcut bilgilere göre Oğuz Türkçesi, 11-12. yüzyıllara kadar sadece konuşma dili idi. Başlangıçta Anadolu'da ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsça kullanılıyordu. Oğuz Türkçesi, bir müddet sonra bu yeni vatanda, eski yazı dillerin-

Doç. Dr. Leylâ KARAHAN

*Gazi Ü. Gazi Eğitim Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı B. Öğr. Üyesi*

den uzak kalan Oğuz Türklerinin yazı dili hâline geldi. Bu yazı dili ile kaleme alınmış eserlerde, önceleri Orta Asya Türk yazı dilinin etkisi görülürse de zamanla bu etki kaybolmuş ve Oğuz Türkçesi'nin özellikleri bütünüyle yazı diline hâkim olmuştur. Bugün Anadolu, Azerbaycan, Türkmenistan ve Balkanlarda kullanılan yazı dillerinin esasını Oğuz Türkçesi teşkil etmektedir.

Oğuz Türkçesi, bazı ses ve yapı özellikleri ile diğer Türk lehçelerinden biraz farklıdır. Biz bu lehçeye ait ilk bilgileri Kâşgarlı'nın Divanü Lügatı't-Türk'ünde buluyoruz. Divan'da "ben" ve "men" kelimeleri örnek verilerek Oğuzların "ben" şeklini kullandıkları, "deve" kelimesi örnek verilerek Oğuzların kelime başındaki t'leri d'ye çevirdikleri anlatılır. Oğuzcanın başka özelliklerine de temas eden Kâşgarlı, böylece lehçeler arasındaki ilk karşılaştırmayı yapmış olur (Banguoğlu, 1960, s.29,32). Kâşgarlı'nın da belirttiği üzere Oğuzca'yı diğer Türk lehçelerinden ayıran bazı temel özellikler vardır. Meselâ Oğuzlar "gök, gün, dil, demek" kelimelerinde olduğu gibi kelime başındaki "k" ve "t" seslerini "g" ve "d"ye çevirirler, "barınak" ve "birmek" fiilleri Oğuzcada "varmak" ve "vermek" şeklindedir. Oğuzlar "olmak" fiilini kullanırken, diğer Türk boyları "bolmak" fiilini kullanırlar. "men" zamiri Oğuzcada "ben"dir. Anadolu ağızlarının bazı istisnalarla hepsinde bu temel özellikleri görmek mümkündür. Bunlar, Oğuz Türkçesi'nin karakteristiğini ortaya koyan ve onu diğer lehçelerden ayıran genel, kurallı özelliklerdir. İkinci derecedeki bazı özellikler ise Anadolu'da belirli coğrafyalarda kümelenmiş ağızların varlığına işaret eder. Bir ağızı diğerinden ayıran özellikler de bunlardır. Meselâ "h" (hı) sesi Doğu ve Orta Anadolu'da net bir şekilde duyulurken, Batı Anadolu'da bu ses kaybolur. Gırtlığa yakın bölgede boğumlanan "g" (gı) sesi de Orta ve kısmen Doğu Anadolu'ya mahsus bir sestir; Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinde hiç duyulmaz.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde serpinti hâlinde görülen bir grup özellik ise bu yöre ağızlarına Oğuz dışı farklı bir kimlik kazandırmakta, onları diğer Türk lehçelerine yaklaştırmaktadır. Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz özellikler bunlardır. Şimdi bu özelliklerin birkaçı üzerinde duralım:

Anadolu'nun kuzeybatısındaki İzmit'in Taşköprü ilçesinden doğuda Amasra, Bartın, Çaycu-

ma, Karabük-Ereğli, Perşembe ve Tirebolu'ya kadar uzanan ince, uzun yerleşim şeridinde Oğuzca'da bulunmayan veya kurallı olmayan ilgi çekici iki ses değişmesi ile karşılaşırız. Bunlardan biri yumuşak g (ğ) sesinin "v" sesine çevrilmesidir. "dağ" kelimesinin "dav", "bağ"m "bav", "ağlamak"ın "avlamak", "ağız"ın "avız", "ağır"ın "avır" şeklinde söylendiği bu yöre ağızlarında ğ'nin v'ye çevrilmesi aynı Kıpçak grubu lehçelerinde olduğu gibi kurallı bir değişmedir (KORKMAZ, 1994: 4). Kazak Türkçesi'nde "dağ", "bağ" kelimeleri "dav", "bav"dir. Kırgız Türkçesi'nde "dağ" kelimesi daha ileri bir değişmeyle "tû" şekline dönüşmüştür. Karaçay Türkçesi'nde de aynı kelime "taw" şeklindedir.

Karadeniz Bölgesi'ndeki bu yerleşim birimlerinde tesbit edilen ikinci ses değişmesi Batı ve Orta Anadolu Bölgesinin karakteristik sesi olan damak n'sinin y sesine çevrilmesidir. Meselâ "deniz" kelimesi bu ağızlarda "deyiz", "gittiniz" kelimesi "gittiyiz", "evin" kelimesi "eviy" şeklinde söylenir (KORKMAZ, 1994: 5; Acar, 1988: 32). Güneydoğuda Urfa merkez ve Ceylanpınar ağızında da görülen bu değişme, sınırlarımız ötesindeki Tellâfer, Altunköprü, Tazehurmatu, Tuzhurmatu, Kifri, Beşirli, Emirli, Karatepe ağızlarına kadar uzanır (BULUÇ, 1972: 182). Kars'ın Tuzluca yöresinde bazı eklerde bu değişme görülmektedir (ERCİLASUN, 1983: 120). Doğu sınırlarımız ötesindeki Nahçıvan, Aynallu, Kaş-kay ve Afganistan Avşarları ağızlarında da n>y değişmesi vardır. Tarihî Kıpçak metinlerinde örnekleri bulunan bu ses değişmesi, bir Kıpçak grubu lehçesi olan Karayıncada kurallıdır. Kazak, Karaçay Türkçelerinde de tek tük örneklerle rastlanır (KORKMAZ, 1994: 4).

Üzerinde duracağımız diğer bir ses değişmesi de özellikle Kazak ve Nogay Türkçesi'nde kurallı olan ş>s değişmesidir. Bilindiği gibi Kazakça'da "taş" kelimesi "tas", "baş" kelimesi de "bas"şeklinde söylenir. Anadolu'da bu özelliği aynen devam ettiren ağızlar bulunmaktadır. Meselâ Elbistan'ın Büyük Yapalak ve Ekinözü beldelelerinde, Haymana'nın Çalış köyünde, Hozat'ın bazı yörelerinde ş sesi düzenli olarak s sesine çevrilmekte ve aynı Kazakça'da olduğu gibi "taş" kelimesi "tas", "baş" kelimesi de "bas" şeklinde söylenmektedir (AKBAŞ, 1985; GÜLENSOY, 1992). Bu yöre ağızları diğer özellikleri bakımından büyük ölçüde Oğuz Türkçesi'yle bir uyum

içerisindedir. Kırşehir'in Çiçekdağı ilçesi ağız üzerinde yapılan bir çalışmada , bu ilçenin bazı yörelerinde ş'lerin s'ye çevrildiği, ancak şimdi bu söylenişin unutulduğu kaydedilmektedir ki bu da bir zamanlar Anadolu'da bu özelliği taşıyan daha çok ağızın bulunduğunu gösterir (IŞIK, 1985). Ulaşım,eğitim ve teknolojideki gelişmeler ve zaman , ağız özelliklerini yavaş yavaş yok etmektedir.

Çankırı'nın Yapraklı ilçesi ağız , ilgi çekici bir ses değişimiyle karşımıza çıkar. Bazı eklerdeki s sesi, bu ağızda düzenli olarak "h" ye dönmektedir. Meselâ "gelirsin" kelimesi bu yörede "gelihin" , " gelmelisiniz" kelimesi "gelmelihiniz" şeklinde söylenir (KİREMİT, 1986: 42). Bu değişiminin Başkurt Türkçesi'nde kurallı olduğunu biliyoruz, "alsın" kelimesi bu lehçede "alhn" , "sen" kelimesi "hin" şeklindedir.

Kıpçak Türkçesi özellikleri, Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğu bölgelerinde daha yoğun olarak görülür. Kelime başındaki "k" ve "t" seslerini "g" ve "d" ye çeviren Oğuz Türkçesi'nin bu özelliğine karşılık Trabzon'un Vakfikebir, Tonya, Maçka, Akçaabat, Of, Çaykara ilçesi ağızlarında değişik oranlarda bu ses korunmaktadır. Meselâ bu yörelerde "gel, git, diz, dal" kelimeleri aynı Eski Türkçe'de ve bugün Kazak, Kırgız, Kara-kalpak, Kırım ve diğer bazı lehçelerde olduğu gibi "kel, kit, tiz, tal" şeklindedir (CAFEROĞLU, 1949).

Kazak ve Kırgız Türkçelerinde çokça örneği bulunan bir değişim de "f sesinin "p" ye çevrilmesidir. Kırgızca'da "defter, taraf kelimeleri, "depter, tarap", Kazakça'da "fikir, fakir" kelimeleri, "pikir, pakır" şeklinde söylenir. Anadolu'da bu değişimin sistemli olarak görüldüğü ağız, Artvin ve özellikle Borçka ilçesi ağızıdır. Aynı Kazak ve Kırgız lehçelerinde olduğu gibi bu ağızda da "f sesi kurallı olarak "p" sesine çevrilmekte ve meselâ "misafir" kelimesi "musapir"; "sefer" kelimesi "seper"; "efendim" kelimesi de "ependim" şeklinde söylenmektedir (ACAR, 1972: 162).

Artvin'in Hopa ilçesi ile Rize'nin bazı yörelerinde "a" ünlüsünün "o" ünlüsüne yakın telâffuz edilmesi de bize Özbek Türkçesi'ni hatırlatmaktadır. İçinde kendisini etkileyecek başka ünlü olmadığı hâlde bu ağızlarda mesela "tane, hangi, aldı" gibi kelimelerdeki "a" sesi "o" veya "o"ya yakın bir sese çevrilir (ACAR, 1972; GÜNAY, 1972). Bu özellik Doğu Anadolu'nun başka yöre-

lerinde de görülür. Özbek Türkçesi'nde de "a" sistemli olarak "o" sesine yakın telâffuz edilir.

Türkiye Türkçesi'nde ince "g,k,l" ünsüzlerinin yanında ince ünlülerin bulunması genel kuraldır. Ünlü ve ünsüzler arasındaki bu uyum, Ardahan, Posof, Rize, Kars, Erzurum, Artvin ağızlarında değişen oranlarda bozulmuştur. Meselâ "gel, kes" fiilleri, Ardahan ve Posof ağızında "gal, kas" şeklinde söylenir. Yani kalın ünlü yanındaki "g,k,l" sesleri incedir. Böyle bir uyumsuzluk, Kıpçak grubu lehçelerinden Karayım Türkçesi için kurallı bir uyumsuzluktur (ERCİLASUN, 1983).

Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarında, Anadolu'nun diğer bölgelerine nazaran kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık bakımlarından uyumsuzluk hayli fazladır. Bazı eklerin yalnız ince ve düz, bazı eklerin de yalnız kalın ve yuvarlak şekilleri kullanılır. "gelduh, yolçi, babasi, yazdı, olmuş" gibi ses uyumunun olmadığı örneklere Doğu Anadolu'nun birçok yöresinde rastlamak mümkündür. Bu bakımdan Doğu Anadolu ağızlarına çok benzeyen iki lehçe, Uygur ve Özbek Türkçeleridir. Her iki lehçe de kalınlaşma ve inceme yönünde pek çok uyumsuzluklar gösterir.

Görüldüğü gibi Anadolu'daki bazı ağız grupları ile diğer Türk lehçeleri arasında ses özellikleri bakımından benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerliklerin sebeplerinin tarihî ve filolojik araştırmalarla ortaya çıkacağı muhakkaktır. Biz kısaca bazı sebepler üzerinde duralım:

Oğuzlar, Asya'nın doğusundan Balkanlara kadar uzanan topraklarda tarihin çeşitli dönemlerinde diğer Türk kavimleriyle ortak bir hayat sürmüş, birlikte devlet kurmuş, birlikte savaşmış ve aynı yazı dilini kullanmıştır. Bu beraberliğin onların hayat tarzlarını, kültürlerini ve dillerini etkilemesi çok tabiidir. 8. yüzyılda dikilen Bengü Taşlarda birçok kavimle birlikte Oğuzların da adı zikredilir. Oğuzlar, Göktürklerden sonra Otügen'e hâkim olan Uygurlar zamanında çeşitli vesilelerle adlarını duyurdular. Tarihî kaynaklar 10. yüzyılın ilk yansında Oğuzların Sir derya boylarında ve bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda Kartuk, Kıpçak ve diğer Türk kavimleriyle bazen savaşarak, bazen barış içinde yan yana, iç içe yaşadığını kaydediyor (SÜMER, 1986: 26). Harezmi bölgesinde 13-14. yüzyıllarda gelişen Türk yazı dilinde de Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin etkisi görülüyor. Oğuzlar, diğer Türk kavimleriyle, özellikle Kıpçaklarla

olan ortak yaşayışlarını aksettiren birçok kültür unsurunu Anadolu'ya taşıdılar. Muhtemeldir ki Kıpçak Türkçesi'nden aldıkları bazı ses özelliklerini de yeni vatanları Anadolu'ya getirdiler.

Anadolu ağızları ile diğer Türk lehçeleri arasındaki bağlantıya sebep teşkil edebilecek bir başka gerçek, Anadolu'ya Oğuzlardan başka Türk kavimlerinin de gelmiş olmasıdır. Anadolu, Türkler için tarihin hiçbir döneminde bilinmeyen bir coğrafya olmamıştır. 1071'de tamamen açtığımız Anadolu kapıları, bu tarihten önce de yarı aralık idi ve Türk akıncıları araladıkları bu kapıdan zaman zaman Anadolu içlerine kadar uzanıyorlardı. Tarihî kaynaklar M.Ö. 2. yüzyılda Bulgar Türklerinin Kars'a geldiklerini, miladî 4. yüzyıl başlarında Aşağı İdil boylarındaki Hun kavimlerinin Derbent geçidini aşarak Urfa'ya gelip daha sonra memleketlerine geri döndüklerini kaydeder. Abbasiler zamanında Müslüman Türklerin Horasan ve Türkistan'dan gaza ve cihat için Anadolu'ya geldikleri ve askerî alanda büyük başarılar elde ettikleri bilinmektedir (AŞAN, 1992: 28). ayrıca Peçenek ve Kıpçak Türkleri, Bizanslılar tarafından Anadolu'da iskân ettirilip hudut muhafızı olarak kullanılmıştır (TURAN, 1971).

Anadolu'nun Türkleşme tarihi kesin olarak 11. yüzyılda başlar. Artık Bizans engeli ortadan kalkmış ve birkaç yüzyıl içinde bu topraklar Türk vatanı haline gelmiştir. 13. yüzyıldaki Moğol akınlarının olumsuz sonuçlarına rağmen Anadolu'nun Türkleşmesinde etkili oldukları inkâr edilemez. Anadolu'yu bir Türk vatanı yapanlar Oğuz Türkleridir. Ancak Oğuzlarla birlikte az da olsa başka Türk kavimlerinin Anadolu'ya geldiği tarihî kaynaklardan ve yer isimlerinden anlaşılmaktadır. Anadolu'ya gelen Moğol ordusunda ve Moğolların hizmetinde çok sayıda Uygur, Karluk ve Kıpçak Türk'ü bulunuyordu. Faruk Sümer, 16. yüzyılda Anadolu'da sayıları az olmakla birlikte bazı Tatar obalarının bulunduğunu ve bunların Türk veya Türkçe konuşuyor olabileceklerini kaydeder. İlhanlılar devrinde Türk asıllı beyler Uygur ve Kıpçak menşeli idi. Diyarbakır emirlerinden Bay Buka, Kıpçak Türklerinden idi (SÜMER, 1969).

12.yüzyıl başlarında Kafkas ötesinden gelen Kıpçak Türkleri, Ardahan, Posof, Ahılkelek ve Çoruh boylarına yerleştiler ve 17. yüzyılda müslüman oldular. Bunlar Oğuzlarla kaynaşmalarına rağmen, kendi lehçe özelliklerini de Oğuzca'ya

yansıttılar. Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu'nun Kıpçaklar adlı eserinde Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesinin sosyal, siyasî ve kültürel yapısında etkili olan Kıpçak boylan ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kıpçakların bu bölge ağızlarında pek çok izler bıraktıkları ağız araştırmalarından anlaşılmaktadır.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın Bartın ve yöresindeki Kıpçak Türkçesi özelliklerinden hareketle yaptığı araştırmalara göre Anadolunun kuzeyine Kıpçak unsurları yerleştirilmiştir. Selçuklu emirlerinden Emir Çoban, Karadeniz'i geçerek Kıpçak ülkesine sefer yapmış ve bu seferden elde ettiği köleleri Sinop ve Kayseri'ye göndermiştir. Candaroğulları devrinde Kastamonu ile Kırım ve Kıpçak ülkeleri arasındaki deniz ticaretinin, Mısır Memlûkleri ile olan ticarî ilişkilerin Kastamonu, Bartın, Amasya ve yöresi ağızlarında bazı izler bıraktığı anlaşılmaktadır.

Anadolunun baskın Oğuz nüfusuna göre sayıca az olmaları ve aradan geçen bin yıl, bu kavimleri ve bu kavimlerin ağız özelliklerini Oğuzlar ve Oğuzca ile kaynaştırmıştır. Ancak bazı özelliklerin günümüze kadar korunduğu anlaşılmaktadır. İskân tarihimizle ilgili araştırmalarda arşiv belgelerinin yanında o yörenin dil özellikleri de incelenmeli ve Anadolu ağızlarının diğer Türk lehçeleri ile olan bu bağlantıları gözden kaçırılmamalıdır.

Anadolu'ya Oğuz dışı Türk unsurlarının göçü yakın dönemlere kadar sürmüştür. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan bu göçlerle çok sayıda Kırım, Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur, Kumuk, ve Karaçay Türk'ü Anadolu'ya yerleşti. Bu göçlerin bir kısmına tarihî belgeler şahitlik ediyor, bir kısmına biz de şahit olduk. Bunların Anadolu Türkçesine etkilerini zaman gösterecektir. Şurası bir gerçek ki bin yıldır, daha çok doğudan, kısmen de Karadeniz ve Balkanlardan yapılan Türk akınları, Türk göçleri ve nihayet son yıllarda Türk dünyası ile yoğunlaşan sıcak ilişkiler, Anadolu'yu bütün Türk dünyasının karışık kaynaştığı **küçük bir Türkistan** hâline getirmiştir.

Bizler, bütün Türk dünyasına kapımızı ve gönlümüzü açtık. Üzerinde yaşadığımız şu topraklar bir Türk vatanıdır. Bu vatan bin yıl önce de bugün de sadece Oğuzların değil bütün Türk dünyasının ortak vatanı olmuştur.

KAYNAKLAR

- ACAR, Turgut
1972
- ACAR, Kenan 1988
- AKBAŞ, Ali 1989
- ASAN, Muhammed Beşir
1992
- BANGUOĞLU, Tahsin
1960
- BULUÇ, Saadettin
1975
- CAFEROĞLU, Ahmet
1949
- Artvin ve Yöresi Ağzları**,
Basılmamış Doktora Tezi,
Erzurum.
- İzmit'in Taşköprü, Ova ve
Balören Ağzları**,
Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi, Ankara.
- Yapalak-Ekinözü Ağzı**,
Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi, Ankara.
- Türk İskan İzleri**, TKAE
Yayınları, Ankara.
- Oğuz Lehçesi Üzerine**,
TDAY.
- Mendeli (Irak) Ağzının Öz-
zellikleri**, 1. Türk Dili
Kurultayında Okunan
Bilimsel Bildiriler, 1972,
Ankara.
- Kuzeydoğu İllerimiz Ağz
larından Toplamalar**,
Burhanettin Matbaası,
İstanbul.
- ERCİLASUN, AhmetB
1983
- GULENSOY, Tuncer-
1992
- GÜNAY, Turgut
1978
- IŞIK, Metin
1985
- KİREMİT, Mehmet
1986
- KORKMAZ, Zeynep
1994
- SÜMER, Faruk
1986
- SÜMER, Faruk
1969
- TURAN, Osman
1971
- Kars İli Ağzları**, Gazi Ü-
niversitesi Yayınları,
Ankara.
• BURAN, Ahmet
**Tunceli Yöresi
Ağzlarından Derlemeler**,
Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Rize İli Ağzları**, Kültür
Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kızılcalı-Kabaklı-Boğazevci
Köyleri Ağzı**,
Lisans Tezi, Ankara.
- Yapraklı İlçesi Ağzı**,
Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi, Ankara.
- Bartın Yöresi ve Ağzları**,
TDK Yayınları, Ankara.
- Oğuzlar**, Ana Yayınları,
İstanbul.
- Anadolu'da Moğollar**,
Selçuklu Araştırmaları
Dergisi, C.I.
- Selçuklular Zamanında
Türkiye**, Turan Neşriyat
Yurdu, İstanbul.

BULGAR FOLKLORUNDA TÜRK FOLKLORU ETKİLERİ

Bilindiği üzere, Osmanlı Türk Kültürünün Balkanlar'da etkisi, Osmanlı Türklerinin bu coğrafi bölgeye egemen olmasıyla başlar.

Yüzyıllar boyunca aynı bir devletin sınırları içerisinde, aynı sosyal ekonomik koşullarda yan yana yaşamış Balkan halkları birbirleri arasında kültür alış verişinde de bulunmuş ve bu kültür alış verişinde Türk kültüründen oldukça etkilenmişlerdir.

Folklor düzeyinde etkilenme daha belirgin, daha güçlü olmuş ve Balkan halklarının folklorunun gelişmesi ve zenginleşmesinde Türk folkloru önemli bir rol oynamıştır.

Bulgar folkloruna genel bir bakış yapılıncı atasözleri, bilmeceler, tekerlemeler, fıkralar, masallar gibi sözlü halk edebiyatı türlerinde Türk folklor etkilerini kolayca bulmak mümkün olduğunu belirtmek mümkün olduğunu belirtmek gerekir. Bildirimizin konusunu da sözü geçen edebiyat türleri oluşturmaktadır. Bulgar melodilerinde, halk danslarında, müzik aletlerinde, halk sahne sanatında da Türk etkisi bulunduğu hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Bulgar folkloruna ilk ilgi, geçen yüzyılın yirmili yıllarından sonra başlar. Sırp bilgini Vuk Karaciç 1822 yılında birkaç Bulgar halk Türküsü yayımlar. Daha sonraları Yuri Venelin gibi bazı Rus bilim adamları Bulgar folkloruna ilgi gösterir. Otuzlu yıllardan sonra Bulgarlar da Slav romantizminin akımına kapılır ve Bulgar aydınları kendi folklorlarından eserler toplamaya başlar, bunları Rus bilginlerine gönderirler. İlk toplanan, kayda alınan Bulgar folklor eserlerinde Türk folklorunun da etkisi ortaya çıkar.

Geçen yüzyılın ortalarından başlayarak uzun yıllar Bulgar folklorundan malzeme ve en çok atasözü, özlü sözler toplayan Bulgar aydını Petko Raçev Slaveykov'dur. Bulgarca atasözleri kayda alırken Slaveykov, Bulgarların pek çok Türkçe atasözü de kullandıklarını duyar. Bu hususa ilk hatırasını şöyle anlatır: "Külliyatımı, en çok uzun süre kaldığım Bala'da zenginleştirdim. Bu köyde o zamanlar (yani 1844 yılında - H.S.Y.) dükkân ve kahvelerde erkekler kendi aralarında daha çok Türkçe konuşuyorlardı. Bu da beni bu dilden "eski sözler'i kaydetmeme sevketti. İtiraf etmeliyim ki Türkçe "eski sözler"i ben çok anlamlı buluyorum, daha sık kullanılmakta olduklarını ve hayatta daha kolay uygulandıklarını görüyordum" (SLAVEYKOV, S. XV-XVI)

Doç. Dr. Hayriye (Süleymanoğlu) YENİSOY

Ankara Ü. DTCF.

Bulgar Dili ve Edebiyatı B. Öğr. Görevlisi.

Atasözlerinin özel bir adı olmadığı da Slaveykov'un dikkatini çeker ve kullanılan binlerce atasözüne nasıl olmuş da halk bir ad uydurmamış, diye hayret eder. Türklerin de Bulgarların da "Bir laf vardır" (ima edna duma), "Eski bir söz vardır" (ima edna stara prikazka), "Birisini demiş" (Nakoy si kazal) gibi ifadeleri kullandıklarını tesbit eder.

İvan Şişmanov, Türk atasözlerinin Bulgar folklorundan başka, öteki Balkan halklarının folklorunda da önemli yeri olduğunu belirtmektedir. Konuyu biraz genişleterek "Aynı kültür etkisi altında yüzyıllar boyu yaşamış Balkan halklarının Türkülerinde, masal motiflerinde merasim ve adetlerinde var olan aynı benzerlikleri atasözleri de göstermektedir" diyor (Sb Nu, I 48; Sbornik I sjezdu Slovanckych geografu a etnografu, 1926: 382)

Benö Tsonev "Bulgar Dilinin Tarihi" başlıklı eserinde Türkçe'nin Bulgarca üzerindeki etkisinden bahsederken, bu etkinin sadece kelimelerden ibaret olmadığını, Bulgarca'da birçok Türkçe deyimlerin, atasözlerinin özlü sözlerin de kullanıldığını vurgulamakta ve bir hayli örnek vermektedir. Göstermiş olduğu örneklerden: "Kendi düşen ağlamaz", "Artık mal göz çıkarmaz" gibi Türk atasözlerinin günümüzde de Bulgarca kullanıldıkları bir gerçektir.

Bulgar folklorcusu Mihail Arnaudov da sözlü halk edebiyatının büyük bir bölümünü oluşturan ve hacim bakımından en kısa; en yaygın ve en sevilen eserlerin atasözleri olduğunu yazarak, bu sözlü edebiyat türünde özellikle Türk folklor etkisinin çok güçlü olduğunu bildirmektedir (ARNAUDOV, 1968: 514).

Sayıları bir kaç bin olan (ki sadece slaveykov iki binden fazla Türk atasözü toplamıştır) Türk atasözleri St. Mladenov, St. Bobçev gibi bilim adamlarına da araştırma konusu olmuştur. St. Miladenov, Bulgarların kullandığı Türk atasözlerini ilk kez bilimsel amaçla toplayan bilim adamıdır. Türk kültürünü yakından tanıyan, İstanbul Galatasaray mezunu hukuk profesörü St. Bobçev, hukukla ilgili atasözleri üzerinde ilginç araştırmalar yapmıştır.

Türk atasözlerine esas kaynağı ve Bulgarca'yı geçiş yolları da araştırılmış ve bunların genellikle yerli Türk halkının folklorundan sözlü olarak (şifahi yollarla) geçtiği tespit edilmiştir. Bunu göz önünde bulundurarak Stoyan

Çilingirov, folklor eserlerini Bulgar devletinin sınırları içinde yaşamakta olan öteki toplulukların folkloruyla karşılaştırılarak incelenmesine önem vermiştir.

Türk atasözlerini günümüzün Bulgarcasında Türkçe biçimleriyle de, yarı çeviri veya tam çeviri biçimleriyle de rastlamaktayız. Türkçe biçimlerde ilk değişmeler ses bakımından olmuştur. Deyimler, atasözleri bir dilden başka bir dile kolayca geçebilir. Geçtikleri dilde bunlar, alınma kelimelerden de daha kolay, daha çabuk yerleşir. Türkçe atasözleri de klişeleşmiş biçimleriyle Bulgarcaya geçmişlerdir. Bu dile geçince de ilk uğradıkları değişmeler ses bakımından olmuştur. Bulgarca'nın fonetik sisteminde bulunmayan "ö", "ü" ünlülerinin, "c", "ğ" ünsüzlerinin telaffuzu değişmiştir. Örneğin "Deli(y)e her "un bayram", "Yolciya yol, kurba-ya g'ol" biçiminde değişmiştir. Bulgarca konuşanlar bunları Türkçe söyledikleri gibi, Bulgarca da söylemeye çalışmışlardır. Slaveykov bu hususta şöyle yazıyor; "Ancak farkına vardım ki Türkçe konuşurken böyle "eski sözler"! kullananlar, Bulgarca söylemeye, en azından bunların anlamlarını Bulgarca olarak ifade etmeye çalışıyorlardı ve başarıyorlardı da. Özellikle kadınlar, onlar da Türkçe'yi biliyorlardı, ama Bulgarca söylüyorlardı, hem de o sözü Bulgarca'ya öyle çeviriyorlardı ki, şimdi bizim en büyük okumuşumuz dahi bu kadar uygun çeviri yapamaz" (SLAVEYKOV, 1972: 20-21).

Türkçe bazı atasözlerini bugün de Bulgarlar tarafından Türkçe kullanıldığına tanık oluyoruz. Örneğin "Eski dost düşman olmaz", "Evdaki hesap çarşıya uymaz" vb. atasözleri Türkçe'yi bilen ve bilmeyen yaşlı ve orta yaşta Bulgarlar kullanmaya devam ediyor. Bu duruma Bulgar sanat eserlerinde sık sık rastlanmaktadır.

Çağdaş Bulgarca'da Türk atasözleri çevrilmiş biçimlerinde daha sağlam yerleştiği bir gerçektir. Bulgar halk dilinde yerleşmiş Türk atasözleri ve deyimler genellikle Bulgarca'ya çevrilmiş biçimleriyle varlıklarını sürdürmektedirler. Bunların bir bölümü tam olarak, **kalka** olarak çevrilmiş, bir bölümünde de bazı Türkçe unsurlar korunmuş, yani yarı çeviri, **yarı kalkalar** durumundadırlar. Bu türlü durumlarıyla da Bulgar halk dilinden yazı diline geçmişlerdir. İşte birkaç örnek:

Türkçe olarak kullanılanlar:

Bu dünya basamak basamak. Biri iner, biri biner.

Eski dost düşman olmaz, olsa da yakışmaz.
Evdeki hesap çarşıya uymaz.
Nerde çokluk, orda bokluk.

Tam çeviri biçiminde kullanılanlar:

Vseki den ne e Velikden- Her gün bayram olmaz.

Kotkata po grıb ne pada- Kedi sırtı üstüne düşmez.

Na ludiya vseki den e velikden- Deliye her gün bayram.

Na kogoto na karutsata s kaçva, negovata pesen pee- Kimin arabasına binerse onun Türküsünü söyler (çağırır).

Yarı kalka denilenler: Yani Türkçe unsurlardan biri veya birkaçı korunmuş olanlar.

At ima, megdan nama- At var, meydan yok.

Edin akıl za lete li, za zime li~ Bir akıl, yaza mı kışa mı.

Dneska si vezir, utre rezil- Bugün vezir yarın rezil.

Yarı çeviri olarak Bulgarca'da kullanılanların sayısı oldukça çoktur, çünkü bu gruba sadece atasözleri değil, deyimler ve özlü sözler de dahil edilir.

Bulgar folkloruna geçmiş Türk atasözleri **konu** bakımından da pek çok türdür. Bunların büyük bir bölümü her zaman ve her yerde uygulanabilen genel olaylar ve motiflerle ilgilidirler. En yaygın olanlardan birkaç örnek verelim:

Bir çiçekle yaz olmaz- S edno tsvete lato ne stava.

Eğri oturmalı (oturalım), doğru söylemeli (söyleyelim)- Krivo da sedim, pravo da govorim.

Balık baştan kokar- Ribata se vmirisva ot glavata.

Bulanık suda balık avlamak- V mıtna voda riba lovi.

İslenmişin yağmurdan korkusu olmazmış (İslenmişin yağmurdan pervası yok)- Mokır ot dıjd ne se boi.

Görüldüğü gibi Türk atasözleri ve özlü sözleri Bulgar folklorunda önemli bir yeri vardır. Bunların bazıları Türkiye Türkçesi'nde ya yoktur, ya da kayda alınmadığından unutulup gitmişlerdir. Bulgar ağızlarında ve Bulgaristan (ve Balkan) Türk ağızlarında halen var olan, henüz unutulmamış olan, ancak yeni koşullar içinde unutulmaya yüz tutmuş Türk atasözlerini kayda almak, bunlar üzerinde araştırma yapmak folklor araştırmacılarımızın büyük bir görevi olmalıdır. Bunları

araştırmak, kültür tarihimize katkıda bulunmak demektir.

Çocuk folklorunda da Türk etkisi vardır. Türklerin ve Bulgarların bir arada yaşadıkları yerleşim yerlerinde, mahallelerde çocuklar iki dilde de rahatça konuşabiliyorlardı. Beraber oynarken birbirlerinden birçok şeyler öğreniyorlardı. Bulgar çocukları, Türk çocuklarından **yazı-tuğra, saklambaç, körebe, birdirbir, mendil oyunu** gibi çocuk oyunlarını, birçok **bilmeceler** ve **tekerlemeler** öğrenmişlerdir. Bilmeceler hakkında Stefan Mladenov'un değerli bir araştırmasından birçok bilgi alabiliriz. Tekermeler de çocukların sevdiği folklor türlerindedir. Parmakları saymak motifini örnek gösterelim:

Bulgaristan Türk Folklorunda:

Başparmak, haydi yeyelim, demiş.

Pati parmak (işaret parmağı), ne yeyelim, demiş.

Orta parmak (orta direk), ne Allah verdiyse, onu yeyelim, demiş.

Saadet Hanım (dördüncü parmak), haydi çalalım, demiş.

Gül bebek (kıtır parmağı, küçük parmak), çalarsanız söylerim, demiş.

Bunu duyunca dört parmak da bir olmuş, Gülbebeği kıtır mıtır, yemişler. Bu yüzden de parmak küçük kalmış.

Bulgar Folklorunda:

Palet sıt kazal, haydi da yedem.

Poka zaletsıt, kak vo da yadem? Popital.

Sredniyat prıst, kakvoto Gospod dal, otgovoril.

Çetvırtiyat prıst, hayde da kradem, kazal.

Malkiyat prıst, šte kaja, rekıl. İ te go izalı.

Parmak sayma motifine öteki Balkan halklarının çocuk folklorunda da rastlanmaktadır. Aynı motifi Kuzman Şapkarev'in derleme yazısında Hamdi Hasan'ın "Makedon Folkloru" başlıklı bir bildirisinde de örnekleriyle buluyoruz. Tekermelerin Türkçe, Makedonca, Sırpça ve Arnavutça varyantlarında esas olan: açlığı giderecek tek çare hırsızlıktır. Küçük parmak buna karşı çıkınca, ö-teki parmaklar arasında dayanışma olur ve küçük parmak cezalandırılır.

Çok sevilen ve yaygın folklor türlerinden bir de **fıkra** türüdür. Fıkralar denince de ilk akla gelen ad, Nasreddin Hoca'nın adıdır. Tüm Bulgar

folklorunda tek olumlu Türk siması Nasreddin Hoca'nın siması olduğu belirtmekle büyük bir gerçeği açıklamış oluyoruz. Hangi folklor türünü ele alırsak, her yerde Türklerin birer olumsuz tip olarak verildiğini görüyoruz. Bu folklor düşüncesi, Bulgarların uyanış devri yazılı edebiyatında hakim olmuş, bilhassa 1840' lı yıllardan başlayarak 1877-1878 Türk-Rus '93 Savaşına kadar yazılmış yazılı edebiyatta- sanat eserlerinde, gazete ve dergi sayfalarında çıkan yazılarda, Türkler her yönlü olarak birer olumsuz tip halinde verilmişleridir. Gelenek haline gelmiş bu durum günümüzün en iyi Bulgar edebiyatında da varlığını korumaktadır.

Nasreddin Hoca kimdir, ne zaman ve nasıl Bulgar folkloruna girmiştir? Bütün bu sorulara Bulgar araştırmacısı Veliçko Vilçev'in **Kurnaz Petre** (Hitir Petir) ve **Nastradin** Hoca başlıklı büyük eserinde bulmaktayız:

Nasreddin Hoca Türk'tür, Türk halkının bir temsilcisidir. Halkın haklarını savunan bir hocadır. Folklor yoluyla Bulgar halkı arasında popülerlik kazanmıştır. XVI. - XVII. Yüzyıllarda Türk halkı sayesinde Bulgarlar arasında köy yaşam tarzına uygun bir biçimde bir tip olarak girdiği belirtilmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarında Türk İmparatorluğu sınırları içerisinde Nasreddin Hoca'ya ilginin arttığı bir dönemde, Nasreddin Hoca Bulgarlar arasında da sevilen bir sima olarak yaygınlık kazanır. XIX. yüzyıl ortalarında Nasreddin Hoca'nın fıkraları Bulgar gazetelerinin sayfalarında da belirtmeye başlar.

Nasreddin Hoca fıkralarını müstakil bir derlemede toplayıp yayınlayan ilk Bulgar aydını, Hacı Nayden Yovanoviç olmuştur. 1853 yılında **Nasreddin Hoca ve Hasekiy Hakkında Eğlenceli ve Meraklı Hikayeler** başlıklı derlemesini Belgrad'da yayımlar ve bu eseriyle ilk defa Nasreddin Hoca'yı Bulgar okurlarına sunar. Veliçko Vilçev'e göre, bu derlemesiyle Hacı Nayden Yovanoviç ilk defa Balkan halkları arasında yazılı olarak Nasreddin Hoca'yı popülerize etmiş olur. Böylelikle Romen folklorcusu G. Konstantin'in Nasreddin Hoca fıkralarını Balkan halkları arasında ilk yayan Anton Pan olduğu düşüncesini düzeltmiş olur. Anton Pan'ın eseri 1867'dendir, Hacı Nayden Yovanoviç'in söz konusu derlemesi ise 1853 yılındadır.

Bulgar folklorunda Nasreddin Hoca fıkralarının sayısı oldukça çoktur. Sava Popov, türlü var-

yantlarıyla birlikte bu fıkraların sayısı iki bin dolayında olduğunu bildirmektedir. Veliçko Vilçev bu sayıyı biraz yüksek bulsa da Hoca'nın fıkralarının Bulgar folklorunda sayı ve konu bakımından pek çok olduğunu belirtmektedir.

Bulgar halkı arasında en yaygın fıkralardan birkaç başlık verelim:

- Nasreddin Hoca Oturduğu Dalı Kesiyor
- Nasreddin Hoca Gölü Mayalıyor
- Parayı Veren, Düdüğü Çalar
- Keramet Kürktedir
- Kazan Doğurdu
- Nasreddin Hoca Başka Eve Taşınıyor
- Bana İnanmıyorsun da Eşeğe mi İnanacaksın
- Dünyanın Sonu Ne Zaman Gelecek
- Nasreddin Hoca Berber Dükkanında
- Bilenler Bilmeyenlere Anlatsın

Bulgar folklorunda rastlanan Nasreddin Hoca fıkralarını başlıca üç grupta toplayabiliriz: 1. Nasreddin Hoca'nın baş kahraman olduğu fıkralar, 2. Nasreddin Hoca'nın adı geçmediği fıkralar, Nasreddin Hoca ile Kurnaz Petre (Hitir Petir, Ma-kedonlarda ise Kurnaz Peyo) fıkraları. Kurnaz petre kimdir, bir folklor kahramanı olarak ne zaman sahneye çıkmıştır? Bu sorulara yine Veliçko Vilçev cevap vermektedir. kurnaz Petre hakkında ilk yazılı bilgiler geçen yüzyılın ortalarındandır. 1873 yılında Bulgar aydını İliya Bliskov, Hitir Petir (Kurnaz Petre) fıkraları başlığıyla küçük bir kitap yayımlar. Kitabın önsözünde: Yunanlıların Ezop'u ile (Ezopos), Türkler Nasreddin Hoca'sıyla, Ruslar Balakirev'iyile öğünürler. Bulgarlar da Kurnaz Petreleri olduğu halde niye bu komik kahramanı popülerize etmesinler, düşüncesini ortaya atar. Böyle bir şakacı kahramanın daha önceki yüzyıllarda Bulgar halkı tarafından yaratılmış olduğu araştırmacılarca tahmin edilmektedir.

İliya Bılısikov, Kurnaz petre fıkralarına Nasreddin Hoca'nın fıkralarından da birkaçını ekler. O günden bugüne Bulgar folklorunda Kurnaz Petre'nin simasını güçlendirmek için Nasreddin Hoca fıkraları Kurnaz Petre'ye mal edilmeye devam eder.

Nasreddin Hoca'nın siması kurnaz Petre'nin simasından oldukça farklıdır. Nasreddin Hoca, talebedir, bir softadır, bir hocadır. Kurnaz Petre ise Bulgar halk kitlelerinden çıkmış cahil, yoksul bir köylü çocuğudur. Bu Bulgar komik kahraman derlemeciler, yazarlar tarafından yüceltilir, repertuarı da Nasreddin Hoca fıkralarıyla bir hayli

zenginleştirilir. Bu konuda Veliço Vilkev'in ilginç bir düşüncesi var: "Görüldüğü gibi, bu durumda bir "millileştirme" söz konusudur ve bundan yabancı folklor hiç bir şey kaybetmez, ancak Bulgar folkloru da hiç bir şey kazanmaz", diyor V. Vilçev. Birçok derleyicinin Nasreddin Hoca'nın başına bir Bulgar kalpağı, ayağına da potur ve çarık giydirmek yeterlidir, düşüncesini V. Vilçev hiç de uygun bulmamaktadır. Asrımızın kırklı ve ellili yıllarında yayımlanmış bazı derlemelerde Nasreddin Hoca fıkralarının başlıkları dahi değiştirilmeden Kurnaz Petre fıkraları olarak verilmiştir. İtibar Elbisedir, Elli Kuruşa, Git Eşeğe Sor gibi başlıklar örnek olarak verilmektedir.

Birçok fıkrada Nasreddin Hoca ile Kurnaz Petre ikiz kardeş olarak görülür. Her iki simada da demokratiklik, derin insancılık ortak noktalarıdır.

Bu iki edebiyat ve folklor kahramanı arasında aldatmaca ustalığı ve daha büyük yalan söylemekte yarış yapma motifleri birçok fıkraya konu olmuştur. Böyle fıkraların bir bölümünde aldatmada Nasreddin Hoca keskin zekasıyla üstün gelir, aldatmada, yalan söylemede yarışı kazanır. Bazılarında ikisi de eşit durumdadır. Başka bir bölüm fıkrada ise Kurnaz Petre Nasreddin Hoca yarışmasında Hoca aptal bir sima olarak gösterilir. Aslında bu grup fıkralar da Nasreddin Hoca fıkralarıdır. Ancak Bulgar derleyicileri ve yazarları Hoca'nın bu fıkralarını o derece değiştirmişlerdir ki üstün zekalı Kurnaz Petre olmuş, yarışı aptalca kaybeden de Hoca olmuştur. Kurnaz Petre Hoca'ya ders veriyor, bekle Duvar Düşmesin vb. fıkralar asrımızın ortalarından bu yana çok yaygınlık kazanmış, okul ders kitaplarında da sık sık bunlara yer verilmiştir. Zamanında bu durum Aziz Nesin'in de dikkatini çekmiş, ulu bir milletin ölümsüz bir simasıyla bu derece alay etmenin anormal bir şey olduğunu belirtmişti.

Folklorda masal motiflerine gelince: İvan Şişmanov, masal motiflerinde de Türk etkisinin bulunduğu yazmıştı. Mihail Arnaudov ise masal türünün Türk folkloru sayesinde Bulgar folkloruna girdiğini belirtmiş, birçok örnek vermiştir.

Bulgar melodileri, Türküleri, şarkıları üzerinde araştırma yapmış uzmanlar, Türk etkisinden de bahsetmişlerdir. Rayna Kastarova "İki Türk şarkısının Balkan Varyantları" başlıklı araştırmasında Slav halklarının halk müziğinde Türk etkisini ele almıştır. Kastarova'nın bildirdiğine göre,

XIX. yüzyılda bazı Bulgar kentlerinde zamanın bir modası olarak birçok Türk şarkıları benimsenmiş, bunlardan birileri Türkçe olarak, birileri de Bulgarca çevirisiyle söylenmişlerdir. Bulgar şarkılarına da Türk melodileri verildiği durumlar olmuştur (KASTAROVA: 115-132). Rus araştırmasıyla müzikolog Rayna Kastarova büyük dilci benö Tsonev'in on yıllar öncesi yaptığı bir öneriyi gerçekleştirmiş oldu. B. Tsonev şöyle yazmıştı: "Türkçe'den birçok melodi ve şarkılar geçmiştir. Şarkıların bazılarını (Bulgarca'ya) çeviriyorlarmış, bazılarının ise melodilerini alarak bunları Bulgarca'ya uyduruyorlarmış. Müzikolog bir kimse hangi Bulgar şarkılarının Türkçe'den geçtiğini araştırıp bulsa, ne kadar da ilginç olacaktır. Böyle şarkılarda belirli bir oryantal motifi vardır, biraz maniyi andırırlar. Birçok böyle şarkı olduğuna ben inanıyorum. Örneğin 'Ah, arkadaşlar, beni dinleyin, belki de son defa olarak...' şarkısının Türk melodisi vardır. Sonra, 'tanyeri ağaralı, canım anneciğim' veya İstanbul'da Çar çarlığını sürdürüyor...' şarkılarının da melodileri Türkçe melodilerdir. Kurtuluştan (yani 1877-78 Türk-Rus savaşından) sonra Bulgar vatandaşları(mız) Türkçe ve Yunanca şarkı söylüyorlardı. Anlaşmazlık (müstakil Bulgar kilisesi mücadelesinden söz edilmekte H.S.Y.) çıkınca Yunanca şarkılar geri planda kaldı, ancak Türkçe olanlar okunmaya (söylenmeye) devam etti. Türk şarkıları sadece nağme olarak değil, gerçek Türkçe şarkılar olarak, Türkçe metinleriyle kurtuluştan sonra da hatta uzun zaman söylenmeye devam ediyordu" (TSONEV: 337).

Yukarıda söylenenlere şunu da eklemeliyiz, Türk şehir şarkıları türü sayesinde Bulgar müsikisinde de bir şehir şarkıları türü oluşmuş ve gelişmiştir. Bulgar şehir şarkılarından bir çoğu bugün de sevilen şarkılardır.

Son olarak Yılmaz Öztuna'nın da Bulgar müsikisinde, müzik aletlerinde, halk oyunlarında Türk etkisi hakkında yazdıklarından birkaç cümle aktaralım:

"İslam aleminde Türk Müsikisi hakimiyet veya tesirleri, dominant mahiyette kesin ve büyüktür. Balkanlar ve Doğu Avrupa da Türk Müsikisinin büyük tesir sahalarından biridir. İslam alemi dışında en büyük tesirler burada görülür. Zira bu topraklar Osmanlı öncesi ve sonrası

olmak üzere bin yıla yakın Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır". Yılmaz Öztuna, Balkanlar ve Doğu Avrupa kavimlerinin hepsinin mûsikisinde Türk mûsikîsi tesirleri olduğunu, Türk sazları, Türk nağmeleri kullandıklarını vurgulayarak şöyle devam ediyor:

"Güney Slav kavimleri, Slovenler, Sırlar, Hırvatlar, Makedonlar, Bulgarlar, Karadağlılar, Slavonlar ve Slav olmayan Balkan kavimleri: Romenler, Yunanlılar, Arnavutlar üzerinde zaten Osmanlı öncesi Türk hakimiyet asırlarının izleri derindi. Bulgarlar, Slavlaşmış aslen Türk bir kavimdir. Osmanlılar ise, XIV. asrın 2. yarısının ilk yıllarından başlayan, XV. asırdan itibaren iyice yerleşen hakimiyetleriyle, klasik Mûsikîlerine kadar bu bölgelere ve kavimlere nüfuz ettiler.. bütün bu kavimler üzerindeki Türk kültür ve bu arada Mûsikî tesirlerinin bakıyeleri, bugünde açık şekilde devam etmektedir. Bu milletlerin mûsikîlerinde Türk mûsikîsi tesirleri elle tutulur, gözle görülür ve kulakla işitilir şekildedir. Halk mûsikîleri, sazları, usulleri, şekilleri, üslupları, nağmeleri, Türk Mûsikîsinin damgasını taşımaktadır. Raks, kıyafet, adet ve dilde de aynı derecededir. Yunan ve Bulgar raksları Türk rakslarının aynıdır. Birçok klasik Türk Mûsikîsi makamlarının seyir hususiyetleriyle beraber geçtiği binlerce Balkan halk mûsikîsi parçasının notası çoktan yayımlanmıştır" (ÖZTUNA, 1992: 505-506).

Bulgarlar, mûsikîde olduğu gibi sahne sanatlarında da Türk etkisinde kalmışlardır. Gölge tiyatrosu önce şehir folklorlarına girmiş ve zamanla kültürlerinin ayrılmaz bir unsuru olmuştur.

Bulgar folklorunda Türk folklor etkileri başlıklı konumuzla ilgili literatürü gözden geçirirken dikkatimizi çeken şu oldu: baştan, araştırmacılar **Türk kültür etkisi, Türk folklor etkisin-**

den bahsetmişlerdir. Zamanla bazı araştırmacılar **paraleller** kelimesini kullanarak yazılarına örneğin **Bilmeceler Alanında Türk Bulgar Paralelleri** (MLADENOV), **Hukukla İlgili Atasözlerimizde Bulgar-Türk Paralelleri** (BOBÇEV) gibi başlıklar vermişlerdir. Yakın geçmişte ise seksenli yılların ikinci yansında bilhassa, Bulgar Folklorundaki ve genellikle Bulgar etkisi olarak gösterilmiş ya da Türk etkisi değil de başka halkların bir kültür etkisi olduğu iddiaları ortaya atılmış ve geçmişte eserlerinde Türk etkisinden bahsetmiş Mihail Arnaudov, Rayna Katsarova ve daha birçok Bulgar bilim adamı eleştirilmiştir. Örnek olarak türk kültür etkisini tamamıyla reddeden yazılar Bulgar Bilimler Akademisinin 1988 yılında yayımlanmış olduğu **Bulgar Halkının ve Bulgar Milletinin Oluşması Problemleri** başlıklı derlemede bulunduğunu belirtmek yeterlidir.

Bir arada yüzyıllar boyunca yaşamış balkan halkları elbette birçok folklor türlerinde paralellik olabilir, ancak Türk kültür etkisini tamamıyla reddetmekle de hiç de hiçbir şey elde edilmediği de bilinmelidir. Geçen yıldan beri UNESCO'nun bir programı çerçevesinde balkan halklarının folklorlarının araştırılmasına başlanmıştır. Bu araştırmalarda Balkan ülkeleri folklor uzmanlarının yapması öngörülmektedir. İşte bu araştırmalar sonucu Balkan halkları birbirine ne vermiştir, bu halkların ortak folklor eserleri hangileridir, gibi birçok sorulara cevap verilmiş olunacak ve böylelikle bazı Balkan ülkelerinin kültür politikalarında görülen suiistimallere belki de son verilmiş olunacaktır.

Bulgar bilimi, Bulgar kültürü son birkaç yıldır bir bunalım içinde bulunmaktadır. Sular bulanmadan durulmaz der Bulgarlar da Türkler de.

KAYNAKLAR

- ACAROĞLU, M.T.
1989 "Nasreddin Hoca'nın İkiz Kardeşleri, Bunların Arasındaki Benzerlikler ve rılıklar", **I. Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri** ayırtbasım. 1927
- ARNAUDOV, M. "Oçertsi Po Bilgarskiya Folklor, TL" ÖZTUNA, Y. 1988
- BAKLACI, S.
1992 "Bulgar Folklorcularının Türk Atasözlerine Olan İlgisi", **IV. Milletlerarası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Ankara ayırtbasım. 1992
- BOBÇEV, S.
1931 **Bilgarsko Turski Uspore-ditsi v Yuridiçeskite Ni Poslovitsi.** Nauçen Preg-led,III 1855
- ÇİLİNGİROV, St.
1923 **Turski Poslovotsi Pogo-vorki i Harakterni İzrazi,** İzvestiya na Nar, Etnogr. Muzey, III. 1889
- HASAN, H.
1991 **Megusebnite Vliyauiya Vo Detkskiot Folklor Kay Turtsite,** Makedontsite, Srbite i Albantsite vo Yugoslaviya, İstitut za Folklor "M. Tsepenkov"-Skopje, Otdelen Otpecadtk, Skopje. 1897
- KARADİMİTROV, H.
1933 **Mıdri Turski İzreçeniya,** Sofia. 1976
- KATSAROVA, R.
1973 **Balkanski Varianti na Dve Turski Pesni,** İzvestiya na İstituta za Muzikoznanie, T. 16, Sofia 1975
- MLADENOV, St.
1914 **Ein Betrak Zum Turki-schen Prichwörter Scht,** Zeitschrift der Deutschen 1992
- Morgenland,
Gesellschaft,68.
- Tursko-Bilgarski Usporeditsi v Oblastta na Gatankite,** İzvestiya na Nar. Etnogr. Muzey., sofla IV. ?
- Problemina Obrazuvaneto na Bilgarskata Narodnost i Bilgarskata Natsiya,** İzd. Na BAN, Sofia.
- "Türk Musikisi", **Türk Dünyası El Kitabı,** C. II, Ankara.
- Bilgarski Narodni Pritçi,** Sıbrani i Zapisani Ot "Bilgarski Knijitsi", Kniga **n.**
- Tsar Gratski Vestnik, V,** No:255.
- Bilgarski Pritçi İli Poslovitsi i Harakterni Dumi,** ç. I, Plovdiv. C. II, Sofia.
- İzbrani Dela,** Tom Treti, Mısla. Skopje.
- Sbornik I Sjezdu Slovanckych Geografu a Etnograftı,** SbNU, I, Praha.
- İstoruya na Bilgarskiya fizik,** Tom Vtori, Sofia.
- Hitir Petir i Nastradin Hoca,** Sofia.
- "Makedonya'da Nasreddin Hoca", **Balkanlarda Türk Kültürü,** S. 3, Bursa.
- Çağdaş Türkçe Deyimlerin Durumu,** Bulgarca'da Kökenli Durumu, Ankara.

YUSUF BALASAGUN'UN 'KUTADGU BİLİĞ' MESNEVİSİNDE KİŞİLİK VE KEMALE ERME MESELESİ

İnsan problemi insanoğlunun öteden beri önemli bir meselesi olagelmıştır. İnsan ve ahlak felsefesini Çin, Yunan, Hind, batı, doğu alimlerinin hepsi bir kişi gibi anlatmışlardır. İlim ve dinle ilgisi olan tasavvuf düşüncesinde de insanın kemale ermesi geniş bir kavram olarak yer alır. İnsanın gelişmesi ve kemale ermesi konusunda Yusuf Has Hacip de kendisinden önce gelen tüm alimlerin tecrübelerinden faydalanır. Türk topraklarında doğmuş olan büyük alim el-Farabi'nin risalelerinden varoluş ve insanın kemale ermesi konusu, Yusuf Has Hacip'deki insanın kemali problemlerinin doğru ve geleneğe uygun olduğunu pekiştiriyor. Yusuf Has Hacip, iki konuyu - bireysel gelişme ve toplumsal gelişmeyi - nihai hedef olarak sunar. Ancak daha çok bireysel gelişme üzerinde durur, çünkü kâmil, güçlü toplum ve güçlü devletin kurucusu, şahıstır. Yusuf Has Hacip'in mesnevisinin, çağdaşı şairlerde olduğu gibi, Tanrı adıyla başlamasının büyük bir anlamı vardır. Çünkü Allah, Farabi'nin ifade ettiği gibi en gelişmiş, yani kâmil olandır. Farabi, dünyadaki dünyevi ve ilahi şahsiyetleri değerlendirerek "bunların içinde en gelişmiş, yani mütেকamil olanın birinci şahsiyet, Allah" (el-FARABİ, 1973, B.257) olduğunu ifade eder. Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig mesnevisinde 'kut-saadet, ikbal-baht'ı temsil eden karakterin 'Aytoldı' olarak adlandırılmasının bir sebebi vardır. Aytoldı, 'Ay sistemindeki her insanın yaşamak için çaba harcadığı kut-saadet, ikbal ve devlet anlamına gelir. "**Mutluluk, her insanın ulaşmak istediği hedeftir**" (el-FARABİ, 1957, B.3). Mesnevinin tüm konusu, insan ve toplumun olgunlaşması ve gelişmesi, yani insan ve toplumun mutluluğa ulaşması üzerinedir. Yusuf Has Hacip, insanın gelişmesini başlıca konu olarak ele alır. Gelişmiş toplum ve güçlü ülkenin oluşmasını ferdin gelişimine bağlamaktadır. Bunun sebebi, "... insanlar, sadece diğer insanlarla birlikte oldukları vakit yaratılışlarında var olan olgunluk seviyesine ulaşabilirler" (el-FARABİ, 1973: 322). İnsanın yaratılışına uygun olan gelişmesi iki yönden gösteriliyor. Birincisi, insanın düşüncesi, ikincisi şöhrat ve merhamet. İnsanın düşüncesinin ve merhametin, mesnevinin tüm konusunu oluşturduğunu söylesek de, Ögdülmiş ve Küntogdı, adalet ve aklın temsilcisi olarak karşımıza çıkar. Düşünce ve merhamet çerçevesinde toplam ortaya çıkan bütün insanî asil özellikler; katillik, cimrilik, cahillik gibi bir

M. ÈLİPHANOV

Ahmet Yesevi Ü. Kazak Edebiyatı B. Öğr. Görevlisi

Kazak Türkçesinden Aktaran;

Hilal ARSLAN-Şmar AULBEKOVA

çok özellik, zalim hareketin karşısında kutluluğa ulaşmayı sağlayan hareket, sağlam, iyi harekettir. Bu merhamet özelliğinden kaynaklanır. Mutluluğa ulaşmayı engelleyen hareket, zalimliklerdir. Kutluluğu, gelişme ve kemale ermek diye anlayacak olursak, insanî ve asil özellikleri övmek ve zararlı olanlardan korunmak, olgunluktur, kemaldır. Tasavvuf düşüncesinde ortaya çıkan dördüncü karakter Odgurmuş, insanın adalet ve güzel konuşmayı övme özelliğine sahiptir.

Mesnevinin değerli olmasının sebebi, çağdaşı üç alime telmih yapmasıdır. Eserin muhtevasında, devrinin ilim, din ve tasavvuf düşüncesinin ürünlerini de bulabiliriz. Eserin bilimsel içeriğini el-Farabi'nin toplumsal ahlak konusundaki düşünceleri ile karşılaştırarak açıklayabiliriz. Farabi, mutluluk hakkında, anlayan ve idrak eden insana ayrıntılı bilgi vermiştir. Mutluluk hakkındaki iki risalesi önce mutluluğun ne olduğunu sonra da ona ulaşma yollarını anlatır. "Merhametli şehirlilerin görüşleri konusundaki risalesinde" ünlü alim, gerçekten merhametli toplum ve o topluma dahil olan o insanlar hakkında, bu toplumun oluşumu hakkında bilgi verir. Merhametli idareci, kalp, merhamet hakkında da çok kapsamlı söz söyler. **Toplum ve insan hayatının anlamı ve dayanağı, dini ve dili olarak bilimsellik ve hayır işleme olduğunu belirtir.** Bu iki konu Yusuf Has Hacip'in mesnevisinin özünü teşkil eder. İnsanın ve devletin gelişmesini el-Farabi ve Yusuf Has Hacip feraset ve hayırlı işler olduğunu ifade ederler. Bu mesnevi çeşitli konulan kapsar. Amaç,

kuvvetli ve iyiliğe dayanan bir toplum ve kamil insan yetiştirmektedir.

Dinin ve o dinden gelişen ve bir idrak noktasına dönen tasavvuf düşüncesinin hedefi de insanı, yaratılışında var olan kişiliğini ve adalet özelliğini geliştirmektir. Mesnevinin dini kaide ve kavramlarla bağlantısını Kononov özellikle vurgulamıştır (BALASAĞUN, 1983, b.506). Biz bu bağlantıyı Kononov'un değerlendirmelerinden anlıyoruz. Destanın yarısı tasavvuf düşüncesini anlatıyor. Bu tesadüfi bir olgu değildir. Çünkü tasavvuf düşüncesinde insanın kemale ermesinin önemli bir yeri vardır. Sadece yöntemde bazı farklılıklar vardır. Odgurmuş'un adaleti ve hitabeti, sonsuz iyiliği sadece kendisiyle sınırlıdır. Küntogdı ve Ögdülmiş karakterleri el-Farabi'nin getirdiği kamil insan seviyesinde görünmesiyle birlikte, Odgurmuş kulluğun kemale ulaşmasıdır. İkisinin de öz ve zatı aynı, bir ve ikisi de insan-ı kamile erişmeyi amaçlamaktadır. Kaynağını dervişlikten alan tasavvuf çok kompleks bir kavramdır. Mesneviyi Rusça'ya çeviren S. N. İvanov, tasavvufun iyi tanımlanmasının gereğini belirtir. Şair, derviş Odgurmuş'un hitabet yeteneği ile ilgileniyor. Eserin sonunda Odgurmuş'un ölmesi, şairin onu desteklemediğinin bir ifadesidir.

Sonuç olarak şunu söylemek istiyoruz; destana ad olan "Kutluluk" insanın kendisini yetiştirmesi aracılığı ile elde edilir. El-Farabi'nin söylediği gibi bilgi mutluluğa erişmenin tarzlarından biridir. Kutadgu Bilig insanî gelişmenin önemini ona ulaşmanın yollarını sistemli bir biçimde anlatır.

KAYNAKLAR

el-Farabi 1973	Filosofiyalık Traktattar, Ğılım,, Almatı.	el-Farabi 1973	Filosofiyalık Traktattar, Ğılım, Almatı.
el-Farabi 1957	Alewmettik-etikalık, Traktattar, Ğılım, Almatı.	Y. H. BA 1983	Z. Blagodatnoe Znanie, Nauka Moskva.

ESKİ OĞUZ MİTLERİNİN FELSEFİ BOYUTU

Dünyanın bütün eski halkları gibi halkımızın da dünya, kainat ve yaratılış hakkındaki mitolojik tasavvurlarını, varoluş problemine verilmiş bilinçsiz felsefi cevaplar olarak değerlendirebiliriz. Bu tasavvurlar diğer eski Doğu halklarının tasavvurları ile benzerlik göstermekle birlikte, kendine has özelliklere de sahiptir. Mit, efsane, destan diye adlandırdığımız bu tasavvurlar, aynı zamanda dedelerimizin dünya görüşüdür. Bu dünya görüşü vasıtasıyla, ulu atalarımızın hayatın gerekliliğini ne kadar kavradıklarını, tabiata ve varlıklara yaklaşımlarını, gelenek ve göreneklerini, diğer halklarla ilişkilerini öğrenebiliriz.

Atalarımızın yarattığı ve yaşattığı mitlerin felsefi bakımdan karakteristik özelliği, bu mitlerde yaratılışın, varlığın esasının tabiatın kendinde aranmasıdır. Dedelerimiz daha çok kendi yaşamları için önemli olan bu esas, verim ve kuvvet kaynağı saydıkları bitki, hayvan ve kozmik varlıklara dayandırmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Oğuz mitolojisinde bu tipik yaklaşım, ilk insan olan Oğuz'un anasının Aykağan ilahe, babasının ise öküz olması ve Oğuz'un aydan ışık şeklinde doğması ile gösterilmiştir.

Oğuz mitlerinin Uygur varyantlarının birinde bu olay şöyle anlatılır:

"Günlerin bir gününde Aykağan'ın gözü parladı, oğlan doğdu. Uşağın üzü göy, ağzı algırmızı, gözleri al, saçları, gaşları gara idi. Gözel meleklerden de güzel idi. Bu uşag anasının düşünün ilk südünü içdi ve bir daha içmedi. Çiy. et, aş, şerap istedi, dil açtı. Gırh günden sonra imekledi, yeridi, oynadı. Ayağı öküz ayağıtek , beli kurt belitek, ciyni samur ciynitek, göğsü ayı göğsütek idi. Bedeninini hamisi sıh tükle örtülü idi" (ŞERBAK, 1959: 22-23).

Biz bu makalede insanın yaratılışı hakkında boz öküzle ilgili olan mitlerin karakteristik taraflarını inceleyeceğiz (SENRLİ SÜNBÜLLER, 1990).

Mitolojide, Boz öküzün henüz üzerinde insan bulunmayan dünyayı boynuzlarında taşıdığı anlatılır. Bir gün Boz öküz su içerken ceviz ağacına dayanmış ağaçtan yapılmış, insana benzer bir kukla görür. Kendi kendine 'ne iyi oldu, bu kuklaya can veririm, o da her gün suyumu, otumu önüme getirir' diye düşünür. Böylece Boz öküz ceviz ağacından yapılmış insan şeklindeki-kuklaya can verir. Görüldüğü gibi Oğuzların mitolojik düşüncesine göre insana can veren Boz öküz, ona

Doç. Dr. Yusuf HÜSEYİNOV
Nahçıvan Özel Ü. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçesinden Aktaran. Zülfiye VELİBEYLİ

boy pos veren de ceviz ağacı olmuştur. İnsanların yaşamında ve nimetler elde etmesinde onlara yardım eden güç ve kudret sahibi öküz, onlara can vermiş, onları yaratmıştır. Bu totemist tasavvurun karakteristik tarafı burada totemin, insanların yaşayışı ile doğrudan ilgili ve onlar için vazgeçilmez olmasıdır. Bunu totemist tasavvurların genel özelliği sayabiliriz.

Mitolojide insan, yaratıldığı günden itibaren kendini idrak eden, yaratanını ve yaşatanlarını değerlendirebilen akıl sahibi bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Yani Boz öküzün can verdiği insan suretindeki kuklaya - Bak, ben seni dünyaya getirdim. Bunun için hayatın boyunca bana kulluk etmelisin- dediği zaman, insan; -Bana canı sen vermişsin, ama, beni yapan ağzımı, burnumu, saçımı, kolumu, bacağımı, uzun boyumu yaratan ceviz ağacıdır. Bundan dolayı da Boz öküz insan mantığını kabul eder ve ceviz ağacının şerefine can verdiği insana Oğuz adını verir.

Oğuz, Boz öküze sadakatle hizmet ettiğinden Boz öküz, ceviz ağacının yaptığı bir hatuna da can verip ismim Fatı koyar. Oğuz'la Fatı'yı evlendirir, böylece Oğuz nesli dünyaya gelir.

Mitolojide Boz öküz dünyayı boynuzlarında taşıyan, insana can veren, insanlara yaşamakta ve nimetler elde etmekte yardım eden, aynı zamanda insanları idare edendir. Bu mitolojik düşünceye göre Boz öküz, insanlarla birlikte hem de dünyayı, tabiatı, kainatı idare edendir. Tabiat ve kainat güçlerinin insanların iyiliği için çalışmasını sağlamak amacıyla, Boz öküz bu güçleri Oğuz oğulları vasıtası ile idare eder. Boz öküz, Oğuz'la Fatı'nın nikahından doğan yedi Oğuz oğlunu ve ceviz ağacından yapıp onlara eş verilmiş yedi hatunu çağırarak dünyayı ve insanları idare görevlerini onlara paylaştırır.

Bütün bunların bilinçsiz bir şekilde ifade edilmiş de olsa, insanın dünyayı idrak ettiği takdirde onu idare edebileceği ve insan ilişkilerini düzene koyabileceği, şeklinde anlamak mümkündür.

Mitolojide Boz öküz Oğuz evlatlarının en yüce boylusuna Gök Han adını vererek göklerin idaresini ona verir, onun karısını Maya Hatun olarak adlandırıp, Maya Hatun'u bolluğun koruyucusu tayin eder.

Kırmızı yanaklı Oğuz oğlunu Kodu Han olarak adlandırır, güneşin ve odun idaresini ona verir. Onun karısına Ulduz Hatun adını vererek onu da barış ve güvenliğin koruyucusu tayin eder.

Saçları dağınık Oğuz oğullarından birini Yel Han, diğerini Sel Han olarak adlandırır. Yel Han'a yelin, havanın, rüzgarın, Sel Han'a suyun, selin yönetimini verir. Yel Han'ın karısı Telli Hatun'a can alma ve savaş işlerini, Sel Han'ın karısı Selli Hatun'a hastalık ve sağlamlık işlerini havale eder.

Oğuz'un mavi gözlü oğluna Deniz Han adını vererek onu çayların, göllerin ve denizlerin idarecisi tayin eder. Karısı Nahide Hatun'u Oğuz'un canının güzelliğinin, bahtının, talihinin bekçisi yapar. Dağ gövdeli Oğuz oğluna Dağ Han adını verir. Dağları, ormanları ona havale eder. Onun karısı Güllü Hatun'a iyiliği koruma ve yeryüzünde yayma sorumluluğu verir.

Kara gözlü karışın Oğuz oğlunu Yer Han diye adlandırıp, yeri himaye görevini ona verir. Bütün diğer kardeşlere, Oğuz soyunu yer yüzünde artırmakta ve yaşatmakta Yer Han'a yardım etmelerini buyurur. Yer Han'ın karısına Ana Hatun adını vererek bütün anaları koruma görevini de ona verir.

Görüldüğü gibi eski felsefede bütün varlıkların ve yaratılışın temelini teşkil eden dört unsurun -hava, toprak, od ve su- düzenlenmiş ve insanların hizmetine verilmiş olduğu mitolojide temel düşünce olarak ele alınır. Mitolojide doğa güçlerinin düzenlenmesi ve insanların hizmetine verilmesi için onun sırrının öğrenilmesinin gerekliliği söz konusudur. Bu bakımdan Boz öküzün Oğuz oğullarına yaptığı konuşma karakteristiktir. Konuşmasında; "Oğuz oğlu, dünyayı üç yere böldüm. Gök dünyayı Gök Han'a, Ak dünyayı Yer Han'a verdim .Kara dünya ise kim ona uğrarsa onun olsun. Bütün hanlar yer yüzünü süslemek için Yer Han'a yardım etmelidirler ki, Oğuz, soyunu her yöne yaysın. Gün gelecek Oğuz oğlu Ak dünyanın da, Gök dünyanın da, Kara dünyanın da sırrını çözecek. Onlardan bir birine yollar açacak. İnsan oğlunun geleceği Ak dünyaya, Gök dünyaya ve Kara dünyaya bağlıdır. Oğuz oğlu bereketi bu dünyalardan bulacak. Bu dünyalar insan bereketinin kaynağıdır.

Bu Mitolojik düşünceler günümüzde karşılık bulan derin düşüncelerdir. İnsana yerin, göğün sırrını kendinde arayıp bulması gerektiğini anlatan bu sözler, dünyayı anlamak, onun sırrını çözmek isteyen insanlara doğru yolu gösterir.

Mitolojide Oğuz oğlunun-Ey Boz öküz, Oğuz oğullarına sözün ne?-sorusuna Boz öküzün

cevabı da felsefi bir anlam taşımakta. Cevabında şunları söylüyor:

"Birinci sözüm şudur, kendi yurtlarının bereketini korusunlar. Onu çoğaltsınlar. Elleri her zaman işte olsun.

İkinci sözüm, Oğuz evlatları her zaman dost olsunlar, kardeş olsunlar. O zaman Oğuzun serveti artar, sayıya hesaba gelmez".

Bu cevaplarla önce zahmetsiz başarı kazanmanın, servet ve değer oluşturmanın imkansızlığı açıklanmış, ikinci olarak filozofları çok uğraştıran ve düşündürülen-sosyal gelişmenin hızını ve bolluğu sağlayacak önemli şart nedir?-sorusuna cevap verilmiştir. Cevaptan, bu şartın doğru kurulmuş insan ilişkileri olduğu anlaşılıyor. Daha açık bir ifadeyle bu şart, sosyal gelişmenin bütün sahalarında, birbiri ile ilişkide olan insanların dost ve kardeş gibi geçinmesi ve insani ölçüleri kaybetmemeleridir. Bolluk ve mutluluk ancak böyle bir durumda oluşur, iyilik ve yardımseverlik böyle bir durumda yeryüzünü kaplar. Demokrasi de yine böyle bir ortamda başarıyla kurulabilir.

Boz öküzle ilgili mitlerin karakteristik taraflardan biri de 'yer yüzünde kin, yalan, nefis, haram, şer, insanlığa ihanet vardır ve insanlar bu kötülöklere karşı mücadele etmelidir' yaklaşımıdır.

Mitolojide dünyayı idare eden Oğuz Hanların başına toplayan Boz öküzün dilinden söylenir;

"Ey Hanlarım! Küpegiren kan (cadı) Oğuz'dan, insanoğlundan acık eylemiştir (küsmüştür). Ey Hanlarım! Küpegiren yeryüzüne kötü ruhlar getirmiş! Yalan getirmiş! Kin getirmiş! Nefis getirmiş! Bu ruhların Oğuz'a yakın ol-

masına izin vermeyin. Yer Han küpegireni Hanların ve Hatunların gözü önünde yakmalıdır".

Yer Han küpegiren karıyı yakar, ama külünü gömmekte geciktiği için küpegirenin külünden şeytan meydana gelir ve küçük bir kuş şeklinde uçup gider. Boz öküz bundan çok perişan olup söyler;

"Geciktin Yer Han! Oğuz büyük felakete düştü. Küpegiren karının ruhundan şeytan doğdu. Bu şeytan kötü ruhların koruyucusu olacak..."

Görüldüğü gibi Oğuzlar şerin, kötü niyetliliğin insanlar için ne kadar zararlı olduğunu, bununla birlikte dünyanın ikili karakterde olduğunu, hayırla şerin birlikte yaşadığını da idrak etmişlerdir. Şer engellenemezse de Oğuzlar ona karşı daima amansız mücadele sürdürmeyi gerekli saymışlardır.

Oğuzlara ait bu mitolojik düşünce, daha sonraları Zerdüşlük dini-felsefesinin meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır.

Biz bu küçük makalede Oğuzların Boz öküzle ilgili mitolojik düşüncelerinin karakteristik taraflarına değindik ve halkımızın soyu olan Oğuzların dünya hakkındaki tasavvurlarını felsefi boyutuyla açıklamaya çalıştık. Bu tasavvurların halkımızın dünyaya bakışını şekillendirmekteki etkilerini göz önünde bulundurduğumuzda, konunun felsefi açıdan önemi netleşecektir.

Bir kez daha, her halkın mitolojik düşüncesinin o halkın ilk felsefi tasavvuru olduğunu kaydetmeliyiz. Bunların öğrenilmesi ve açıklanması halkımızın bugünkü dünyaya bakışının derinleşmesi ve gelişmesi için de hayli önemlidir.

KAYNAKLAR

ŞERBAK, A.M.,
1959

Oğuzname, Moskva.

1990

Senrli sünbüller, Azerbaycan Mifleri, Baki.

"ŞERUR" SÖZÜNÜN ETİMOLOJİSİ HAKKINDA

Azerbaycan Türk dilinde mevcut olan onomastik terimler, yani özel adlar araştırılması gereken önemli konulardan biridir. Bu kapsamda araştırılmaya ihtiyaç duyan konulardan biri de toponimlerdir. (Bu söz Yunan menşeli topos: yer, onoma: ad sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur). Toponimlere hem yerleşim merkezlerinin adları (oykonim) hem de dağ, tepe, düzlük, dere, geçit adları (oronimler) dahildir.

Yer adlarının incelenmesi sonucunda o yerin kökeni, tarihi, etnik özelliği milli kimliği vs. gibi problemler açıklık kazanacaktır. Tabii toponimler herhangi bir tesadüf sonucunda değil, her zaman ve her yerden belli kanunlar esasında yaratıldığından ait olduğu halkın dili, tarihi, kültürü, adet, gelenek ve göreneklere ile sıkı bağlıdır. Halkın tarihini, dilini, etnik yapısını, coğrafyasını, bugüne ulaştırmakta özel adlar vazgeçilmez bir kaynaktır. Çünkü dildeki her özel ad (onomastik vahid) sosyal tarihi gelişimin, olayın ürünüdür. Uzak geçmişte halkın yarattığı tek tek her yer adı tarihimize tanıklık eder. Çağdaş devirde tartışmalara yol açan, karanlık kalmış problemlerin aydınlatılmasında bu kaynaklar tutarlı ipuçları verebilir. Şimdiye kadar Türk dünyasının zengin hazinesine ait binlerce yerleşim yeri, onların adları, kuruluş tarihi öğrenilmemiştir. Böyle yerlerden biri de uzak geçmişimizin izlerini bugüne taşıyan "Şerur" oronim ve oykonimidir. (Bu söz Şerur düzlüğü, Şerur rayonu ve Şerur şehri adlarında kendini korumaktadır).

"Şerur" sözüne eski ve muhteşem yazılı kaynaklarımızdan biri olan "Kitab-ı Dede Korkut" destanında rastlıyoruz. Ünlü Azerbaycan alimi Hamid Araslı'nın hazırladığı "Kitab-ı Dede Korkut"un "Uşun Koca Oğlu Segrek Boyunu Beyan eder" adlı onuncu boyunda anlatılmakta: "...ondan Şerukum ucundan Göğce Denizine tekin el çarptı. Galebe doyum oldu. Yolu Èlince Kalesine uğramıştı"(Kitab-I Dede Korkut, 1978: 134).

Ferhat Zeynalov ve Semet Èlizade'nin birlikte hazırladıkları metinde ise "Şeruk" sözü tamamiyle farklı şekilde verilmiştir: "...Andan Şirokuz ucundan Göğce Denize tekin el çarptı. Galaba toyum oldu. Èlince Kalesine uğramıştı".

Genellikle, bu adı çeşitli naşirler ve araştırmacılar şöyle okumuşlardır: Orhan Şaik, Şürükün ve Şiroküven; Girzioglu Muhammed Fahreddin-Şirokavan; Muharrem Ergin-Şiroküven; H. Araslı

Doç. Dr. Akif İMANOV
Nahçıvan Özel Ü. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçesinden Aktaran:
Zülfıye VELİBEYLİ

1938'deki neşrinde -Şerur, 1960 basımında (sonraki neşirde de A. İ.) -Şerukun, Bartold -Şeryukyüz; Ş. A. Cemşidov- Şerurun (CEMŞİDOV,1977:52)

Ş. Cemşidov daha sonra yazıyor: "Bu okunuşlar açıkça gösteriyor ki metinde (Arap alfabetiyle) Şerukün olarak yazılmış söz ismin yanlış yazılmış şeklidir ve bunun doğru şekliyle düzeltildiğini söylemek hala mümkün değildir". Bilindiği üzere "Kitab-ı Dede Korkut"un onuncu boyunda Şeruk'la birlikte Göğçe Gölünün, Dereşam'ın ve Èince Kalesinin de adı geçmektedir. Buna dikkat eden araştırmacılar en çok Şeruk'un yerleştiği araziye, yani eserdeki kahramanların faaliyet gösterdiği yeri, mekanı tayin etmeye çalışmışlar.

F. Zeynalov, S. Èlizade birlikte çıkardıkları "Kitab-ı Dede Korkut'ta şimdiye dek fazla bilinmeyen ve açıklaması hala yapılmamış bazı tarihi coğrafi ifadeler ve yer adları hakkında izahlarda bulunuyorlar: "Şirokuz önemli etnonimlerden biridir...Ermenistan'daki Şirek (Şirak) yaylası ile ilgilidir. Bir yer adı olarak protobulgarlarla aynı zamanda Kafkasya'ya yakın bir yere gelip yerleşmiş şirakların adından türemiştir. Şirakların da protobulgarlar (Protooğuz) soyundan oldukları muhtemeldir- Sözü'nün terkipteki "Okuz" veya Kuz /Guz komponenti bu düşüncüyü destekler" (KİTAB-I DEDE KORKUT, 1988:110).

Görüldüğü gibi F. Zeynalov ve S. Èlizade, Şirokuz (Şerukun) arazisini tayin ederek sözü'nün etimolojisine değinmiş ve haklı olarak onun etnotoponim olduğunu belirtmişlerdir.

Şirek kavimlerinin eski Şaman Türklerinden oldukları, M.Ö. 3-2. yüzyıllarda Don-Terek çayları etrafında yaşadıkları ve Hazarların bir kolu olan bu kavimlerin Kafkas Dağlarını aşarak Azerbaycan'a geldiklerine, "Dede Korkut" destanlarında "Şeruk" olarak kaydedildiğine işaret edilmekte ve Düzkent rayonunda (Ermenistan coğrafyasında -A.İ.) Şirek adlı Kale ve köyün varlığına dikkat çekilmektedir. (ÈLÈKBÈRLİ, 1994:201).

Araştırmacı E. Elekberli'nin eski Oğuz yurdu olan "Ermenistan"da kurulmuş tarihi Şörèyel mahalli için tertip ettiği haritada Şirek dağ silsilesi ve Şirek Düzlüğünün adlarını kaydetmiştir (ELEKBERLİ, 1994:200). Böylelikle, Şirek kavmi, adını adı geçen mevkide son zamanlara kadar korumuştur. O zaman, Nağçıvan'ın en büyük bölgelerinden birinin adı olan "Şerur" sözü nereden kaynaklanıyor?

Bilindiği gibi, Şerur bölgesinin doğu tarafı, Kèngèrli dağ sırası olup, Batı tarafı ise tarihte Şerur düzlüğü adını almış ve bu söz edebi dilde Şerur, konuşma dilinde Şeril şeklinde kullanılmış ve hala kullanılmaktadır. Hatta Şeril adıyla ilgili saz havalan da mevcuttur: "Şèrili", "Ağır Şèrili", "Orta Şèrili", "Yüngül Şèrili",vs. Folklor örneklerinde de bu söz kullanılır: "Aşık Èlèsger sazı da, Nağıyı da götürüp geldiler Şerile"(AŞIG ELESGER,1972:283).

Halk arasında yaşayan Şerur/ Şeril sözlerinin etimolojisi ile ilgili çeşitli izahlar vardır. Aras ve Arpaçayının bu coğrafyadan geçtiğini dikkate alarak Şerirû "Şèhr-i Rûr", yani "çaylar şehri" anlamını veren söz olarak izah ediyorlar. Diğer taraftan Şerur sözünü "Şer" ve "Ur" birleşmesinden oluşarak "Şèri vurmak, kovmak" manasını taşıdığını kaydediyorlar.

Şèri sözünün ise "Şer ve il" sözlerinden meydana geldiğini söyleyenler vardır. Merhum yazarımız Ferman Kerimzade "Hudaferin Köprüsü" romanında kahramanlardan birinin dilinden şu bilgiyi veriyor:

"Èlènd Mirzè de heç özüne yahşi yer seçmeyip. O görünen Ağrı dağıdır, bu yere Şerur'dan başka Şèril de deyrir. Yègin ki, Şer il demektir. Kuzeydeki dağlar büyük Eğrice yaylaklarıdır. Ağrı, Şer, Eğrice" (KERİMZADE, 1982:3 80).

Yeri gelmişken söyleyelim, bu romanda Şerur'daki Kèngèrli köylerinden olan Karabağların da adı sadece halk etimolojisine dayanarak açıklanmıştır: "Bu hansı kenddir? -Garabağlar. Görünür bu türbede yatan kimdise onun ruhunu èziz tutup kend ehli hemişe kara giyininip, kara bağlayıp. Kendin adı da bele kalıp". (KERİMZADE,1982:38Ö).

Görüldüğü gibi verilen bu izahların hepsi yalnız halkın ifadesine dayanan gayri ilmi açıklamalardır.

"Şerur" sözünü ilmi yönden izah etmeye çalışan araştırmacılarından biri Memmed Elli'dir. O, "Şerur" sözünün anlamını "Ninurta Tanrının Hüneri" adlı eski Sümer Destanı ile ilişkili olarak açıklanmıştır. O destanda Şerur Tufan Tanrısı Enli'nin oğlu Güney Tanrısı Ninurta'nın ilahi nizesinin(cirit) adıdır. Ninurta o nize ile, yani Şerur'la yeraltındaki dünyada yaşayan ve zaman zaman yeryüzüne çıkarak ölüm ve hastalık yayan Asak adlı azman dragonları mahvetti.

M. Elli, eskiden yiğit savaşının yenilmezliğini göstermek için onun atına, giyimine ve taşıdığı silahlara ilahi özellikler verildiğini ifade ediyor. Yazarın "silaha tapınma" inancıyla ilgili yer adları bulunduğunu belirtir (Okut, Oktar, Okuçay, Çomaktur, Qılıcan, Qılınçlı köyleri). Nize, yani Şerur kara kuvvenin, şerin, kötülüğün düşmanıdır. O, kötülüğü vurup öldürür, kendi sahibine zafer kazandırır (ELLİ,1985:18).

Başka bir araştırmacı, Ejder Fèrèzli "Şerur Düzü" ifadesinin önce "Şirur Düzü" olduğunu belirtir ve "Şirur" sözündeki "Şir" parçasının "Avesta"daki Şirvin'le ilgili olduğunu söyler. 'Avesta'da İyilik Tanrısı Ahuramezda'nın yardımcılarında biri -od sever babalarımızın efsanevi peygamberi- Şirvin'dir. Şirvin ateşten, ışıktan yaratılmıştır, "Şir", "Şire", "Şirin"de aynı köktendir". Yazarın mülahazalarına göre Şerur (Şirur) Düzü ifadesindeki "Şèr-Şir" - od; "Ur" ise nesil, soy bildirir. Onda Şerur-Şirur Düzü- od soyunun düzlüğü gibi anlaşılır (FÈRÈZMLİ, 1989:56).

Bizim düşüncemize göre, "Şèrur"un etnonomim olduğu herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak kadar açıktır. Bilindiği gibi, Kaşgarlı Mahmud'un ünlü "Divan-ı Lugat'it-türk" adlı eserinde Oğuzların yirmi iki boyu gösterilir, bu boylardan biri de Çaruk (Çarukluğ) olarak adlandırılır (ZEYNALOV, 1981:95).

Tarihçilerin yaptığı araştırmalara dayanarak, mevcut yirmi dört Oğuz boy birliğinin, muhtemelen on yedincisinin Azerbaycan coğrafyasında yerleşmiş olduğunu söyleyebiliriz (KURBANOV, 1988:328).

Ünlü Türk tarihçisi ve filologu Refik Özdek Kaşgarlı Mahmud'a dayanarak birçok Türk boylarıyla birlikte Çaruk boyunun da Rum İli'ne, Doğu'ya doğru uzandıklarını kaydediyor (ÖZDEK, 1993:19).

Bu bilgiye bazı Azerbaycan bilim adamlarının eserlerinde de rastlanabilir (KURBANOV, 1988:124-125).

Böylece, Doğuya doğru gelen Türk boylarından Çaruk'un adının Şerur etnonomiminin ortaya çıkmasında esas rolü oynadığı sonucuna varabiliriz. Yani Şerur sözünde Çaruk boyunun adı yaşamaktadır: Çaruk- Şaruk-Şerur- Şerur.

Araştırmacılardan Nadir Memmedov'un da kaydettiği gibi Türk dillerinde ç-ş ses değişmesine çok fazla rastlanır (MEMMEDOV, 1993:166).

Görüldüğü gibi, ç-ş ses değişmesinin sonucunda Çaruk sözü Şeruk şekline dönüşmüştür, daha sonra kelime yeniden fonetik değişmeye uğrayarak "Şèrur" şeklini almıştır. Eski Oğuz yurdu olan Şerur ve onun çevresinde, etnotoponimlerle ilgili özel adlar çoktur. Şerur bölgesinin dağlık tarafı eski Türklerden Kengerlerin ismini bugüne kadar nasıl koruyup saklamışsa, düz arazide yerleşenler, yani Çaruklar (Çaruklular) da bugün Şerur sözünde adlarını yaşatırlar. Şerur bölgesinde olan Demirci, Karhun, Yayı, Hèlèç, Èlèlişler gibi köy adla Türk kavimlerinin adını aks ettirmiyor mu?

Şèr büyük bir coğrafyanın adı olduğundan muhtemeldir ki, bu yer Çaruk boyunun adı ile adlanmış, köylere ise bu boya dahil ayrı ayrı kabilelerin isimlerini almıştır.

Çaruk boyunun Oğuzlardan olması ve bu topraklarda yayılması, "Kitab-ı Dede Korkut" ve özellikle Oğuz yiğitlerinden bahsedilmesi bu düşünceyi doğrular niteliktedir ve destanda adı geçen Şeruk, şimdiki Nahçıvan vilayetinde bulunan Şerur'dur. Bu düşünceyi Şerur'un coğrafi konumuna da dayandırabiliriz.

"Kitab-ı Dede Korkut"un onuncu boyunda, Oğuz yiğidi Èkrek'in üç yüz yiğitle birlikte yürüyüşe çıkarak Şerur'un kenarından Göğce Denizine kadar olan sahayı yağmaladıkları ve sonra Èlince Kalesine yönedikleri anlatılır.

Fikrimizde, Èkrek Göğce Denizinden sonra yürüyüşüne devam etmiş ve Èlince Kalesine kuzeyden de gelmiş olabilirdi. Onun kardeşi Sekrek ise üç gün at çaparak (koşturarak) Dereşam'dan geçip Èlince Kalesine kadar gelir (Güneyden).

Dereşam, Aras'ın sol yakasından Èlince'nin Güneybatısında bulunmaktadır, (şimdi orada demiryolu istasyonu vardır). Şerur düzü de Aras'ın sol kıyısındadır. Böylece Sekrek Şerur'dan çıkmış, Aras boyunca ilerleyip Dereşam'a gelmiş, oradan da Èlince Kalesine gitmiştir.

Destandaki "Şeruk'un ucunda" ifadesi Şeruk'un son noktası, ucu anlamındadır ki, bu da Sèdèrèk yerleşim merkezinin üç-dört km güneyinde yerleşmiş olan, şimdi "Şerur Yeri" adıyla bilinen coğrafyayla ilgili olabilir. Söylenenlere göre burada eski bir şehir varmış. Bazı yazarlar Sèdèrèk sözünün de destandaki Sekrek adıyla ilgili olduğunu kaydediyorlar (MEMMEDOV, 1973).

Bütün bunlarla birlikte, Şerur - Şeril sözüne fonetik yapı olarak yakın olan bir Türk kavmi de vardır- Şerey. Azerbaycan İlimler Akademisi üyesi Prof. A. Kurbanov'un bu yakınlarda yayımlanan bir makalesinde bazı Türk Topulukları ile birlikte Şirey'de de bahsedilir: "Cücekent birleşik bir etnonimik yapıya sahiptir. Burada çeşitli Türk topluluklarının isimleri geçer: Kararvanlılar (Kara kurbanlılar), Dervişler, Caggarlar, Sahatdar (Sakatlar), Èlleziler, Çırpanlar, Tölleşler, Sünnetler, Yelmemediler (Yelmemedliler), Boçallar,

Demirçiler, Serçeler, Karakeller, Beyler, Şereyler, Gazaglar, Cıdalar vs. Bu adların bazılarında toponim gibi, başka başka yerlerde rastlayabiliriz" (KURBANOV,1996).

Şerur- Şeril sözlerinin meydana gelmesinde bu topluluğun (Şerey'in) rolünün de bulunması mümkündür. Ama Şerey topluluğu hakkında henüz geniş bilgimiz olmadığından ilk açıklamaya ulaşamıyoruz.

"Şerur" sözünün etimolojisi hakkında araştırmacıların daha tutarlı açıklama verebileceklerine inanıyoruz.

KAYNAKLAR

ÈLÈKBÈRLİ, Èziz

1994	Kedim Türk-Oğuz Yurdu "Ermenistan" , Sabah Neşriyyatı, Bakı.	MEMMEDOV, N. 1993	Azerbaycan'ın Yer Adları , Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
CEMŞİDOV, Şamil 1977	Kitab-ı Dede Korkud , Elm Neşriyyatı, Bakı.	MEMMEDOV, Vakif. <u>12.Oktyabr.1973</u>	"Şerur'de Bir Şehèr Varmış", Azerbaycan Müellimi Gazeti .
ELLİ, M. 1985	Elm ve Hèyat Jurnalı , Bakı, No. 12.	ÖZDEK, Refik 1993	Türkün Kızıl Kitabı , II Kitap, Yazıcı Neşriyyatı, Bakı.
FÈRZÈLİ, E. 1989	Dede Korkud Yurdu , Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı.	ZEYNALOV, F. 1981	Türkologiyamın Esasları , Maarif Bakı.
KÈRİMZADÈ, F. 1982	Hudaferin Köprüsü , Yazıcı Neşriyyatı, Bakı.	1988	Kitab-ı Dede Korkud Yazıcı Neşriyyatı, Bakı
KURBANOV, Afat 1988	Azerbaycan Dilinin Onomologiyası , Maarif Neşriyyatı, Bakı.	1978	Kitab-ı Dede Korkud Gençlik Neşriyyatı, Bakı
19.İyun.1996	"Cücekènd Yazılı Abidelerinin Sırrı", Halk Gazeti ,No:117.	1972	"Aşık Èlèskèr'in Nahçıvan Seferi", Aşık Èlèskèr , H Kitap, Elm Neşriyyatı, Bakı.

AZERBAIJAN HALK PEDAGOJİSİNDE AİLE TERBİYESİ PROBLEMLERİ

Yetmiş yıllık Sovyet rejiminin verdiği zararlardan biri de terbiye sahasında emperyalist bir siyaset yürütmektir. Eski SSCB'ne dahil olan 140'a yakın halk için tek ve temeli Rus şovenizmine dayanan terbiye sistemi oluşturmak amacıyla çalışmalar yapıyordu. Bu politikanın gerçekleşmesine imkan verecek esas vasıtalarından biri, sosyal terbiyenin rolünü suni bir şekilde abartarak aile terbiyesinin önemini hiçe indirmek idi.

Bugün bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'ın en önemli görevlerden biri, belki de birincisi bazı manevi yaralar açılarak zayıflatılmış terbiye sistemini milli esaslar üzerinde temellendirmek ve yeniden kurmaktır. Milli terbiyeyi yeniden kurmanın, halkın asırlar boyu sınavarak kabul ettiği terbiyeye dönmenin en uygun yolu ise, fikrimizce, etnopedagojiye başvurmaktır. Her türlü sosyal sisteme, siyasi tesirlere rağmen halk, ana sütü ile, kanla, ruhuna uygun olan terbiye unsurlarını folklorunda, sanat eserlerinde, gelenek ve göreneklerinde koruyup saklayabilir.

Etnopedagojiye göre terbiye sisteminin en önemli kısımlarından biri de aile terbiyesidir. Azerbaycan Türklerinin hayatında aile terbiyesinin, önemini, toplumdaki yerini doğru anlayabilmek için, aileye, aile fertlerinin karşılıklı sorumluluklarına, aile terbiyesine etki eden etkenleri değerlendirmek gerekir. Başvuracağımız etnopedagoji örnekleri daha çok Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesine ait olduğundan aile terbiyesine etki eden etkenler içerisinde bu bölgeye ait özelliklerin çoğunlukta olacağı gözönünde bulundurulmalıdır. Nahçıvanlı aile ile Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaşayan Türklerin aile yapısının esasında, hayat tarzında, terbiyenin niteliğinde köklü ayrılıklar bulunduğu düşünülmemelidir. Sadece, Nahçıvan'ın jeopolitik durumu, burada yaşayan halkın ahlaki yapısının sabitliği, akrabalık ilişkilerinde, aile ilişkilerinde kendine has bir takım özellikler yaratmıştır.

Azerbaycan Türkleri "Aile terbiyesi" kavramını iki anlamda kullanırlar: Birincisi, eşyle birlikte çocuklarının terbiyesi ile ilgilenmek anlamında; ikincisi, kişinin ait olduğu aile, kavim, soya has, daha çok irsî özellikler taşıyan terbiye anlamındadır. Birinci anlamıyla aile terbiyesi kavramının, ikincisinden tamamen ayrılmış olmadığını kaydetmeliyiz. Daha açık söyleyecek olursak, ait olduğu kavmin ve soyun terbiyesini yetişen nesle

Prof. Dr. İsmail İSRAFILOĞLU
Nahçıvan Özel Ü. Rektörü

Azeri Türkçesinden Aktaran:
Zülfiye VELİBEYLİ

vermek asıl uygulama şeklidir. Bu açıdan bu yazıda "aile terbiyesi" ifadesiyle ikinci, yani kavramın daha geniş anlamını kastediyoruz.

Bu anlam üç önemli hakkı kapsıyor.

Aile terbiyesinin esasım ata soyu teşkil eder. Azerbaycan Türklerinde bu soy çok zaman "tayfa" kelimesiyle karşılaşılır. Örneğin, "Kerbelay-i Eli Tayfası", dendiğinde baba tarafından ait olunan büyük bir soy anlaşılır. Yeri gelmişken söyleyelim ki, 'tayfa'dan meydana gelmiş, büyük bir soy oluşturan kişiler eğer yedi nesil öncesine sahip değillerse, onlara soy denmez. Örneğin, "Esker uşağı", "Abbas uşağı" vs. denilir. Yani soy için "Yedi arka dönemin" olması gereklidir. "Yedi arka dönen" ifadesiyle kastedilen akrabalar: baba (dede), ata (baba), oğul (atanın çocuğu), neve (oğlun çocuğu), netice (nevenin çocuğu), körtükçe (neticenin çocuğu), yadica (körtükçenin çocuğu) ve itice (yadicanın çocuğu). Çocuklar dededen uzaklaştıkça onlara verilen adlar akrabalık derecesinin özelliklerini taşır. Örneğin, "netice" bir olayın, işin sonu, elde edilen ürün demektir. Yani netice soya ait irsi özellikleri tamamen kendinde taşıyan son kişidir, körtükçede bu özellikler zayıflamıştır, Osmanlı Türkçesiyle söylersek "bozulmuştur". Yadica, soy başkam hakkında ancak kulaktan dolma bilgiye sahiptir ve kendi de soya aitliğini hatıralarla tayin eder. "İtice" sözü yitmek, yok olmak anlamını verir. Yani nesil burada yok olur. İtice ile yeni bir nesil başlayabilir.

Aile terbiyesinde ata soyuyla tayin olunan diğer akrabaların da rolü çok büyüktür. Bu akrabalar şunlardan oluşmaktadır: Nene (atanın anası), emi (atanın kardeşi), bibi (atanın kız kardeşi), emioğlu (eminin erkek çocuğu- emioğlu her zaman kardeşle bir tutulur), emi kızı (eminin kız çocuğu).

Ailenin terbiyesinde rol oynayan akrabaların bir tarafı da 'ana terefdan' olarak adlandırılan akrabalarlardır. Bu akrabalar: Baba (ananın atası), nene (ananın anası), dayı (ananın kardeşi), hala (ananın kız kardeşi).

Üçüncü taraf hanım tarafı akrabalarıdır: Kaynata (hanımın atası), kaymana (hanımın anası), kayın (hanımın kardeşi), baldız (hanımın bacısı).

Azerbaycan Türklerinde yakın akrabalar hakkında fikir edinmek için bazı düşünceler hakkında bilgimiz olması gerekir. Bir eve gelin giden kıza o evde herkes "gelin" (küçüklerse bazen "gelinbaci"), bir evden kız almış erkeğe o evde "küreken" (küçüklerse bazen "emioğlu") diye hitap

ederler. Bir ailenin bütün kürekenleri birbiriyle "bacanak", bütün gelinlerse birbiriyle "kayın arvadı" olur.

Yukarıda aile terbiyesinde baba tarafının, çocuğun ait olduğu soyun rolü belirleyicidir demiştik. Burada her bir çocuğun terbiyesi için sorumluluk taşıyanlar:

Dede

Azerbaycan Türklerinde babanın babasına "baba", dedenin babasına "büyük baba", büyük babanın babasına "ulu baba", ulu babadan sonra ise dördüncü beşinci vs. baba denir.

Dede çocuklar için her şeyden önce günlük hayatta tavırlarıyla örnek olur, soyun kavmin başkanı olarak terbiyecidir. Çocuk gözünü açtığından itibaren dedeyi toplumun sözü dinlenen yaşlısı (ağsakkalı) gibi görür. Herkesin ona saygı gösterdiğini, onun bir sözünün, hatta babanın yanında bile, iki edilmediğine şahid olur. Dedelere aksakal gibi en zor problemlerin hallinde danışılır, onların bir sözü ile kan davaları bile kesilir. Bizim ilde "Ağsakkal olan yerde hêyr bereket olar" "Allahsız yerde otur ağsakkalsız yerde oturma" demişler.

Çocukların dededen aldığı esas ahlaki özelliklerden biri temkinlilikdir. Dede ailenin işine her zaman karışmaz, babanın sorumluluk alanına girmez. Küçük çocuklar sonsuz sorularıyla babadan daha çok dedeye danışır. Bu sorular dedenin sabrını taşır. Çocuk, dedenin kendine has yüce yerini koruyabilmesinin sırrının sabır olduğunu görür. Çocukların dedede şahit oldukları asıl özellik ise torununa gösterdiği dikkat ve samimiyetidir. Dedenin torununa olan sevgisi çok zaman kendi oğluna olan sevgisinden fazladır.

Dedenin terbiye işinde en büyük rolü onun baba ile ilişkilerinin çocuklara ahlaki tesiridir. Özellikle bu ilişki çocuklarda büyük küçük anlayışının gelişmesinin temelini oluşturur. Azerbaycan Türklerinin en mühim ahlaki özelliklerinden biri büyüğe saygıdır. Tarihe yazılmış atasözleri söylediklerimizi bir kez daha kanıtlar:

Böyük danışanı küçük götürer.

Böyük olan yerde küçük danışmaz.

Böyüyün üzüne ağ olanı toprak götürmez.

Böyüyünü tanımayanı heç kim tanımaz.

Böyük sözüne bakmayan böyüre böyüre kalar.

Böyüye hömet ele, sen de böyüyeceksen!

Böyüklerde güc olar, yalan olmaz.

Böyüksüz evde hêyr, bereket olmaz.

Böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik.

Böyütün büyük derdi var, kiçiyin kiçik.
Bereket harda var? Büyük olan yerde!
Yol böyüyündür, su kiçiyin. vs.

Nene

Hem babanın hem de ananın anasına nene denir. Ailenin yaşamında nenenin vazgeçilmez rolü vardır. Nene ailenin "ağbirçek" büyüğüdür. Ailenin korunmasında başka ailelerle ilişkisinde, gurur, şeref ve namusunun korunmasında dedenin "ağsakal"ın rolü ne kadarsa, soy içerisinde ilişkilerin açık ve örtülü düzenlenmesinde, soy üyeleri arasında birliğin korunmasında çok zaman aile bütçesinin verimli teşkilinde, ismet gibi konularda nenenin- "ağbirçek"ın rolü de o kadardır. Bazen öfkeli soy başkanını kızgın korkunç kararını, emrini ağbirçek nenenin yumuşak karakteri ustalıkla düşünülmüş yaklaşımla değiştirme, yumuşatma mümkün olur. Soy başkanlarının büyük siyasetçilerin ortadan kaldıramadığı anlaşmazlığı ağbirçek örtüsü kaldırır.

Çocukların gözünde ise nene son derece şefkatli, bütün istekleri yerine getiren, torunlarının her türlü nazım çeken, bir çok masallar anlatan, nağmeler söyleyen, bulmacalar, oyunlar oynayan bir kişidir. Nener folklor örneklerinin canlı taşıyıcıları, halk terbiyesini bizzat uygulayan pratik öğreticileridir.

Baba ve Ana

(Ata ve Ana); aile terbiyesini bizzat yürüten, bunun için kavim ve toplum karşısında sorumlu olan kişiler baba ve annedir. Ailenin adı sanı, şerefi, kavim ve halk içindeki yeri baba ve anneye, onların birbiriyle, çocuklarıyla ve başkalarıyla olan ilişkisine bağlıdır. Anne babanın ailede yeri ve rolü bütün Türk topluluklarında aynı olduğundan bu konuları tekrarlayarak değerli okuyucuları yormak istemedik. Sadece, Azerbaycan Türklerinin tarih boyunca şekillenmiş aile terbiyesinde anne ve babanın rolü, zaman içinde istifade edilen usuller, etnopedagogik örnekler hakkında küçük bir özet vermekle yetindik.

Ailede ebeveynin, özellikle babanın yeri çok önemlidir. Azerbaycan'da her Türk mukaddes sözlerdeki bu ifadelere uymak zorundadır.

Ataya itaat Allah'a itaattir.

Atanın üzüne ağ olmak, Allah'ın üzüne ağ olmaktır.

Behişt anaların ayağı altındadır.

En rahat gapıdan behişte getmek isteyen şahs öz valdeylerinin rağbetini kazanmalıdır.

Aile terbiyesinin başarısı daha çok babaya bağlıdır. Baba ile evlatlar arasında çok sıkı bir ahlaki, manevi perde vardır. Evlat için bu perdenin arkası bir sır olarak kaldığından babasını kudretli, her şeye kadir, herkesten güçlü biri olarak görür, ismet perdesinin olması sebebiyle evlat, babanın imkanlarının, yeteneğinin sınırsız olduğunu düşünür.

Babanın otoritesini kurmasının ve korumasının çeşitli yolları vardır. Önce baba evlatlarıyla sık sık muhatap olup, onlara "ahlak dersi" denebilecek uzunca yorucu bıktırıcı öğütler vermez, söylemek istediğini daha çok kendi tavırlarıyla örnek olarak anlatır, ata sözleri ve rivayetlerle terbiye verir. Buna bir örnek vermek istiyorum: babam bayram akşamları akşam yemeğinin ardından terbiye edici hikayeler, rivayetler anlatırdı. Böyle sohbetler "bayramdan-bayrama" olduğundan herkes, annem, kardeşlerim, gelinler kürekenler dikkatle dinlerlerdi. Evimize yeni gelin geldiği yıl bayram akşamı babamın anlattığı rivayeti olduğu gibi aktarıyorum:

"Doğunun en ünlü ve saygıdeğer şahsiyetlerinden biri Şeyh Sadi'dir. Bir gün mescitte ona: Ey Şeyh, sana bu kadar saygı gösterilmesinin nedeni nedir? diye sormuşlar. Sadi cevap olarak "Vallahi ben de bilmiyorum. Şunu biliyorum ki, evlendiğimiz ilk günden itibaren ben kapıdan içeri girdiğimde hanım ayağa kalkardı, sonra çocuklarımız oldu. Onlar da büyüdüklerinde annelerine bakıp ben geldiğimde ayağa kalkarlardı. Bir gün komşunun hanımı bize gelmişti. Ben içeri girdiğimde ev halkıyla birlikte o da ayağa kalktı. O hanım eşine anlatmış. Ben mescide girdiğimde o erkek ayağa kalktı, onunla birlikte bütün mescitte bulunanlar bana hürmet ederek ayağa kalktı. Öyle zannediyorum ki saygıyı böyle kazanmışım" der.

Tabi ki bu bir rivayettir. Sadi kendi derin zekası ve hareketleriyle ün kazanmıştır. Ama Sadi derin zekasıyla sonraki nesillere, aile reisinin halk arasında saygınlığının ilk önce, onun ailesi, hanımı, çocuğu ile ilgili olduğunu böyle anlatmış.

Babamın bu hikayesinin üzerinden yirmi sene geçmiş olmasına rağmen mutlu birer aile kurmuş kardeşlerim, gelinler ve kürekenler bu hikmetli öğüdü kendi evlatlarına anlatırlar.

İkincisi, baba her tür küçük hata için evladını uzun uzadıya kınamaz, ona yanlışım örnekle veya annesinin vasıtasıyla anlatır. Doğu'nun büyük dü-

şünürü 13. asırda yaşamış olan Hoca Nasireddin Tûsi, "Ahlak-i Nasiri" adlı eserinde evlat terbiye eden babaya hitaben: "Çok konuşmayı adet edip, her şeyi yasak etmekten çekinmek gerekir, bu yüzüzlüğe, küserek o işi bir daha yapmaya sevkeder... Çocuk öğüt dinlemekten bıkar, usanır, "korkak" olmadığını göstermek için kötü işlere başlar. Belki de daha ince kötü hilelere baş vurur!" diyor.

Üçüncüsü, baba çocukların yaşına ve gücüne uygun isteklerde bulunup, onun bu görevleri yerine getirişini ve sonuçları kontrol eder. Kontrol edilmiş sonuç mutlaka değerlendirilir. İyi hareket sevgi ve şefkatle övülür, kötü hareket ise eğer ikinci kere tekrarlanmışsa kınanır.

Dördüncüsü, babanın şahsi örneğidir. Çocuklar her zaman babanın kendinden büyüklere nasıl saygı gösterdiğini duyarlar. Doğru konuşup her şeyi olduğu gibi anlatır mı? Sözünde durur, söylediğini yapar mı? Affetmeyi başarır mı? vs.

Ana, dünyada en yakın insandır. Azerbaycan Türklerinde böyle bir deyim var: "Dünyada atadan kudretli, anadan doğma, bacıdan mehriban, kardeşten möhkem arka heç kes ola bilmez". Çocukların yetişmesinde, birinin baba gibi hareket etmesi beklenebilir, ama annenin yerini kimse tutamaz. "Uşak atadan yok (değil), anadan yetim kalır" demişler. Ünlü şairimiz Cêfêr Cabbarlı'nın söylediği gibi:

Eğer bütün beşeriyet edüvvi-canım ola,
Ürek süğüt elemez aldıgı metanetten.
Ricavü hêvfe mekan vermerem ger alimler
Mîni il de vèz edeler dehşeti-giyametten.

Pelenkler tuta dövürüm, çekinmerem esla,
Ve ya ki, vè'd edeler dövletî-cahamı mene
Ki, bir kese baş eyip iczimi beyan eyleyim,
Eyilmerem ne ki, yer, verseler semanı mene,

Yanımda ger dura cellat elinde şemşiri,
Ölüm gücile mene hökm ede olun teslim,
Eğilmerem yine haşa! Ölüm nedir ki, onu
Gücile halka hegirane eğilyim te'zim?

Cananda yok ele bir güvve baş eğim ona men,
Feget ne güçlü, zeif birvücut var, ya hu,
Ki, hazıram yıkılıp haki-payine har gün,
Öpüm ayağını icızı ile Kimdir o? Nedir o?

Ana! Ana! .. O adın karşısında bir kultek
Hemişe secdeded olmak mene feharettir;
Onun elile bela behrine yuvarlansam,
Yene heyal ederem bezmi-istirahettir.

Es, ey külek bağır ey behri-biaman, lepelen!
Atıl cahana sen, ey ıldırım alış, parla!
Gürulda, tagi-semavi, gurulda, çatla, dağı!
Sen, ey güneş, yağışın yağdır, ey bulut, ağla!

Bunlar mene eser eyler mi? Mütlega yok! Yok!
Feget ana! O muggeddes adın gabagında.
O pak bağırna bassın meni, desin laylay,
Tebessüm oynadarak titreyen dodağında .

Bütün vücudun eser, ruhun eyleyer pervaz,
Uçar semalarda o alemi-heyalatda.
Yatar, öler bedenim, nitikden düşer bir söz:
Ana.. ..Ana... Sene men rahibem itaette!..

Aile terbiyesinde annenin vazgeçilmez rolü çocuklara daha yakın olmasından ileri gelir. Çocuk öz ana dilinin şirinliğini ana ninnisinden, okşamasından duyar:

Yük üste goydum tası,
İçinde kavurması,

Sen böyü, çekim nazım-
Yat, bala, bendim,laylay!
Şekerim,gendim,laylay!

Çoban, çağır koyunu,
Çoktur çarkın oyunu.
Birce görüm toyunu-
Yat, bala, bendim, laylay!
Şekerim, gendim, laylay!

Ter gonçalı butasan,
Her kamına çatasan.
Koynumdaca yatasan-
Ay bala, bendim, laylay!
Şekerim, gendim, laylay!

Her şeyden önce anne her hareketi, günlük tavırları ile babanın nüfuzunu korumaya çalışır. Bunun için annenin çocuklardan istedikleri ile babanın istedikleri çakışmalıdır. Çocuğun her ciddi hareketi konusunda babaya hesap verse de, evladının küçük şımarıklıklarını bazen güya gizler. Bazen görmezlikten gelir. Çocuklar ailede herkesin yerini, ilişkilerinin korunmasını da bizzat anadan öğrenir. Ailede baba ile annenin yeri, rolü hakkında etnopedagoji örnekleri sayısızdır. Biz burada idrak hazinesi olan atasözlerinden bir kısmına bakalım:

Ata ananın sözüne bakan "neyleyim?" demez.
Ata ana sözüne bakmaya külhanada yatar.
Ata anasına hêyrı olmayanın heç kese hêyrı olmaz.

Ata malına göz diken mal-dabarsız kalar.

Ata oğul savaştı, ebleh ona inandı.
 Ata olmayan ata gedri bilmez.
 Ata çöreği-meydan çöreği, oğul çöreği-zından çöreği!
 Atanı, anam görmeseydim, özüne han deyerdim.
 Atalar sepen oğullara mirastır.
 Atalar sözü Kuran'a girmez, amma Kuran yanınca geder.
 Atalar sözünü tutmayanı biyabana atarlar.
 Atamla atanı deyince, özümle özünü de.
 Atan soğan, anan sarımsak, sen hardan oldun gülmeşeker?
 Atanın duası ananın ahı.
 Ana kızına taht verir, ata kızına baht.
 Anasına bak, kızım al, gırağına bak bezini al.
 Ana kimi yar olmaz, ölkem kimi diyar.
 Ana evin direğidir.
 Ana sebri büyüktür.
 Analı kuzu, kınalı kuzu.
 Analı kızın özü büyüyer, anasız kızın sözü.
 Ana bala ucundan özünü oda yakar.
 Anam ele çoh bilir ki, kündenı hırda tökür, atam da ele çoh bilir ki, ikisin birden bükür.
 Ananın eziz oğlu hammal olar.
 Ananın ilki olmaktan dağlarda tülkü olmak daha yahşidir.
 Anası durmuşken, dayenin bağı çatlayır.
 Anası çihan ağacı gızı budak budak keser.
 Anasından gabak düşen gulunu kurt yeyer.
 Anasızın bitmez işi danlağa kalar.
 Anadan olmayan gardaş sayılmaz.
 Anası turp, balası şelğem.
 Ananın aşu, tendirin başı.
 Ata yumaklanar, oğul budaklanar.
 Ata gözdür, oğul gözün ışığı.
 Atana hörmət egle- oğlun da sana hörmət eder.
 Ata olmak asandır, atalık eylemek çetin.
 Ata olmak kocalık elameti değıl.
 Ata hakkı övlada mirastır.
 Atadan kalan mal yanan şama benzer; eriyip eriyip kurtarar.
 Ata evinde- ögey ana, er evinde- kayın ana.
 Ata malından mal olmaz, özün gazanman gerek.

Evlad

(Övlad);Aile terbiyesini, "Terbiye eden" ve "terbiye edilen" olarak iki kısma ayırırsak, evlat, terbiye edilenlerin ilkidir. Azerbaycan halk peda-

gojisinde evlat terbiyesi, evlatlık borcu gibi problemlerin önemine defalarca değinilmiş "Övladım ezizdir, terbiyesi ondan da ezizdir" diyerek ulu atalarımız terbiye işine çok değer vermişler.

Ailede erkek evlada "oğlum", kızlara ise "kızım" denilir ve bunların her ikisi aynı sevgiyi görür. Halk pedagoji örneklerinde oğlanlar ve kızların terbiyesi konu olarak ayrılrsa da, önem açısından eşittir. Masallarda destanlarda ve efsanelerde güç, kuvvet, yetenek, sadakat, mücadelecilik, cesaret, liyakat gibi özelliklerde bazen kızlar oğlanlardan hatta üstün gösterilir. Ama soyun sürdürücüsü olduğundan her ana-baba özellikle oğul sahibi olmayı arzu ederler.

Eğer ailede oğlan çoksa, anadan ilk doğan "büyük kardaş" , ikinci "ortancıl kardaş", sonrakiler "üçüncü", "dördüncü" vs. sonuncu ise "kiçik kardaş" olarak adlandırılır. Nahçıvan'ın bazı köylerinde büyük kardeşe "dadaş" diye de hitap ederler. Kardeşler arasında çok büyük disiplin vardır. Büyük kardeş baba vekili sayılır ve babadan sonra bütün kardeşlere babalık etmek zorundadır.

Genellikle, aile terbiyesinde "evlatlık borcu anlayışının idrak edilmesine çok dikkat edilir. Her evlat, ailesine, anne babasına, vatanına ve halkına karşı sorumlu olduğunu anlamalıdır. Nasireddin Tûsi bazı sözlerinde bu konuda değinmekte ve: "böylece, Allah'a borcunu yerine getirdikten sonra, anne baba hakkını yerine getirmek, onları düşünmek dertlerine ilaç bulmaktan daha büyük bir fazilet olamaz. Bu hakkı yerine getirmek, önceki borcu vermektten daha önemlidir, çünkü Allah kendi verdiği nimetler karşılığında mükafata ihtiyaç duymaz, anne babanın ise buna büyük ihtiyacı vardır, bütün ömürleri boyunca evlatlarının büyüüp ellerinin bir yere ulaşmasını ve onlara yardımcı olmalarını büyük arzusuyla beklerler" demektedir.

Ailede, anne babanın evladına sevgisi doğal, evlatların anne babaya sevgisi iradidir. Bundan dolayı da evladın anne babaya yardımından daha çok bahsedilir.

Azerbaycan halk pedagojisinde bu söylenenlere ait yeteri kadar materyaller vardır. Evlat hakkında atasözlerinden örnekler vererek bu düşünceleri tamamlamak istiyorum.

Oğul arhadır, gız yaraşığdır.
 Oğul bed evlad olsa, öldürer derd atanı.
 Oğlandır-ohdur, her evde yohdur.
 Fersiz oğuldan gız yahşidir.

Oğlanı kamal ile, gızı camal ile. Oğlum oğul olsun, ona tapılmayan gız olsun. Oğlana balacalıgda gız veren çoh olar. Gız ağacı, goz ağacı, her gelen bir daş atar. Gız ağacı, goz ağacı, sındırarsan yoh elacı. Gız alan közüle banmasın, gulağı ile eşitsin! Gız gapısı şah gapısı, mini geler, biri razı ge-

der!

Gız- gızıl alma, gızı gözden salma. Gız gızıldır, gedrini bilsin gerek. Gız dediyyin ağacdakı almadır, kim salar, o da aparar.

Gız evlerde tanınar, ipek dezgahda.
Gız yükü- düz yükü!
Gız göçeri güşdür.
Gız özge amanatıdır.
Gız özge çırağını yandırar.
Gızı otağıya (evi olana) yoh, papaglıya ber.

Gızı özbaşına goysan, ya halvacıya geder, ya zurnacıya.

Gız anadan, gorhmasa öyüd almaz.

Gız anadan olanda, gözünü açar, deyer: -bura bizim ev deyil!

Gızdır-gızıldır, oğlan neçohdur.

Gızı anası öyreder.

Gızı vermisen, özüne oğul gazanmısan.

Gızsız ana, düzsüz ana.

Yeddi fersiz oğuldan bir ferli gız yahşidir.

Analı gızın işi görüner, anasız gızın dişı.

Oğul atadan görmeyince süfre çekmez.

Oğul atanın görşenini çeker.

Oğul on iki yaşında ya keher atda gerek, ya yer altda.

Şuurlu oğul neyler ata malım, şuursuz oğul neyler ata malını. .

Oğul dayıya, gız halaya çeker.

Oğlum oğul olsun, kol dibi evim.

KAYNAKLAR

ÈLİYEV, İ. İ.

1995

**Etnopedagoji
Materiyalların
Terbiyesi Ehemmiyeti,**
Azerneşr, Bakı.

ATALAR SÖZÜ

1981

Yazıcı Neşriyyatı, Bakı.

ATALAR SÖZÜ

1949

Haz. E. Hüseyinzade,
Bakı, Azerneşr.

-

1989

Hace Nasirèddin Tûsi:
Ehlagi-Nasiri, Elm
Neşriyyatı Bakı.

SAFRUH VE YENİ OĞUZ SÖZÜ'NDEN SEÇMELER

Asıl adı Elman AĞAOĞLU olan **Safruh**, 13 Kasım 1939'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ağdam şehrinin İsmayılbeyli köyünde dünyaya gelir. Babası okur yazar olmayan, ömrünü çiftçilikle geçiren Ağa BAHADUROĞLU; annesi ise ilkokul ikinci sınıftan ayrılma, pamuk işçisi Minabeyim HESENGIZI' dır.

Elman AĞAOĞLU, 7-8 yaşlarına gelince ilkokula başlar. Ancak bu sıralarda ailesinin Xdanov (Beylegan) şehrinin Şestoy / Altıncı Sovhoz / Altıncı Şö'be (Bolsulu) köyüne göç etmesi ve köyde Türkçe eğitim öğretim veren bir okulun bulunmaması sebebiyle öğrenimine bir süre ara vermek zorunda kalır. 1949 yılında on yaşında iken köylerinin yakınındaki Tezekend köyünde Türkçe eğitim öğretim veren bir okulda yeniden ilk okula başlar. İlk okulun ardından 1960'ta Beylegan'da orta öğrenimini tamamlar. Yaklaşık bir yıl kadar üniversiteye giremez; işçilik yapar. Mezuniyetinden bir yıl sonra Pedagoji Enstitüsü¹-ne girmeyi başarır. **Safran**, bu enstitünün "Pedagogika ve İbtidai Mektep Metodikası" adlı bölümünün ikinci sınıfında öğrenci iken askere alınır. Otuz sekiz ay (3 yıl iki ay) askerlik yapar. Askerlik dönüşü yüksek öğrenimini, bölümünü sevmediği için tamamlamaz. Bir yıl kadar işçi olarak çalıştıktan sonra 1966 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'ne ekstem öğrenci olarak girer. Otuz iki yaşında iken 1972 yılında yüksek öğrenimini tamamlar. Üniversite öğrenciliği sırasında arkadaşı gazeteci Yakup'un da yardımlarıyla Beylegan'daki **Yükseliş** Gazetesine "korrektör" olarak girer. Daha sonra bu gazetenin Genel Yayın Yönetmenliğine kadar yükselir . Görevi esnasında devlet politikasına aykırı davrandığı gerekçesiyle bir kaç kez işinden uzaklaştırılır.

Safruh, evli ve ikisi kız, biri erkek üç çocuk babasıdır.

Yeni Oğuz Sözü

Büyük bir Türkçü olan gazeteci, filozof Elman AĞAOĞLU'nun 1989 yılında yayımlanan **Duyumlar Deyimler** adlı eseri okuyucular tarafından büyük ilgi görür. Yazar bunun üzerine söz konusu eser üzerinde çalışır, eklemeler yapar ve onu **Yeni OğuzSözü** (Baku 1991) adıyla yeniden okuyucularının istifadesine sunar. Yeni Oğuz Sözü: **Halg, Millet, Veten, Vetendeş** (S.5-45), **Dil, Ana Dili** (S.46-51), **Tarih** (S.52-56), **İş**,

Yrd. Doç. Dr. Cengiz AL YILMAZ

*Atatürk Ü. Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi*

İşgüzarlıq, Mübarize, Mübarizlik (S.57-107), **İnsana Münasibet** (S. 108-137), **Terbiye: Özünü terbiye, Terbiyeci, Terbiye Edilen** (S. 138-166), **Gözellik, YaşamagEşgi** (S. 167-197), **Edebiyyat, İncesenet** (S. 198-217), **Exlag, Etika, Leyaget** (S.218-257), **Sevgi** (S.258- 264), **Maddi Ne'metlere Münasibet** (S.265-273), **Siyaset** (S.274-284), **Bölebilmediyim ...** (S.285-478), **Garanlıqdan İşğa (Özüm Sözü)** (s.479-497), **Sonsöz Evezi: Ata Sözü Virdimidir** (s.489-500), başlıklarını taşıyan on beş bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda ise eserin raportörü filozof Asif ATA (Asif EFENDİYEV) tarafından yazılan **Özümleşin - Özümleştirin** (s. 501-504) başlıklı bir yazıya yer verilmiştir.

Yeni Oğuz Sözü'nden Seçmeler

Halk, Millet, Vatan, Vatandaş

Xalg emeyin ve insanın birge adıdır: halk emeğin ve insanın ortak adıdır.

Azərbaycan yalnız yer adıdır: Azərbaycan yalnız yer adıdır.

"Ya azadhg ya ölüm!" şüarını bayrag eden xalga ölüm yoxdur: "Ya istiklal ya ölüm!" parolasını bayrak edinen millete ölüm yoktur.

Gonagseverliyi yağiseverlik derecesine çatdıran xalg bedbextdir: Konukseverliği düşman severlik derecesine ulaştıran millet talihsizdir.

Tarix yollarında heç bir xalg ölmür, yalnız kiminse dili unudulur ve adı deyişilir: Tarihte hiçbir halk / hiçbir millet ölmüyor; yalnız bazılarının dili unutuluyor ve adı değişiyor.

Atası olmayan xalg bedbextdir: Atası (soyu sopu) olmayan millet talihsizdir.

Veten veten olduğu için gözeldir: vatan, vatan olduğu için güzeldir.

Vetenin güzelliğini mügayisede görmək eslinde vetene garşı korlug ve nankorlugdur: Vatanın güzelliğini her hangi bir şeyle mukayese etmek aslında vatana karşı yapılmış bir nankörlüktür, körlüktür.

Millet atadan gelir, ana dili balası olduğumuz xalgdan: Millet, babadan gelir; ana dili ise yavrusu olduğumuz halktan.

Abad ülkenin, yaxşı ölkenin balaları di-yarbadıyar düşmez, gurbet ellere sepelenmez it unu kimi: Gelişmiş, mutlu ülkenin çocukları /

fertleri tıpkı "it unu gibi"şuraya buraya atılmaz / diyar diyar dolaşmaz; gurbet ellere düşmez.

Senatkârlar seherin umumi panoramı üzerinde ucalan minarelere, güllere benzeyirler: Sanatkârlar, bir şehrin üzerinde yükselen minarelere, gökdelenlere benzerler.

Dönük bizlerde ite deyirler: Dönek / kahpe bizde köpeğe derler.

Ey Azərbaycan Xalğı, "Meni kesen baltanın sapı menden olmasaydı, kesilmeyim meni bunca ağrıtmazdı!" Sözüni deyən ağacmı oldu, senmi oldun?! Ey Azərbaycan Halkı, "beni kesen baltanın sapı benden olmasaydı, kesilmiş olmam beni bu kadar üzmezdi" sözünü söyleyen ağaç mı oldu sen mi oldun?

Ana veten deyildirse, veten anadan irelidir: Vetene garşı çıxan anaya aman yoxdur: Ana, vatan değildir; vatan anadan ileridir. Vatana ihanet eden anaya acınmaz.

Bize yalnız ele analar gerekdir ki, veten olmağı bacarsınlar, onu temsil ede bilsinler!: Bize öyle analar lazımdır ki, vatan olmayı becer-sinler; onu temsil edebilsinler.

Bütün dayaglar torpağa dayanır: Bütün dayaklar / destekler torpağa dayanır.

Xalğı millet eleyen düşmenin yumruğudur: Halkı millet yapan düşmanın yumruğudur.

Milletin yarası xalğnkma nisbeten daha geç sağalır: Milletin yarası, halkın yarasına nispeten daha geç iyileşir.

Xalg şairi olmayan şairin xalğın teknesine el uzatmağa haggı yoxdur: Halk şairi olmayan şairin, halkın teknesine el uzatmaya hakkı yoktur.

Eğer dostu yarı sıralamag olarsa, birinci dost, birinci yar vetendir-eliyle, diliyle, diniyle: Eğer dostu yan sıralamak söz konusu olursa; birinci dost, birinci yar (gerçek dost, gerçek yar) eliyle, diliyle, diniyle vatandır.

Verilmiş milli azadhg millet için ölmez bir baş gaxıncıdır: Verilmiş (kazanılmadan elde edilmiş) millî hürriyet, (bir) millet için ölmez yitmez (ebedî) bir baş kakıncıdır.

İnsan varsa veten var, veten yoxdursa, insan yoxdur: İnsan varsa vatan var; vatan yoksa insan yoktur (insanın olduğu yerde vatan vardır; vatanın olmadığı yerde insan (da) yoktur).

Hara gaçırsan gaç, hara sürülürsen sürül, ister gal, ister öl veten yene de vetendir: Nereye kaçarsan kaç, nereye gidersen git; ister kal, ister öl; vatan yine de vatandır.

En dehşetli garğış budur: "vetenden yetim galasan!": En kötü kargış (beddua) şudur: "vatandan yana yetim kalasın!".

El üçün ağlamayan kördür: El için/ vatan için ağlamayan kördür.

El üçün yerimek istediğimden elin yeriyişini yeriyebilmedim: El için/ halk için yürümek istediğimden, halkın yürüyüşüne ayak uyduramadım.

Göresen Anayurd'un dili olsa, dil açıb deyer mi mene ki, "haggında gayğı çekme, öz başnım milçeyini goru?"^M: Acaba Anayurdun dili olsaydı dile gelip bana der miydi ki: benim için boşuna kaygılanma; sen kendi başın sivrisinekten koru?".

Ana yalnız veten mezmunuyla gıymetli ve mügeddesdir: "Ana" (kelimesi), yalnız vatan mezmunuyla birlikte kullanıldığında kıymetli ve mukaddestir.

Torpag idik, gum oldug. Guma ganimiz garışmayınca yeniden torpag olmayacağı: Toprak idik kum olduk; Kuma kanımız karışmayınca yeniden toprak olmayacağız.

Veten meni Mecnun eledi, özünü de Leyli kimi aparır: Vatan beni Mecnun eyledi; kendini de Leyla gibi görüyor.

İçimde Türk ruhu var, benim balacalığım onu sıxır. Duyuram ve sevinirem ki, o meni cırıb çıkacağı üze: İçimde Türk ruhu var. Benim bedenimin küçüklüğü onu sıkıyor / rahatsız ediyor. Hissedip seviniyorum ki, o (bir gün mutlaka) bedenimi parçalayıp çıkacak.

Ölmeyi tergitmiş xalg ölmeye mehkumdur: Ölmeyi terk etmiş/unutmuş olan millet ölmeye mehkumdur.

Öz dövleti olmayan xalg-bağbansız bağ: Devleti olmayan millet, bağ bansız bağa benzer.

Atsız, gılncısız, sazısız Türk yoxdur. Atımızı, gılncımızı, sazımızı elimizden alıblar. Özümüze gayıtmalı, ye'ni Türkleşmeliyik.: Atsız, kılıçsız, sazısız Türk yoktur. Atımızı, kılıcımızı, sazımızı elimizden almışlar. Kendimize dönmeli yani Türkleşmeliyiz.

Dil, Ana Dili

Men ele bir sinem ki, meni yalnız ana dilinden olan mızrab dillendire biler: Ben öyle bir telim ki, beni yalnız ana dilinden yapılmış bir mızrap dile getirebilir / seslendirebilir.

Gözel dil yoxdur, ana dilinden başga: Ana dilinden daha güzel bir dil yoktur.

Ey Rus dilini duyan, bilen, seven Azerbaycanlılar! Lenin dilinde danışın, maymaglar, ne geder ki, gec deyil - danışın!...Ey Rusça düşünen, Rusça konuşan, Rusça'yı seven Azerbaycanlılar! Lenin'in dilinde konuşun, ahmaklar! Çünkü nasıl olsa vakit sizin için hiç de geç değil!

Tarih

Milli tarix milletin bel sütunudur: Milli tarih milletin bel kemiğidir.

"İt getti, gurd geldi" Azerbaycan tarihi bundan ibaretdir: "İt gitti, kurt geldi" Azerbaycan'ın tarihi bundan ibarettir.

Tarix ele bir güzğüdür ki, müasirlerden heç kes üzünü ondan gizlede bilmez: Tarih öyle bir aynadır ki, muasirlardan hiçbiri ondan yüzünü gizleyemez.

Tarix torpagdır. Torpağı öğrenmemiş, seçmemiş, becermemiş ona toxum sepmek ekincilikde naşihğdır: Tarih topraktır. Toprağı tanımadan bilmeden, seçmeden, onu işlemeden tohum serpmek çiftçilikte cahillğin işaretidir.

Ulu Türk çığrgan deyildi ve ocağın başından gıragda arvadını öymürdü: Ulu Türk boşboğaz / geveze değildi ve evinin dışında hanımını övmezdi.

İş, İşğuzarlık, Mücadele

Heç bir iş tutmayanın iddiası daha böyük olur, çünkü onun işi iddia etmektir: Hiçbir işi olmayanın iddiası büyük olur; çünkü onun işi iddia etmektir.

Garşıma çıkan ilanı tapdalamıramsa, bu ona ehtiramımdan ireli gelmir: Karşıma çıkan yılanı ezmemiş olmam ona olan saygımdan ileri gelmiyor.

Tebiet ele bir anadır ki, dik baş balasını üzüyola balasından artıg isteyir: Tabiat öyle bir anadır ki, asi yavrusunu, uysal yavrusundan daha çok sever.

Emekçi

"yemekle emek hemgafiyedir". Müftexor: "Biz serbest vezinde yazırız: Emekçi: "yemekle emek kafiyelidir". Asalak: "biz serbest vezinde yazıyoruz".

Güm deneleri bir-birini tutmadığı üçün külek gümü istediği semte asanlıgla sepeleyir:

Kum taneleri bir birini tutmadıkları için rüzgâr onları istediği yöne hem de kolaylıkla götürür / dağıtır.

Hava her zaman sıcak olsa, sinek bütün yıl boyunca yaşar: Hava her zaman sıcak olsa, sinek bütün yıl boyunca yaşar.

Hamı halgi oyanmağa çağırır, heç deyen yoxdur ki, bir özüm de oyanım: Herkes halkı uyanmağa çağırıyor. Hiç diyen yok ki, kendim de bir uyanayım.

Odu perde altıda izletmek olmaz: Ateşi perde altında saklamak olmaz (ateş perde altında saklanmaz).

Sehv etmekden gorxmaq özü sehvidir: Yanlış yapmaktan korkmanın bizzat kendisi yanlıştır.

Marahlıdır ki, şah esir alınmayınca oyun bitmir: İlgi çekicidir ki, şah esir alınmayınca oyun bitmez, (şah esir alınmadıkça oyunun bitmemesi ilgi çekicidir).

Güçsüz hegigetperest bazara pulsuz geden adam kimidir: Güçsüz dürtüst, gerçekçi (kimse) pazara parasız çıkan insana benzer.

İnsan az olan yerde heyvan çox olur: İnsanın az olduğu yerde hayvan çok olur.

Tenbelilik gorxalıqdan gat-gat ağır derd, gat-gat pis sifettir: Tembellik, korkaklıktan kat kat ağır bir derd ve kat kat ağır bir sifattir.

Gaşının düyünü goz gırmırsa, nifret etmeyi bacarmırsan: Kaş çatışınla eğer ceviz kırımı-yorsan demek ki, nefret etmeyi beceremiyorsun.

Balıq başdan iylenirse, müaliceye de başdan başlamag lazım deyilmi?: Balık baştan kokuyorsa, tedaviye de baştan başlamak gerekmez mi?

Pulsuzun öz boynunda, pullunun ise taleynin boynunda ip olur: Fakirin kendi boynunda, zenginin ise talihinin boynunda ip olur.

Gocasanca, bizi müdrikliyinle sevindir; gencesence, çevikliyinle: Eğer yaşlıysan bizi bilgeliliğinle; eğer gençsen çevikliğinle sevindir.

Ölümden gorxma - yalnız ölüye ölüm yoxdur: Ölümden korkma; yalnız ölüler için ölüm yoktur.

"Yüyürek at özüne gamçı vurduramaz" sözünü at yox, ath düşünüb!: "Yügrük at kendine kamçı vurduramaz" sözünü at değil; binici düşünmüş.

Tenbel erli ve ya tenbel arvadlı ev bir terefini iflic vurmuş can kimidir: Tembel hanı-

ma veya tembel kocaya sahip olan bir aile, bir tarafı felç olmuş insana benzer.

Gorxu öz içimizde düşmenimizin müttefidir: Korku içimizdeki düşmanın müttefikidir.

En güçlü şimşek gemden gopur: En güçlü şimşek gamdan kopar.

Serdar İmreliyev olmag yaxşıdır, Ağa Ne'metulla da elece. Kaşgarlı Mahmud olmag yaxşıdır, Füzulî de elece. Me'mar Sinan olmag yaxşıdır, Aşığ Eleşger de elece. Hudud Memmedov olmag yaxşıdır, Xalçaçı Letif de elece. Üzeyir Bey olmag yaxşıdır, Garyağdı oğlu Cabbar da elece...

Ancag bunların heç biri olmayan, bunların hamısından böyük olub hamisini özünde toplayan bir sima da gerekdir ATATÜRK kimi: Serdar İMRELİYEV olmak güzeldir, Ağa Nİ'METULLA da yine öyle. Kaşgarlı MAHMUT olmak güzeldir, Fuzulî de öyle. Mimar SİNAN olmak güzeldir, Aşık ELESKER de yine öyle. Hudud MEMMEDOV olmak güzeldir, Halçaçı LETİF de öyle. Üzeyir Bey olmak güzeldir, Garyağdıoğlu Cabbar da öyle...

Ancak bunların hiçbiri olmayan, bunların hepsinden büyük olup, hepsini şahsında toplayan birine de ihtiyaç vardır. ATATÜRK gibi.

İnsan ite hürmez, it insana hürer: İnsan köpeğe havlamaz; köpek insana havlar.

Gorxa-gorxa gudurtmuşug itleri!: Koraka korda kudurtmuşuz köpekleri!

Yol gedrini yolçu biler: Yolun kıymetini yolcu bilir.

Ganımızdan ışığ yaranacag, yasımızdan sevinc!: Kanımızdan aydınlık; yasımızdan ise sevinç / mutluluk doğacak!

İnsani İlişkiler

Gızılgülün de ayag altına atılmışı zibildir:

Kızıl gülün de ayaklar altında kalanı çöptür / süprüntüdür.

Ağılı sayılan adamlar doğrudan da ağılı olsaydılar, delxanalar boş galarđ: Akıllı sayılan insanlar gerçekten akıllı olsaydılar, tımarhaneler boş kalırdı.

Meni boğan barmagların etrini birbirinden seçebilirem. Bunların içinde burnuma doğma gelen etirler de var. Meni en çox ağrıdan da onlardır: Beni boğan parmakların kokularım seçebiliyorum. Bunların içinde çok yakından

tandığım kokular da var. Ne yazık ki, beni en fazla da bunlar üzüyor.

Doğrudan da minnetdar olduğumuz adamlara minnetdar olduğumuzu çetinlikle dile "getiririk: Gerçekten minnettar olduğumuz insanlara karşı minnettarlığımızı büyük bir zorlukla ifade edebiliyoruz.

Ebedi minnetdarlığ ola bilmez: Ebedi minnettarlık olamaz.

Kimese ölünce minnetdar olunca, ölmek yaxşıdır: Her hangi bir kimseye ölünceye kadar minnettar kalmaktansa ölmek daha iyidir.

Sirrini ele adama ver ki, sabah onunla ganlıbıçağ olsan da, sirrin üçün arxayın ola bilesen: Sırrını öyle birine aç ki, yarın onunla (kanlı bıçaklı olduğunuzda, birbirinize düştüğünüzde), senin verdiğin sırrı kimseye açmayacağından emin olabilesin.

Yaxşığa evez yoxdur: İyiliğin eşi benzeri yoktur.

İlanın başını şövgle sığallamağ isteyen könül! İlan bilmir ve bilmeyecek ki, sen onu sevirsen: Ey yılanın başını şevkle istekle okşamak isteyen gönül! Yılan senin onu sevmek istediğini bilmiyor ve bilmeyecektir de!

Terbiye: Kendi Kendini Terbiye Etme, Terbiye Eden Ve Terbiye Edilen

Fikirleşmeyen derinleşmez: Düşünmeyen derinleşmez.

Özünü aldatma, olduğundan artıq görünmeye çalışma! Bunun sonu hecalet ve peş-mançılığdır: Kendini aldatıp olduğundan farklı görünme. Bunun sonu utanç ve pişmanlıktır.

Be'zen derin hafize dayaz adamların dayağı olur: Bazen derin hafıza basit insanların / sıradan insanların desteği / dayanağı olur.

Gözellik zehmetin, yaltaglıg zoraklığın mehsuludur: Güzellik zahmetin, yaltaklık / dalkavukluk kaba kuvvetin mahsûlüdür.

Oxuyuram ki, terbiyelenim, yadda saxlayıram ki, terbiyelendirim: Terbiye sahibi olmak için okuyorum. Okuduklarımı başkalarını da terbiye etmek için aklımda tutuyorum.

Öyrenib terbiyelenen, ancag öyredib terbiyelendirmek üçün yadda saxlamayan adam su keçirmeyen torpağa benzer: (Bir şeyler) öğrenip terbiye sahibi olan, ancak bunları başka-

larına da öğretmek için aklında tutmayan kimseler, su geçirmeyen toprağa benzerler.

Vehşiler arasında yaşayan, öz balasını ise insan kimi böyütmek isteyen, ye'ni iki od arasında kalan ata-ananın halına yanırım: Vahşi yaratıklar arasında yaşayıp, çocuğunu insan gibi yetiştirmek isteyen yani iki ateş arasında kalan anne ve babaların (ailelerin) haline acıyorum.

Ağlıl mesleheti alırg, ancag goymağa yer tapmırıg: Akıllı tavsiyeleri alıyoruz ancak koyacak yer bulamıyoruz.

İnek de daim otlamır, gah otlayır, gah gövşeyir: İnek de her zaman otlamaz; bazen otlar; bazen da geviş getirir.

"Her şeyi bilmek isteyirem" ne demektir? "heç neyi emelli-başlı bilmek istemirem ve ya bilmeye gabil deyilem" demektir.: "Her şeyi bilmek / öğrenmek istiyorum " ne demektir? "hiçbir şeyi gerektiği şekilde bilmek / öğrenmek istemiyorum veya buna muktedir değilim" demektir.

Terbiye yaşından çıxmış adamı terbiyelendirmek megsedile tenbeh etmek, danlamağ, gnamag - terbiye etmek boş eziyyetdir: Terbiye yaşı gelmiş birini terbiye etmeye kalkışmak, azarlamak, kınamak, boşuna zahmet çekmektir.

Başgasının arxasınca deyileni öz üzüne deyilen söz kimi gebul et: (Senin yanında) başkasının arkasından söyleneni kendi yüzüne söylenmiş gibi kabul et.

Ömrün me'nası hagda derin-derin düşünülmeğ yerde insan yoxdur: Ömrün / hayatın anlamının derin derin düşünülmediği yerde insan yoktur.

Kitabı yalnız oxumag xatirine oxumag hem meşşanhg elametidir, hem de onu yazanın emeyine hörmetsizliktir: Kitabı yalnız okumuş olmak için okumak, hem dar görüşlülüğün işaretidir hem de kitabın yazarının çektiği emeğe saygısızlıktır.

Bizi en çox aldadan, aylmaz bir yuxuya daldıran özümüz baredeki hoş efsanelerdir: Bizi en çok aldatan, uyanılmaz uykulara gark eden bizim hakkımızda yaratılan güzel efsanelerdir.

Üz gözelliğinin şexsiyete dexli yoxdur: Yüz güzelliğinin şahsiyetle bir ilgisi yoktur.

Pis o deyildir ki, uşag uşaglıg edir, pis odur ki, böyük huşuz olur: Kötü / kötülük, çocu-

ğün yaptığı çocukluk değil; büyüğün yaptığı akılsızlıktır.

Derdim - müellimimdir: Derdim öğretme-nimdir.

Ağıl çaya benzeyir: Yatağı genişlendikçe çay dayazlaşır: Akıl çaya / ırmağa benzer; yatağı genişledikçe sığlaşır.

Bilik cine benzeyir: Ses-küy olan yere yakın düşmür: Bilgi cine benzer; kavganın gürültünün olduğu yere yaklaşmaz.

Deyrler, denizde özünü temizleme xisleti vardır. Bu, denizin büyüklüyündendir. Denize benzemeli!: Denizlerin kendi kendini temizleme özelliğine sahip olduğunu söylüyorlar. Denizlere benzemeli!

Canlıların en gorkuncu özünü tehlik ile meşğul olmayan adamdır: Canlıların en korkuncu kendini anlayıp dinlemeyen/yaptıklarının muhasebesini yapmayan insandır.

Cana bir temrin yeterse, ruha yüzü azdır: Cana bir ok yeter ama ruha yüz ok bile azdır.

Ganmazın ağıla ihtiyacı olmaz: Anlayışsızın/edebsizin akıla ihtiyacı yoktur.

Güzellik, Yaşama isteği

Torpağın neler yarattığını düşündükçe o benim gözümde ele mügeddesleşir ki, onu ayaglamağı günah sayırım: (Bizlere) neler verdiğini düşündükçe toprak gözümde öyle mukad-desleşir ki, onu çiğnemeyi bile/ona ayak basmayı günah sayıyorum.

Dahiler de uşaglar geder orijinal olabilirler: Dahiler bile çocuklar kadar orijinal (fikirlere) sahip olamazlar.

Garğamı gefese salmazlar: Kargayı kafese koymazlar.

Ürekden gülürsünüzse, dişlerinizin görünmeyinden utanmayın: Eğer yürekten/içten gülüyorsanız dişlerinizin görünmesinden korkmayınız. (yürekten gülen dişlerinin görünmesinden korkmaz).

Göz yaşları olmasaydı, üreyimiz çokdan yamb küle dönmüşdü: Göz yaşlan olmasaydı yüreyimiz çoktan yanıp küle dönerdi.

Yalnız hegiget güzeldir, başga adda güzel tanımıram!: Yalnız hakikat güzeldir; başka güzel tanımıyorum.

Saza ağlamağmdan bilirem ki, Türkem: Saz çalındığında (kendimi tutamayıp) ağlayışmdan (bir kez daha) Türk olduğumu anlıyorum.

Üzümün güzelliği azaldıkça gelbimin güzelliği artar: Yüzümün güzelliği azaldıkça kalbimin güzelliği artıyor.

Edebiyat ve Güzel Sanatlar

İncesenet benim başa düşmediyim bir dilde heyat boyu sepelenib, kitablar onu benim başa düşdüyüm bir dile çevirir: Güzel sanatlar benim anlamadığım dilde hayat boyu yazılmış/şuraya buraya saçılmış; kitaplar onları benim anladığım bir dile çeviriyor.

Cümle üzlerinin cümledeki yeri onların ata yurdudur-onları didergin salmayın: Cümlenin öğelerinin cümle içindeki yerleri onların ata yurtlarıdır; (sakın) onları yurtlarından ayrı koymayın/derbeder etmeyin.

Aşığı seneti bizim xalğın canıdır, ruhudur ki, aşığın dilinde titreyip, sazın telinde: Aşıklık sanatı bizim halkımızın canıdır, ruhudur, (zira bu can, bu ruh) aşığın dilinde ve sazın telinde yan-kılanmıştır.

Türk xalğı - istisnasız olarak - bütün zamanların, Türk şairlerinden daha büyük şairdir: Türk milleti gelmiş geçmiş bütün Türk şairlerinden daha büyük şairdir.

Sevgi

Büyük olan ilk sevginin oxu daşa deydikde, o, çoklu xırda "sevgilere" parçalanır: Büyük olan ilk sevginin oku taşa değince, bir çok küçük sevgiye ayrılır.

İnsan hansı yaşdan sevilerek sevirse, onun gençliyi de o vaxtdan başlanır: İnsan hangi yaşta sevilip de severse onun gençliği işte o zaman başlar.

İztirab sevginin ilk garanguşudur: İstirap sevginin ilk kırlangıcıdır.

Sevmediyimiz adam bizi iztiraba sala bilmez: Sevmediyimiz kimse bize ıstirap veremez.

Sevginin ömrü sedagetinki gederdir, belke ondan da gödekdir: Sevginin ömrü, sadakatin ömrü kadardır; belki de ondan daha da kısadır.

İnsanı heyvandan ferglendiren başlıca elamet belke de şuur yox, sevgidir: İnsanı hayvandan ayıran asıl özellik belki de akıl/şuur değil, sevgidir.

Sevgili garşısında gul olmağı bacarmag a-damdan mecnun dahiliyi isteyir: Sevgili karşısında kul olmayı becermek insandan mecnunun

sahip olduğu dahiliğe sahip olmayı istiyor (sevgili karşısında kul olabilmek için mecnundaki dahiliğe sahip olmak gerek).

Sevgi ile acizlik bir araya sığmır. Seven adam aciz ola bilmez, aciz adam seville bilmez, seve bilmez: Sevgi ile acizlik bir arada bulunmaz. Seven insan aciz olamaz; aciz insan da sevillemez, sevemez.

Yalnız sevgi gücüne Geys Mecnun ola bilmezdi, bunun için Mecnunâne zekâ da gerekdir: Yalnız sevginin gücü söz konusu olsaydı Kays, Mecnun olamazdı. Mecnun olabilmek için(önce) "Mecnunâne" zekâyâ sahip olmak gereklidir.

Dünya Nimetlerine Olan İlgi

Eşya çok sebirlidir, lap yavaş-yavaş da olsa, bizi esir alır: Eşya çok sabırlıdır; oldukça yavaş olsa da bizi esir alıyor.

Evlerimize getirmekle gefese saldıığımız her bir şey evimizde bizi öz heçmi geder genişlikden mahrum etmekle bizden intigam alır: Evlerimize getirip bir anlamda kafese koyduğumuz her hangi bir şey, evimizde kendi hacmi kadar bir yerden bizi mahrum ederek bizden intikam alıyor.

Gadına tebetin en ağır zulmü doğum ağrılarıdır. Cemiyetin en ağır zulmü bezeye herisliktir. Bunlardan birincisi ona büyüklük ve ölümsüzlük getirir, ikincisi ise onu kiçildir ve öldürür: Kadına tabiatın verdiği en ağır zulüm doğum ağrılarıdır. Toplumun verdiği zulüm ise onu süse / ziynete meylettirmesidir. Bunlardan birincisi ona büyüklük ve ölümsüzlük verirken ikincisi onu alçaltır ve öldürür.

Murdarlıg götürmeyen çayın suyu bol olmaz: Pisliğı götürmeyen çayın/ırmağın suyu bol olmaz.

Gadın gezdirdiyi zer-zinet, vurduğu ber-bezek geder öz giymetini intirir: Kadın, takındığı takı, yaptığı makyaj kadar kıymetini azaltır.

Vezife yuxuda tapılan goz kimi bir şeydir. Aylanda göreceksen ki, elin boşdur: Vazife (mevki, makam) rüyada iken bulunan ceviz gibidir. Uyanınca elinin boş olduğunu anlayacaksın.

Pul mene vesite kimi gerektir. O ise meni vasiteye çevirmek isteyir. Odur İd, sevdamız baş tutmur: Para bana bir vasita olması bakımından lazımdır. O ise beni vasita yapmak istiyor. Bu

yüzden onunla birbirimizi sevemiyoruz / yıldızımız barışmıyor.

Siyaset

Her bir gelem sahibi mensub olduğu dövletin süngü gezdirenidir: Her kalem sahibi mensubu bulunduğu milletin askeridir.

İtinin oğruya satılmasını istemirsense, onu tox saxla: Köpeğinin hırsıza satılmasını (sana ihanet etmesini) istemiyorsan onu tok sakla.

Her hansı bir şeyi gadağan etmek onu müdafî eden bir cebhe yaratmag demektir: Her hangi bir şeyi yasaklamak onu savunan bir cepheyi de meydana getirmek demektir.

Garşımıza turşu goyurlar, ağzımızın sulandığına göre bizi gınayrlar: Önümüze turşu koyuyorlar; ağzımız sulandığı içinde bizi kınıyorlar.

Savaş gortexu olmasa, barış bağlaşması heç kesin ağhna gelmez: Savaş korkusu olmasa , barış antlaşması kimsenin aklına (bile) gelmez.

Nedense be'zi adamlar dövlət başçısı olmayınca "eser" yaza bilmirler: Her nedense bazı kimseler devletin başına geçmeden/devlet başkam olmadan eser yazamıyorlar.

Ölke tekpartiyalı olanda adamlar çoxtariyalı olur: Ülke tek partili olunca insanlar çok partili olur.

Kitab çoxtluğu-kitab yoxluğu yaradır: Kitap çokluğu, kitap yokluğunu doğurur.

Tasnif Edilemeyen Sözler

Praktika adlı canlınn gözü nezeriyyedir: Pratik adlı canlınn gözü teoridir.

Gabagcılarn ardınca getmekdense, geride galanların gabağmca get: Önde gidenlerin ardından gideceğine, geride kalanların önünde git.

İt var ki, adamı özgenin dişi ile tutur: Öyle köpek var ki, insanı başkasının dişi ile ısırır.

Sağlamlığın bir adı var, xesteliyin binbir: Sağlığın bir adı var; hastalığın binbir.

Özgenin dilini öyrenmeye ne var! Oğulsan özgeye öz dilini öyret!: Başkasının dilini öğrenmekte ne var; erkeksen kendi dilini başkasına öğret!

Böyük fikirler xırda başlarda yazg güne galır: Büyük fikirler küçük kafalarda zor anlar yaşar.

Yemeye yerin yoxdursa, xöreyin dadlı olmasının ne me'nası?: Yemeye yerin yoksa, (senin) için yemeğin güzel olmasının ne anlamı var?

Böyük ganunlar yazılmadan da fealiyyet gösterir: Böyük kanunlar, yazıya geçirilmeden de işlerlik kazanır/uygulanır.

Her bir insanın dünyaya açdığı pencere onun biliyi boydadır: Her insanın dünyaya açtığı pencere onun bilgisi büyüklüğündedir.

Kitab bilik menbeyi deyildir; bilik menbeyi heyatdır, kitab ise artug elde edilmiş bitikler haggında me'lumat anbarıdır: Kitap bilgi kaynağı değildir; asıl bilgi kaynağı hayattır. Kitap ise edinilmiş bilgilerin ambarıdır.

Fikir de maya kimidir, açılığda tutmur: Fikir de maya gibidir; açıkta tutmaz.

C'emiiyyet hegigetden - özümün esl simasından gorkur. Ona göre de bezek-düzekle meşğuldur: Toplum hakikatlerden, kendi simasından korkuyor. Bu sebeple de süsle bezekle (makyajla) ilgileniyor.

Baş nece buyurursa, ürek nece yemleyirse, ayag da o cür yeriyr: Akıl neyi emreder, gönül neyi arzularsa ayaklar da o yöne doğru gider.

Dolu gaba su tökmek olmaz: Dolu kaba su konulmaz.

En axırda gücümüz göz yaşma çatır: En sonunda gücümüz göz yaşına yetiyor.

Ölümün ağırlığını yüz şöhet, yüz ad birce övlad geder azalda bilmez: Ölüm acısını yüz şöhet yüz ad, bir tek evlat (çocuk) kadar hafifletemez.

Erle arvad arasındaki her bir narazı danışg evin bu növresine sızan su kimidir: Karı koca arasındaki her bir tartışma evin temeline sızan su gibidir.

Düşmençiliyin en pis forması dostlug oyunudur: Düşmanlığın en kötüsü dost görünmektir (düşmanın en kötüsü dost görünendir).

Heç kes heç kesi aldatmır, aldadan özünü aldadır: Kimse kimseyi aldatmaz; aldatan kendini aldatır.

Deyilen söz yadigârdır, tutulan iş abide: Söylenen söz yadigârdır; yapılan iş ise abide.

Ganan daim özünü gınayır. Ona göre de daim özgeni gınayanı ganmaz saysag - yanılmarıg: Anlayışlı olan daima kendini kınar. Bu sebeple sürekli başkalarını kınayan "anla-

yışsız" (düşüncesiz, edepsiz) sayarsak yanılmış olmayız.

Veten balalarının azarı can dermanıdır-onu üreyine çekenler için: Vatan çocuklarının derdi, onu yüreğinde hissedener için can dermanıdır.

Ana yalnız veten mezmunuyla giymetli ve mügeddesdir: Ana (kelimesi) yalnız vatan mezmunuyla/kelimesiyle birlikte kullanıldığında kıymetli ve mukaddestir.

Bala için: ana-örnekdir, ata-ideal, ana heyatdır, ata-nağl, ana-üstünde gezdiyi torpagdır, ata-can atdığı üfüg: Çocuk için: ana örnektir; baba ise ideal. Ana hayattır; baba ise masal. Ana üzerinde gezindiği toprak; baba ise(erişmek için) can attığı ufuktur.

Hegiget menden gorumayın-onun yiyesi menem: Hakikati benden saklamayın çünkü onun sahibi benim.

Göz yaşı da gerekdir gözler geder: Gözler kadar göz yaşına da ihtiyaç vardır.

Anlamsız bilikler, soyug bilikler! Sizi hezm etdikce donur ilikler!: (Ey) anlamsız bilgiler, soğuk bilgiler! Sizi sindirdikçe donar ilikler!

Utananın oğlu olar, pulu olmaz: Utananın oğlu olur (ama) parası olmaz.

Sene ölüm yoxdur, Türküm, çünkü senin gelbun insana, dünyaya, sevgilere açıgdır: (Ey) Türküm, sana ölüm yoktur. Çünkü senin kalbin insanlığa, dünyaya ve (bütün) sevgilere açıktır.

Saralmag heyvana gelib, gızagmag insana: Sararmak hayvana; kızarmak (ise) insana mahsustur.

Bir-birini gırmag kimi eski eskiklik sizemi galıb, Türkler, gadanız alım?!: (Ey) Türkler, Allah aşkına, bir birini kırmak / yok etmek gibi çağ dışı davranışlar (kala kala) size mi kaldı?!

Özüne müellim olana heyat mekteb olur: Kendi kendinin öğretmeni olana hayat okul olur.

Türk dilinin yüzden doxsan sözü Türk sözü olmalıdır, dünya dillerinin yüzden on sözü Türk sözü olmalıdır: Türkçe'nin %90'ı Türkçe kelimelerden oluşmalıdır. Dünya dillerindeki kelimelerin ise % 10'u Türkçe olmalıdır.

Şair olub insanı sevmeye ne var! Oğulsan, hekim ol-sev insanı!: Şair olup insanı sevmekte ne var! Erkeksen doktor olup da insanları sev!

Türkler! Çölde tumançağ gezene biz: Ana deye bilmerik,

**Bacı deye bilmerik,
Arvadımız deye bilmerik,
Gizimiz deye bilmerik.:**

Türkler! Dışarıda (çarşıda pazarda) iç çamaşırıyla gezip dolaşana bizler:

Ana diyemiyoruz.
Bacı diyemiyoruz.
Kanın diyemiyoruz
Kızını diyemiyoruz.

Türkler! Bizim:

**Anamızın ana siması olmalıdır,
Bacımızın bacı siması olmalıdır,
Arvadımızın kadın siması olmalıdır,
Gizimizin giz siması olmalıdır.**

Heyat buna mane olursa, heyat deyişilmelidir!

**Anamız yox, bacımız yox, arvadımız yox,
gizimiz yox, heyat deyişilmelidir!:**

Türkler, bizim :
Anamız ana gibi,
Bacımız bacı gibi,
Kadımız kadın gibi,

Kızımız da kız gibi olmalıdır/hareket etmesini bilmelidir.

Hayat buna engel oluyorsa hayat deyişmelidir (hayatta buna engel olan şeyler varsa onlar deyişmelidir). Anamız, bacımız, karımız, kızımız deyiş; bu hayat deyişmelidir.

Ütanmagla utanmazı utandıra bilmezsen:

Ütanarak utanmazı utandıramazsın.

Türklüyün geleceyi göylerin enginliyi gederdir!: Türklüyün geleceği gök yüzü kadar engindir.

Deli-çayın bu tayında da delidir, o tayında da: Deli, çayın/ırmağın bu tarafında da delidir; diğerk tarafında da.

Türküm, sen de xalgsan, başğaları da. Başğalarını sevmeyen Türke bil bağlama, inanma, Türküm, kor say sen onu! O sene düşmen artırır: Türküm, sen de milletsin, başğaları da. Başğalarını (başka milletleri) sevmeyen Türke bel bağlama, güvenme onu kör say. O (sürekli) senin düşmanlarının sayısını artırır .

"KANLI SEN'ELER"İN İBRET DERSİ

Mehmet Said Ordubadî, (1872-1950) 20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı'nın tanınmış simalarından biridir. Edebiyatın, bütün türlerinde kalemını sınamış, irili ufaklı 60.00 eser yazmıştır. Lirik ve satirik şiirleri, dram, trajedi, komedyalari, hikayeleri, felyetonları, ilmi, popülist makaleleri, daha çok da romanları yaratıcılık ufkunun genişliğini göstermek için yeterlidir.

Edebi eserlerinde devrinin ciddi, sosyal-siyasi problemlerine değinen, toplumun olumsuz yönlerini eleştirmesiyle farklılığını gösteren yazar, akademik ve popülist yazılarında ise tarihin hatırlardan çıkmayan olaylarından ve şahsiyetlerinden bahsetmiş, edebiyatımızın önemli sanat problemlerinden de uzak kalmamıştır. Onun edebi faaliyetinin bir yönünü de tercüme çalışmaları teşkil etmiştir.

Ordubadî Birinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı "Teymurleng ve İldırım Beyazid" dramında Türk halklarının tarihinden ibret verici levhalar yaratmıştır.

Ordubadî Azerbaycan Edebiyatında tarihi roman türünün kurucusu olmak gibi bir unvana sahiptir. Büyük edip, bu romanları ile halkımızın köklü tarihinin önemli devirlerini bugüne taşımıştır. Tarihi gerçekle edebi yaratışın birliği, olgun karakterler, zengin üslubu, akıcı dili bu eserlerin başarısını sağlayan unsurlardır. M.S. Ordubadî tarihi konularda yazdığı eserleriyle halkımızın mürekkep geçmişini çağdaş gençliğe ulaştırmak, onun vatanseverlik ve milli övünç duygusunu yükseltmeye çalışmıştır.

Yetenekli yazarın ilk tarihi romanı "Dumanlı Tebriz"dir (1933-1948). Müellif dört kitaptan oluşan bu romanda Settar Han'ın rehberliği ile ortaya çıkmış halk hareketini kaleme almış, Güney Azerbaycan hayatının görünümünü epik bir ifadeyle aksettirmiştir.

M.S. Ordubadî'nin ilginç tarihi romanlarından biri de "Qılınç ve Kelem"dir. Eserde XII. asrın dünyaca tanınmış düşünür şairi Nizami Gencevî'nin hayatı ve yaratıcılığı fonunda, devrin içtimai muhiti ve ruhu çok yönlü olarak tasvir edilmiştir. Büyük edip sanatçılığının ilk yıllarında devrin önemli meselelerine faal yazar olarak yaklaşmış, çeşitli konularda onlarca popülist makaleler yazmıştır. Özellikle 1905-1906 yıllarında Ermeni milliyetçilerinin Türk halklarının başlarına açtıkları belalan, yaptıkları hainlikleri, soykırımın dehşetli sonuçlarını dikkatle izlemiş, gerçekleri,

Prof. Dr. Yavuz AHUNDLU
Nahçıvan Özel Ü. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçesinden Aktaran:
Zülfiye VELİBEYLİ

doğru belgeleri, güvenilir kaynakları esas alarak "Kanlı Sèn'eler" adlı kıymetli bir eser yazmıştır.

1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay anlaşmalarından sonra Çar Hükümeti Kafkasya'da yerini sağlamlaştırmak ve Şark siyasetinde kendine destek sağlamak amacıyla İran ve Türkiye'den Azerbaycan topraklarına çok sayıda Ermeni getirerek en iyi ve verimli yerlerinde iskan ettirmiştir.

Özellikle eski Gence, Karabağ, Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarına daha çok Ermeni yerleştirilmiştir. Ermeniler buralarda yer tutuktan sonra ezeli Azerbaycan topraklarında Rusya'nın himayesinde kendilerine devlet, hiç olmazsa ayrı bir vilayet kurmaya çalıştılar. 1890 yılında Taşnak Partisinin faaliyete başlaması sonucu Ermenilerin toprak iddiaları çok daha ciddi bir boyut kazanmıştır. Geçen asrın sonlarında büyük aydınımız Hesenbey Zerdabi "Ekinci" gazetesinde Ermeni milliyetçilerinin hayasız emellerini kınamıştır.

XX.yüzyılın başlarında Çarlık Hükümeti genişleyen bağımsızlık hareketini engellemek için Rusya'nın çeşitli yerlerinde milli ayrılıklar yaratmış Kafkasya'da ise Ermeni-Azerbaycanlı çatışmasını ortaya çıkarmıştır.

Azerbaycan'ın ünlü aydınları S. Memmetkuluzade, E. Hüseyinzade, E. Ağaoğlu, N. Nerimanov, Sabir ve başkaları Çarlığın bu menfur siyasetini ifşa ederek, Ermeni saldırganların insanlık dışı çirkin hareketlerini kınamıştır. M.S. Ordubadî de "Kanlı Sèn'eler" adlı eserini bu zor yıllarda kaleme almıştır.

Eser 1911 yılında Bakü zenginlerinden Murtaza Muhtarov'un maddi yardımı ile Haşımbey Vezirov'un "Seda" matbaasında basılmıştır.

1905 yılının canlı trajedilerini halkın göğe yükselen feryatlarını geniş okuyucu kitlelerine ulaştırmak için kudretli yazar, yaşanan olayları vicdanının sesine kulak vererek objektif bir şekilde açıklamıştır. Yazar kendi müşahedelerine ve 345 muhbir mektubuna dayanarak bu olayların tarihi kökenlerini, ortaya çıkış sebeplerini, gidişatını oldukça gerçekçi bir biçimde kaleme almış ve umumileştirmiştir.

M.S. Ordubadî ilk önce 1905 olaylarının dört esas sebebi üzerinde durur.

Yazar: birinci sebebi şöyle açıklıyor, "Ermeni Taşnak Sütyun Örgütünün zalim bir teş-

kilat oluşturması sonucunda Kafkasya'da kanlı oyunlar oynandı". M.S. Ordubadî Taşnak Örgütünün çirkin emellerini kınayarak, onların maksadının sivil Azerbaycanlıları ihtilafa düşürmek, çeşitli yerlerde fitnelere çıkarmak, çatışmalar yaratmak suretiyle "Büyük Ermenistan" Devletini kurmak olduğunu ifade eder.

Örneğin Gence'de 18 Kasım 1905'te meydana gelen kanlı olaylar öncesinde kasımın sekizinde Taşnaklar Vehmen'de yaşayan insanları, bir İranlı biçareyi, Koşaçınar mahallesinde Molla Cemilde yaşayan insanları ve başkalarını öldürmüşlerdir, veyahut Nahçıvan faciası sırasında, önce Taşnaklar bir çiftçiye namaz kılarken öldürmüşlerdir. Bakü'de, Şuşa'da, Cebrayıl'da, Cavanşir'de ve Zengezur'daki yağmalamalar da Taşnakların emellerinin sonucudur. Namazası, Arambey; Bagrat, Askrat ve başka eli kanlı cellatlar bu işlere liderlik etmişlerdir.

İkinci sebep, hükümetin ve hükümet memurlarının bu olaylara umursamaz yaklaşımlarıdır. Yazar gerçeklere dayanarak sadece hükümetin ortaya çıkmış faciayı önlemek için etkili tedbirler almamış olduğunu ispat etmiyor, hatta fitneyi çıkaranların, yani Ermenilerin tarafını tuttuğunu, Müslümanlara ise zalimce davrandığını ortaya koyuyor. Nahçıvan Bölge Reisi Engil'in mevkii buna açık örnektir. O, yanan ateşleri söndürmektense canileri yeni cinayetlere tahrik ve teşvik etmiştir. Bence, bu sözlerin mahiyeti açıktır. Ve bugünkü olaylarla ne kadar da uyumludur.

Üçüncü sebep, soydaşlarımızın temiz kalpliliği ve silahsızlığıdır. Çünkü Azerbaycanlılar, kendi toprağında sığınacak verdiği komşusunun onların mahvedilmesi için namertçe planlar hazırladığını düşünemediklerinden silahlanmayı da akıl edemediler. Ama Ermeniler uzun yıllar boyunca silahlanmış, gönüllüler toplamış, sonra teşkilatlanmış olarak çeşitli yerlerde soykırıma başlamışlardı.

Dördüncü sebep, Ermenilerin muhtariyet adı altında "Büyük Ermenistan" kurmak planlarıdır. M.S. Ordubadî Ermeni heyetlerinin Londra'ya, Paris'e, Amerika'ya giderek bu konu ile ilgili çalışmalar yaptıklarını da ortaya koyar. Dış çevreler ve Çar hükümeti "Büyük Ermenistan" Devleti kurma planları yapan Ermenileri her şekilde himaye ediyorlardı.

Bu arazi ise Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye topraklarını kapsıyordu. Emperyalist güçler "Kılıç

zamanıdır" diyerek Ermenileri yeni facialara yönlendiriyorlardı. Taşnak liderleri gelecek Ermenistan Devletinin hayaliyle mest olduklarından hiçbir çirkin davranıştan kaçınmıyorlardı. Onlar bir taraftan güçlü propaganda yapıyor, Türklere karşı düşmanlık duygularını kışkırtıyor, diğer taraftan, yeni silahlarla teçhiz olunmuş gönüllü ordu birlikleri hazırlıyorlardı. Nihayet, Taşnaklar 1905'te Şubat'ın 2'sinde Bakü'nün Kuba meydanında Ağa Rezi adlı bir Azerbaycanlıyı katlettiler. Bu hareketin yerli halk için hakaret olduğunu düşünen gençleri durdurmak mümkün mü? Ama şehrin nüfuzlu yaşlıları yine de fitneye uymamayı uygun görmüşlerdi. Bizim müdrik babalar her zaman barışa çağırılmış, kan dökülmesine izin vermemiş, insaf ve adaleti, merhamet ve vicdanı elden bırakmamışlardır. Olaylar yeni yeni sakinleşip, heyecan azalmıştı ki, Şubatın altısında başka bir Müslümanı öldürdüler. M.S. Ordubadî: " Bu cinayet öyle bir bomba idi ki, bütün Kafkasya'ya buradan ateş yayıldı". Böylelikle, Ermenilerin istediği soykırım başlar. Yazar, Azerbaycanlıların çoğunun durumun gerginliğine bakmayarak Ermenileri evlerinde sakladığını ve kan dökülmesini engellemek istediklerini kaydediyor. Üç Müslüman kadının 50 Ermeniye saklaması halkımızın gayretini, yüceliğini, kalplerinin genişliğini gösteren bir örnektir. Ermeniler ise karşılıklarına çıkan elsiz-ayaksız Müslümanları kırıp kesmekte idiler . Bakü'den sonra Nahçıvan'da da çatışmalar başlar. 5 Mart 1905'de gündüz saat üç civarında üç kişi Cehrili Şihmahmut köyünün yanından geçerken Ermeniler tarafından ağır yaralanır, Mayısın 7'sinde ise Tumbul köyünde bir Azerbaycanlı öldürülür.

Mayısın 9'unda Eliabad köyü yakınlarında Hacı Eli Bayram adlı nüfuzlu kişi yedi gülle yarası ile ölür.

Mayısın 2'sinde Ermeniler şehri yakarlar. İki buçuk saat içerisinde şehirde gülle sesi, alev ve duman dışında hiçbir şey görünmez olur. Vali yardımcısına şikayete giden şehirliler şu cevabı almışlardır: " Eğer onlar size ateş açıyorsa, siz de onların tabancalarını alın".

Bu da devlet dairelerinin tavrı.

Yazar kesin bilgilere dayanarak Nahçıvan'da Ermeni fitnesinin yerli halkın gayreti sayesinde bertaraf edildiğini, düşmanlar yenildikten sonra Kazak birliğinin kumandanı Kirilov'm emri ile askerlerin Ermeniler ile birlikte Azerbaycanlıların

dükkanlarını yakmış, talan etmiş, yeni fitneler çıkarmış olduklarını gösteriyor. 26 Kasım gecesinde meydana gelmiş bu olay Nahçıvan" da facia gecesi olmuştur.

Kasımın 30'unda Cehri köyü Ermeniler tarafından yakıldı. Bilindiği gibi, o zaman Erivan şehri ve çevresinde esasen Azerbaycanlılar yaşıyordu. Azerbaycanlılar burada silahsız idiler. Onlarda toplam 20 tüfek, az miktarda kurşun vardı.

Yazarın bir kaydı özellikle ilginçtir. Ermenilerin silahı çok olsa da, gönüllüleri mükemmel harp talimi yapmış olsalar da bilindiği gibi, Ermenilerde sebat ve metanet ve yürek gücü yoktu. Onların hem korkak hem de kansız olmaları inkar edilmez bir gerçektir ve şimdiki olaylar da bunu açıkça göstermektedir.

Ermeniler Erivan taraflarında onlarca Müslüman köyünü yakıyor, halka işkence etmişlerdir. Kırhbulak'ta ise Gözecik, Güllüce, Köriklü, Koşabulak gibi köyler yerle bir edilmiştir.

M. S. Ordubadî daha sonra bu Cebrayıl kazasında ortaya çıkan olayları anlatıyor.

13 Haziran 1905'te Cebrayıl kazasında soykırımlar başlar. Divaneli, Kaçar, Ağbulak vb gibi köyleri yakarlar. Ama savaşlarda Ermeniler yenilip kaçarlar. Çatışmada 50 Azerbaycanlı, 100 kadar Ermeni ölür.

16 Ağustos 1905'te Şuşa olayları başlar. Burada da yenilgiye uğrayan Ermeniler yağlı dillerini kullanarak barış ve aman isterler. Lakin defalarca yapılmış barışı bozup fırsatını bulur bulmaz yeni fitneler çıkarırlar.

Yazarın ifade ettiği gibi, 12 Temmuz 1906'da Şuşa'da ikinci defa soykırıma giriştiler. Belediye Başkam Kalaşanov'un iki yüzlü siyasetini kınayan M. S. Ordubadî Çarlık hükümetinin asıl yüzünü ortaya çıkarıyor. Yazar bir probleme özellikle dikkati çekiyor. Bir tarafta barış sağlanır gibi olduğunda Ermeniler diğer tarafta başka fitne çıkarırlar. Şuşa'da olaylar sakinleşince Gence ve Kazah'da ortaya çıkan olaylardan bahseden M. S. Odubadî, "Ermenilerin bütün düşüncesi Müslümanları Gence bölgesinden çıkarıp, burada Ermenistan'ı kurmaktır" diyor.

Cavanşir kazasında Terter ve Haçın'daki Müslüman köylerinin dağıtılması da bu planın bir parçası idi.

Yazara gelen mektupların birinde: "Ermeniler hamile kadınların karınlarını hançerle par-

çaladığında masum çocukların kanlı başlan dışarı çıkıyormuş" yazıyor. Burada yazarın küçük bir kaydı var. "Bu olayların tasvir edildiği sayfalarda bazı cümleleri okuyamadım". Yazar devamla: "Ama gerçekte, bunlar su değil, mektubu yazanın göz yaşlarıymış. Bense okuyucuları yeniden ağlatmamak için o sayfaları yazmıyorum..." diyor. Şimdiye kadar tarihte hiç bir halk başka bir halkın kadınlarına böyle zulüm etmemiştir. Bir ananın önce dört çocuğunu öldürürler, çocuklar mücadele eder, gözyaşları içindeki anayı da öldürürler.

Yazar: "Ermeni medeniyeti bu mudur? Bu habis gidişle istiklal arzusunda olan bir milletin sonunun ne olacağım düşünüyorum" diyor.

"Kanlı Sèn'eler" kitabında Tiflis'te yapılan barış görüşmelerini de etraflı olarak açıklamıştır. Burada da Ermeni saldırganlarının iki yüzlülüğü, Çar memurlarının çifte standartlı siyaseti ifşa ediliyor. Ahmed Bey Ağayev, Èlimerdan Bey Topçubaşov, Mèğhèmmèdağa Şahtahtinski, İbrahimağa Vèkilov, Èlèkbèr Bey Hasmemmedov, Edilhan Ziyadhanov ve başkalarının Azerbaycan Türklerinin milli haklarını nasıl şerefle müdafaa ettikleri anlatılır. Onlar kesin bir dille, tarihin eski çağlarından beri bu topraklarda yaşayan bir halkı sıkıştırmak, onu öz yurdundan kovma siyasetinin hiç bir şekilde onaylanamayacağını bildiriler.

Ahmed Bey Ağayev Ermeni terörüne son verilmedikçe Kafkasya'da barış olamayacağını açıkça ifade ediyor.

Kitabın son bölümünde Zengezur olayları kaleme alınmıştır. Şuşa'da yenilen Ermeniler savaşı Zengezur'a kaydırırlar. Ordubad sakinlerinin Zengezur köylerine yardımına geniş yer veren yazar bu birliğin önemine özel olarak dikkat çekmek ister.

1905-1906 yıllarında bizzat Taşnak Partisinin kışkırtmasıyla yapılan ve Çarlık daireleri tarafından alenen kızıştırılan soykırım bir çok masumun ölümüne, hesapsız azaplara sebep olmuştur.

Tarihi unutarak provokatörlerin yaklaşık 80-

85 yıl sonra yeniden böyle fitnelere başlamaları, halkımızın geçmişinin bu kanlı sayfalarını bir daha dikkatle yeniden gözden geçirmesi, genç nesle gerçeği olduğu gibi anlatması gerektiği anlamına geliyor.

"Kanlı Sen'eler" belgelere dayanan, halkçı eseri oldukça güncel ve çağdaş; başlan dumanlı adamları geçmişin acı gerçeklerinden ders almaya çağırın bir eser.

Eserin dikkat çekici diğer önemli tarafı bundan 80-85 yıl önce meydana gelmiş olaylarla şimdiki olaylar arasında ilgi ve benzerlik olmasıdır. Bu tabi tesadüfi değil. Aynı merkezden idare edilen, aynı işgalcilik amacı taşıyan olaylar, komşuya ihanet, ezerek geçmek, arakadan vurmak, dünya kamuoyunda kendini mazlum olarak tanıtp gerçekte akla sığmaz bir vahşet örneği sergilemek, tüm bunlar Ermeniler tarafından aynen tekrar ediliyor.

Yazar 1905-1906 yıllarının kanlı dönemlerinde bazı çatışmalarda soydaşlarımızın mağlup olma nedenleri üzerinde durur ve onları başarısızlığa uğratan problemler arasında olayları yaşamış birinin, halkının düşüncelerini paylaşmamasına özellikle dikkati çeker. Bu anlamda "Kanlı Sèn'eler" halihazırda da Türkleri birliğe, karşılıklı yardıma çağırın bir eserdir.

Eserin bir özelliği daha var; yazar çok çetin durumlarda bile halkımıza has olan barış severlik, hümanizm, geniş yüreklilik gibi sıfatlarını gerçeklere dayandırarak öyle maharetle genelleştirmiş ki, bu gün de biz halkımızın bu önemli insani özelliklere sahip olması ile övünüyor, yakın bir gelecekte haklı davamızda galip geleceğimize inanıyoruz. İnanıyoruz ki, halkımız geçmişten örnek alacak, güçlü düşman karşısında eğilmeyecek, başını her zaman dik tutacak, bu çetin sınavdan da yüzü aklıyla çıkacaktır. Bu sebeple de ben halkımızı bir daha temkinli, sabırlı, idrakli olmaya, öz yurdu adına fedakarlığa çağırıyorum ve bu yolda ona uğurlar diliyorum.

NAHÇIVAN'IN NEHREM KÖYÜNDE DÜĞÜN VE YAS MERASİMLERİ

İnsan psikolojisi, gelişim süreci içinde şekillenir, değişir ve yeni psikolojik özellikler kazanır. Bunun için önce insan kavramı hakkında bir şeyler söyleyelim. İnsan öncelikle biyolojik bir varlık olup, "homo sapiens" türü memeliler sınıfındadır. Hayvanlardan farklı olarak memelilerin bu türü, sosyal bir ürün olan düşünme ve konuşma yetisine sahiptir. İnsan, çevresinin gerçekliğini aksettiren ve değiştiren bir varlıktır. İnsanın farklı özelliklerinden biri, kendi subjektif dünyasında ortaya çıkan süreçleri idrak etmesidir. Kendi psikolojik hayatı hakkında düşünebilir, kendi arzu ve isteklerini objektif gerçeklikle kıyaslayarak idrak etmeyi başarır. Hem filogenetik hem de ontogenetik gelişme sürecinde kendini idrak etme, insanın gelişmesinin zirvesini teşkil ediyor. Nazari bilgiler ve uzun süreli pratik çalışmalar bize Nehrem'de yaşamakta olan insanların milli psikoloji özelliklerini ve burada yapılan düğün ve yas merasimlerini açıklama imkanı veriyor. Bilindiği gibi, kişisel psikoloji ve tipoloji özellikleri edebi eserlerde dile getirilmiştir. Bireysel psikolojik özellikler kişinin temel yapısını tayin eder ve bu özellikler bir insanı diğerinden (aynı millet veya farklı milletlerden) ayırır. Buna karakteri, becerisi, aklı, kültürü ve bütün yetenekleri ve kişisel özellikleri dahildir.

İnsana ait en önemli özellikler, tipik özellikleriyle uyumlu bir şekilde kendini düşünce ile idare etme becerisiyle sonuçlanmıştır. Milli gelenek ve görenekler, düğün, yas ve dini törenler Nehrem köyünde Azerbaycan'ın başka yerlerinden kendine haslığıyla ayrılır. Bu köyün insanları sinir sistemleri ve dayanıklılıklarının özelliği ile de farklılıklarını gösterirler. Dayanıklılıklarının esas sinir sistemlerinin irsi nitelikleriyle ilgilidir. Bunda esas rol irsiyete aittir. Milli psikoloji irsi olarak ata-babalardan bize miras kalmıştır diyebiliriz. Burada tarihi bir olayı hatırlamak yerinde olacak: işgalci Andronik Nahçıvan'a saldırdığı zaman Nehrem Köyüne girememiş bu köyün kuşatmasını kaldırarak geri dönmüştür. 1990 olayları da buna örnek olabilir. Nehremliler Nahçıvanlılar ile birlikte av silahlarıyla menfur Ermeni Taşnaklarının topraklarına ayak basmasına izin vermediler. Bununla da şu sonuca varılabilir, dayanıklılık irsi bir özellik de olsa (yani aynı millet olduğumuza göre) onun ayrı ayrı özelliklerini hayat ve terbiye durumunda (özellikle erken yaşlarda) ortaya çıkmış psikolojik şartlar, hastalıklar günlük yaşam şartla-

Doç. Dr. Kadir KULUYEV
Nahçıvan Özel Ü. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçe sinden Aktaran:
Zülfiye VELİBEYLİ

rının tesiri altında yeni yetmelik, gençlik ve hatta yetişkinlikte bile değişebilir.

İnsanların karakterleri açısından da birbirlerinden (aynı milletin fertlerinden bahsediliyor) farklı oldukları bilimsel bir gerçektir. Başka milletle kıyaslamaya gerek görmüyoruz. Bilindiği gibi, Türkler her şeyden önce birbirinin karakterine büyük önem verir, tavırlarında biri diğerinin karakterini dikkate alır. İyi adam, kötü adam ifadelerinde; iyi millet, kötü millet veya milletin iyi sınıfı yahut kötü sınıfı kavramları meydana gelir. Bunların hepsinin temelinde ise hangi millet olursa olsun, insan karakterleri hakkında tasavvurlar bulunmaktadır. Örneğin; atasözlerinde bu düşünceler çok güzel ifade edilmiştir. "Konsun pistir göç kurtar; arvadın pistir boşa kurtar" (pis: *kötü*) "Baş ağrısı, evladın pisi: ne kesmek ne de ondan kurtarmak olmur". Düşüncemizce milletin kötüsünden de kaçıp kurtarmak imkansızdır.

Uzun süreli deneylerimize ve ata babalarımızdan işittiklerimize dayanarak bir özelliğin Türk milli psikolojisi için olumsuz olduğunu düşünüyorum. Bu, çabuk kızıp çabuk bağışlama özelliğidir. Aslında çabuk bağışlayabilmek, kin tutmamak gerçekte insan için olumlu bir özelliktir. Ama bu özelliğin kendi milletine karşı olması iyidir, Ermenilere veya diğer bize düşman olan milletlere karşı olması değil. Milli psikolojimizde affetme, kin tutmama, merhametli olmak gibi olumlu özellikleri düşman milletlere karşı olduğunda olumsuz buluyorum. Kendime ait bir hatıra: çocukken ata babalarımızdan duyduğum Andronik'in Türklere yaptığı zulmü hiç unutamıyorum. Bu düşüncenin çocukluğumda hatırımdan silinmez stereotipler oluşturduğunu söyleyebilirim. Şu andaki durum ise bu stereotipleri tekrar canlandırdı. Bunu Nehrem'de yaşayan Türklere has özellik sayıyor ve onun diğer bölgelerde yaşayan Türk karakterinden farklı olduğunu sanıyorum. Dayanıklılık biyoloji ve ırsiyete bağlı ise, karakterin sosyal şartların tesiri sonucunda oluştuğunu kaydedelim. Bu her devir için farklı derecede önem arz ediyor. Yukarıda verilen psikolojik ve sosyolojik özellikler, şahsiyet ve aile ilişkilerinde etkisini gösterir. Türk ailesi, genelde, kendine has özellikleri ile diğer milletlerden ayrılır. Bunu erkek-kadın, baba-oğul, baba-kız, kardeş-kardeş, bacı-bacı, dede-nene, nene-torun, dede-torun, vs. ilişkilerinde görebiliriz. İster edebi eserler, ister atalarımızın söyledikleri, ister gördüklerimiz Türk

ailesine özgü ciheti aksettirir. Nenelerimiz ocaktan kirpikleri ile kor (od) götürür sabaha onu sönmeye bırakmazlardı. Bu, ailenin tüm zorluklara rağmen dağılmasını engeller ve kadın-erkek ilişkilerinde sadakat gibi meseleleri açıklar.

Geçmişte de şimdi de bazı ana babalar veya yakın akrabalar, aile kanunları doğrultusunda sevgiyle değil, aile kurma, nikah meselesinde bile menfaati gözetirler. Bundan da ihtilaflar çıkar. Halk böyle çıkarıcılığı kötümüş, bunu aşağıdaki gibi ifade etmiştir:

Korkuda koyun kuzu
Koyna verdim duzu,
Devlete susamayın
İgide verin kızı

Türklüğümüz ana-evlat ilişkilerinde de açık şekilde görünür. E. Memmedhanlı'nın "Buz Heykel" hikayesinde okuyoruz: -Ana çocuğunun donacağını anlayıp, kendi elbisesini ona sarar. Kendi donar, çocuğu ise sağ kalır. Aile ilişkileri, oğlun ebeveyni karşısında borcu Eli Kerim'in "Kaytar Ana Borcunu" şiirinde verilmiştir.

Nehrem Nançivan'ın eski tarihe sahip köylerindedir. Bu köy bazı özellikleriyle Azerbaycan'ın diğer bölgelerinden ayrılır. Bu da demek oluyor ki, gelişme açısından insanların hepsi bir ağacın dalları gibidir. Köyün geçmişi hakkında ak sakallardan duyduklarım da tipiktir; bu köyde ak sakalın sözü esastır. Boylar arası kan davalarında ak sakal sözü çok önemlidir. Bildiğimiz gibi genelde böyle olaylar insan psikolojisinde silinmez izler bırakır. Bu izler uzun süre unutulmaz. Buna rağmen Nehrem'de ak sakallar boylar arasındaki davaları durdururlarmış.

Bu köyün düğün, yas ve dini törenleri de kendine has özellikler taşır. Bundan kırk yıl önce oğlanla kız hiç bir yakınlık kurmadan, uzaktan görmeye nişanlanırlardı. Kız düğününde erkekler bulunmazdı. Orada yalnız kadınlar eğlenirlerdi. Erkek düğününde ise kadınlar bulunmazdı. Erkek düğünü bittikten sonra meclisi kadınlara verirdi. Yalnız şerbet, bazı zengin düğünlerinde ise şarap da ikram edilirdi. Onu da açık şekilde ikram etmezlerdi. Düğün yapılmadığı sürece erkek kızla hiç bir yakın ilişkide olamazdı. Düğün üç gün, üç gece yapılmaktaydı. Babam derdi ki, eskiden kızı görmediği oğlanla, oğlanı da görmediği kızla sözlerlerdi. Söz kesin olurdu. Hiç bir itiraz kabul edilmezdi. Bu köyde de Azerbaycan'ın diğer bölgele-

rinde olduğu gibi kızla oğlanın göbek kesti (beşik kertme) ederlerdi. Bundan başka "emioglu ile emi kızının nikahını gökte melekler keser" derlerdi. Kızı nikah yapıldıktan sonra oğlan evine getirirlerdi.

Yas merasimi ise aşağıdaki gibi oluyordu. Ölen kişi dini usulde gömüldükten sonra yedi gün gece gündüz yas tutulurdu. Yedinci gün ihsan verilir, yabancılar için yas bitmiş sayılırdı. Akrabalar ise merhumun kırkına kadar akşamları yas yerine gelir ve ölen kişinin oğluna, kızına ve diğer yakın akrabalarına taziye bildirirlerdi. Yalnız kırk gün geçtikten sonra akrabalar artık yas yerine gelmezlerdi. Ancak yıl geçtikten sonra akraba ve komşularda düğün merasimi yapılabilirdi. Bir sene sonra ihsan verilir ve ev halkı da yastan çıkmış olurdu.

Nehrem dine bağlılığıyla diğer köylerden ayrılır. Bu köyü halk arasında "Mövhumatçı Kend" olarak adlandırırlar. Burada kadınların çoğunluğu çarşaf giyerlerdi. Allah'a ve Peygambere inançtan dolayı, bu köyde herhangi bir işe and içer ve o işi bitmiş sayarlardı. "Kur'an"a el basmazlardı. Hiç bir çıkış yolu olmadığı zaman bunu yaparlardı.

Bu köyde *têkiye* verilir, ihsan dağıtılır. Her Cuma akşamı mezarlığa gider, ölenlerin ruhuna dua okurlar. Bu köyde aile ilişkileri başka yerlerden tamamiyle farklıdır. Aile aralarında kan bağı bulunan, genel ev tasarrufatına sahip olan devletin mevcut olduğu yerde belli manevi, ahlaki ilişkilere uyan, birbirinden sorumlu olan insanların birliğidir. Aile bu köyde aşağıdaki özellikleri aksettirir.

Baba ailenin reisidir. Her işi o halleder. Anne ev işlerinin düzene koyulmasında temel rolü üstlenir. Babanın dediği aile için kanundur. Aileyi o idare eder. Bütün tasarrufat işleri, ailenin psikoloji, biyoloji ve sosyoloji iklimi ona bağlıdır. Erkek kadın ilişkilerinde anlam sınırı denilen bir sınır vardır. Bu sınıra kadın ve erkek her zaman dikkat etmeye çalışırlar. Anlam sınırının (perde) bozulduğu bazı aileler burada da vardır. Evlatlar bu ilişkinin altında terbiye edilirler. Dede ve neneye özel saygı vardır. Onlar ailenin direği sayılırlar. 'Ak sakalsız ev heçnedir' gibi bir halk sözü de söylenmektedir. Dede ve nene ne kadar yaşıyorlarsa evin büyüğü onlar sayılırlar. Öyle ki bütün iyi ve kötü işlerde onlara danışılır. Onların söyledikleri, herhangi bir işte dikkate alınır. Onlar

öldükten sonra baba ve anne ailede tek idare edici olurlar.

Şimdi ise düğün ve yas törenlerinde kısmen değişiklikler olmuştur.

Şimdi kız erkeği, erkek kızı görür, hatta konuşma imkanı bulur. Kızı almak için elçi (görücü) gidilir. Önce kadınlar gider -oğlanın halası, bibisi, bacası vs gibi akrabaları. Elçiler, kız annesiyle konuşur. Anne de onlara 'kızın ve babasının onayını alalım, sonra cevap veririz' der. Kız kabul ederse, baba da onaylarsa kızın nenesine ve dedesine danışılır. Amaç bu ocakla öbür ocağın aile kurması konusunda herkesin düşüncesini öğrenmektir. Onaylandıktan sonra erkek tarafına "evet" cevabı verilir. Sonra kızın sözünü almak için oğlan tarafından oğlanın babası, amcası ve diğer yakın akrabaları gelir. Bu gelişte kaygana ve tatlı çay ikram edilir. Bu olaydan bir kaç gün sonra kıza nişan getirilir. Bu gelişte ise yüzük, elbise, ayakkabı gibi giyim eşyaları getirirler. Eğer düğün yapmak isterlerse önceden kıza başlık da verilir. Başlık parasının az veya çok olması Nehrem'de dedikoduya sebep olmaz.. Başlık verdikten sonra ise düğün gününü tayin eder düğün merasimini yaparlar. Şimdi düğün bir gün yapılır. Avet verir hatta alkollü içkiler ikram ederler. Misafirlige yalnız erkekler iştirak eder, kadınlar ayrı oturur ve eğlenirler. Kadınlar alkollü içkiler içmezler Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde olduğu gibi Nehrem köyü için de bu özellik geçerlidir.

Fikrimizce bazı ailelerde kadınların erkeklerle beraber alkollü içki içmeleri aile ilişkilerinde olumsuzluklara yol açar. Bu, ailede sağlam psikolojik iklim, bozular. Genelde alkollü içkilerin fazla içilmesi (erkekler kastediliyor) ailede biyolojik, ekonomik ve sosyolojik olumsuzluklar yaratır. Baba evlat, anne evlat ilişkilerini bozar. Ailede herkes başına buyruk davranır. Şükürler olsun ki bu Nehrem köyünde yoktur.

Yas merasimi şimdi aşağıdaki gibi yapılır. Ölen kişiyi dini usule göre gömerler sonra dört gün yas tutarlar, dördüncü gün ihsan verilir, yabancı kişiler için yas bitmiş sayılır. Akrabalar iki cuma akşamı yas yerine gelir. Kırk günden sonra yas bitmiş sayılır. Kırk güne kadar kadınlar cuma günleri yasa giderler, erkeklerse gitmezler. Yıl geçtikten sonra akrabalar yastan çıkmış sayılırlar.

Yıl bitince ölmüş kişinin mezarı taşla düzeltilir. Bu onun hatırasını yaşatmak içindir.

Fikrimizi tamamlarken, milli adet ve anelerimizin, psikolojimizin eski tarihi köklere bağlı olduğunu söylemeliyiz. Yalnız Nahçıvan'ın Neh-

rem köyünde değil, Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde Güney Azerbaycan'da ve Türkiye'de orijinalliğini korur. Tabi bunlar içinde Nehrem'in de kendine has bir yeri vardır. Kısa da olsa bu özellikleri etnopsikolojik yönden açıkladık.

ŞİİR VE ZAMAN

XX. asır başındaki Kazak toplumunun okuma yazma bilen, kültürlü bir millet olmasını amaçlayarak bu yolda çok çalışanlardan birisi de gazeteci, şair ve yazar Muhammetjan Seralin'dir. Onun bizim zamanımıza kadar ulaşan eserleri çok değerlidir. "Topjarğan", "Gülkaşıma", "Rüstemzarap" destanları, bir öykü tercümesi, beş altı şiiri ve Ekim istilasına kadar devam eden ve yayımlanan günlük makaleleri vardır.

Şairin günümüze kadar ulaşan eserlerinin çok olmamasının en önemli sebebi olarak şu iki hususu belirtmemiz gerekir. Birinci sebep, 1900 yılında "Topjarğan", 1903 yılında "Gülkaşıma" destanlarını kitap olarak yayımlayan M. Seralin'in, halkın geleceği için yapılacak işlerin direk olarak gazetecilikle bağlantılı olduğunu düşünerek, gazeteciliğe yönelmesidir. XX. asır başında Kazak milletinin hayatını inceleyerek milletinin dünyanın gelişmişlik seviyesinin gerisinde, hala orta çağ karanlığında olduğunu görüp, halkının geleceği için böyle hareket etmiştir. Milletini çok seven şair, bütün enerjisini ve emeğini Kazak toplumunun bu karanlıktan çıkması için yayınlar yapıp, dergi çıkarmak için harcadı. Seralin hakkında bilim adamı B. Kencebaev "Gazeteci M. Seralin" (Jurnalist Muhammetjan Seralin) adlı makalesinde şöyle diyor; "1890 yılında M. Seralin Trotski şehrine vardı. Oradaki zengin Tatar İauşev'ten görev aldı. 1909-1910 yılları İauşev'in güvenilir temsilcisi olarak çalıştı. Yani, köylere çıkıp İauşev'in vergilerini topladı".

Bu son işi, M. Seralin'in kendisi de sevdi, bu onun zihinsel gelişmesine tesir etti. Çünkü, bu sayede toplumla kaynaştı ve halkın yaşayışını gördü. Köylünün durumu ile şehirlinin durumunu kıyaslama imkanı buldu. Kendi halkının tarımda, siyasette medeniyette çok geride olduğunu fark etti. Halkın tarımsal, siyasi, medeni durumuyla kavradı ve Seralin, Kazak dilinde dergi çıkarmanın önemli olduğuna karar verdi. Köylerde ve şehirlerdeki samimi insanlar ile konuşup, dergi çıkarmak için para topladı, hükümetten izin istedi, basımevi aradı.

M. Seralin'in Kazak dilinde dergi çıkarına düşüncesi 1911 yılında gerçekleşti. Bu yılın Ocak ayından itibaren Trotski şehrinde "Aykap" dergisini yayımlamaya başladı. Derginin kurucusu da, yayın müdürü de M. Seralin'in kendisi oldu.

İkinci sebep ölümünden sonra ortaya çıkar. Biz, halkı için ölünceye kadar emek sarf eden

Dr. K. ERGÖBEKOV

Ahmet Yesevi Ü. Kazak Edebiyatı B. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Şınar AULBEKOVA-H. Oytun ARSLAN

Seralin'in 1937-1938 yıllarındaki baskı rejiminden önce, 1929'da vefat ettiğinden bu milliyetçi insanın ailesi; yani okuma yazma bilen, gözü açık, çevresinde otorite kabul edilen adamın yakını oldukları için 1937 yıllarından 1950 yılına kadar hakarete uğradılar, dışlandılar ve sürüldüler. Şairin bir çok eserlerinin bu sebeple kaybolduğunu düşünüyoruz. Bu olaydan şairin kızı 'Kazakistan Eyelderi' adlı derginin 1989 yılındaki 8. Sayısında "Atadan Kalan Göz İdik" adlı hatırasında bahsetmiştir.

Bizim bu yazımızın konusu şairin 'Topjarğan' destanıdır.

'Topjarğan' destanı 1898 yılında yazıldı ve 1900 yılında Trotski şehrinde kitap halinde yayınlandı. Bu destanın konusu XIX. asrın 1830-1840 yıllarını kapsayan, Kazakların ünlü Hanı Abılay'ın torunu Kenesari'nin başlattığı milli ayaklanmadır. Genel Kazak Edebiyat tarihinde bu milli ayaklanma ve onun idarecileri Kenesari Nawrızbay hakkında yazılan destanlar çoktur. Fakat bu konular 'Pravda' gazetesinin 26 Aralık 1950 tarihli sayısında yayımlanan 'Kazakistan Tarihinin Meseleleri Marksist ve Leninist Bakış Açısı ile İncelensin' adlı makalede verilen fikirlerle Birleşik Komünistler Parti Merkezi tarafından bu amaç doğrultusunda incelenip gerekli görülen yerleri değiştirildi.

Bu hususta 1940 yılında SSCB İlimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü bilim adamları Prof. E. İsmailov ve şair K. Bekhacın "Kenesan Nawrızbay" Kenesan ve onun askerleri hakkındaki destanları ve efsaneleri toplayıp hazırladılar. Bu eserlerin 1941 yılında Kazak devlet yayımlarından çıkması bunun delilidir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi 1951 yılına kadar Kenesari öncülüğündeki milli ayaklanma destanları ders kitaplarında ve başka çeşitli yerlerde yayımlanmıştır. Zaman zaman onlara karşı çıkan araştırmalar da yayımlandı. Bu karşı çıkışın bir örneği olarak 1948 yılında M. Awezov öncülüğünde neşredilen "Kazak Edebiyat Tarihi"nin I. Cildindeki 'aşık şiirleri ve tarihi şiirler' bölümünde Kenesari'nin kendisinin ve başlattığı milli ayaklanmanın bazı bölümlerindeki önemli noktaların doğru değerlendirildiğini söylemeliyiz. Yukarıdaki karardan itibaren Kenesan hakkında sadece olumsuz düşünceler ortaya kondu. Kenesari isyanı bir reaksiyon, milli bir hareket ve Kazak halkını Rus halkından ayıran bir isyan

olarak görüldü. Kenesari ve onun askerleri hakkındaki destanlar da sadece Kenesari'nin yersiz olarak övüldüğü eserler olarak değerlendirildi. Yani, o devirdeki siyaset ve ideolojinin tesiri Kazakların milli tarihi ve medeniyetinin araştırılmasına büyük bir engel teşkil ediyordu. M. Awezov "Han Kene" piyesini ve "Kazak Edebiyatı Tarihi"nin I. cildini yazdığı için, E. Bekmahanov Kenesari isyanı hakkındaki monografisi yüzünden ideolojik açıdan eleştirilip karalandılar. Bu olaydan sonra Kenesari'yi öven eserler dışlandı, yukarıda adı geçen tenkit edilmiş eserler saklandı. Seralin'in "Topjarğan" destanının değiştirilen bölümlerinde Kenesari eleştirilmiş ve bu kahraman, kanlı bir haydut ve zalim olarak gösterilmiştir.

"Edebiyat ve Sanat" dergisinin altıncı sayısında yayımlanan Kazak Edebiyatının büyük alimi, Prof. T. Nurdazim'in "Kenesari'nin Zalimliğini Meşhur Eden Destan" adlı makalesi de yukarıda anlatılan olayların tesirinde yazılmıştır. Makalenin başlığından da anlaşıldığı gibi araştırmacının esası, Kenesari'yi ve onun başlattığı milli ayaklanmayı sadece siyasi olarak değerlendirmek oluşturmuyordu. Bu bakış açısıyla, Seralin'in destanının amacının, Kenesari ve onun yönetimindeki isyancıları eleştirerek rezil etmek olduğu iddia ediliyordu.

"Topjarğan" destanının asıl maksadı Kenesari hakkında ileri sürülen yalanların hepsini geçersiz kılmak idi. Yani, makalenin amacı bellidir. Bizce Kenesari'yi yermek, şairin destanının değil, tam tersi tenkit eden makalenin hedefidir. "Şimdi destanı değerlendirelim. Özet bir ifade ile; destanda hayvan ve insanın ilişkisi büyük bir yer kaplar. Olayın başında koyunu şişmanlatmağa hazırlanan Kenesari ve Nawrızbay'ı görüyoruz, destanın sonuna kadar onlar koyunlarıyla birlikte dirler. İnsana has haysiyetli davranışlar, düşünce, akıl söz konusu olduğunda bunların hiçbirine Kenesari ve Nawrızbay'da rastlanmıyor". Bunlardan anlaşıldığı gibi Kenesari, Nawrızbaylar ve onların başlattığı milli ayaklanma hakkında o dönemde fikir belirtmek, makale yazmak belli bir emir ve mecburiyetten doğmuştur. Yoksa, büyük edebiyat araştırmacısı tenkitçi T. Nurtazim böyle demezdi. Bu sert ve ağır günlerin baskıcılığı ile ortaya çıkan, bilim adamını zorlayan güdümlü makale, güdümlü fikir diye adlandırılacak bir durumun sonucu olarak algılanmalıdır.

Bu anlatılan olayların etkisi ile, 1965 yılında yayımlanan "Kazak Edebiyat Tarihi"nin II. Cildinin ikinci kitabındaki Seralin'e ithaf edilen makale de aynı doğrultudadır. O devirde Kenesarı isyanını tenkit ettiği söylenen "Topjarğan" destanı hakkında tenkitçiler bu meseleyi de dile getirdiler. Destanın önemli karakterlerinden biri olan Aday boyundan bir delikanlı kendi köyüne amcası ihtiyar Salbay'ı öldüren katil, amcasının karısına tecavüz eden zalimdir. Amcasını öldürüp, ilinden dışlanan katil, Kenesarı saflarına katıldı, çünkü Kenesarı'nın zümresi zalimler ve katiller zümresidir.

Bu mesele destanda, delikanlının amcası ihtiyar Salbay'ın 16 yaşındaki karısına aşık olmasıdır. Aşkın ateşi, bilmeden yanmak değil midir? Delikanlı Kazak geleneğini bozup yengesine ilam aşk eder. Bir gün koyunları beklerken biri gelip sırtına bir şeyle sertçe vurup onu yere düşürür. Çok kızan delikanlı, nasıl yaptığını bilmeden yerde duran tüfeğini alıp kendisine vuran adama ateş eder.

Eserdeki bu konuyla ilgili mısıralardan delikanlının amcası ihtiyar Salbay'ı, kasten değil, aniden öldürmesi, sonra halkına karşı yüzü kara olduğu için yurdundan kaçıp, serseri olduğu açıkça görülüyor. Tabi, bu fikirle şairi, karakterinin işlediği cinayeti, bir şekilde aklamaya çalışmıyoruz. Sadece Kenesarı zümresi zulüm ve katiller zümresi idi, bir katil daha gelip onlara katıldı, kendi halkına sığmayan katil Kenesarı'ya sığındı, çünkü Kenesarı da katildi, gibi bir düşüncenin karşısında olduğumuzu ifade etmek istedik.

Destanda Kenesarı zalim idi fikri kesinlikle yoktur. Gerçekten, destanda Kenesarı hakkında bazı tenkitlere rastlarız. Bunu yok saymamız imkansızdır. Kenesarı zümresinde farklı farklı in-

sanların bulunmasının sebebi, hanın her şekilde askerinin sayısının çoğaltması zorunluluğudur. Bu konuda E. Bekmahanov, "O her yolla isyana katılanların sayısını çoğaltmaya çalıştı" diyor.

Başka bir mesele de, tenkitçilerin, destanda Kenesarı zümresinin yağmacılık yaptıklarına ve bazı boylara saldırdıklarına dikkat çekmeleridir. Gerçekten Kenesarı'nın kendi tarafında olan boylara yardım edip, kendi tarafında olmayan boylan çok sert cezalandırdığı tarihi bir gerçektir.

Tarihçi E.Bekmahanov'un sözüne dayanarak Kenesarı'nın Jappas boyuna saldırmasına 1844 yılında Jappas zekat toplamaya, Nawnzbay'ı askeri ile göndermesinin sebep olduğunu söyleyebiliriz.

Jappaslılar Nawrızbay ile onun askerlerini karşılayıp kendilerine düşen zekatı toplamaya söz verirler, onlara akşam yemeği ikram edip, her birini köye yerleştirirler. Gece yarısından sonra, askerler uyduğu zaman 'zawriad horunjıy' (Kazaklarda askeri bir unvan) rütbeli Janğabil kendi askerlerini toplayıp Nawrızbay'ı ve onun askerlerini öldürmeye karar verir.

Nawrızbay'ın yüz askerinden 95'i öldürülür. Bu olayın ardından Janğabil Tölegenov Orenburg sınırına gönderdiği haberde şunları söyler: " 'Rus çarlığına hilâl olacağız' andımıza uygun olarak çarımızın düşmanlarından intikam almak için düşmanlarımızdan 95'ini öldürdük". Jappas boylarının beylerinden intikam almak için Kenesarı, Janğabil ve onun askerlerinin köyüne saldırdı. Nawrızbay'm askerlerinin ölümüne sebep olan Janğabil'in, Altınbay'ın, Sultan Omarov'un, köy sahibi Mırzabek Kulmanov'un, Niman Altibaev'in koyunlarını gassetti.

YÜCELER AHENGI Abay ile Ahmet Baytursinov'un Şiirlerindeki Uyum

Kazak şiirinin hangi dönemine bakarsak o-rada Abay geleneğinin devam ettiğine şahit olur, Onun Kazak Edebiyatı tarihindeki önemini görürüz. Çünkü Abay, XIX. asrın ikinci yarısında edebiyat dünyasına, şiire birçok yenilikler getirmiştir. Bu durum tanınmış alim, Prof. R. Sızdıqova'nın tabiriyle: "Abay'ı Kazak bedii ifadesi ve edebi dilinde yeni bir dönem açan, ona yeni bir bakış açısı kazandıran söz sanatının güzel bir örneğini veren kişi olarak tanımladığımızda o yeniliğin devamını arıyoruz. Eğer bu yeniliğin devamı getirilmezse bu durum bir döneme özgü bir yenilik olarak kalacaktır. Abay'ı yüce yapan, onun şiir geleneğinin, ruh zenginliğinin, sanatının devamlılığı ve kendisinden sonra gelenler için örnek teşkil etmesidir (SIZDIKOVA,1995:185). Abay'ı dönemindeki ve daha sonraki şairlerden ayıran önemli özelliklerden biri de Abay'ın kendine özgü estetiği olan özgün eserler vermiş olmasıdır. Bunun bir kanıtı olarak Abay'ın Kazak şiir dünyasına bazı yenilikler, nazım şekillerine, yeni ölçü ve kafiye düzeni getirmesini gösterebiliriz. Nazım türüne Abay'ın getirdiği yenilik, o dönem için çok önemli olmuştur. Bu yenilikler, edebiyatta son kuşak için 'geleneksel özellikler' olarak kabul edilmektedir. Halk düşünce ve edebiyatında Abay gibi yetenek sahibi olan değerli insanlar kendi izlerini bırakırlar ve bu izler kalıcı olur. Yeni kuşak da bu izlerden yararlanarak kendi yolunu çizer. Prof. K. Jumaliyev, Abay hakkında şöyle der: "Eserlerinin sadece sosyal, düşünsel yönüyle değil, sanatkarlığı ile de Abay kendisinden sonraki Kazak şairlerini etkilemiştir. Abay'dan sonra gelen Kazak Edebiyatı Abay'ı örnek alarak gelişmiştir. XX. asrın başından günümüze kadar Kazak Edebiyatında şiir dili, konusu ve yapısı ile ilgili olarak Abay'dan etkilenmeyen şairin olmadığını görürüz". (JUMALİEV, 1960: 356) Yukarıda K. Jumaliyev'in belirttiği gibi Kazak Halk Edebiyatı şairlerinin hemen hepsi nazım türüne getirdiği yeniliklerin etkisinde kalmıştır. Biz bu makalemizde farklı bir bakış açısıyla Abay geleneğini incelemeye çalışacağız. Burada Abay'ın edebi ortamını, yetiştiği çevreyi ve öğrencilerini ele alacağız. Biz bu incelemeyi hangi amaçla yaptık?: Birinci amacımız, Ş. Qudayberdiuli, A. Baytursmulı, M. Jumabayulı, J. Aymavituli eserlerinin hakkıyla değerlendirilip halka yeniden sunulması olayı edebiyat eleştirmenlerine Abay'ın "Edebi Mektebi" konusunun açılmasına ve açıklığa kavuşturulma-

Totu KÖŞENOVA

*Ahmet Yesevi Ü. Kazak Dili ve Edebiyatı B.
Araştırma Görevlisi*

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Banu MUKAYEVA-Mine BAYKAL

sına imkan sağladı. İkinci olarak, edebiyatımızda araştırılmayan sahanın yani "Edebi Mektep" temsilcilerinin eserlerindeki siyasi, sosyal motiflerin yeni düşünce kültürüne sahip uzmanların ilgisini çekeceğini ümit ettik" (SAPARALIN, 1992: 43). Düşüncesine katılarak büyük Abay'ın meşhur "Segiz Ayaq (Sekiz Mısra)" şiirine benzer olarak yazılan A. Baytursunov'un "Jığan-Tergen" (Yığan-Toplayan) şiirim incelemeye çalışacağız.

Abay'ın "Segiz Ayaq"ı dönemindeki hayatın gerçeğini, halkın sevincini, hüznünü anlatan bir şiirdir. Şiirin bir yönü yergi, bir yönü de ibret ve şairin vasiyetinden oluşmaktadır. Bu şiir, şairin bütün samimiyeti ve hayal gücüyle yazılmıştır. "Segiz Ayaq" şiiri şekli bakımından ritim ve düşünce üzerine kuruludur. İçerik bakımından ise lirikten çok sömürge olan halkın olumsuz şartlarını hiciv türüyle anlatmıştır. A. Baytursunov'un Abay'la bu şiirinde birleştiği nokta, konu ve fikir ahenkidir. Baytursunov'un şiirlerindeki temel motif Abay'ın şiiri ile benzerlik gösterir. Bu durum "Jığan-Tergen" şiirinde açıkça görülmektedir. Bu şiirde Abay'ın tesiri hissedilmektedir. Ayrıca bu şiirde o dönem Kazak halkının günlük problemleri anlatılmıştır. Milletın onurunu düşünenlerin azlığı, halk birliğinin yokluğu, toplumda ileri gelenlerin baskısı gibi sorunlara şiirde yer verilmiştir. Toplumun yapısı hakkında Abay şöyle demektedir:

"Er joldı oylap
Her yolu düşünüp
Oyıma boylap,
Düşünceye dalıp,
Uqtım tayız, terendi...

Anladım sığı, derini..." diyerek kendisini anlayabilen insanlara hitab ediyor. Üstad Abay gibi Baytursunov da: "Salınıp dawğa, satılıp jawğa" (*Düşüp davaya, satılıp düşmana*) diyerek elde ettiği makam sayesinde insanları kullananları, maddi dünyayı savunanları, tembelleri yermektedir.

"Uykışıl jurttı,
Uykuyu seven yurdu,
Tüksigen murttı
Kara bıyıklı bir kişi
Obır obıp, sorıp tur.
Ara vermeden yutuyor
Tün etip künin,
Gece olmuş gündüzi,
Körsetpey ininin,

Görmesin diye eksiği
Oyatkızbay qorıp tur.
Uyandırmaya çalışıyor.

Şairin burada ekonomik zorlukları yaşatanlara milli zihniyeti uyandırmamaya çalışan ve milli ruha baskı yapanlara telmihi vardır. Şair "Jığan-Tergen" şiirinde Kazak halkının geçirdiği zor durumları dönem dönem anlatır. Birinci dönem:

"Qaraymın keyin,
Bakarsam sonra
Orısqa şeyin
Rus gelinceye kadar
Jan bağıptı qazaqtı
Han besledi halkı".

İkinci dönem:

"Ögizdey öрге,
Öküz gibi yokuşa
Ötkelsiz jerge,
Geçitsiz yere,
Künde aydap jekkenge
Her gün sürüyor".

Üçüncü dönem:

"Salınıp dawğa,
Düşüp davaya
Satılıp jawğa,
Satılıp düşmana
Bolıstıqtı alıstı.
Yönetmek için yarıştı".

A. Baytursunov'a Abay'ın tesirinin olduğunu bu şiirde de açıkça görebiliriz. Bu şiirdeki düşünce, Abay düşüncesi ile bir noktada buluşacaktır. "Segiz Ayaq"ın ikiliği gibi son yedi ve sekizinci mısrasında deyimler kullanılmıştır. Örneğin:

"Obır bolsa qamqonn,
Obur olursa yardımın,
Qaynağanı sol sorıfı
Yakın olur felaketin:"

Çoğu zaman toplumca anlaşılmayan Abay ve Baytursunov okuyucusuna dert yanar. Baytursunov Abay gibi şöyle der:

"Qımızğa qayıp,
Kımızda doyp
Qızarıpjanıp,
Kızarıp yanıp
Bay uyıqtaydı mastıqpen.
Zengin uyur, mest olup.
Şalap işken kedey mas,
Şalapla fakir mest olur.

Mına jurttıñ türi oñbas.
Bu halkın durumu ne olur."
 (Şalap: bol sulu ayran)

Burada şair milli ruhtan habersiz olan halkından bahsediyor. Baytursinov, dönemin aydınlarına güveniyor ve halkına sesleniyor:

"Qanan joqpa eli uyqıñ,
Sona ermedi mi uykun,
 Uyıqtaldın bar ne sıyqıñ,

Uyuyacak nedir halin" diyerek üzüntüsünü anlatır. Bu şekilde Baytursinov Abay'ın şiir geleneğini devam ettirir.

Bu şiire, şairin siyasi düşüncesinin özeti olarak bakabiliriz. Şairin şiirindeki "ben" sözünün onun kendi üzüntüsünü, merakını, endişesini anlattığını ve aynı zamanda toplumun sorunlarını, halkın kederini ve geleceğini dile getirdiğini görüyoruz. Abay'ın Baytursinov'a şekil bakımından da tesiri olduğunu söylemiştik. Abay'ın, "Segiz Ayaq"ından sonra Şekerim, Sultanmahmut, Ahmet Baytursinov, İliyas gibi şairler de "Segiz Ayaq" şiirindeki kalıpla şiirlerini yazmışlardır. Çünkü "Segiz Ayaq"lı kompozisyon şair coşkusunu, düşünce ve duygu unsurunu anlatmaya yarayan uygun bir şekildir. Dört dörtlükten oluşan "Segiz Ayaq" şiiri'tezis' (beyan etmek) ve 'antitezis'ten meydana gelmiştir. Önceki üç beyitten oluşan altı mısra tezis, son iki mısra ise antitezisten oluşur. Abay'da son bölüm deyiş ve özdeyişlerden oluşmaktadır. Baytursinov'un "Jı-ğan-Tergen" şiirinde de bu kalıp kullanılmıştır. Bu şiirin içeriği Kazak toplumunun sosyal meselelerinden oluşur. Toplumun gelişmesini engelleyen kesimler, farklı kültüre sahip insanların engelleyici tutumları gibi konuları şiirlerinde işler. Abay döneminde kendini yalnız hisseder ve yalnızlığını şöyle anlatır: "Molasınday baqşmm, Jalgız qaldım tal şınım" (Mezarı gibi baksınım, yalnızlığım gerçekliğim) Baytursinov da: "Qıs işinde birer qaz, kelgenmenen qayda jaz?"(Kıs içinde gelse de bir kaç kaz, hani nerede yaz) diyerek üzülmeye her dönemde şairin kendini yalnız hissettiğine bir örnektir. "Qazağım elim, *Kazağım halkım,* Kaykayıp belin *Eğilir belin* Sınuwğa tur tayanıp. *Katledilmek üzeresin.* Talawda malın,

Yağmada malın,
 Qamauda janñ
Kafeste canın
 Aş köziñdi oyanıp.
Aç güziñü uyan.
 Qanğan jok pa eli uyqın,
Bitmedi mi hala uykun,
 Uyıqtaydın bar ne sıyqıñ?
Uyumaya var mı halin? "

Bu şiiri, Çarlık dönemindeki basın yayımlamamıştır. Bu şiir,Ahmet Baytursinov'un şairlik özelliklerini gösterir. O, sesi milli, fikri hümanist bir demokrattır. Baytursinov, dönemi gereği politikayla ilgilenmiştir. Halka hizmetinin ilk döneminden itibaren Çarlık Rusyası'nın sömürgeci siyasetine, iktidarı baskısına karşı çıktı ve halktan olmasına rağmen makam uğruna halka kötülük eden hainlerle mücadele etti. Bu mücadele sadece öğütten ibaret olmamıştır. Halkı bilinçlendirmek için ulaşılabilecek hedefleri anlatmak gerekiyordu. Dolayısıyla şair bu amaca hizmet etmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki; Ahmet Baytursinov'un şiirleri, Kazak nazım şekline yenilik getiren Abay'ın geleneğinin devamıdır. Abay "Segiz Ayak" kalıbı ile yazılmış olan "Jığan-Tergen" şiiri bu gerçeğe bir örnektir.

Bu makaleyle ilgili olarak Prof. M. Mırzahmetov'un görüşü:

Kazak edebiyatında önemli olan "Abay'ı tanımak" ve "Abay Geleneği" meseleleri vardır. Abay ile Ahmet Baytursinov'un şiirlerinde şekil benzerliği söz konusudur. Bu makalenin yazarı, Abay şiirinde, şekil bakımından "Segiz Ayaq" diye adlandırılan nazım şekli özelliğini ilk olarak Baytursinov'un şiirlerinde kullanmasını gelenek devamı olarak açıklamaya çalışmıştır.

"Segiz Ayaq" şiiri, bir Kazak şiiri geleneği oluşturduğundan dolayı eleştirmenler bu zor konuyu farklı şekillerde açıklamışlardır. Burada asistanın açıklamaya çalıştığı konuyu kendi bakış açısıyla araştırarak yeni bir düşünce ortaya atması, olaya yeni boyut açısı kazandırmıştır. Bu konu sıradan bir araştırmanın açıklayabileceği bir konu değildir. Bu konuyu araştıran kişi şiir tabiatını, nazım şekli özelliklerini iyi bilmeli, estetik anlayışı gelişmiş olmalıdır. Bu özellikler aynı zamanda araştırmacının kapasitesini belirler.

Makale yazarının, Abay'ın "Segiz Ayaq" şiirinin şekli özelliğini Baytursinov'un kendi edebi çevresinin özelliklerine uygun bir şekilde kullan-

masını onun ustalığı olarak değerlendirmesi, Baytursmov'da Abay şiir geleneğinin ihtiva ettiği yenilikleri belirtmesi ve düşüncesini bu şekilde

sunmasından dolayı "Yüceler Ahengi" adlı makalesini ilmi makaleler sınıfına güvenle sunuyorum.

KAYNAKLAR:

SAPARALİN, B.

1992

Qac "Qaysa, Qaza Qaysı,
Taza Qaysı..." Kitapta: Bes
Arıs, A.

SIZDIKOVA, R.

1995

Abaydın Söz Örneği

JUMALİEV, K.

1960

**Qazaq Èdebiyeti
Tarihinin Meseleleri jène
Abay Poeziyasınıñ Tili**

"ELYAZMA KİTABIMI SELE ALDIRDIM"

Bugün bize, ismi Tükmen'in türküsü haline gelmiş Mahtumkulu'ndan kalmış hazine, 700 civarında şiirle beş altı tane orta boy eserdir. Biz Pıragı'nın bir şiirine değil, tek satırının gamlı yüreğin tesellisi, mutlu yüreğin sesi ve öğüt anahtarı olduğuna, inanıyoruz. Ama "kasığı gam ile dolu dünyada", vatanından ve zamanından derli olan, fakat buna rağmen "dili hareket ettikçe söyleyen" Mahtumkulu'nun edebi mirası, kötü belaların bak ne kadarına düşmüş?!

Şairin "Reygan eyledi" adlı şiirinden anlaşıldığına göre, yaşadığı çağda iki kere kötü kaderi, onun edebi hazinesinin üstünden geçmiştir. Birincisinde, şairin "emek harcıyarak ve zahmet çekerek yazdığı kitapları sel alır". İkincisinde ise, "beş yılda yazdığı bir kitabımı, Kızılbaşlar alıp yok ederler". Bu sadece bizim bildiğimiz kadarı. Tabi bu kayıpların acısı Mahtumkulu'nun kendisi için sınırsızdı. Ama bizim için, halk için bunun iki katıdır. Zamanın yükü omuzlarına çöken Mahtumkulu böyle acıların bak ne kadarına katlanabilmiş!?

Mahtumkulu öldükten sonra da onun zihin süzgecinden geçirdiği şiirlerinin bulunduğu elyazma eserler çok zorluklarla günümüze ulaşmıştır. Tarihi ve ilmi kaynaklar Ekim devriminden önce Mahtumkulu'nun kendi eliyle yazdığı bir yazmanın bulunduğunu kanıtıyor. Bu gerçeği halk arasından tespit edilen bilgiler de destekliyor. Ama bugüne kadar ilmi çevrelerce şairin eliyle yazdığı tek satır dahi bilinmemekte idi. Tabi bazı tahminler yapıldı, fakat bu tahminler inandırıcı bilgiler ile desteklenmediği için bugüne kadar tahmin olmaktan öteye gidemedi. Yakın zamanda ise buna benzer bilgilerin bir tanesi daha gün ışığına çıkarıldı. "İran'da Mahtumkulu eliyle istinsah edilmiş kitapların biri muhafaza ediliyor" gibi bir bilginin gerçeğe uygun olduğunu kanıtlamak oldukça zor. Bu konunun araştırılması gerekiyor. Maalesef, dış ülkelerden kültür mirasımızı aramak bugün için mümkün olmuyor. Araştırmaların birçok araştırmacılarca yapılması sayesinde sadece müellif nüshaları değil, Mahtumkulu'nun tüm "külliya" ortaya çıkarılabilecektir.

Mahtumkulu'nun külliyyatının olduğu haktan kaydedilen bilgilerde dahi yer alıyor. Türkmenbaş'ın adını taşıyan Tükmenistan Milli Elyazmalar Enstitüsü'ndeki 1681 numarada kayıtlı bulunan eserde bu tür bilgilerden bir kısmı bulunur. Kirov ilçesinin "Teze Yol" kolhozundan

Prof. Dr. Annagurban AŞIROV
Türkmenistan Elyazmaları Enst. Gn. Md.

Türkmen Türkçesinden Aktaran:
Gadem MAMMEDOV

75 yaşında Recep Muham (Annamuhammed oğlu) usta 1958 yılında şu bilgiyi vermiştir: "Fakir bir gümüş ustası olan dedemiz, Mahtumkulu'nun kendi elinden çıkmış kitabı durmadan okurdu..." Burada Mahtumkulu'nun kendi istinsah ettiği eserlerden (müellif nüshası) bahsediliyor. Orada Recep Muham usta başka bir bilgi daha veriyor: "Fakir dedemiz Mahtumkulu'nun kendi kitabını Ahal'da, Mîriş kasabasında usta Tağan adlı adamın evinde de görmüş. O kitap ancak iki kişinin taşıyabileceği büyüklükte imiş". Tabi bu büyüklükte bir kitabın varlığını kesin olarak bilemiyoruz. (Bazı kişilerin bu bilgileri fazla abartması da mümkün. Fakat büyüklüğü açısından, bu büyüklükte yazma kitaplar olması mümkündür. Onların biri de bizim Elyazmalar Enstitümüzde bulunan on altı kg ağırlığa sahip olan "Muhiyf'dir). Belki de o Mahtumkulu'nun "külliyyatı" olabilir. (Külliyyat: şairlerin tüm çalışmalarının bulunduğu bir cilttir.) Mahtumkulu'nun külliyyatının olduğuna dair Garngala Çendir dağlığında yaşayan 51 yaşındaki İleman Nurioğlu 1940 yılında şu bilgiyi vermiş: "Mahtumkulu Külliyyatı Orazmemmet işanlarda olurdu. O külliyyatın büyüklüğü iki üç katı vardır". Görüldüğü gibi Mahtumkulu eserlerinin elyazmalarının en büyüklerinden biri olduğunu elimizdeki bilgiler kanıtlıyor. Çünkü bugüne kadar Mahtumkulu'nun divanının 70'e yakın nüshası bulunmuştur. Fakat onların büyüklüklerinin hiç biri de normal yazmalardan fazla değil. Elbette hepsinin içeriği aynı değil. Yaklaşık 300'den fazla şiirinin bulunduğu yazma, elimizdekilerin en büyüğüdür. Şairin divanları söz konusu olduğunda açıklığa kavuşturulması gereken bir konu daha var. Divanların çoğu "Turgul Diydieler" adlı şiiriyle başlar. İkinci gurup divanlarda ise ilk şiir "Ya Rêp" şiiridir. Divanların hepsinde de esasen bu ya da diğer şiirler tekrarlanır. Nadiren şiir düzeni değişir. Onun için de şairin halk dilinden kaydedilen bazı şiirlerine yazmalarda nadiren rastlanır. Bu, özellikle de şairin şahsi hayatıyla ilgili şiirlerinde böyledir. Şairin, Menli'yle olan ilişkilerini açıklamakta büyük yardımı olan "Gülzardan Ayrıldım" adlı şiirine, Mahtumkulu'nun şiirlerini içe-

ren 350 civarında yazmanın sadece ikisinde rastlanıyor. "Cana Geldim" adlı şiirine ise yakınarda bulunan yazmada rastlanıyor.

Bu şiirde Mahtumkulu'nun 17-18 yaşlarında iken gönül verdiği kızla evlendiği, onun da 20 yaşlarında öldüğü anlatılır.

Edebiyatın, Türkmen halkının medeniyetinin büyük aşıklarından biri olan Marı'lı merhum Söyün Annaniyazov, Mahtumkulu divanının bir nüshasını Elyazmalar Enstitüsü'ne vermişti. İşte bu nüshada da çok nadiren rastlanan, daha doğrusu bu zamana kadar sadece bir nüshada rastlanmış olan "Cana Geldim" adlı şiiri vardı.

Hala halkın arasında Türkmen medeniyetine ait olan elyazma kitaplara rastlanıyor. Bunu Telman ilçesinde Gövher Recebova'nın yazdığı mektup da destekliyor. Gövher, bize yazdığı mektubunda, kendinde ufak tefek elyazmaların bulunduğunu yazmakla doğru bir iş yapmış oluyordu. Yakın günlerde oraya araştırma için gidilecek.

Mahtumkulu'na ait en değerli ve en eski yazmalar Mahtumkulu adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Elyazmalar Bölümünde saklanıyor. Orada bugüne kadar Mahtumkulu'na ait 60'tan fazla divan toplandı. Bunun dışında, Mahtumkulu'nun nakledilen 100'den fazla şiirine, bir o kadar şiire de başka yazmalarda rastlanıyor. Bunların arasında en eskisi 1779 yılında henüz şairin yaşadığı dönemde istinsah edilmiş divanıdır. Bu yazma ile aynı durumda olan yazmaların biri İran'da Mahtumkulu'nun torunlarından birinde bulunuyor. Bu yazmayı elde edememiş olmamıza rağmen, yazma hakkında suret nüshası ile az da olsa bilgi edinmek mümkün oldu. Bu yazma Mahtumkulu'nun torunlarının verdiği bilgiye göre, bu yazma, müellif nüshasından kopya edilen üçüncü nüsha olmalı. Elbette bu yazmaya asıl değerini vermek geleceğe kalmış bir iştir.

Mahtumkulu halka büyük bir zenginlik bırakmıştır. Bunu aramak, öğrenmek, gelecek nesiller için açık tutmak şaire saygı duyan her insan için kutsal bir görevdir. Mahtumkulu'nun yazmalarını bulmak Mahtumkulu tanıma bilgisinin anahtarı olmalıdır.

XV. YÜZYILDAN İTİBAREN İSTANBUL'DAKİ EDEBÎ MUHİTLERE GENEL BİR BAKIŞ:

İlim, tefekkür ve san'atın-hatta zenaatın bile- bir gelenek ve muhit işi olduğu muhakkaktır. Bu hususlara yatkın ve kabiliyetli insanların ortaya çıkıp, serpilip gelişmeleri, belli ön şartların mevcut olmasını gerektirdiği kadar, hali hazırdaki şartların da uygun bulunmasına bağlıdır. Belirli coğrafi bölgelerin ve belirli zamanların ilim ve san'at erbabı çıkarmaktaki yoğunluğu da ancak mevcut olan geleneğin; elverişli ortam ve şartlarla birleşip, kendisini devam ettirmesiyle izah edilebilir.

Türklerin Orta Asya'dan beri yaşadıkları sohbet geleneğinin bizim kültür tarihimiz içinde hususî bir önemi vardır. Anadolu'ya taşınan bu gelenek, hem Selçuklular, hem Beylikler, hem de Osmanlı döneminde varlığını sürdürmüş, azalarak da olsa günümüze kadar gelmiştir. İlmî, siyâsî, sosyal, kültürel, dinî ve edebî olan bu sohbetler, her bölgedeki ve her seviyedeki insanımızı eğitmiş, yoğurmuş ve ona şekil vermiştir. Bu sohbetler, sadece edep-erkân öğretmekle kalmamış, ona bir yaşama tarzı ve bir dünya görüşü kazandırmıştır. İnsanımızı içten içe besleyerek, onu yerine göre şair, edip, yerine göre âlim veya ârif yapan bu husus; yıllar yılı bizim mektebimiz olmuştur.

Biz, insanımızın yapı taşlarından biri olan sohbet geleneğine, bu çalışmamız içerisinde değinmeyi uygun bulduk. Fakat elde edilen malzemenin çokluğu konumuzu sadece İstanbul'da mevcut bulunan edebî muhitlerle çerçeveselendirmek mecburiyetinde bıraktı. Zira İstanbul'un, Türk kültürünün odak noktalarından biri olarak kültür tarihimizde ayrı bir yeri vardır. Diğer coğrafi bölgeleri ve farklı zamanları, ileride başka çalışmaların konusu yapmayı düşündük.

Sohbet, geleneğimiz üzerinde biraz durulduğunda şifahî kültürün hayatımız üzerindeki müessiriyeti ortaya çıkar. İyi ve muntazam bir tahsil görmediği halde büyük şair sıfatı kazanan insanlarımızın sırrı da bu geleneğe yatar. Tarihimizde Hüseyin Baykara'nın Meclislerinin çok meşhur olduğunu, daha sonraki bu kabil meclisler içinde de "Hüseyin Baykara meclisi gibi" benzetmesinin yapıldığını hatırlatalım.

Şüphesiz ki her çeşit sohbet, bir insan topluluğuna ihtiyaç duyduğu kadar, bir de mekâna ihtiyaç duyurur. Bu mekânlar genellikle evler (saray, konak, yalı, kahvehaneler meyhane, çayhane) dükkânlar ve devlet daireleri (kalemler

Yrd. Doç. Dr. Belkis GÜRSOY

*Gazi Ü. Fen-Ed. Fak Türk Dili ve
Edebiyatı B. Öğr. Üyesi*

matbaa, gazete ve dergiler) şeklinde kendisini gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri şair ve ediplere kıymet verildiği görülür. Padişahlar, âlimler, yüksek dereceli devlet memurları ve din adamlarının da şiirlerle meşgul olmaları, bu sahaya duyulan ilgiyi artırmıştır. Saray ve konaklarda muayyen zamanlarda pek çok şairi etrafında toplayan şiir meclisleri bulunurdu. Karşılıklı şiirlerin okunup, edebî münakaşaların yapıldığı bu toplantılar; edebiyatın gelişmesine hizmet etmişlerdir. Hükümdar ve devlet büyüklerinden rağbet gören şairler, ayrıca İhsan, (şal, saat, kumaş) caize, (para veya hediye) ulûfe (üç ayda bir verilen maaş), salyâne (yılda bir kere ödenen maaş) zeamet (arazi) ve tımar gibi çeşitli maddî kazançlarla ödüllendirilirdi. Bütün bunlardan başka şair olmak, devlet kademesinde hatırı sayılır bir mevkie getirilmek için de yeterli sebep sayılabilir. Şairler, kadılık, sancak beyliği, kazaskerlik, defterdarlık, hariciye ve maliye bakanlıkları gibi yüksek dereceli memuriyetlere tayin edilebiliyorlardı.

Padişahın ve devlet büyüklerinin takdir ve sevgisini kazanıp, onlarla aynı meclisi paylaşan şair ve edipler, hiç şüphesiz ki, halk içinde de itibar kazanmış oluyorlardı. Bütün bu sebeplerle devri içinde şairliğin ve edipliğin fevkalâde özendirici olduğu ve teşvik gördüğü rahatlıkla söylenebilir.

Şairler, padişahların tahta çıkışında, sultan ve şehzade doğumlarında, sünnet ve evlenme merasimlerinde, sefer ve zaferlerde, yeni bir mimarî eserin yapımında kasideler yazar, tarihler düşürür, karşılığında da çeşitli ihsanlar alırlardı. Ayrıca ramazaniyye, ıydiyye, bahariyye, şitaiyye gibi belirli zamanları konu alan kasideler yazdıklarında da, emekleri karşılıksız kalmazdı. Diğer devlet büyükleri de derece terfi, ev yapma, sakal koyma, evlenme ve doğum gibi çeşitli vesilelerle bu şairlerin eserlerinden hissedar olurlar, onlar da ihsanda bulunurlardı.

Osmanlı padişahlarının şiire ve şaire verdikleri öneme kısaca bir göz gezdirmek, bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Konumuzu İstanbul'la sınırladığımızdan XV. yüzyılda başşehir olan bu kentteki edebî havaya bir göz atmakla işe başlayalım: Mahlas kullanan ve divançe tertibeden ilk Osmanlı padişahı olan Fatih (1451-81) ilme olduğu kadar şiire ve

edebiyata da çok önem verirdi. Hizmetinde 185 şairi olan Fatih'ten 30 şair, şair ulufesi alırdı. Molla Cami'i İstanbul'a davet eden padişah, ayrıca ona her yıl 1000 filori altın gönderirdi. Fatih'in etrafındaki şairler, devrin bütün ileri gelenlerinden de ihsan alırdı.

Fatih'in vezirlerinden olan Mahmud Paşa da (ö. 1474) âlim ve san'atkârları koruyan ve onlara karşı son derece cömert davranan biriydi. Bir divanı olan Mahmud Paşa'nın nesri şiirlerinden de üstündü. Fatih'in vezirlerinden olan hem şiir, hem de nesirle meşgul olan Karamanî Mehmed Paşa, (Ö.1481), daha ziyade nesri üstün olan Sinan Paşa, (ö. 1486) ilim ve şiir meclislerinin müdavimi olan Gedik Ahmed Paşa (Ö.1478) âlim ve san'atkârları koruyan devlet büyükleri arasındadır (İPEKTEN, 1969: 16-36)

Adlî mahlasıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazan II.Beyazıd'ın (1481-1512) sarayı da âlim ve san'atkârları bünyesinde toplamıştır. Bu padişah da Molla Cami'e yılda 1000 filori göndermeye devam etmiş, Mevlana Celaleddin Medevani'yi de her yıl caize yollamak suretiyle desteklenmiştir. Pek çok şairin ulûfe ve salyâne aldığı bu devirde san'at erbabının maddî bakımdan refah içinde olduğu görülür. Türk şairleri için rehber teşkil edeceği düşünülerek Basırî ve Şah Muhammed Kazvinî adlı İranlı şairler saraya alınmışlar; padişah tarafından korunup, kullanmışlardır.

Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi (ö. 1516) Tacizâde Cafer Çelebi (Ö.1515), Hadım Ali Paşa devrin şiirle meşgul olan ve konaklarını şairlere açan devlet büyüklerindendi (İPEKTEN: 37-52; İslam Ansiklopedisi, II.Bayezid Md., C.2: 397).

XVI. Yüzyıl Divan Şiiri açısından çok parlak bir dönem teşkil eder. Şairler, zamanın ve zeminin uygunluğundan istifade ile olgun eserler vücuda getirmişlerdir.

Yavuz Sultan Selim (1512-1520), kısa süren saltanat döneminde edebiyatın gelişip yayılmasına hizmet etmiş bir padişahtır. Tebriz fethi sırasında İran'da âlim ve san'atkârlar getiren Yavuz, Divan Edebiyatı'nda Farsça divan tertip ettiği halde, Türkçe divanı olmayan tek padişahtır. Bu dönemde de birçok şair ulûfe almaya devam etmiş olup, Zati'ye bir çok ihsanla birlikte Bursa'da bir köy hediye edilmiştir.

Bu isimlerin dışında İskender Paşa, Hadım Ali Paşa, Kara-Bali Çelebi, Sadrazam Ayan Paşa,

Hüsrev Paşa, Elkas Mirza, Lala Mustafa Paşa, Piyale Paşa, Temür Ali Paşa, Şeyhülislam Civizade Muhyiddin Efendi, Güzelce Kasım Paşa'nın da evleri şiir meclislerinin kurulduğu yerler olup, şairler misafirhanesi hükmündeydi.

Şah Muhammed Kazvinî, Derviş Şemsî, Şah Kasım isimli İranlı şairler, padişahın himayesini gören kalem erbaplarındandı (İPEKTEN: 53-74; İslam Ansiklopedisi, Yavuz Sultan Selim Md., C. 10: 433).

Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) etrafında da çok geniş bir şairler topluluğu bulunuyordu. İstanbul, kısa zamanda büyük şair ve sanatkarların yetiştiği bir muhit haline gelmişti. Şiirlerinde, Muhib veya Muhibbî mahlasını kullanan Kanunî'nin zamanında, Sadrazam da dahil olmak üzere, pek çok devlet büyüğünün şiirle uğraştığını, uğraşanları da koruduğunu görüyoruz. Kanunî'nin sadrazamlarından Pir Mehmed Paşa (ö. 1532), Damad İbrahim Paşa (ö. 1536), (At Meydanı'ndaki konağı hüner erbabının sığınağı mevkiindeydi.) Defterdar İskender Çelebi (ö. 1535), Kemalpaşazâde (ö. 1534), Kazasker Kadri Efendi (ö. 1552), Rüstem Paşa (ö. 1561) gibi devrin büyüklerinin konakları âlim ve şairlerin, barınıp korundukları evlerdendi. Kaptan-ı derya Seydi Ali Reis'in (ö. 1563), (1540 yılında Galata'da yaptırdığı her tarafı nakışlarla süslü büyük konak, musikişinas ve şairlerin toplanma yeri.) Kınalı-zâde Ali Efendi (ö. 1571-72), Fenâri-zâde Muhyiddin Efendi (ö. 1547) (Haftada iki defa bahçesinde âlim ve şairleri toplar, onları ağırlardı.) Muslihüddin Halife-zâde, Hayatî Mehmet Çelebi, Ebu'l-Fazl Efendi, Celâl-zâde Mustafa Çelebi (ö. 1567), Âşık Çelebi (1520-1572) gibi zatların evlerinde şiir meclisleri toplanırdı. Kanunî'nin nişancılarından olan Celâl-zâde Mustafa Çelebi'nin kendisine sunulan kasidelere verdiği caizelerin toplamı "27 yük akçaya" (2.700.000 akça) baliğ olmuştur. Bu evlerde tertiplenen şiir meclislerine katılan şairlerin her biri, kendi eserini ortaya koyar, gösterdiği iktidarın derecesine göre de ihsan ve lütuf görürdü. Şah Kasım, Sehabî-i Acem, Bidarî adlı acem şairleri de, sarayda himaye edilirdi(İPEKTEN: 75-114; İslam Ansiklopedisi, Kanuni Sultan Süleyman Md., C. 11: 153).

Kendisi de şiirle uğraşan bir padişah olan Sultan II. Selim (1566-1574) devrinde şairler ko-

runmuşlar, ihsan ve ulûfe almışlardır. Kanunî devrini de idrak etmiş olan Şemsî Ahmed Paşa, Bakî gibi şairler bu dönemde de şöhret ve itibarlarını devam ettirmişlerdir (İPEKTEN: 114-121; İslam Ansiklopedisi, Sultan Selim II. Md., C. 10: 440).

Muradî mahlasıyla şiirler yazan ve şiirlerini Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç ayrı divanda toplayan III. Murad'ın (1574-1594) devrinde, dört padişahın dönemini idrak eden Bakî'nin şöhretinin doruğunda olduğu gözlenir. (İPEKTEN: 122-128; İslam Ansiklopedisi, Murad III Md., C. 7: 624-625). Adlî mahlasıyla şiirler yazan III. Mehmed döneminde (1595-1603) edebî hayatın canlılığını fazla koruyamadığı görülür. Yine de devrin büyüklerinin saray ve konakları, şairler için bir barınak teşkil eder (İPEKTEN: 129-131; İslam Ansiklopedisi, Mehmet III. Md. C.7: 535-547).

XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Edebiyatı başlangıçta Edirne'de, sonra da İstanbul'da gelişirken, Rumeli ve Anadolu'daki bazı merkezlerde de ilerleme zemini bulmuştur. On beş veya on sekiz yaşlarına gelen Osmanlı şehzadeleri muhtelif şehirlere sancak beyi olarak gönderilmişler, gittikleri yerlerde de sarayları etrafında şairleri toplamışlardır. Ayrıca zaman zaman bu şairleri çeşitli devlet hizmetleriyle görevlendirdikleri de olmuştur. Bu şekilde İstanbul dışında da daha küçük çapta olmak kaydıyla edebî mahfiller teşekkül etmiştir. Bu sayede Edirne, Konya, Amasya, Manisa, Kütahya ve Trabzon birer edebiyat ve kültür merkezi haline gelmiştir. Buralarda saltanat süren şehzadelerden padişah olanlar, şair dostlarını beraberlerinde İstanbul'a getirmişlerdir. Hattâ sürgündeki kötü günlerinde Cem Sultan'ı yalnız bırakmayan bir şairler halkası olduğu bilinmektedir. Ayrıca sancak beyliklerine çıkmış vali paşalar, İstanbul'dan sürülmüş vezirler, sınırları korumakla görevli uç beyleri, her vilayette hali vakti yerinde olan memurların çevrelerinde birer edebiyat muhiti oluşmuştur. Bunların dışında şairlerin de kendi aralarında toplandığı, "şuara meclisleri" meydana getirdiklerini biliyoruz. Bu toplantılar, birbirleriyle dost birkaç şairin kendi evlerinde bir araya gelmesiyle veya edebiyatla ilgili bir kimsenin evinde toplanmak suretiyle olurdu. Kışın evlerde, yazın ise evlerin bahçesinde toplanan şairler etrafında canlı bir edebiyat atmosferi teşekkül e-

derdi (İPEKTEN: 162-225).

Evlerin dışında dükkânlar da birer edebiyat meclisi görünümündeydi. Zati'nin (ö. 1546), Bayezid Camii avlusunda remilci dükkânı vardı. Fal açıp, ısmarlama şiir yazan Zati'nin dükkânı, devrinde yaşayan şairlerin toplanma mahaliydi. Uzun yıllar bir mektep vazifesi gören bu dükkân, genç şairlerin şiirlerinin de muaheze edildiği bir mekândı. Fal baktırmak bahanesiyle dükkâna gelen gençler, bir üstad olan Zati'den şiirleri hakkında fikir almak isterlerdi.

Karamanlı Sübutî'nin (ö. 1586) İstanbul'da Karaman Pazarı'ndaki attar dükkânı, bir şuaara meclisi hükmünde idi.

Rahikî'nin (ö. 1546) Mahmut Paşa'daki attar dükkânı da şairlerin uğrak yeri olarak bilinmektedir.

Zeyni'nin Karaman Pazarındaki sahah dükkânı şairlerin uğradığı ve şiir sohbetlerinin yapıldığı bir mekândı (İPEKTEN: 251).

Bunların dışında Tahtakule, Balıkpazarı ve Galata'da bulunan meyhaneler ekseri içki meraklısı olan şairlerin toplantı mahalliydi. Yazın deniz kenarlarında da açık meyhaneler bulunurdu.

Tahtakale'de bulunan Efe Meyhanesi ve Yani Meyhanesi devirlerinde çok meşhurdu. Bilhassa Efe Meyhanesi II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî devirlerinde açık olup, zamanın pek çok şairinin bir araya gelip, şiir sohbeti yaptığı bir mekân olmuştur (İPEKTEN: 254).

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde birçok sahada gözlenen geri gidişe mukabil, edebiyat gelişme çizgisini yükselterek korumaya devam etmiştir. Evliya Çelebi İstanbul'da "800 şiir esnafı" olduğunu söyler.

Padişah I. Ahmed (1603-1617) devrinde devlet işlerinde görülen karışıklık, sarayda şiire verilen kıymeti azaltmamıştır. Bahtî mahlasıyla şiirler kaleme alan padişah ve devlet ricali saray ve konaklarında şairleri barındıran ve himaye eden bir tavır içinde olmuşlardır. I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad devirlerini idrak eden Nef i, padişahlara ve devlet büyüklerine kasideler sunmuş, bugün için çok yüksek sayılabilecek meblağlarda caizeler almıştır. Dinî ve millî hislerle yüklü şiirler terennüm eden I. Ahmed'in yanısıra Farişî mahlasıyla şiirler yazan II. Osman (1618-1622) ve Muradî mahlasıyla şiirler yazan IV. Murad (1623-1640) dönemleri şiir ve edebiyat bakımından son derece verimli zamanlardır. Şeyhü-

lislam Yahya (1552-1644), Şeyhülislam Bahâî, hem kendileri şiirle uğraşan, hem de şairleri koruyup kollayan isimler olarak dikkati çeker. Şeyhülislam Yahya, IV. Murad ile birlikte Revan ve Bağdat seferlerine katılmış, yolculuk ve savaş ortamında dahi, padişah ile birlikte şiir sohbetlerini sürdürmüştür. Nef'i, padişahın hayranlık ve takdirini kazanmış olup, saraya yakın olan şairlerdendi. IV. Murad devrinde saz şairleri de iltifat görmüşlerdir. Birçok saz şairi onun etrafında, onun adına şiirler söylemişlerdir. Bu dönemde seferlerden geriye manzum hatıralar bırakan ordu şairlerinin de himaye edildiği görülür (İslam Ansiklopedisi, Ahmed I. Md.; I. Mustafa Md., C.8: 692-695; II. Osman Md., C.9: 443-448; IV. Murad Md. C.8: 625-640).

IV. Mehmed (Avcı) (1648-1687), III. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695) ve II. Mustafa (1695-1703) dönemlerinde sebk-i Hindî (Hint uslûbu) denilen yeni bir uslûb tarzı, XVII. yüzyılın ortalarına doğru moda olan bir sanat cereyanı halini alır (İslam Ansiklopedisi, Mehmed IV. Md., Ahmed II.Md., C.I: 164-165; Mustafa III. Md., C. 8: 700- 708).

Nabi, Avcı Sultan Mehmed için Lehistan seferine dahi katılmıştır. Yazdığı Fetihname-i Kamanîçe sayesinde padişahın lütuf ve ihsanını kazanmıştır. Bu sefere katılan şairler arasında Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa da vardır. Bu şair Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile beraber Viyana seferinde de bulunmuştur. Amcazade Hüseyin Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa devrin şairleri koruyan büyüklerindedir.

XVIII. yüzyılda devletin siyasi bakımdan gerilediği, bir çöküntü dönemi yaşadığı görülür. Yerleşme cereyanının göze çarptığı bu dönemde halk ifadeleri kullanılmış, halk felsefesini aksettiren şiirler kaleme alınmıştır. Yeni nazım türlerinin denendiği bu devirde, çok sade bir Türkçe'yle şiirler terennüm edildiği de görülmüştür. Bu yüzyılda yaşayan Osmanlı padişahlarından III. Ahmed ve III. Selim hem kendileri şair olan, hem de şairleri koruyup gözeten bir tavır gösterirler. Necip mahlasıyla şiirler yazan III. Ahmed (1703-1730) aynı zamanda hattattı. Devrinde Şair Nedim, saray kütüphanesinin hafız-kütüplüğüne getirildi. Osman-zâde Tâib'e fermanla, şairlerin sultanı (Melikü'ş-şuaara, reis-i şairân) unvanı verildi (İslam Ansiklopedisi, Selim III. Md.; Ahmed III. Md. C. I: 165-169).

Damad İbrahim Paşa, şairleri koruyup gözeten bir devlet büyüğüydü. İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1718-1730) Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki sahil sarayında gündüzleri, ilim, sanat ve şiir toplulukları düzenlenirdi. Şair Nedim, Sami, Neyli Ahmed, Seyyid Vehbî, Mirza Efendîzâde Mehmet Salim, Nahifi gibi devrin şairleri biraraya gelirlerdi. Nedim, bu dönemde çok rağbet görmüş, Aynî Tarihi'ni Arapça'dan Türkçe'ye tercüme etmek için teşkil edilen şairler heyetinde görevlendirilmiştir. Bu komisyonda görevlendirilen şairler arasında Sâlim, Neyfî, Seyyid Vehbî, Çelebi zâde Âsım ve İzzet Ali Paşa da vardır. Önce III. Osman'ın (1754-1757), sonra III. Mustafa'nın (1757-1774) sadrazamı olan Koca Ragıp Paşa (1699-1765), kendisi de şair olan ve konağında şiir meclisleri tertip eden bir devlet büyüğü olarak dikkati çeker (İslam Ansiklopedisi, III. Md. :448- 450; Mustafa III. Md., C.8: 707).

Cihangir mahlasıyla şiirler yazan III. Mustafa zamanında Sümbülzâde Vehbî'ye haccgânlık rütbesi verilmiştir. Damad İbrahim Paşa, Şehit Ali Paşa, Halil Hamit Paşa şairleri koruyan ve gözeten devlet büyüklerinden sadece bazıları olarak dikkatimizi çeker. I. Abdulhamid de (1774-1789) şairlere iltifat etmiş ve ihsanlarda bulunmuş olan padişahlardandır.

Biz, bu çalışmamızda asırları hızla geçecek en üst kademedeki devlet büyüklerinin sanata ve sanatkâra gösterdikleri ilgiden ve şiir meclislerinden kısaca bahsettik. XIX. yüzyılda bizdeki edebî muhitlere geçmeden önce, Fransa aristokrasisi arasında çok revaçta olan salon toplantılarına birkaç örnekle değinelim. Zira bu asırda gözler batı edebiyatlarına, daha doğrusu Fransız edebiyatına çevrilmiştir. Onların salon toplantıları gelenekleriyle, bizim şiir meclislerimiz birçok noktalardan paralellik arz eder.

Avrupa'da rönesans döneminde prens saraylarına dayanan ilim ve sanat atmosferi, XVII. yüzyılda kralların ve imparatorların nezdinde bir saray geleneği şeklinde devam etmekteydi. Fransa'da XIV. Lui'nin, İngiltere'de Kraliçe Ann'in, Yunan'da Perikles'in sarayları gibi, saraylardan salonlara yayılan bu gelenek, 1620 yılında Ramboillet'in salonu ile Fransız tefekkürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu salon 1635 yılında Fransız Akademisi'nin kurulmasında ilham kaynağı olmuştur. Bu akademi Fransızca'nın

büyük bir lügatini ve gramerini hazırlayarak, bu dili bugünkü seviyesine ulaştırmakta mühim katkılar sahibi olarak, varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.

Zengin Fransız hanımlar, belirli zamanlarda devrin yerli ve yabancı birçok ilim, fikir ve sanat adamını şatoslarında ağırlamışlardır. La "cour de Sceaux" (1700-1753), Sceaux şatosunda kalabalık bir edebî topluluğa ev sahipliği yapmaktaydı. Mme de Lambert (1710-1733) salı günleri âlim, sanatkâr ve yazarları, çarşamba günleri de dost ve ahabalarını şatosunda kabul ederdi. Fenelon, Fontenelle, Le Motte, Montesquie, Marivaux gibi isimler onun salonunun müdaviimleri arasındaydı. Mme Tencin (1726-1749) filozofları, edebiyatçıları, meşhur yabancıları ve çeşitli meslek gruplarına mensup entellektüel kimseleri salonunda toplayarak ağırladı. Tartışmaları idare eden Mme Tencin, misafirlerine şevk ve heyecan verirdi. Mme de Deffand (1740-1780) Ansiklopedistleri ve edebiyatçıları salonunda kabul eder, onların hayatlarını pekçok bakımdan kolaylaştırırdı. Fontenelle, Marivaux, Montesquie bu salona devam eden meşhurlardan bazılarıdır. Mme de Geoffrin de, sanatçı, yazar ve bilginleri ağırlardı. Ansiklopedistlerin masraflarını da karşılayan madam, felsefecilere de kapılarını açmıştı. Ünlü yabancılar, onun evinde bulunmaktan şeref duyarlardı. Mile de Lespasse (1764-1776), evinde birçok şair ve sanatçıyı ağırlamaktan zevk duyardı. Onun salonuna devam eden meşhurlar arasında Condillac, Marmontel, Condercet ve Turgot gibi isimler vardır (GÜNTEKİN, 1929: 8-12; LAGARDE-MICHARD, 1966: 7-9).

Avrupa aristokrasisinin ilim ve sanat ehline karşı himayetkar ve lütufkar olan tavırlarının, bu tavrı ortaya koyanlara da büyük bir itibar kazandırdığını ifade edelim.

XIX. yüzyılda Avrupa'da bu salonların yerinin kahve ve kulüplere bıraktığına işaret edelim. Bu bahse ilerde yer vereceğimizden şimdi XIX. yüzyıl Türk Edebiyatı'na dönelim.

Bu yüzyılda devletin siyasî, askerî ve ekonomik alanda gerilediği ve yeni yeni arayışlar içine girdiği gözlenir. Değişen ve zorlaşan hayat şartları, çıkış yolları aramak ihtiyacını hissettirmiş; gözlerin Batı'ya çevrilmesine sebep olmuştur. Esasen yenileşme hamlelerine daha XVIII. asırdan beri girildiği bilinmektedir. Artık devrini

tamamlamış olan Divan şiirinin de, yeni bir ses ve soluk getirmekten uzak olarak, kendisini tekrarlamaya devam ettiği görülür.

XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında padişah olan III. Selim (1789-1807) hem şair, hem de bestekâr olup, İlhamî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Bu dönemde Şeyh Galib'e büyük önem veren III. Selim, onu şeyhi olarak da kabul etmiştir. Enderunlu Fazıl'ın III. Selim'e sunduğu kasidelerle dikkati çektiği ve bu sayede kendisine memuriyet hizmeti verildiği bilinir. Şehid Ali Paşa, Silahtar İbrahim Paşa, Damat İbrahim Paşa, devrin şairlere kolkanat geren devlet büyüklerinden sadece bazılarıdır. IV. Mustafa (1807-1808), II. Mahmut (1808-1839) I. Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz Han (1861-1876) II. Abdülhamid (1876-1909) adlı padişahlar döneminde saray ve çevresinin edebiyatçıları koruduğunu görüyoruz. Devlet ricali arasında ise edebiyatla ilgilenen ve bu sahada eser veren pekçok isimle karşılaşyoruz (İSEN, 1955: 39-44) II. Mahmut dönemi devlet adamlarından Halet Efendi (1760-1823) hemen hemen her akşam ilim ve edebiyatla meşgul kimseleri konağında toplardı. İzzet Molla, Halet Efendi'den sadece himaye görmekle kalmayıp, aynı zamanda onun konağının el üstünde tutulan devamlı misafirlerinden biriydi. Şeyhülislam Arif Hikmet de (1786-1859) (TANPINAR, 1967: 66), hem kendisi şiirle uğraşan, hem de edipleri koruyan bir hüviyetin sahibidir. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler söyleyen Arif Hikmet Bey, devrinin âlim ve şairlerini muayyen zamanlarda evinde topluyordu. Ziya Bey (Paşa) Şeyhülislam Arif Hikmet Bey kanalıyla Mabeyn'e beşinci kâtip olarak girer. Mustafa Reşid Paşa'nın takdirini kazanması da bu yolla olur (BANARLI: 839). Abdurrahman Sami Paşa'nın (1795-1878) Taşkasap'da Sarı Musa Sokağı başlarındaki muhteşem konağı bir akademi hüviyetindedir. Haftada veya on beş günde bir edebî toplantılar yapıldığı bu konağın müdavimleri arasında Ahmed Vefik Paşa, Ziya Paşa, Ali Suavi, Nevres Efendi, Üsküdarlı Hakkı Bey, Yenişehirli Avni Bey, Muallim Feyzi, Kâzım Paşa gibi isimler vardır (KERMAN, 1986: 11-12)

Tanzimat'ın mühim siması Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) devrinin ediplerinden bir çoğunu himaye etmiştir. Şinasi, Reşid Paşa için kasideler söyleyerek, onu aslına uygun bir biçimde övmüştür. Ziya Paşa'nın da sarayda Reşid Paşa tarafından korunduğunu, o ölünce de rahatının

kaçtığını biliyoruz. Ziya Paşa da Reşid Paşa'yı öven kasideler kaleme almıştır. Ali Bey'in Gedik Paşa Tiyatrosu'nda kurduğu millî tiyatro heyetinin başkam Reşid Paşa'dır. Nuri Bey, Halet Bey, Ali Bey ve Namık Kemal de bu tiyatro heyetinin diğer üyeleri idi (KERMAN, 1981: 75-76). Yusuf Kâmil Paşa'nın (1805-1876) Bayezid'deki konağı devrin ilim ve sanat erbabının toplanma mahalliydi. Şair Rahile Sırrî Hamın (1814-1877) Yusuf Kâmil Paşa'nın konağında dört sene misafir edilmiştir (İNAL, 1982:1732). Leskofçalı Galip Bey, Namık Kemal, Hersekli Arif Hikmet Bey ve Recaiâde Mahmut Ekrem, Yusuf Kâmil Paşaya kasideler sunarlar. Sait Halim Paşa'nın (1863-1921) Yeniköy'deki yalısı şair ve edebiyatçıların toplanma yeridir. 13 Haziran 1913'de sadrazam olan Said Halim Paşa, Sadaret Konağı adı verilen, Sultan Ahmet'te Fuad Paşa Türbesi karşısında bulunan konakta oturur. Sık sık Mehmet Akif, Necmettin Arif, Celâlettin Arif, İbnülemin, Neyzen Tefik gibi isimleri konağında toplar (BİRSEL, 1989: 275). Yusuf Kâmil Paşa'nın oğlu Subhi Paşa'nın, Mahmut Celâleddin Paşa'nın ve Fethi Ahmet Paşa'nın meclisleri de şiir encümenidir. Hersekli Arif Hikmet Bey, Üsküdarlı Talât, Safi Bey, Abdurrahman Süreyya Efendi, Hüseyin Daniş Bey, bu meclislerinin müdavimlerindedir (İNAL). Bu dönemin devlet ricalinin edebiyatla ilgili olduğu görülür.

Akif Paşa (1787-1845), hece vezniyle yazılmış, Mersiyesi ve yeni bir dünya görüşünü aksettiren Adem kasidesi ile dikkat çeken simalardan biridir. Ali Paşa'nın (1815-1871) ve Fuad Paşa'nın (1815-1869) da şiirle iştigal ettiğini biliyoruz. Ethem Pertev Paşa (1824-1872) Av'avenâmesi ve Batı'dan tercümeleriyle edebiyatla uğraşan devlet büyükleri arasına katılır (TANPINAR).

Eski şiiri yaşatmak isteyen bir grup şair, 1861 yılında Hersekli Arif Hikmet Bey'in (1839-1903) Laleli Çukurçeşme'deki evinde her hafta salı günü toplanırlar. Kendilerine "Enümen-i Şuâra" adı verilen bu şairler topluluğunun üyeleri arasında Leskofçalı Galip Bey, Osman Şems E-fendi, Abdülhamid Ziya Bey, Musa Kâzım Bey, Mehmed Lebib Efendi, Hoca Salih Nailî, İbrahim Halet Bey, Recaiâde Mahmud Celâl Bey, Deli Hikmet Bey, Osman Nevren Efendi, Memduh Faik Bey, Mustafa Refik Bey, İbrahim Hakkı Bey, Salih Faik Bey vardı. Bu isimlerin dışındaki birçok şairin de zaman zaman bu meclise iştirak et-

tiğini biliyoruz. Sadullah Râmi Bey, Mustafa Eşref Paşa, Yusuf Kenan Bey, Mustafa İzzet Efendi, Mehmet Hayreddin İrfan Paşa gibi isimler, muntazam olmasa da Hersekli Ârif Hikmet Bey'in evindeki toplantılara katılanlar arasındadırlar. Çeşitli şiirlerin okunduğu ve edebî münakaşaların yapıldığı bu mecliste, hitabeti iyi olan ve topluluğun on genç elemanı olan Namık Kemal şiirleri okurdu. Leskofçalı Galib Bey, encümenin reisi durumundadır (BANARLI: 869; ÖZGÜL, 1987: 12-23).

Mehmed Lebib Efendi (1785-1867) Devlet ricalinden olan bu zatın da Mahmud Paşa Camii civarında Menge Mahallesi'nde bulunan konağı âlimler ve ediplerin toplantı yeri idi. İlim ve sanat erbabım himaye eden Lebib Efendi, kabiliyetli gençlerin yetişmesine çalışırdı. Ziya Paşa, Ceride-i havadis muharriri Ali Bey, onun konağının müdavimleri arasındaydı (İNAL). Memduh Paşa (1839-1925) da meclisine Leskofçalı Galib, Namık Kemal, Hersekli Arif Hikmet, Halet, Nailî, Kâzım Paşa gibi isimlerin devam ettiği bir devlet adamıydı (İNAL,C2: 286).

Şair Fehim ile Kuşadalı İbrahim Efendi'nin meclisleri de devrinin meşhur toplantı mahallerindendi. Ahmed Cevdet Paşa, bu meclisler devam edenlerden biridir (TANPINAR: 160-168-169).

Tanzimat Dönemi'nin belli başlı edebî simalarının saray veya çevresiyle alakası vardır. Şinasi, Ebuzziya Tevfik ve Ziya Paşa, Mustafa Reşid Paşa'dan himaye görmüş kimselerdir. II. Abdülhamid'in cülusunda (31 Ağustos 1876) şurayı devlet üyeliğine geçen Namık Kemal, Kanun-i esâsî encümeninde görev alır. Namık Kemal, Celâleddin Harzemşah'ı yazdıktan sonra bir yazma nüshasını II. Abdülhamid'e takdim etmiştir. Kendisine mükâfat olarak "bâlâ" rütbesi verilmiştir (KEMAL-GÖKGÜN, 1987: 16).

Ziya Paşa da, II. Abdülhamid tarafından Kanun-i Esasî encümeni üyeliğine seçilir, vezir rütbesiyle Suriye, Konya ve Adana valiliklerine gönderilir (GÖÇGÜN, 1987: 16). Recaizade Mahmud Ekrem, 1889 yılında Trablusgarb'a gönderilen murahhaslar heyetine üye seçilerek İtalyan propagandasının buradaki tesirini anlamak ve önlemek için görevlendirilir. Meclis-i âyân üyesi olarak hayatını tamamlayan Recai-zade'nin evi de haftada bir yapılan edebiyat toplantılarına ev sahipliği eder. Namık Kemal, Ziya Paşa, Osman Şems, Hâ-

let, Recai-zade Celâl, Manastırlı Nailî, Fatin Efendi, Münif Paşa gibi isimler, bu toplantıların müdavimleri arasındaydı. Bir Tanzimat edibi olan Ahmet Mithat Efendi, önce Mithat Paşa, (kendisine Mithat adı da onun tarafından verilmiştir.) sonra da II. Abdülhamid tarafından korunmuş, Takvîm-i Vekayi ve Matbaa-i Âmire müdürlüğüne getirilmiştir. Tercüman-i Hakikat'ı (27 Haziran 1878) çıkararak, Muallim Naci, Ahmet Rasim, Hüseyin Rahmi gibi genç kalemleri etrafında toplamıştır. II. Abdülhamid'in son yıllarında Ahmet Mithat Efendi'ye "balâ" rütbesi verilmiştir. Mülkiyenin en yüksek rütbesi olan bu rütbenin bir üstü ise "vezirlik"dir (İZ, 1990:179). 1881 yılında Muallim Naci'nin kaleme aldığı Ertuğrul Bey Gazi adlı manzum eseri takdir eden II. Abdülhamid, ona Tarihnüvis-i Âl-i Osman unvanını vererek, maaş bağlayıp nişanla ödüllendirir (TARAKÇI, 1994: 17). İngiltere'de görev yapan Abdülhak Hamid'in yüksek meblağlarla ulaşan borçları da aynı padişah tarafından ödenmiştir. Ali Suavi, 1876 yılında Kütüphâne-i Hümayun'a hafızkütüp olarak getirilmiş, sonra da Galatasaray Sultanisi Müdürlüğüne tayin edilmiştir (ÇELİK, 1993: 31).

Fransa'da aristokrat aile kadınlarının evlerinde resim ve sanat toplantıları tertip ettiklerinden kısaca bahsetmiştik. Osmanlı toplumunda da yetişmek ve gelişmek için imkân bulabilen hanımların bu vadede varlık gösterdiklerini, hatta tıpkı Avrupalı hemcinslerinden bazılarının yaptığı gibi, evlerinin salonlarını âlim ve sanatkârlara açtıklarını görüyoruz. Şehzade II. Selim'in Manisa'daki sancakbeyliği sırasında etrafında toplanan şairler halkasında Hubbî Hatun da vardı. Bu hanım, II. Selim padişah olunca, onunla birlikte İstanbul'a gelmiş, bu şehirde saraydaki şiir meclislerine katılmıştı (İPEKTEN: 207). Zeyneb (ö. 1474) ve Mihri Hatunlar (ö. 1516), Şehzade Bayezid'in ve onun oğlu Şehzade Ahmed'in Amasya Valiliği sırasında etraflarında bulunan şairler topluluğundandı. Sonrada İstanbul'a gelen Zeyneb Hatun, Divanı'nı Fatih Sultan Mehmed adına tertip ederek padişaha sunmuş, karşılığında da ihsan ve caizeler almıştır (İPEKTEN: 180). Fitnat Hanım (?-1780) Koca Ragıp Paşa'nın şiir meclislerine katılan bir kadın şairdi (BANARLI: 768).

Leyla Hanım, II.Mahmud ile onun kızı Esmâ Sultan'dan ihsan almış bir kadın şairimizdir (BANARLI: 840). Bir diğer hanım şair olan Şeref Hanım'a ise sadrazam Ali Paşa ayda 200 kuruş

aylık bağlamıştır (BANARLI: 841). II. Mahmud'un kızı Adile Sultan (1826-1899) da şiirle meşgul olup, Fındıklı'daki sarayında devrin âlim ve sanatkarlarını toplayan meclisler tertip ederdi (BANARLI: 841).

Cemaleddin Efgani, (1838-1897), 1892 yılından itibaren Şişli'deki Konağı'nda haftalık sohbetler tertip ederdi. Bu sohbetlerin müdavimlerinden biri de Mehmed Emindir. Bu sohbetler Mehmed Emin'deki Türklük şuurunun işlenip gelişmesine yardımcı olmuştur (BANARLI: 991).

Tahirül Mevlevi'nin (1861-1924) Taşkasap'taki evi de bir edebî mahfil konumundadır. Muammer Lütrü'nün Şehzadebaşı'ndaki pansiyon odası ile Yaşar Nabi'nin Şehzadebaşı'ndaki evinde toplanan Yedi Meş'aleciler, zaman zaman Sabri Esad (1907-1968)'ın Kadıköy'ündeki evine de giderler (İZ: 233).

Nigar Hanım (1862-1918) yazın Hisar'daki yalısının, kışın da Şişli'deki konağının salonlarını salı günleri alim, sanatçı ve sosyetik simalara açardı. Yerli ve yabancı isimlerin katıldığı bu salona devam edenler arasında Recazade Mahmud Ekrem, Abdülhak Hâmid, Macar türkoloğu Dr. Kunoş da vardı. (MARDİN, 1983: 55).

Fatma Aliye Hanım (1864-1924) evini ilim ve sanat erbabına açmış bir kadın yazarımızdır. Köse Raif Paşazade İhsan Hanım'ın Osmanbey'de bulunan Raif Paşa Apartmanı'ndaki salonuna devrin bir çok edebiyatçısı devam ederdi. Halit Fahri Ozansoy, Selahaddin Enis, Yahya Kemal, Ruşen Eşref, Rauf Ahmet gibi isimler bu salonun misafirleridir (OZANSOY, 1970: 310-312).

Abdullah Cevdet'in (1869-1932) Cağaloğlu'ndaki İctihad Yurdu Apartmanı'ndaki çarşamba günü toplantıların, yabancı gazetecilerin de geldiği bilinir. Abdülhak Hâmit, Celal Nuri, Süleyman Nazif, Rıza Tevfik bu salonun müdavimlerindedir (BİRSEL: 49). Abdülhak Hâmid'in Maçka'daki evi Halit Ziya Uşaklıgil'in salonları da edebiyatçılar için bir toplanma yeridir. Halit Ziya'nın Yeşilköy'deki köşkünde onbeş günde bir yaşlı ve genç edebiyatçılar toplanırlar (OZANSOY: 24).

Hüseyin Kâzım'ın (1870-1934) Haydarpaşa'daki konağı da edebiyatçıların toplandığı bir yerdir (KADRİ, 1993: 8-9).

İbnülemin Mahmut Kemal İnal (1870-1957), babasının ölümünden sonra, Bayezid'de Mercan Yokuşu'ndaki konağında sohbet geleneğini devam ettirmiştir. Aluned Hamdi Tanpınar, Yusuf Ziya

Ortaç, Hasan Ali Yücel, Kâzım İsmail Gürgen, Tevfik Remzi Kazancıgil gibi pekçok isim bu konaktaki sohbetlere katılmıştır (Büyük Türk Klasikleri, C. 10: 335).

İsmail Hami Danişmend, (1889-1967) Taksim ile Harbiye arasındaki evinde her cumartesi ilim ve sanat konularında sohbetler olur (DANIŞMEND, 1971:3).

Halit Fahri, (1891-1971) Kadıköy'ünde Şemsitap Mahallesi'nde bir evde pansiyoner olarak kalır. Bu bekâr odası, kısa zamanda bir edebî mahfil halini alır. Yusuf Ziya, Faruk Nafiz, Ali Mükerrrem gibi isimler bu odanın devamlı misafirlerindedir (OZANSOY: 30-31).

Saray, ev ve dükkânların dışında kahvehanelerin ve meyhanelerin de gerek bizde, gerekse Avrupa'da bir edebî mahfil konumunda olduğunu biliyoruz. Bizde ilk kahvehanenin ne zaman açıldığı hususundaki bilgiler muhtelifdir. Bazı kaynaklar Kanunî Devrinde 1554 yılında açıldığını söylerler. Alman araştırmacı Dr. Land Avrupa'da ilk kahvehanenin 1551 yılında İstanbul'da açıldığını bildirir (EBUZZİYA, 129). İsmail Hami Danişmend, ilk kahvehanenin Kanuni devrinde 1555 yılında açıldığını ifade etmektedir (DANIŞMEND, 1952: 3). Bu birbirlerine yakın üç farklı tarih, neticede Kanunî devri üzerinde birleşmektedir. Halepli Hakem ve Şems adlı iki kişinin 1553-54 yıllarında "Tahtakale" mevkiinde büyük bir kahvehane açtığı çeşitli kaynaklar bildirirler. Kısa zamanda İstanbul'un her tarafına yayılan kahvehaneler Sultan I. Ahmed'in hükümdarlığı sonlarında lüks bir şekilde ilk olarak halıcılar köşkünde açılmıştır (ÜNVER, 1962:44). (1004 ve 1015). Bütün dünyaya Yemen'den yayılan kahve, zaman zaman Avrupa'da ve bizde zararlı görülerek yasaklanmışsa da, bu yasağa fazla riayet edilmediği bilinir. III. Sultan Murad, III. Sultan Mehmed ve IV. Sultan Murad dönemlerinde zaman zaman kahve yasağı getirildiği kahvehanelerin yıkıldığı görülüyor. Kahve, içmenin lehinde ve aleyhinde çeşitli fetvalar verildiği biliniyor. Kahvehanelerin kapatıldığı dönemlerde bu yerlerin bir gecede bekâr odaları derici veya nalbant dükkânları haline getirildiği bilinmektedir. Çıkmaz sokaklarda bulunan veya gizli arka kapılarından işleyen bu kahvehanelere girmek için Subaşı'ya veya Asas Baş'ya para verildiği bile olurdu. Refik Ahmet Sevensil, meyhanelerin üstünde bulunan odalara akşamları şair ve ediplerin geldiğini, hem

içip hem de şiirler okuduklarını karşılıklı tenkitlerin yapıldığını anlatır (SEVENGİL, 1927: 201). Daha Kanunî döneminden itibaren kahvehanelerin birer kültür ocağı olması hususunda tedbirler alınmış, birer kıraathane haline getirilmesi istenmiştir. Peçevi, devlet erkânı hariç bütün kibar ve zarif İstanbul erkeklerinin kahvehaneleri doldurduğunu söyler (ÜNVER: 53; EBUZZİYA: 15). Refik Ahmed Sevengil, şair, edib ve âlimlerin toplandığı kahvehanelerde insanların ilgi alanına göre çeşitli gruplar oluşturulduğunu ifade ediyor. En yeni gazel ve kasidelerin okunduğu bu meclislerde, eşi dostu toplayabilmek için ziyafet verenler dahi bulunuyor (SEVENGİL, 1936: 6).

İstanbul'da her meslek grubunun gittiği belli kahveler vardır. Yeniçeriler, tulumbacılar, denizciler, balıkçılar gibi muhtelif işleri yapan kimselerin gittiği kahveler ayrı ayrıdır.

Ediblerin toplandığı meşhur kahvelerden biri 1583 yılında açılmıştır. Macunizâde, bununla alâkalı olarak bir tarih düşürmüştür (ÜNVER: 553). XIX. yüzyıldaki meşhur kahvehanelerden biri Mahmud Paşa Camii yanındaki bir kahvehanedir. Herhangi bir kimsenin oturmadığı bu kahve, ilim ve san'at erbabının toplanma mahalli olarak tanınır. Ceride-i Havadis muharirlerinden Ali Efendi, Hafız Müşfik Efendi, âlimlerden Abdi Bey, Münif Efendi, Edhem Pertev Efendi, Müneccimbaşı Osman Saib Efendi, Bekir Sami Paşa, Mithat Paşa, attar Hacı Ahmed Efendi, Recai Efendi, Ahmed Faris Efendi, vakanüvis ve Takvim-i Vekayi musahhihi Lütfi Efendi, Bursalı Sahib Efendi gibi isimler bu kahvede toplanırlardı. Bu isimlerle görüşmek isteyen kimseler de bu kahvehaneye gelirlerdi (BİRSEL, 1975: 237-241)

Bayezid'de Okçularbaşı'ndaki uzun kahve, sonradan Sarafim Kıraathanesi adıyla anılmıştır. Bu kahvenin Mustafa Reşid Paşa'nın (1799-1857) son yıllarında veya ölümünden hemen sonra açıldığı söylenir. Halkın toplanıp da dedikodu etmesini önlemek için Kanunî devrinden itibaren kahvehanelerde okuma geleneğinin yerleştirilmeye çalışıldığını ve bunun için de bu yerlere kıraathane adının verildiğini daha önce söylemiştik. (Bu kahvehanelerde sahaflardan kiralanan Kan Kalesi, Battal Gazi, Hamzanâme gibi kitaplardan biri okumayı bilen bir müşteri tarafından okunurdu. Kahveci de kıraat eden müşteriden para almazdı.) Bu kıraathaneye Ceride-i havadis ve Takvim-i

Vekayi gazeteleri her hafta, biri salı diğeri perşembe günleri olmak üzere gelir. Sonraları bu gazetelere ilaveten Tercüman-ı Ahvâl, Ruz-nâme, Tasvîr-i Efkâr, Mecmua-i Fünûn, Mir'at gibi günlük gazete ve mecmualar da ilave edilir. Ebuzziya Tefvik Bey'in bu kahvehaneye devam etmek uğruna, kalemdaki görevini ihmal ettiğini biliyoruz. Bu kahvehaneye gelenler arasında Namık Kemal, Kâzım Bey, Ebuzziya Tefvik, Galib Bey, Halet Bey, Ayetullah Bey, Hasan Subhî, Ali Bey, Refik Yusuf Bey, Aziz Bey, Vidinli Tefvik Paşa, Süleyman Paşa, Hacı Reşid Efendi, Said Efendi, Kırımı Aziz Bey, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Yusuf Paşa gibi isimler bulunurdu. Sonraları Tuna, Bosna, Fırat ve Envâr-ı şarkıyye ve Suriye gazeteleri de burada dağıtıldığından, haber almak maksadıyla da bu kıraathanede toplanılırdı.

Uzun yıllar Sarafim adlı bir Ermeni tarafından işletildiği için bu adla anılan bu kıraathanede, eski yeni gazete ve mecmua koleksiyonları ile neşredilen kitapların tamamı numaralandırılmış olarak bulunurdu.

Pek çok kitap neşrederek, ülkemizin yayın hayatına da hizmet eden Sarifim Efendi, bu kıraathanede roman geceleri devrin entelektüellerin bir araya getirdi (ÜNVER: 481-489).

Karakulak Ham kahvesi Bayezid'de Okçularbaşı'nda kırk elli adım ileride olan bir hanın avlusunda bulunmaktaydı. Ramazanları her gece, diğer zamanlarda cuma ve pazar günleri İstanbul'un meşhur müzisyenlerinin san'at icra ettikleri bu yere devrin entelektüelleri devam ederlerdi. Ebuzziya Tefvik Bey, burada Namık Kemal vasıtasıyla Sadullah paşa ve Hersekli Arif Hikmet Bey'i tanımıştır. Leskofçalı Galib Bey, Kazım Bey gibi zatlar da bu kahvehanenin müdavimlerindedir (EBUZZİYA, 1912: 66-68).

Edirne Kapısı'nda Savaklar çeşmesi'nin karşısındaki yolun sol köşesinde Terazicibaşı Kahvesi bulunurdu. III Mustafa devrinde yapılan bu kahvenin mimarı bakımından da bir özellik taşıdığı görülür. Bu kahvehanede asrın meşhur meddahi Kız Ahmed hikayeler anlatırmış (BİRSEL:94; ÜNVER: 56-57).

Edirne kapısı dışındaki Dedenin Kahvesi, III Selim'in Meclislerinde bulunmuş, Mevlevi dervişi Murtaza Efendi tarafından açılmıştır. Ediplerin sık sık toplandığı bu kahve sonraları arabacılarla,

gelif geçenlerin uğrak yeri olur (BİRSEL:95-96).

Üsküdar'da Karaca Ahmed Mezarlığı civarındaki III. Sultan Selim Çeşmesi'nin karşısında bulunan Çiçekçi Kahvesi, XVIII. yüzyıldan itibaren mevcut bulunurdu. Bütün müşterileri ilim ve san'at erbabı olan bu kahvehanede "edibâne, hakimâne ve rindâne" sohbet ve muhabbetle vakit geçirilirdi. Bu kahvehaneye gelenler arasında Üsküdarlı Hoca Vasf, Muallim Naci, Üsküdarlı Talat Bey, Hattat İlmî Efendi, Salih Saim, Safi, Şeyh Vasfî, Arif Hikmet, Tanburî Ahmet, Nihad, Hüseyin Haşim, Hicrî Efendi, ressam Ali Rıza, Esvabcıbaşı Behçet, şair Ziya, Mehmed Akif, Mahir İz, Necmeddin Okyay Bey, gibi isimler devamlı müşteriler arasındaydı (BİRSEL: 75- 76; İstanbul Ansiklopedisi, C.7: 3960).

Yüzyılın ikinci yarısında Divanyolu'nda bulunan ve Arifin Kiraathanesi diye anılan kahvehaneye setli kahve de denir. Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik, Yahyalı Nuri Efendi, bu kahvehaneye sık sık gelenlerdendir (BİRSEL: 251-254). Bu kahvehanelerin dışında Üsküdar'da Dizdar'ın Kahvesi ile Balaban İskelesi'nde havuzlu kahve de birer edebi mahfil hükmündedir (BİRSEL: 77-79). Direklerarası'daki önemli bir kırathanede de Alyanak Mehmed Efendi kırathanesi'dir. Her türlü kitap ve gazetenin bulunabileceği bu mekâna Muallim Naci, Hayret Efendi, Şeyh Vasfî, Ali Ruhi gibi isimler gelirler (BİRSEL: 151-152).

Direklerarası'ndaki Kâzım Efendi kiraathanesi de devrinde bir edebi muhit olarak dikkat çeker. Hayâlhâne-i Osmâni adlı tiyatro kumpanyası 1882 yılında bu kahvehaneyi, mekân olarak kullanmıştır (BİRSEL: 152-153).

Direklerarası'nda musiki cemiyetlerinin sanat icra ettikleri ve tiyatro kumpanyalarının oyunlarını sergilediği Fevziye Kiraathanesi de bir edebi mahfil durumundadır. Bu kahvehanede Ramazanlarda Karagöz, Meddah ve kukla oynatılır (BİRSEL: 153-158). Yine bu semtteki Şems Kiraathanesi de edebiyatçıların uğrak yerleridir. Darüttalim Kiraathanesi de devrin pek çok edebiyatçısını toplar.

Direklerarası'nda Hacı Reşid'in çayevi de edebiyatçıları bünyesinde toplar. Muallim Naci, Şeyh Vasfî, Cenab Şehabeddin (delikanlılık çağında), Hoca Hayret Efendi, Muallim Feyzi Efendi, Andelib (asıl adı Mehmet Esat) Müstecabi-i zade İsmet, Deli Celal, Tepedenenlizade Kâmil,

Adanalı Ziya, Ahmet Rasim gibi isimler bu kahvenin müdavimleri arasındadırlar. Başta Tarih ve Malumat olmak üzere bütün gazeteleri bu dükkânda bulmak mümkündür. Bu dükkâna daha ziyade mutavassıtın denilen grup gelir. Hacı Reşid'in Çayhanesi'ne gelenler dekadanalara karşı çıkan kimselerdir (BİRSEL: 121-137).

Valide Kiraathanesi, Eminönü Meydanı'nın meşhur bir kahvesidir. Gazetelerle, Servet-i Fünûn Dergisi kamıştan yapılmış gergef bir alete geçirilmiş olduğu halde, bu âletin sapından tutulmak suretiyle okunur. Pierre Loti, 1876 yılında İstanbul'a geldiğinde, bu kahvede de oturmuştur.

20. Yüzyılın içinde Ahmed Hamdi Tanpınar, sınıf arkadaşlarıyla birlikte, hocaları Yahya Kemal yanlarında olduğu halde Nurosmaniye'deki İkbâl Kiraathanesi'ne gittiklerini anlatır. Sonra hep birlikte Sultan Ahmet'teki Setli kahvelere alışan grubun sohbetleri, geceleri de devam eder (TANPINAR, 1982: 14).

Emirgan'daki Çınaraltı Kahvesi de Yahya Kemal'in sık sık gittiği yerlerdendir. Fuat Şemsi, Hüseyin Bektaş, Faruk Nafiz, Sermet Sami Uysal, Halis Enginar gibi isimler buraya gelirler (BİRSEL, 1989: 265-266).

1865 yılında Beyoğlu'nda Lebon Pastahanesi, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi ediplerin sık sık gittikleri yerlerdendir. Ziya Paşa'nın Zafername'nin birçok beyitlerini bu kahvelerde söyleyip yazdırdığı bilinir. Lebon, Servet-i Fünûn mensuplarının toplanma yeridir. Halid Ziya, Cenab Şehabeddin, Hüseyin Cahit gibi isimler buraya gelirler. İsmail Safa, Faik Ali Ozansoy, Süleyman Nafiz ve Celal Nuri'ye edebiyat üzerine görüşüp konuşurken burada rastlamak mümkün olabilirdi (BİRSEL, 1989: 42, 43, 4, 47).

Commerce de, Servet-i Fünûn Edebiyatı üyelerinin uğradıkları bir kahvedir. Lüksemburg Kahvesi, Halid Ziya'nın çok sevdiği bir yerdir. Bu kahvede resimli gazeteler de bulunur (BİRSEL: 18).

Önce Paris Kahvesi adıyla anılan Tokatlıyan'da XX. yüzyılın başlarında devrin meşhur ediplerini bünyesinde toplayacaktır (BİRSEL: 35).

Kahvelere Tepebaşı'nda da rastlanır. Bunların içindeki en önemli kahvelerden biri Kanûn-i Esâsi Kiraathanesi'dir. Mai ve Siyah romanın kahramanı, bir akşam arkadaşı Ali Şekib'i ucuz bir lokantaya götürmüş, oradan da nargile içmek için Tepebaşı'ndaki kahvelerin birine getirmiştir.

Halid Ziya'nın bu kahveleri İyi bildiği düşünülebilir (BİRSEL: 35).

Tepebaşı Kahvesi, bütün Servet-i Fünûn mensuplarının kahvesidir. Mehmed Rauf, Hâlid Ziya, Ahmet Hikmet, Safvet-i Ziya bu kahveye en sık gelenlerdendir. Abdülhak Hamid, Süleyman Nafiz, Recaizade M.Ekrem, Neyzen Tevfik de bu kahvenin müşterileri arasındadır (BİRSEL: 61).

Anadolu ve Rumeli coğrafyasının birçok yerinde âşık kahvehaneleri bulunur. Halk kültürünün ve edebiyatının bir uzantısı olan bu gelenek, XVII. yüzyıldan itibaren İstanbul'un birçok yerinde varlığını sürdürür. XVIII. yüzyıldan itibaren âşık kahvehaneleri ile yeniçeri kahvehaneleri aynı amaca hizmet eder bir görünüm almışlardır. 1826 yılından sonra İstanbul'da Çemberlitaş civarı ve Tavuk Pazarı'ndaki âşık kahveleri, âşıkların faaliyetlerini sürdürdüğü yerler olarak görülür. Yine 1826 yılından sonra Semai kahvehaneleri denilen çalgılı kahvehaneler, İstanbul'un kültür hayatı içinde yer alırlar. Başta şehzadebaşı olmak üzere Unkapanı, Defterdar, Eyüb, Halıcioğlu, Kasımpaşa, Galata, Fındıklı, Beşiktaş, Kadıköy ve Üsküdar'da işletilen semai kahvelerinde, önceleri âşıklık geleneğinin hüküm sürdüğü, II. Abdülhamid döneminden sonra da alafranga müziğe yönlendiği görülür (KAYGILI, 1937: 386-392).

Direklerarası'ndaki kahveler içinde çaycı Hacı Mustafa'nın çayevi, Neyzan Tevfik, Mehmed Akif gibi isimlerin uğrak mahallidir (BİRSEL: 143).

Direklerarası 'nda Yavru'nun Çayhanesi diye anılan kahveye herhangi bir kimse giremez. Münir Nurettin, Saadettin Kaynak gibi müzisyenler, Abdülbaki Gölpınarlı, Ali Nihat Tarlan, Mükremin Halil gibi edebiyatçılar bu kahvenin müşterileri arasındadır (BİRSEL: 146).

1919 yıllarında Halit Fahri, Faruk Nafiz, Ahmet Haşim, Yakup Kadri, Salih Zeki Aktay, Ömer Seyfettin, Nazım Hikmet, Reşat Nuri gibi isimler Kalamış Koyu'na bakan Şifa'daki bir kır kahvesinde otururlar. Bu gruba Ahmet Rasim de katılır. Bu isimlerin, toplu halde akşam gezintilerine çıktıkları, Mod'da mehtap seyrettikleri de olur (BİRSEL, 271-272 ; OZANSOY: 158-159).

Vezneciler'de Letafet Âpartmanı'nın altındaki Darüttalim Kırathanesi, devrin birçok edibine toplanma mahalli olur. Ali Nihat Tarlan, Saadettin Nüzhet, Rıfki Melûl Meriç, Sabahattin Batur,

İbrahim Olgun gibi isimler bu kahveye sık sık gelirler (BİRSEL: 158-159).

1940'lı yıllarda ferah sinemasının altında A-cemin Kahvesi adıyla anılan bir yer vardır. Bu kahve Ahmet Haşim'in kahvesi olarak bilinir. Yakup Kadri, Salih Zeki Aktay, Reşat Nuri, Mahmut Yesari de bu kahveye gelenlerdendir. 1920-25 yılları arasında Fahri Celâl, Halit Fahri, Mükremin Halil, Tahir Nadi gibi isimler de bu kahveye gelirler. Ali Nihat Tarlan, Münir Nurettin ve Mükremin Halil de bu kahvenin müdavimlerindedir (BİRSEL: 299).

Şehzadebaşı'ndaki halk kırathanesi de devrin birçok ünlü simasını toplayan bir kahvedir. Mustafa Şekip Tunç, Hasan Ali Yücel, Hilmi Ziya Ülken, Faruk Nafiz, Emin Ali Çavlı, Mükremin Halil, Sabahattin Ali gibi birçok isim burada edebî, felsefi ve siyasî sohbetler ederler (BİRSEL: 148).

Divanyolu'ndaki Şule gazinosu da edebiyatçıların toplanma yeridir. Abdülhak Hamid, Süleyman Nafiz, Agah Sırrı gibi isimler gelip giderler. Ahmet Hamdi Tanpınar'la Ahmet Kutsi Tecer de buraya sık sık uğrarlar (BİRSEL, 1975: 283).

Divanyolu'nda Çemberlitaş'ı geçince, Kasaba Sokağı'nda Diyarbakır kahvesi bulunur. Hamami-zade İhsan, Kilis'li Rıfat, Şakir Ülkü Taşır, Suut Kemal Yetkin, Şevket Rado gibi isimler buraya gelirler (BİRSEL: 290)

Yakup Kadri, Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Refik Halit, Faruk Nafiz; zaman zaman Fenerbahçe'deki Belvü Gazinosu'na da gelirler (BİRSEL: 294-297).

Haşim, 1923-26 yılları arasında Kadıköy İskelesi'nde ki Mihran'ın kahvesine de gider. Rusçuklu Hakkı, Reşat Nuri, Mahmut Yesari, Salih Zeki gibi isimler de buraya sık sık gelirler. (BİRSEL: 301).

Nisuz eski Melek Sineması Sokağı'nın karşısında bulunan Kuloğlu Sokağının İstiklâl Caddesi'ne çıkışında bulunan bir kahveydi. II. Dünya Savaşı günlerinde Samim Kocagöz, Sait Faik, Cahit Saffet, Orhan Arıbumu, Cavit Yamaç, Celâl Silay, Sabahattin Kudret, Salah Bırsel, Suavi Koçer, Asaf Halet, ressam Haşmet Akal, Avni Arbaş gibi isimler buraya gelirler. Çallı İbrahim, Necib Fazıl, Peyami Safa, Hamit Görele gibi isimler de Nisuz kadrosuna dahildirler (BİRSEL: 79-80).

Bu yıllarda, Ayaz Paşa'da Park Otel'in bitişiğinde Cennet Bahçesi denilen bir yazlık kahve vardır. Bu kahveye gelenler arasında Samim Kocagöz, Sabahattin Kudret, Suavi Koçer, Bebe Lütfü, Cahit Safvet, İlhan Berk, Fahir Onger, Oktay Akbal, Nermi Uygur, Behçet Necatigil, Melih Cevdet gibi isimler vardır (BİRSEL: 206).

Suna Kiraathanesi Osmanbey'de Halas-kârgazi'de bulunur. Fahir Onger, Behçet Necatigil, Naim Tirali, Fethi Karakaş, Oktay Akbal, Orhan Anburnu, Lütfü Özkök, Edip Köksel, Arif Erim, Özdemir Asaf, Suavi Koçer, Nahit Ulvi Akgün, Tahir Alangu, Ali Avni Öneş, Salah Birsal gibi isimler bilhassa cumartesi günleri burada buluşurlar (BİRSEL, 1989: 265-266).

Sultanahmet'teki İkbâl Kiraathanesi'ne akademi de denir. İkbâl kiraathanesi bir akademi'dir. Hemen hemen her edebî nesli bünyesinde barındıran bu kiraathanede I. Dünya Savaşının ilk yıllarında Halil Nihat Boztepe, Fuat Köprülü, İbrahim Alaeddin Gövşâ, Yusuf Ziya Ortaç, Hasan Saka, Hamamizade İhsan, Enis Behiç, Orhan Seyfî, Hakkı Süha, Ağâh Sırrı gibi isimler hemen hemen her akşam buraya gelirler. Celal Şakir, M. Nermi, Nadi de burada görünenlerdendir.

Yalnız şiirden ve edebiyattan konuşulan bu kahveye Halil Vedat Fıratlı Rıfki Melül Meriç, Vâlâ Nurettin, Dr. Ekrem Şerif Egeli de gelir.

Dergah dergisi Tanin Basımevi'nde çıktığı için İkbâl kısa zamanda bütün dergahçıların uğrak yeri olur. Nurullah Ataç, Yunus Kâzım Koni, Mustafa Nihat Özön, Mustafa Şehip Tunç, Necmettin Halil Onan, Ali Mümtaz Arolat, Abdülhak Şinasi Hisar, Osman Cemal Kaygılı, Mükrem Halil Yinanç, Hasan Ali Yücel, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Yahya Kemal de kahvehanenin müdavimlerindendir (BİRSEL: 321-332).

Önceleri Yıldız adını taşıyan ve Servet-i Fünûn'cuların toplantı yeri olan Meserret Kahvesi daha sonra Nayiler'in gelip gittikleri bir yer olur. Halit Fahri, Ali Naci Karacan, Selahattin Enis, Yakup Kadri gibi isimler bu kahvehanenin müdavimlerindendir.

Beyazid Camii önünde bulunan küllük ile Beyazid Kütüphanesi karşısındaki Çınaraltı Kahvesi birer edebî mahfil konumundadır. Akademi adıyla da anılan küllük uzun yıllar, ilim ve san'at erbabını bünyesinde toplamış bir mekân olarak dikkat çeker. Buraya sık sık gelen isimlerden bazılarını sayalım. Asaf Halet, Yahya Kemal,

İbrahim Alaeddin, Burhan Toprak, Ağah Sırrı Levent, Ali Canip, Mesud Cemil, Sadettin Nüzhet, Abdülbaki Çölpmarlı, Faruk Nafiz, Halit Fahri, Mehmet Behçet, Şükûfe Nihal, Orhan Saik, Halit Bayrı, Fazıl Ahmet, Mithat Cemal, Necip Fazıl, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Sekip Tunç, Hilmi Ziya Ülken, Rıfki Mülül Meriç, Mehmet Kaplan, Zahir Güvemli, Kilisli Rıfat, Neyzen Tevfik, Behçet Kemal, Mükrimin Halil, Ahmet Kutsi Tecer, Suut Kemal Yetkin Ağah Sırrı Levent, Reşat Nuri ve daha niceleri burada şiir ve edebiyat sohbeti yaparlardı. 1940'lı yıllara kadar bu kahvede sık sık görülen bu isimler 1940 sonrası yerini genç kuşak diye anılan başka isimlere bırakılmışlardır. Abidin Dino, Nail V., Fikret Âdil, Rıfat Ilgaz, Niyazi Akıncioğlu, Hüsamettin Bozok, Sabahattin Kudret, Asaf Halet Çelebi, Celal Sılay, Suphi Taşhan, Arif Dino, Cavit Yamaç, İhsan Altay, Samim Kocagöz, Suat Derviş, Hasan İzzettin Dinamo, Ömer Faruk Toprak, Lütfü Erişçi, Arif Kaptan, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Suavi Koçer buraya sık sık gelen kimselerdendir. 1940 yılında "Küllük" diye de bir dergi çıkar (BİRSEL: 303-319).

1940'lı yıllarda Küllük'e gelenler arasında Nurullah Ataç, Sait Faik, Oktay Akbal, Sabahattin Ali'de vardır. Tanpınar'ın Huzur, Peyami Safa'nın Matmazel Noralya'nın Koltuğu adlı romanında bile Küllük Kahvesi geçer. Tank Buğra'nın Küllük adını taşıyan bir hikâyesi vardır.

Kahvelerin yanısıra bazı dükkânlar da edebî mahfil durumundadır. Ahmet Rasim, Babîali Caddesi'ne bakan Sucu Yorgi'nin dükkânının üst katındaki bir odadan bahseder. Türkçe, Arapça, Farsça gazel, kaside, kıta ve beyitlerin okunduğu bu odadan çıkıldıktan sonra meyhanelere gidilir. Suçu Yorgi'nin dükkânında başlayan edebî sohbet; kürekçiler kapısındaki Sarachanı, çarşı kapısındaki Taşhan, Kumkapı üstündeki Büyük, Küçük Müslim, Çemberlitaş'taki Vezirhanı Kafkas Birahanesi, Balık Pazarı veya Liman İskelesi'ndeki herhangi bir meyhanede devam eder (RASİM, 1980: 145-150).

Avrupa'da da ilk kahvelerin birer akademi havasında olduğu görülür. Bu kahveler ilim ve san'at erbabını cezbedip, bir araya getiren mekânlar hüviyetiyle karşımıza çıkar. Bizim kahvelerin, İngiliz kulüplerine örnek teşkil ettiği bilinir. Kahve ve kahvehane Avrupa ve Amerika'ya Türkler kanalıyla gitmiştir. Avrupa'da ilk kahve-

hane 1640-1645 yılları arasında Venedik'te açılmıştır. Londra'daki ilk kahvenin de 1673 yılında yine Venedikliler tarafından açıldığı bilinmektedir. Londra'daki kahvelerin ilk müşterilerini yüksek sınıfa mensup insanlar teşkil eder. Birer küçük kütüphanesi olan bu şık ve güzel yerler, bir ara hükümet eliyle kapatılmıştır (EBUZZİYA, 1912: 16-17).

Paris'te ilk kahvehaneyi bu tarihlerde Paskal isminde Halepli bir Ermeni, Kirkor adlı arkadaşıyla beraber açmıştı. Paskal'dan sonra Sicilyalı Precope olarak bilinen bir İtalyan'ın 1689 yılında son derece güzel bir kahvehane açtığını biliyoruz. Comedia Française'in karşısında olan bu kahvenin müdavimleri meşhur kimselerdi. Du Bellay, Lemier, Crebillon, Jean Baptiste, Rousseau, Piron, Diderot, Fontenelle, Voltaire bu isimlerden bazılarıdır. Sonradan Victor Hugo, Thiers, Jules Janin, Gambette gibi meşhurlar da bu kahveye gelip gidenler arasına girmişler. Bu kahvede Voltaire'in oturduğu koltuk hâlâ muhafaza edilmektedir.

Café Voltaire, Palais du Luide Evan'de olup Voltaire'in devamlı olarak gittiği bir kahvedir. Fransa'da neşrolunan edebî mecmuaların tamamı, İngiliz ve Alman mecmualarının da en meşhurları burada bulunurdu.

Café de La Régance, 1718 tarihinde Fransız tiyatrosu meydanında açılmıştır. Diderot, Dalambert, Voltaire, Marmontel, Bernardin de Saint Pierre, Chamfort, Avusturya İmparatoru II. Josephe, Robespierre, Bonaparte, Alfred de Musset gibi isimler bu kahveye sık sık gelirlerdi (EBUZZİYA: 17-21).

XIX. Yüzyılda Paris'te muhtelif san'at erbabının farklı kahvelerde toplandığını, buraları birer meslekî kulüp haline getirdiklerini biliyoruz. Bu mekânlar, tanışma, görüşme, bilgi alışverişinde bulunma, paylaşma ve tartışma için uygun zeminler oluşturuyorlardı.

İstanbul'da matbaa, dergi ve gazetelerinde birer edebî muhit oluşturdukları görülür.

1862 de çıkan Tasvîr-i Efkâr gazetesinin matbaası devrin gençlerini toplayan bir muhit mevkiindeydi. Namık Kemal, Sadullah Bey (paşa), Hâlet Bey, Ali Bey, Refik Bey, Vidinli Tefvik Bey, Ayetullah Bey, Reşat ve Nuri Bey'lerin toplandıkları bu mekân, Ebuzyya Tefvîk'in memuru olduğu Maliye Nezareti Mektubî Kalemî'ndeki işine gitmesine mani ola-

cak kadar cazipti (TANSEL-TEVFİK: 100). Mecmuai fûnun da (1862) devrin önemli simalarını bünyesinde toplayan bir mecmua olarak, fikir hayatımızda önemli bir rol almıştır (TANPINAR: 181-1829).

27 Mart 1891 yılında çıkmaya başlayan Servet-i Fünûn Dergisi, Servet-i Fünûn, Fecr-i Âti, Milli Edebiyat ve Yedi Meş'leciler gibi edebî hareketlerin yayın organı olmuştur. Servet-i Fünûn topluluğu önceleri Rezaizade'nin evinde toplanırken, sonraları bu dergide bir araya gelmişlerdir. Bu derginin kapatılmasından sonra grubun dağıldığını biliyoruz. 20 Mart 1909 yılında İstanbul'da çıkmakta olan Hilâl gazetesi'nde ilk toplantılarını yapan Fecr-i Âti grubu da Servet-i Fünûn'da yazı hayatını devam ettirir (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi., Fecr-i Ati Md., C.3: 173).

25 Ocak 1912 yılında çıkmaya başlayan Rûbab Dergisi etrafında "Nayiler" adı verilen kısa ömürlü bir grup toplanır. Bu dergiyi takip eden Kehkeşan da aynı topluluğu bünyesinde toplar. Yahya Kemal, Hakkı Tahsin, Selahaddin Enis, Ali Naci, Halit Fahri ve Yakup Salih gibi isimler de bu halkaya dahildirler. Bu dergilerin yazarları o yıllarda Fındıklı'da şimdiki güzel san'atlar Akademisi karşısında toplanırlar. 1918 yılında çıkan Şair ile 1919 yılında çıkan Nedim Dergisi de aynı grubun yaygın yeri ve toplanma mahalli olur (BİRSEL: 269-276).

Dergah Dergisi 15 Nisan 1921 yılında yayınlanır. Etrafında Yahya Kemal'le öğrencilerini çevresinde toplayan, bu derginin; yazar-çizer kadrosu da aynı ortak paydada birleşen bir grup oluşturur. "Dergahçılar" diye anılan bu grubun toplanma yerleri hakkında daha önce bilgi verdiğimizden burada kısaca bahsetmekle yetiniyoruz.

Bu dergilerin yazarları o yıllarda Fındıklı'da şimdiki güzel san'atlar akademisi karşısında toplanırlar.

Sabri Es'ad, Vasfî Mahir, Yaşar Nabi, Muammer Lütfü, Ziya Osman, Ken'an Hulusi ve Cevdet Kudret'ten oluşan bir grup 1 Temmuz 1928 yılında Yedi Meşale Dergisi adlı bir yayın organı çıkarırlar ve kendileri de bu adla anılırlar. Bu yedi arkadaşın toplanma yeri önceleri Tahir-ül mevlevî'nin Taşkasap'taki evi iken sonraları Muammer Lütfî'nin Gedikpaşa'daki pansiyon odasında ve nihayet Yaşar Nabi'nin Şehzadebaşı'ndaki evinde toplanırlar. Bu grubun Sabri Esad'ın Kadıköy'deki evinde toplandığı da olur (KOCATURK,

1945: 6). Yeniliği gelenekte arayan "Dergahçılar"dan sonra 1950 yılında Hisar Dergisi çıkmaya başlar. 1957-1964 yılları arasında yayına ara vermiş olan bu dergi, 1964-1980 yılları arasında yeniden çıkmaya başlar. M. Faik Ozansoy, İlhan Geçer, Mehmet Çınarlı, Gülterim Samanoğlu, Mustafa Necati Karaer, Nüzhet Erman, Nevzat Yalçın, Ayla Oral, Yahya Akengin, Mehmet Kaplan, Cemil Meriç gibi isimler bu dergide bir "özünü arayış" ve bir "kendine dönüş" şeklinde ifadelendirilebilecek olan bir faaliyetin içine girerler (ÇINARLI, 1979: 55).

XIX. yüzyılda kalemler de gençlerin yetiştiği, şiir ve edebiyat zevkini geliştiren, lisan öğrenilen bir muhit olarak karşımıza çıkar. Babîlî Tercüme Odası, Mabeyin Kalemî, Tophane Kalemî, Gümrük Kalemî gibi devlet daireleri birer kültür ve edebiyat muhiti vechesi kazanır. 1832 yılında kurulan Tercüme Odası, Ali Paşa, Fuad Paşa, Safvet Paşa ve Mustafa Refik, Edhem Pertev Paşa, Sadullah Paşa gibi isimlerin yetiştiği yerlerdir. Şinasi, Tophane kaleminde, İbrahim Efendi adlı bir zattan eski şark ilimlerini öğrenmiştir.

17 yaşında iken Sadâret Mektubî Kalemî'ne kâtip olarak giren Ziya Paşa, bu kalemde edebî bilgisini artırmış, tezkireci Fatih Efendi, Osman Şema Efendi'yle bir arada çalışmıştır.

Hâriciye Nezareti Tercüme Odası'nda kâtip olarak çalışan Namık Kemal, iki yıl kadar da Leskofçalı Galib Bey'in muavini olarak Emtia Gümrüğü'nde çalışmıştır. Kemal, Tercüme Odası'nda Mehmed Mansur Etendi'yle çalışarak Fransızcasını ilerletir. Bu iki senenin Kemal'in şahsiyet ve san'atında mühim te'sirleri vardır.

1862 yılında Hariciye Mektubî kalemine giren Rezaizade Mahmud Ekrem, burada Fransızca öğrenmiş, Ayerullah Bey, Namık Kemal gibi isimlerle burada tanışmıştır.

Suphi Paşazade Ayetullah Bey, Necip Paşa'nın torunu Mehmed Bey, Kani Paşazade Rıfat Bey, Nuri Bey gibi Yeni Osmanlılar cemiyeti üyeleri de Tercüme Odası, Mühimme Kalemî Mabeyn-i Hümayun gibi muhitlerde yetişmiş ve tanışmışlardır (TANPINAR: 142-143).

Görüldüğü gibi kültürümüzün temel taşı olan İstanbul'daki edebî muhitlerin bazılarında çok kaim çizgilerle bahsettik. 1940-50 yıllarına kadar geldik. Dergahlardaki edebî topışmayı çalışma-

mızın dışında bıraktık. Bu özet bize; gerek Avrupa'da, gerekse bizde muhit ve sohbet geleneğinin öneminin bir kere daha belirtmiş oldu. Bilindiği gibi yazı bir tespittir. Sohbet ise bir iletişimdir. Sohbetle, aynı havanın duygu ve fikrin paylaşılması, paylaşırken birbirine çarpıp kırılan dalgalar gibi büyüyerek yayılması söz konusudur. İnsanlar arasında dostlukların kurulması, bilgi aktarımının sağlanması, heveslerin uyanması, rekabet duygusuyla kamçılanma, beğenilebilmek endişe ve zevki, toplumda bir yer edinme çabası gibi daha çoğaltılarak verilebilecek hususlar insanları besler geliştirir ve yaşatır. Bu hususta çevrenin fert üzerindeki gizli, manevî baskısının zorlayıcılığı olduğu kadar; özendirme ve zemin hazırlama yönlerindeki tesiri de inkâr edilemez. Mes'elelere ehil kimselerin ağzından dinleyen insanlar, bilgi hamulesini, tecrübeyle sentezlenmiş olarak doğrudan doğruya alıyorlardı. Bu konuda "ilmin zekâtı öğretmektir" sözünü hayata geçiren insanımız, bilgisini aktarmakta, bir ibadet lezzeti buluyor. Meslekî ve sosyal dayanışma, karışık kaynaşma, bir çeşit örgütlenme mahalli olan bu yerler, bilgiyi, sohbet havası içinde zorlamadan verdiği için daha pedagojik bir veche kazanıyor. Verenin de, alanın da tamamen amatör bir ruh hali içinde gerçekleştirildiği bu bilgi akışı, profesyonellerin yetişmesi için çok uygun bir zemin oluşturuyor. Kültür tarihimiz içinde auto-didact insanların çokluğu, bu kendi kendine işleyen ve resmi kaydı olmayan usta çırak geleneğine bağlıdır.

Marifetin iltifata tabii olduğu bilinir. Osmanlı döneminde âlim ve şairlere itibar gösterildiği, maddî ve manevî olarak himaye edildiği bilinir. 1950'li yıllara gelinceye kadar Millet Meclisinde ve devlet hayatında aktif görev yapan edebiyatçıların çokluğu dikkatimizi çeker. Günümüzde sohbetin, kongre, sempozyum, panel ve konferans adlarıyla başka mecralara taşındığını görüyoruz. Adı ve şekli ne olursa olsun, bu çeşit faaliyetler, ilim ve san'at hayatımızın gelişmesi için gereklidir.

Edebî muhitler ve sohbet, üniform bir insana değil, farklı kültürel birikimlere sahip insanlara da hitap eder. Sadece akademik anlamda bilgi aktarmakla kalmaz; insanı belli bir üslup ve irfan potası içinde kavrayıp kuşatırlar.

KAYNAKLAR

- BANARLI, Nihat Sami
Resimli Türk Edebiyatı Tarihi.
1975
1989
- BİRSEL, Salah
1975
1989
- ÇELİK, Hüseyin
1993
- ÇINARLI, Mehmet
1979
- DANIŞMEND, İsmail
1952
1971
- GÖÇGÜN, Önder
1987a
1987b
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri
1929
- İNAL, İbnülemin Mahmut
1982
- İSEN, Mustafa
1995
- İPEKTEN, Haluk
1969
- KERMAN, Zeynep
1981
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir
1945
- MARDİN, Şerif
1986
- LAGARDE, Andre
MICHARD, Laurent
1966
- OZANSOY, Halit Fahri
1970
- ÖZGÜL, Kayahan
1987
- RASİM, Ahmet
1980
- SEVENGİL, Refik Ahmet
1927
1936
- TANPINAR, Ahmet Hamdi
1967
- TARAKÇI, Celal
1994
- TANSEL, Fevziye Abdullah
1967
- TEVFİK EbuZZiya,
1912a
1912b
- UNVER, Süheyl
1962
- XVII. Siècle Les Grands Auters François Auters François du Programme,** Bordas.
- Edebiyatçılar Çevremde,** Simerbank Kültür Yayınları, Ankara.
- Edebiyatçılar Geçiyor,** Kanaat Kitabevi, İstanbul.
- Hersekli Arif Hikmet Bey,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Muharrir, Şair, Edip, Tercuman** 1001 Temel Eser, Haz.Kazım Yetiş, İstanbul
- Eski İstanbul Nasıl Eğleniyordu?** , Sühulet Kitabevi. İstanbul.
"Eski İstanbul Kahvehaneleri", Akşam Gazetesi, 24 Şubat.
- XIX. Asu' Türk Edebiyatı Tarihi,** Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Muallim Naci,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Namık Kemal'in Mektupları,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
"EbuZZiya Tevfik", İslam Ansiklopedisi, C.4.
- Mecmua-i EbuZZiya,** Kahvehaneler, No. 129, 21, Muharrem 1330/11.
Mecmua-i EbuZZiya, Kahvehaneler, No.131, 5, safer 1330/25.
"Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", Türk Etnografya Dergisi, No.. 5.
"Yayın Hayatımızda Önemli yeri Olan Sarafım Kırathanesi", **Belleten,** C.433, İst. **İslam Ansiklopedisi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,
- Ali **Süavi,** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sanatçı Dostlarını,** Ötüken Yayınları, İstanbul.
- i
"Osmanlı Keyfinin Dört Unsuru", **Milliyet Gazetesi,** 24 Mayıs 1971
- İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- Namık Kemal,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Fransız Edebiyatı Antolojisi,** C.II, İstanbul.
- Kemal
Son Asır Türk Şairleri, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Osmanlılarda Devlet-Sanat İlişkisi ve Bu İlişkinin III. Selim'le Şeyh Galip'teki Görüntüsü,** Aynı Basım, İstanbul
- Türk Edebiyatında Edebî Muhitler (XV-XVI. Asırlar),** Erzurum.
- Sami Paşazade'nin Hikaye, Hatıra, Mektup ve Edebî Makaleleri, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul.
- "Yedi Meş'ale Nasıl Toplanmıştır?", Divan Mecmuası, No.5, İstanbul.
- Jön Türklerin Siyasi Fikirleri,** İstanbul.
Sami Paşazade Sezai, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

OŞMANLI HANEDANINDAN BİR ŞAİR:

ŞEHZADE KORKUT

Altı yüz yıl süren Osmanlı devletinin yönetildiği sarayda sanat ve sanatçıya her zaman sıcak bakılmış, bizzat padişah, şehzadeler ve saraydaki diğer görevliler birçok sanat dalıyla meşgul olmuşlardır. Şairlik, hattatlık, nakkaşlık, musikî-şinâslık, oymacılık gibi sanatlar arasında en makbulü şairliktir. Osmanlı Devletinde başta Osman Gâzi olmak üzere bütün pâdişâhlar birbirinden güzel, birbirinden başarılı şiirler yazmışlardır. Edebiyatımızın yükselmesinde Osmanlı sultanlarının büyük rolü olmuştur. Sarayda şiirle uğraşmak bir gelenek halini almıştı. Sadece padişahlar değil şehzâdeler, diğer devlet adamları hatta çeşitli sınıftan kadınlar şiirler yazmışlardır.

Şiir söylemedeki hassasiyeti ve aşırılığı göstermesi açısından III. Murad'ın oğlu Şehzâde Mustafâ'nın daha 9 yaşında şiir söylemesi çok çarpıcı bir örnektir. "Nizâm-ı âlem" için öldürüleceğini bilerek söylediği beyit şudur:

*Nâsiyemde kâtib-i kudret ne yazdı bilmedim
Âh kim bu gülşen-i âlemde bir kez gülmedim*

Kahramanlıkta, muharebe meydanlarında milletine örnek olan Türk devlet reisleri hassasiyet ve inceliği ifadede de milletin rehberi olmuştur. Bu husus en mükemmel şekilde Osmanlı sultanlarında kendini göstermiştir. Onlar milletimizin bu kadar çok edipleri içinde en süslü ve en parlak şiirleri söyleyenler arasındadır.

Osmanlı hânedânı mensuplarından yirmiden fazlası divan teşkil edecek kadar şiir kaleme almıştır. Bir o kadarı da takdir edilecek ölçüde hattattır. 8'den fazla padişâh ise musikî-şinâs ve bestekârdır. Ayrıca pek çoğu resim ve çeşitli sanatlarda üstat derecesine yükselmiştir. Bir çok sultân ilmi eserler de yazmıştır (KIRKKILIÇ, 1986:72).

Bugünkü bilgilerimize göre şiirle bizzat meşgul olan ilk Osmanlı hükümdârı II. Murâd'dır. Fakat Osman Bey'den başlayarak bu devre kadar olan bütün Osmanlı pâdişâhlarının şiir söylediği rivâyet edilmektedir. Sultân II. Murâd, devrinin âlim, şâir ve musikîşinâslarını sarayında toplayarak onların sohbetlerine katılmıştır (BANARLI, 439-440).

Divan teşkil edebilecek kadar şiiri elimize geçmiş ilk pâdişâh ise *Fâtih Sultân Mehmed'dir*. Fatih'in dâhice bir planla İstanbul'u ele geçirmesi, Osmanlı Devletinde, her alanda olduğu gibi ilim ve sanat açısından da bir dönüm noktası olarak kabul edilir.

Yrd.Doç.Dr. Filiz KILIÇ

Gazi Ü. Fen Ed. Fak. Öğr. Üyesi

Fâtih Sultân Mehmed'in İstanbul'u fethi ile burasını bir İslâm kültür merkezi hâline getirmek istemesi, bütün İslâm ülkelerinden âlim ve şâirlerin buraya akmasına vesile olmuş, genç pâdişâh, saray çevrelerinde ilmi ve kültürel çalışmaları teşvik etmiş, çevresinde toplanan ilim ve sanat adamlarının toplantılarına bizzat katılmıştır. Teessüs eden bu gelenek Osmanlı sarayı çevrelerinin bir özelliği olmuştur.

II. Bâyezid da bu hususta babasının yolunda yürümüştür. Yavuz Sultân Selim'in divânı ise Farsçadır. Yavuz, Türkçe şiirler de yazmış olmasına rağmen bunlar bir divan teşkil edecek kadar yekun tutmazlar. Kânûnî Sultân Süleyman divanındaki üç bin kadar gazeli ile Osmanlı hânedânı içinde en çok şiir yazan pâdişâhtır.

II. Selim'in bir beytini takdir eden Yahyâ Kemâl bunu Süleymâniye Câmii'nin ihtişamı ile eş tutmuştur (BEYATLI:61-62).

Osmanlı padişahları da klâsik şiir geleneğine uymuşlar, şiirlerinde kavuşamadıkları sevgiliden, aşktan dolayı çektikleri sıkıntılardan söz etmişlerdir. İlk bakışta her şeyi elde etme imkanına sahip olan bu hânedân mensuplarının şiirlerinde sevgiliye duyulan hasretten bahsetmeleri yadrganabilir. Ekseriya karamsar düşünceler içinde olmaları, ele geçmeyen güzellerden söz etmeleri belki garip karşılanabilir. Onların şiirlerindeki bu tarz terennümler, kısmen sarayda kapalı bir hayat geçirmiş olmalarına bağlanabilir. Ancak, üstad şairler de sevgiliye kavuşamamaktan dolayı, kederlerini dile getirmiştir. Onları taklit eden diğerleri gibi Osmanlı sultanları da bütün imkânlarına rağmen eserlerinde sevgiliden uzak olmanın ızdırabını ifade etmişlerdir. Ayrıca, bazı şair sultânlar da şiirlerinde ilâhî aşka yer verirken, sevgiliden ayrı olmayı da dile getirmişlerdir.

Bilindiği gibi Türklerin Orta Asya'dan Batıya gelmesi dört asır gibi uzun bir süre içinde istikrarsız akışlarla gerçekleşmiştir. Yaşadıkları yerlerdeki coğrafyanın sertliği, geçim şartlarının zorluğu, etrafın düşmanlarla çevrili olması neticesinde doğu insanında bazı ortak karakter çizgileri oluşmuştur. Kardeş kavgaları, iktidârın devamlılık arz etmemesi sebebiyle doğu milletleri,...yarınlarına, karşı güvensizlik duymuştur. Mücadeleci bir ruhun yanısıra geleceğinden endişe etmesi sebebiyle mal biriktirme arzusu duymuşlar, kısa zamanda yükselme ve yıkılmalara şahit olmuşlardır. Bütün bunlar doğu insanının kararsız bir ruh haline sürüklemiştir. Yani, doğu milletlerinin içinde bulunduğu zor şartlar, onları bir yandan sert, diğer taraftan bazı

konularda hassas yapmıştır. Kısaca şairlerimizin ve Osmanlı hükümdarlarının ızdırap şiirleri yazması biraz tasavvuftan, biraz İran şiir geleneğinden etkilenmiş olmalarından, biraz da devamlı değişen hayat şartlarının meydana getirdiği karakter yapısından ileri gelmiştir, denilebilir (KIRKKILIÇ, 1986:72-73).

Şiirle uğraşan padişahlar ve şiirlerinin muhtevaları hakkında verdiğimiz bu kısacık bilgiden sonra yazımızın esas konusunu oluşturacak olan Şehzade Korkut'a sözü getirmek istiyoruz. Fakat, daha önce Şehzâde Korkut'a kadar Osmanlı padişahları ve şehzadeleri içinde şiir söyleyenleri sırasıyla - mahlaslarıyla birlikte- verecek olursak, II. Murâd-Murâdî (1404-1451), Fatih Sultân Mehmed-Avnî (1432-1481), II. Bâyezid-Adlî (1447-1512), Şehzâde Cem (1454-1495), Yavuz Sultân Selim (1466-1520) dir.

Bu makalenin asıl konusu Şehzade Korkut'un edebî kişiliğini ve şiirlerini gün ışığına çıkarmaktır. Yaptığımız araştırmada Şehzadenin bu yönü üzerinde pek az durulmuş olduğunu gördük. Hatta şair sultanlardan bahseden bazı kaynaklar onun adını bile zikretmezler. (EMİRİ, 1960)-

Şehzade Korkut kimdir? 1470'de babası II. Bâyezid'in vali bulunduğu Amasya'da doğdu. II. Bâyezid'in sekiz şehzâdesinden biridir. Bu sultanın son zamanlarında hayatta kalan üç oğlundan ortancasıdır.

İlk tahsilini İstanbul'da dedesi Fatih Sultân Mehmet'in yanında yaptı. Sultan Mehmet'in 1481'de vefatıyla yeniçeriler ayaklanınca vezir İshak Paşa Korkud'u tahta geçirdi. 17 gün bu görevde kalan şehzade yeniçerilerin ulufesini arttırmıştır. Şehzâde Cem'e karşı II. Bâyezid'in tahta geçmesini isteyenlerin duruma hâkim olmasıyla Korkut tekrar Amasya'ya döndü. Saruhan ve Manisa valiliklerinde bulundu. Bir ara babasını görmek için İstanbul'a gelmek isteği ve Manisa yerine Bergama valiliği arzusu saray tarafından reddedildi. Amasya valisi şehzade Ahmed'in telkinleri ile Antalya sancağına gönderildi ve Hamidili ile Lazkiye sancaklarının zeameti de ona bağlanarak idaresi altındaki alan genişledi. Tekrar Saruhan valiliğini istedi ama kabul edilmedi. Ahmet'in gittikçe taraftar toplaması ve babasının da Ahmet'e yakınlık göstermesi üzerine inzivaya çekilmeye karar verdi. 1509'da Mısır'a gitti. Divançesinde yer alan şu beyit bu kararı üzerine yazılmıştır:

*Tâc u kabâyı terk idüp uryân olayum bir zemân
Gurbetde seyrân eyleyüp püyân olayum bir zemân
(G27/1)**

Dönüşünde Teke sancağı yeniden kendisine verildi. Sağlığını sebep göstererek Aydın'a gönderilmeyi ve gelirinin arttırılmasını istedi, ancak istekleri kabul edilmedi.

Teke sancağında Şii hareketlerinin hızlanması üzere ani bir kararla Saruhan sancağına gitti. Yolda Teke'nin Şii âsileri Şehzade Korkut ve maiyetindekilere saldırınca şehzade Manisa kalesine sığındı. Ancak, İstanbul'dan gelen kuvvetle bu isyanı bastırabildi. Daha sonra 30 yıldır görmediği babasıyla ve İstanbul'la hasret giderebilmek için kılık değiştirerek İstanbul'a geldi. Burada yeniçerilerin desteğiyle tahta geçmek istedi. Ancak, yeniçeriler Selim'i sultan görmek isteyince Selim başa geçti. Bunun üzerine Korkut, yeniden Manisa sancağındaki görevine döndü. İdaresi altındaki yerlerin artırılması yolundaki talebi, Yavuz Sultan Selim tarafından reddedildi. Korkut'un hâlâ saltanat hırsıyla dolu olduğunu anlayan Selim, ani bir kararla Manisa sarayını kuşattı. Şehzade kaçmayı başardığına da daha sonra yakalandı ve Eğriboz'da boğduruldu. Naaşı Bursa'da Orhan Gazi Türbesi civarında defnolundu(1 513). *Ebu'l-hayr* diye de anılan, Korkut'un yalnız Ferahşâd isminde bir kızı hayatta kaldı.**

Şehzade Korkut, zayıf, hassas, sanatkâr ruhlu bir kişiydi. İlimi ve irfanı ile Osmanlı padişahları ve şehzadeleri arasında ayrı bir yere sahipti. Sükunet içinde yaşamayı severdi. Kardeşi Sultan Selim'den büyük olduğu halde, saltanatı ona bırakmağa razı olmuş, İstanbul'a geldiğinde Yenibahçe'deki karşılama törenine o da katılmıştı. Arapça telifleri ve bazı kitaplara şerh ve haşiyeleri vardır. Özellikle müsükîde çok usta idi. Her çeşit sazı çalardı. İran'dan gelen Zeynelâbidin, müsükîde hocası olmuştur. Kendi icadı olan "*Gidâ-yı rûh*" adındaki saz devrinde müzik ustalarınınca beğenilmiştir (İSEN, 1980:52).

Şeyhül-hattâtîn Hamdullah Efendi'den hat dersleri alan şehzade çok güzel yazı yazardı.

Aynı zamanda şâir olan Korkut "*Harimî*" mahlasıyla şiirler yazmıştır. Harem-i Şerif ziyaretine niyet ettiği için bu mahlası alan şehzade, şiirlerini küçük bir divanda toplamıştır.

Sarayında âlim, şâir ve sanatkârları toplayan Korkut, bunlara değerine göre itibar gösterirdi. 16.yy'ın tezkire yazarlarından Âşık Çelebi eserinde Şehzade Korkut'un bilgin kişiliğini överken Manisa'da oluşturulan bu ilim ve sanat muhitine de işaret etmiştir:"0/ *asrın şehzadelerinden Sultân Korkûd bin*

Sultân Bâyezîd ki Rûm şehzadelerinden ulûm u maârife andan tevaggul itmiş ve tekmil-i fazi u irfâna ehliyle musâhabetle tevessül itmiş şehzade yokdur. Ol zemânda Magnisa'da şehzâde ve sofrâ-i bez-i mevâid ihsânî mûsâfir ü mûcâvire nihâde ve dest-i kerem-pâşî vâridin ü sâdirin ehl-i kemâle gûşâde imiş" (KILIÇ, 1995:924).

Korkut'un çevresinde *Gazali*, *Fedâyî*, *Manisalı Serîrî* ve *Sevdâyî* adlı şairlerin bulunduğundan haberdâr olmakla birlikte bunlar hakkında çok bilgimiz yoktur. Bu şairlerden, özellikle Deli Birâder İakabıyla anılan Gazâlî ve sadık bendelerinden Piyâle Bey çok sevdiği ve yanından ayırmadığı şahıslardı. Bu kişilerle arasında öylesine kuvvetli bir gönül bağı vardı ki, Yavuz Sultân Selim'den canını kurtarmak için kaçarken kardeşine yalvararak, hiç bir şeyde gözü olmadığını belirtmiş " *tek bana Birâder'le Piyâle hem-sohbet olsun kâ'ilem yirüm taht-ı câhdan bedel taht-ı çâh yâ bir kûşe-i hân-kâh olsun*" demiştir (KILIÇ, 1995:925).

Şehzâde, Gazâlî'nin zarafetinden ve sohbetinden hoşlanırdı. Bir gece içki meclisinde bir sözüne kırılan Korkut, Gazâlî'nin öldürülmesini emreder. Ancak, şehzâdeyi çok iyi tanıyan Gazâlî, kendisini öldürmekle görevli kapıcıbaşına "*bu gece sen beni öldürürsen, yarın Şehzâde sarhoşken verdiği emirden pişman olup seni de öldürür. Sen beni sakla. Yarın şehzadeye emrini yerine getirdiğini söyle. Eğer fikrinden caymazsa o zaman öldürürsen*" der. Ertesi sabah Şehzâde, kendine gelip Gazâlî'nin öldürüldüğü kendisine söylenince son derece öfkelenir. Gerçek anlaşılınca da sevinir ve kapıcıbaşına ihsanlar verir, Gazâlî de ölümden kurtulur(KILIÇ, 1995:926). Bu olay da Korkut ile Deli Birâder arasındaki münasebetin derecesini göstermesi ve şehzadenin kişiliği hakkında bilgi vermesi açısından ilginçtir.

Çok sevdiği hâmesi şehzadenin katledilmesinden sonra çok üzülen Gazâlî, bir süre derviş kıyafetinde dolaştıktan sonra Bursa'ya gelerek, Geyikli Baba tekkesinde şeyh olmuştur. Gazâlî şu beytiyle bu olaya işaret eder:

Hayâl-i çeşm-i ahularla her bâr Geyikli Babaya döndük be hey yâr (KILIÇ, 1995:926)

Birâder'in Şehzâdenin mezarının bulunduğu şehre gelerek, bu şekilde ona daha yakın olmak istemesi de muhtemeldir.

Şehzâde Korkut'un Arapça tasavvufî-didaktik eserleri arasında yer alan *Kitab fi't-tasavvuf* adlı eserinde kendi yazdığı şiirleri

de bulunmaktadır(Süleymaniye-Ayasofya Ktp.,No: 1763). Ancak, yaptığımız incelemede burada kayıtlı olan şairlerin Divançede bulunanlardan farkı olmadığını gördük. 262 varaklık bu hacimli eserde Harîmî'nin şiirlerinden başka, Hâtemî, Yunus Emre, Neşed, Abdülkerîm, Şeyh Baba Yusuf gibi şairlerin şiirleri de mevcuttur.

Kaynaklarda, şehzadenin sarayında muhteşem bir kütüphanesinin olduğunu yazılıdır. Hatta, Latîfî Tezkiresinde dağı andıran kütüphanesini pek çok deve katarının taşıdığından söz edilir (ISEN, 1990:75).

Burada tamamını vereceğimiz ve ancak bir Divançe özelliği taşıyabilecek hacimde olan Harîmî'nin şiirlerini topladığı bu eser, Millet Ktp., manzum Eserler, No:104'te bulunmaktadır. Yazmanın tavsifi şu şekildedir: 205x123-153x91 mm.47s. Meşin, şemseli, bordo cilt, cildin iç kapakları siyaha yakın renkte, *Filigranlı, sarı, kalın kağıt, ilk ve son sayfa ebrulu. Baştaki 2 sayfa altın yaldızlı tezhip ve tezyinle çok güzel bir şekilde süslenmiş.Yazı: Ta'lik Müstensih: Haşim-i Mekkî İstinsah Tarihi: H.1324/M.1908-1909.*

Divançe'nin, Ankara Millî Kütüphanede de bir mikrofilmi mevcuttur. Şehzade Korkut'un eserinde 52 gazel, 2 beyitlik Arapça bir şiir ve 2 Türkçe beyit bulunmaktadır. Bu gazellerin beyit sayısı ve kafiye veya redif olan son kelimenin harfine göre dağılımı şu şekildedir:

7 beyitlik	7 tane
5 " 38 "	
6 " 6 "	

Elif	(ا)	3
Peltek se	(ث)	1
Re	(د)	5
ze	(ذ)	3
sin	(س)	1
ayın	(ع)	1
kaf	(ق)	2
kef	(ك)	3
lam	(ل)	1
mim	(م)	2
nun	(ن)	5
vav	(و)	3
güzel he	(ه)	6
ye	(ی)	16

Divanda yer alan bütün şiirlerin vezin açısından sıralanışı da şu şekildedir:

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün;32
fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün;9
mefülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün;4
mefülü mefâ'ilü mefâ'ilü fe'ülün;3
fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün;2
mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün; 2
mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün; 2
müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün; 1

Şiirlerin 1 tanesi de 12'li hece vezniyle yazılmıştır. 7 beyitlik bu gazelin bir mısraında vezin 11 'li çıkmaktadır.

Gazellerin 22 tanesi redifli yazılmıştır. Redif olan kelimeler şunlardır:

"ile bahs, yeter, kopuz, olmaz, geçemez, ışk, gerek, benüm (2tane), olayum bir zemân, şimdengirü, yine, leylî, olmadı, âteşi, gibi (4 tane), eğlencesi, yürü, var idi ".Görüldüğü gibi bu kelimelerin 5'i dışında diğerleri Türkçe kökenlidir. Türkçe olmayan bu 5 kelimenin 2 tanesi (zemân, bahs) önlerine aldıkları Türkçe kökenli sözcüklerle birlikte redif olmuşlardır.

Nazire mecmualarını taradığımızda Harîmî'nin gazellerinin 29'u hariç diğerlerinin çeşitli şairlere nazire olduğunu tesbit ettik. Ancak, bu 29 gazelin bir kısmının da Şeyhî, Ahmet Paşa ve Necâtî'ye nazire olduğu kanaatindeyiz. Aşağıda, nazire yazılan gazelin ilk beyti ile Harîmî'nin nazire olan gazelinin ilk beyti ard arda verilerek gösterilmiştir :***

Hüsnün günüyle keşf olur esrâr-ı ve'd-duhâ

*Zülfün dünyla nükte-i ve'l-leyl izâ şecâ
Şâhıdı (Edirneli Nazmı, M.N.,25b)*

*Yâ Rab bu hüsn-i hulk ile ol yâr-ı pür cefâ
Ben mübtelâya mihr kılup eylemez vefâ
Harımı (G/2)*

*Cân u dildür sen meh-i bedrün mekânı dâ'imâ
Anun için diler ey dilber sana bedr-i ducâ
Nizâmî (Pervâne Bey, MM,9b)*

(Bu şiir de bir şairin şiirine naziredir. Ancak, mecmuada en eski nazire olarak gösterilmiş olduğu için yukarıdaki beyti, Harîmî'nin nazire yazdığı şiirin ilk beyti olarak aldık).

*Ayagun toprağına öykündiğiçün tütiyâ
rişüp anı dozıtdı dostum bâd-ı sabâ
Harımı (G/3)*

*İtmesün hürşid-i rahşân rü-yı cânân ile bahs
Bendeye lâyıq degildür k'ide sultân ile bahs
Ahmed Paşa (Pervane Bey, M.N.,90a)*

- Gül ne can ile kılır bu hüsn-i cânân ile bahs
Gonçe ne yüzden ider ol verd-i handân ile bahs
Harımı (G/4)
- Tâ çemen sahnın cemâli aksi kıldı lâlezâr
Gül ruhundan şermsâr oldı haddinden lâlezâr
Hâf-i Edirnevî (Pervane,MM,149-190)
- Meclis-i agyârde ol serv-i kadd-i gül-izâr
Bir nihâl-i tâzedür bağlamış etrafında hâr
Harımı (G/6)
- Firkatünün hirkâti her dem içümi dağlar
Nice ber ura bu mihnet yüregüme dağlar
Ahmedf (Pervane Bey,M.N.,222b)
- Taze taze sinem üstinde görinen dağlar
Sanki bir virânedür üstine kondı zâğlar
Harımı (G/8)
- Zülf-i siyeh olmasa yüzinde aceb olmaz
Kim cennet-i Firdevs durur anda şeb olmaz
Ahmet Paşa (Edirneli Nazmi,M.N.,157a)
- Misk itse özin hâlüne nisbet aceb olmaz
Çün ellere düşeşde igende edeb olmaz
Hanîmf (G/1 1)
- Şol ki tecrîd olamaz tâc u kabâdan geçemez
Halka-i bezm gibi ehl-i safâdan geçemez
Necati Bey (Pervane Bey,M.N.,158b)
- Sen cefâ-pişe yine cevri ü cefâdan geçemez
Bf-riyâdur bu gönül mihr ü vefadan geçemez
Han'mf (G/12)
- Görmedin cân terkin eyler bi-nizâ'
Vasf-ı hüsnini kim itse istimâ'
Ahmet Paşa (Pervane Bey,M.N.,8a)
- Eyledi gül gülşene çünkim veda'
Bülbül arduca çıgırur el-vedâ'
Hanîmf (G/14)
- Açılmış idi defter-i gülşen varak varak
Dil mushaf-ı cemâlün okurken sebak sebak
Cezenzâde Kâsım Paşa
(Pervane Bey,MM,165a)
- Levh-i gönülde yazdı elif kaddüni çü
Hak ışkun mu'allimi bana virdi o dem sebak
Hanîmf (G/16)
- Kanlı yaşum yâdigârı la'-i wârümdür benüm
Yüzümü anunla yumak itihârumdur benüm
Ahmed Paşa (Pervane Bey,MM,411b)
- Ol sanavber kad münevver had ki yârümdür benüm
Hâsılıdur ömrümün âlemde varumdur benüm
Harımı (G/21)
- Çâk olupdur dest-i hasret ile giribânüm benüm
Ben kuluna şefkat et devletlü sultânüm benüm
- Ahmed Paşa,
(Pervane Bey,MM,389a)
- Dökmeğe kanum kadem basdukca cânânüm benüm
Hayr-ı makdem nakş ider başmağına kanum benüm
Harımı (G/22)
- Şîrin lebünün şevki eder yaşumı gülgün
Şebdiz saçın fikri kılır gönlümü mahzun
Çâkerî Sinan Bey,
Pervane Bey,M.N.,431a)
- Sevdâya salar cânımı ol gözleri meftun
Leyf saçına eyleyelden dili Mecnûn
Hanîmî (G/23)
- Alınupdur lâle rengi ol gül-i sirâbdan
Kuruyupdur lâl kânı ol iki unnâbdan
Necâtî Bey, (Pervane Bey,M.N.,441b)
- Kaşların kec râ idüp dönderme yüz ahabâbdan
Mustafâ döndürmedi kible yüzün ashâbdan
Hanımı (G/24)
- Cân u ser terk itmişüzdür gerçi râh-ı yârda
Düşmüşüz ayaklara lâkin der-i dildârda
Ahmed Paşa
(Edirneli Nazmi,M.N.,325a)
- Hat yazılsa tan midur yâkût-i la'-i yârda
Besmele yazarlar evvel Mahzenü'l-esrârda
Harımı (G/31)
- Yüz suyuyla vardugumca cânib-i cânânuma
La'l toldurur yaşum isâr için dâmânuma
Şâmi (Edirneli Nazmi,M.N.,331 b)
- Kim ki dirse âşıkum odlar bırakur cânuma
Korkarum ki dostlar âşık ola cânânuma
Harımı (G/35)
- Anmaz oldun sanemâ cevri ü cefâ ile beni
Böyle gözden mi savarsın seni cânandan seveni
Ahmed Paşa (Pervane Bey,M.N.,564a)
- Küt-ı cân oldı dile la' lebünün lebeni
Gülşen-i hüsnünü zeyn eyledi hattun çemeni
Harımı (G/38)
- Hâlilerüz biz özlerüz ol serv-i kâmeti
Kâhil kubâr cânla ister kıyâmeti
Necâtî Bey,(PervaneBey, M.N.,536-574)
- Ol yâr-ı bi-vefâyı görürse nihâyeti
Cevri ü cefâ ile beni öldüre gâyeti
Harımı (G/39)
- Görmedi kimsene bu resm ile nesli beşeri
Ki kala külli hâcil tal'at-i şems ü kameri
Şeyhi (Pervane Bey,M.N.,576-615)
- Sanemâ düşeliden gönlüme mihrün eseri
Gözüme dize gelür devri-i zemânun kameri
Harımı(G/41)
- N'eyleyem ol gülşen-i cânun gül-i handânunı
Dinlemez ben bülbül-i şüfdenün efgânını
Vasfî çelebi (Pervane Bey, M.N.,589a)

*Yâr d imiş lebleri yâdına virmez canını
Ol cefâkârın bize yok yi re gör bûhtanını
Mesti (Edirneli Nazmi, M.N., 417b)*

(nazire yazılan beyit olarak iki ay
mecmuada bu iki ayrı beyit verilmiş).

*Müdde'iden n'ola sakınsam ol âdem cânını
Mü'min olan sakınur şeytândan îmânını
Harımı (G/ 43)*

*Sidre divâne gibi raks urur ey serv-i sehîf
Müntehâ kaddün ile salınacak gâh gehl
Ahmed Paşa,
(Pervane Bey, M.N., 593b)*

*Ne revâdur bu ki ey hüsn ilinün pâdişehi
Kıldı yağma dil ü cân mülkini işkun sipehi
Harımı (G/44)*

*Kanı ol dem ki severdüm ben seni cânum gibi
İster idüm cân virüp derdünü dermânüm gibi
Ahmed Paşa (Pervane Bey, M.N., 879)*

*Gönlümün tahtında işkun şâh-ı devrânüm gibi
Cân u dil şehrinde hükm itdi Süleymânüm gibi
Harımı (G/45)*

*La'i cânân şevkidür her lahza cân eğlencesi
Âşıkun olur şarâb-ı erguvan eğlencesi
Zülâlî (Pervane Bey, M.N., 598a)*

*Zülf-i pür-çini olur aşûfte cân eğlencesi
Dâne-i hâli durur cân u cihân eğlencesi
Harımı (G/49)*

*Hüsrevâ iklim-i hüсне halk ile hân ol yüri
Pâdişehsin sen begüm âlemde sultân ol yüri
Sücüdi (Edirneli Nazmi, M.N., 402b)*

*İşka düşdün ey gönül ney gibi nâlân ol yüri
Zülf-i dilber gibi var hâl-i perişân ol yüri
Harımı (G/51)*

Harîmî Divânçesinde dikkatimizi çeken bir başka husus, şiir sayısına oranla deyimlerin çokluğu idi. Gerek atasözleri ve gerekse deyimlerin ortak kültür mirası içinde kendine özgü yeri ve önemi vardır. XV-XIX. yüzyıllar arasında yaşamış klâsik şairlerimiz arasında bir çokları atasözü ve deyimlerden faydalanmışlar, bunları millî varlığın güçlü sembolleri olarak ve söylediklerine inandırıcı bir hava verebilmek isteğiyle rahatça kullanmışlardır (KARAHAN, 1981: 165-174). Ayrıca, mecazlarla yüklü Divan şiirine atasözleri ve deyimlerin son derece uygun olması da çok kullanılmalarına sebep olmuştur.

Bugünkü bilgilerimizle şiirde atasözü ve deyim kullanma geleneği XV. yüzyılda Sâfi mahlaslı Cezerî Kasım Paşa ile başlamıştır. Bu geleneğin edebiyatımızdaki en başarılı temsilcisi olarak Necatî gösterilir. 1470-1513 yılları arasında yaşamış olan ve nazire

olan şiirlerinden Necatî, Ahmed Paşa ve Sâfi'den etkilendiği sonucunu çıkarabileceğimiz Harîmî'nin de devrin şiir havasından etkilenmemiş olması düşünülemez. Divânçesinde yer alan gazellere bu gözle baktığımızda, birçok deyim kullanılmış olduğunu gördük. Tesbit edebildiğimiz 73 deyim 7 tanesi birden fazla yerde kullanılmıştır. Divançenin hacmi göz önüne alınırsa bu rakamın oldukça yüksek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu deyimlerin pek çoğu bugün hâlâ işlevini sürdürmektedir.

Bu deyimleri, alfabetik olarak sıralayacak olursak verdiğimiz bilgileri daha da netleştiririz sanırım: aklını dağıt- (G46/5), ayağını bağla- (G8/4), ayağını çek- (G7/3; bâda ver- (G15/2), bağı kebap ol- (G16/5), bağırımın başı (G46/2), bağı delin- (G10/5, G47/2), baş koy- (G45/4), başın için (G19/3), başına kutlu gün doğ- (G35/3); cân at-(G17/3), cânâ kıy- (G32/1), canını yak-/cân yandır- (G2/4, G41/3); cân nakdi ver-(G50/2), cân ver- (G17/1, 18/2, 24/5, 30/5, 46/3, 47/7, 52/4), cihân zindan ol- (G26/2); dağ ur- (G19/4), dâmeni belde (G52/5), dil bağla- (G26/3, 49/5), dilini kes- (G32/3), dil düş- (G52/3), dünya karanu (G26/2); el uzat- (G47/3), el vur-(G48/1), eseri düş- (G41/1), eser etme-(G28/1), eser kalma- (G37/5), eser kılma-(G32/3); gönlünü perişan et- (G3/5), gözden çık- (G36/2), gözüne diz- (G41/1), göz karart- (G8/5), güşdan çık- (G15/2), gün gibi âlemi tut- (G35/5), gün tutulması (G43/2); hevâsına uy- (G21/1); işimi altın et- (G9/1); kan ağla- (G5/2), kan dök- (G22/1), kanına kan- (G47/1), kan iç- (G2/7, 4/3, 5/16), kan tut- (G35/4), kan yut- (G27/3, 38/3, 48/6), kesâd eyle-(G38/2), kulağına er- (G33/3), kulağına gir-(G41/3); maya çal- (G36/4), meftun et-(G2/3), murâda er- (G13/7), mübtelâ eyle-(G2/4); nârına yan- (G42/6), nazar kıl- / eyle- (G34/4, 35/5, 41/4), nefsini teslim kıl- (G34/5); oda yak- / yan- (G12/5, 17/3, 19/3, 29/5, 41/2, 44/6, 48/4), od düş- (G47/2); rıza ver- (G28/1); sevdaya sal- (G23/1), sözü kes- (G13/7); vefâ eyle- (G2/1); yağmaya git- (G36/2), yanıp yakıl- (G17/3), yere çal- (G44/2), yıl gibi yıl- (G13/4), yüreği kan dol- (G47/5), yüz dönder- (G24/1), yüz karası (G3/2), yüz sür- (G2/6, 5/4, 5/7, 10/1, 13/3, 18/1, 19/5, 44/7, 47/6), yüz ver- (G50/4)

Şiirlerde yer yer âhenli beyitler bulunmaktadır. Bu âhengi sağlayan en önemli unsur kelime veya haflerin tekrarlarıdır:

Harımı sırrını fâş eylerüm fâş (G1/7)
Tâze tâze dâğlar yakdum görenler cismümi (G3/4)
 Zerler nisâr ider yoluna gül tabak tabak (G16/2)
 Kur'ân hakîcün okumış idüm sebak sebak (G16/3)
 Hün-ı ciger gözümde toludur kabak kabak
 (G16/4)
 Yüregi kanın içdi Harımı çanak çanak G16/5)
 Göz yaşını döke döke efgân ide gerdün (G23/4)
 Cevrün yükin çeke çeke tak oldı tâkati (G39/5)
Dem-be-dem la'l-i lebün şevki ile döne döne (G47/1)

Birkaç gazelde kelime tekrarı beyitlerde
 ard arda sıralanmaktadır: Tâze tâze sinem üstinde
 görinen dâğlar Hasret-i dildâr içündür tâze tâze dâğlar
 Şâh-ı ışkum ey Harımı tâze dâqum dir gören
 (G8/1,5,6)

Ayagına baş koyup dem dem surâhi ey sanem
 Çeşmesinden çeşmimüm her dem akar kanum gibi
 Aklını yagmaya virüp bu Hariminün bu dem
 (G45/4.5)

Harf tekrarları:

Hemdemüm âhum durur şâm-ı gam-ı dildârda
 Gam-dem olurdu eger olmasa hem-dem âh eger
 (G7/4)

Gâh düşüg, gâhi turug. gâhi gülüg, gâh ağlayug
 Geh kan yutug bir hoş olup hayrân olayum bir zemân
 (G27/3)

Ol sehi-kamet kaçan gelse kıyama dir gören
 Âh kim kamet getürdi öldüre ^ti ları
 (G50/3)

Söyleyiş açısından birbirine benzeyen
 kelime tekrarları:

İstemez yavuz yil esdiğini Harımı üstüne
Yitdiği yiri bilürmiş yirine serv-i çemen
 (G26/5)

Sanemâ gamzelerün kasdı bu dem canâ gibi
Kanuma kanmak için anun meyli kana gibi
 (G47/1)

Muhteva açısından Harîmî'nin gazellerinde
 ana tema, beşerî veya ilâhî aşktır. Bu şiirlerde
 tasavvufî unsurlar da göze çarpmaktadır.
 Konu olarak, aşktan, sevgiliden dolayı çekilen
 acı, yalnızlığın, dostun olmayışın verdiği
 üzüntü işlenmiştir. Ayrıca, "kopuz" redifli
 şiirinde kopuz bağı yanık, dertli bir âşık gibi
 ele alınarak, neyden yapıldığı, nasıl çalındığı
 hakkında bilgi verilmiştir. Zaman zaman
 kendini ve şiirini övdüğü beyitlere de
 rastlanmaktadır. Şöyle ki:

Pehlevânlık kârzârında bu gün Rüstem-sıfat
 Eyerüm meydân-ı ışk içre Neriman ile bahs

Ey Harımı şi'rînün vasfını şerh itmez hezâr
 Defter ü divân iderse ger bu destân ile bahs
 (G4/4-5)

Ey Harimî sakla nazmun dürrini
 Kesret oldukda kesâd ulu meta' (G14/5)

Nazm itdi Harımı yine bir tâze cevâhir
 Bağrını deler işidir ise dür-i meknûn (G23/5)

Harîmî'nin şiirlerini şekil ve muhteva
 açısından değerlendirdikten sonra, Divançenin
 tamamını burada veriyoruz:

DÎVÂN-I ŞEHZÂDE KORKÜD İBN ÜS-SULTÂN BÂYEZİD HÂN İBN ÜS-SULTÂN EBÜ EL-FETH SULTAN MEHEMMED HAN

Bismi 'İlâhırrahmanırrahim

- 1 Yine bir âteş oldı cânda peydâ
 Ki cüş itdi gönül mânend-i deryâ

 Yine bu nâm u nengün defterini
 Şalup deryâya diler k'ola rüsvâ
- 3 Yine divâne-i sevdâ-yı 'ışkum
 Bana ğavğâ-yı 'âlemden ne pervâ

 Yine bir derd olupdur dilde zâhir
 Devâ bilmez ana hergiz etibbâ
- 5 Gamuñ egnüme bir kisvet geyürdi
 Palâs oldı bana bil-cümle (Harîmî'nin
 "Kitab fi't-tasavvuf" (178b) adlı eserinde bu kelime
 "bu cümle" şeklindedir.) dünyâ

 Dili zîr ü zeber kılalı 'ışkun
 Kamu yeksândur ana zîr ü bâlâ
- 6 Harîmî sırrını fâş eylerüm ("iderüm"
 Kitab fi't-tasavvuf", 178b) fâş
 Ne bilür mest olan 'âşık müdârâ

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün

2

Velehü Tayyeballâhü şerâhü

- 1 Yâ Rab bu hüsn-i hulk ile ol yâr-ı pür-cefâ
 Ben mübtelâya mihr kilup eylemez vefâ

 Bî-çâre eyledi n'idem âvâre gönlümü
 Bunca belâ ile yine ol zülfi dil-rübâ

- 2 Leyli şaçına gönülümü meftün idüp bu dem
Mecnûn eyledi beni ol yâr-ı mehlikâ

Canımı 'ışkun odına yakmağa her (bir) nefes
Derd ü belâ ile deli eyledi mübtelâ

- 5 'Uşşâk-ı şad niyâz ile şehsâr idüp müdâm
Ben bi-nevâyâ derd ü gamın eyledi nevâ

İzi tozını gözlerüme armağan getür
Yüz sürivir işigine varırsan ey şabâ

- 7 Câdü gözi gelürse n'ola kanum içmege
Dilden Harîmi vir ana ehlen ü merhaba

Mef'ülü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

3

Velehü-Revvahallâhü rühahü

- 1 Ayaguñ toprağına öykündiğiçün tütiyâ
İrişüp anı dozıtdı dostum bâd-ı sabâ
Hattuña nisbet beneşe dostum yüz karası
Çeşmüñe nergis nazîr olmak senüñ 'ayn-ı hatâ

- 3 Secde kılmazdı şurâhi ayağına sağaruñ
Görmese ebrülaruñ 'aksini meyde sâkiyâ

Tâze tâze dâğlar yakdum görenler cismümi
Bir pelengüñ postını giydi şanurlar bir gedâ

- 5 Ey Harîmi 'aşıkuñ gönlin perîşân it deyu
Ol nigâruñ zülfini tahrik ider bâd-ı sabâ

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

4

HARFÜ'S-ŞÂ

- 1 Gül ne cân ile kılur bu hüsn-i cânân ile bahş
Gonçe ne yüzden ider ol verd-i hândân ile bahş

Bahş-i yâr ider benümle dem-be-dem bî-din hasûd
Hey ne kâfirdür görüñ eyler müselmân ile bahş

- 3 Kanımı içmek dilerse suhte hûnî gözlerüñ
Kim ider ol sâhir ü mekkâr u fettan ile bahş

Pehlevânlık kârzârında bu gün Rüstem-şifât
Eylêrüm meydân-ı 'ışk içre Nerimân ile bahş

- 5 Ey Harîmi şî'riñüñ vasfını şerh itmez hezâr
Defter ü divân iderse ger bu destân ile bahş

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

5

HARFÜ'R-RÂ

- 1 Zülfün hevâsı başuma cânâ belâ yeter
Hâlün hayâli gözime 'ayn-ı 'inâ yeter

Şîrîn lebün şerâbına dil-teşne oluben

Kan ağladığı gözlerimün mâcerâ yeter

- 3 Kurup kaşuñ kemânını kaşd itme cânuma Gamzen
hadengi başa kaderden kazâ yeter
Yüz sürmege ayaguña ey yâr-ı pür-cefâ
Ben mübtelâyâ sencileyin bî-vefâ yeter

- 5 Çeşmiñe uydı gamzelerün cânum almağa
Derdlü yüregüme şanemâ bu cefâ yeter

Zülfün hevâsı fikr-i ruhun ey perî-şifât
Başıma tâc egnüme bir dem kabâ yeter

- 6 Yâr işüğünde yüz süre varmağa ey rakîb
Sen fârig ol Harimiye 'avn-ı Hudâ yeter

Mef'ülü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

6

Velehü- Nevverallâhü medca'ahü

- 1 Meclis-i 'ağyârde ol serv-i kadd-i gül-'izâr
Bir nihâl-i tâzedür bağlamış etrâfında hâr

Dâğlardan üstüne mühr urdum anuñ hıfz içün
Sînemün şandukı içre genc-i mihr-i yâr var

- 2 Kand-i la'lüñden gider cânâ nebât-ı hatuñı
Konmasun dirseñ eger canına 'uşşâkuñ gubâr

Sîneme 'ışk âteşi urdum görüp ruhsâruñı
Dâ'imâ abdâl olan külhanda yatur ey nigâr

- 5 Ey Harîmi şâ'ire mahbûbı mı eksük olur
Eksük olmaz çünki şehbâze cihân içre şikâr

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

7

Velehü- 'Ammerallâhü 'ukbâhü

- 1 Tütiyâ-yı bâk-i pâyuñdan kılan kat'-ı nazar
İki gözüme görünmez çıkdın ey nûr-ı başar

Geşt-zâr-ı sîneme ekdün muhabbet tohmını
Hây 'ömrün hâşılı bi'llâhi bundan ne beter

- 2 Bir kadeh meyle göz açdırmaz başar nür ehlini
Sâki-i gül-çihrenüñ bulunmaz ayağın çeker

Hem-demüm âhum durur şâm-ı gam-ı dildârda
Gam-dem olurdu eger olmasa hem-dem âh eger

Her nefes ney gibi ben meclisde efgân idicek
Ey Harîmi bilmezem mutrib arada ne çeker

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

8

Velehü- Enârallâhü merkadehü

- 1 Tâze tâze sînem üstinde görinen dâğlar
Sanki bir vîrânedür üstine kondı zağlar
Hüsnünün çağında rahm it 'aşık-ı bî-dillere

Yohsa şu gibi geçer eşk-i revânum çağlar

- 2 Her ne dem zülf-i siyâhuñ yâd idüp gamgîn olam
Ey güneş yüzlü benüm için bulutlar ağlar

Gülşen-i kûyuñ koyup murg-ı dil uçmak istese
Zülf-i müşkînüñ hevâsı ayağını bağlar

- 5 Sinem üzre göz karardırılar beni öldürmege
Hasret-i dildâr içündür tâze tâze dağlar

Şâh-ı 'İşkuñ ey Harîmî tâze dâgum dir gören Kangı
il sultânınıñdur bu kızıl otağlar (Pervane
Bey,Mecmuatü'n-nezâ'ir ,224b'de, bu gazelin son
iki beyti birleştirilerek, tek beyit olarak verilmiştir: Ey
Harîmî göz karardırılar beni öldürmeye Hasret-i
dildâr içündür tâze tâze dağlar) *Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün
Fâ'ilâtün Fâ'ilün*

9

Velehü- Tâbe şerâhü

- 1 İşimi altün ider sâki gümüş peymâneler
Kîmyâdür var ise bâk-i der-i meyhaneler

Tâze gülşendür ruhuñ şevkiyle meclis sâkiyâ Bülbüle
bilüpdür anda gül durur peymâneler

- 3 Hâller sükker lebüñde noktaldur Hüsrevâ '
Aks-i dendânuñ olupdur güyyiâ dendâneler

Almazam ben âb-ı hayvânı ölürsem ağzıma
Yeter insâne ola dirlik gam-ı cânâneler
Ey Harîmî 'aşkuñ göñlin perişân eyleyüp
Zülfine her bir perinüñ dil virürler şâneler

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

10

HARFÜ'Z-ZÂ

- 1 Perdesiz dimek için razını dildâre kopuz
Elin ayağın öpüp yüz süre yalvara kopuz

Geydigi köhne nemed şohbet-i 'uşşâka gider
Yürür elden ele bi-çâre vü âvâre kopuz

- 3 Mutrib alup dizi üstine kulağını burar
Dimesün diye meger sırrını agyâre kopuz

Damağın çatladuben la'line karşı ezilür
Dostlar görünce 'âşık dirilür yâre kopuz

- 5 Delinüp bagrı anuñ ney gibi ifiledigi bu
Ey Harîmî bulamaz derdine bir çâre kopuz

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

11

Velehü -Nâle mâ temennâhü

- 1 Misk itse özin hâlûñe nisbet 'aceb olmaz

Çün ellere düşeşde igende edep olmaz (Edirneli
Nazmî,Mecmaü'n-nezâ'ir158a, adlı eserinde bu beyit
şöyle verilmiştir: Müşk itse özin hâlûñe nisbet aceb
olmaz Çok ellere düşmüşde hayâ vü edeb olmaz)
Gülzâr-ı ruhun bâğ-ı cinân olsa 'aceb mi 'Inâb-ı lebüñ
gibi cihanda rutab olmaz

- 3 Şimşâd ne yüz ile sana öykine ey dost Kaddi özün
olmak şanemâ bl-sebeb olmaz

Uzatma igeñ zülfüñi ey cân yüzün üzre
Kim bâğ-ı cinâñdur ebeden anda şeb olmaz

- 4 Cevr eyleme kûyuñda Harîmiye ki Hakkâ
Cennetde kimesneye 'itâb u ta'ab olmaz

Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün

12

Velehü- Es'adallahü fi'l-cinân

- 1 Sen cefâ-pişe yine cevri u cefâdan geçemez
Bi-riyâdur bu gönül mihr ü vefadan geçemez

Dil nice gamzeñ ile kaşuñya eyleye nigâh
Tapuna geçmege ol ok ile yâdan geçemez

- 3 'Ârızuñ âbı kenârında beñüñ Hindileri
Gülşen-i hüsnüñi seyr itmege mâdan geçemez

Geyüben şâl u 'abâ tapuna geldi çü rakib
Gösterür zühdi veli kalbi riyadan geçemez

- 5 Gözlerüm yaşın akıdub veli odlara yakar
Başına toprak anuñçün bu hevâdan geçemez

Başuma kılmış imiş 'işkuñı takdir-i ezel

Bu Harîmî şanemâ hükm-i Hudâdan geçemez

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

13

HARFÜ'-S-SÎN

- 1 'İşkuñ odı oldu çün nâr-ı Haille bir .....es
Bu dil-i pür-derde dermân eyle ey 'İsî-nefes

'Ârızuñ âb u hevâsı şevkına ey serv-i nâz
Gözlerümden nice demdür kim akar cüy ermes

- 3 Hey ne zibâ serv olur kaddüñ cihân bağında kim
Pâyüñya yüz sürmege yıl gibi yiler bunca kes

Ey gül-i ra'nâ cemâlün olmak için ber-kemâl
Dâmen-i pâkiyle el uzatmasun her hâr u bas

- 5 'İşkuñuñ bâzârı germ oldukça dil-i büryânına
Muhtesib hükm itmeyüp dahi eylemez bir
dem 'abes

Kûs-ı rihlet çalınub bağlandı mahmil bilürem
Üştür-i 'işkuñdan irdi güşuma bang-ı ceres

- 7 Bir mürdüm kim murada irmeğe şeyhüm didi
Çünkü irdük bu yola gel ey Harîmî sözi kes

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

14
HARFÜ'L-'AYN

- 1 Eyledi gül gülşene çünkim vedâ'
Bülbül arduca çığırur el-vedâ'

Ey şeh-i ferhunde-ahter lâ-cerem
Mihri hüsnünden irer mihre şu'â'

- 3 Sordum ağzun yirini didi lebün
("Her sır iki kişi arasında kalmalı")

كل سرجاوز الاثين شاع

Ol rakîb-i bed-likâya ey sanem
Bunca halkıyla nedendür etbâ'

- 5 Ey Harîmî şakla nazmufi dürrini
Keşret oldukda kesâd ulu meta'

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

15
HARFÜ'L-KÂF

- 1 Dilde cüş itdi yine sevdâ-yı 'ışk
Âlemi gark idiser deryâ-yı 'ışk

Çıkdı güşumdan şadâsı 'âlemün
Bâda virdi başumı ğavğâ-yı 'ışk

- 3 Bâde-i 'ışkı çü pür-nüş itdi dil
Nef u zarrdan oldı bi-pervâ-yı 'ışk

Komayup dilde karâr u cânda şabr
Yine sergerdân gezer bî-cây-ı 'ışk

- 5 Sırr-ı 'ışkı kimsene ketm idemez
Pes Harîmî olalum rüsvâ-yı 'ışk

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

16

Velehü-Efâzâllahü 'aleyhi birrehü

- 1 Levh-i gönülde yazdı elif kaddüni çü
Hak 'ışkun mu'allimi bana virdi o dem sebak

Bâğ içre sünbülüne benefşe boyun burar
Zerler nişâr ider yoluna gül tabak tabak

- 3 Rüz-ı ezelde 'ışk ile hüsnün kitâbını
Kur'ân hakıçün okumış jdüm sebak sebak

Hün-âb akıtdığım sanma eşk-i çeşmün
Hün-ı ciğer gözümde toludur kabak kabak

- 5 Mey-gün lebün hevâsına bağı kebâb olup
Yüreği kanın içdi Harîmî çanak çanak

Mef'ülü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün

17
HARFÜ'L-KÂF

- 1 Hüsnî evsâfı beyâna gelse ol cânânenün
Cân virür kalmaz karârı bu dil-i vîrânenün

Hüsrevâ Şîrîn anılmaz bezm-i 'ışkunda senün
Şohbet-i germ içre olmaz lezzeti efsânenün

- 2 Cân atup dil 'ârızun şevkiyle yanar yakılır
Oda yanmakta benümle bahşi yok pervânenün

Tolalı 'ışkun şarâbiyle bu gönüm hânesi
Kalmadı hergiz cihânda hürmeti meyhânenün

- 6 Bu Harîmiye nazar itmezse lutf idüp nigâr
Mahv olur âşârı cümle bu dil-i vîrânenün

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

18

Velehü-E'llâhü derecâtehü

- 1 Şubb-dem yıl gibi yilüp 'azm-i yâr itsem gerek
Yüz süriyü işüğünde cân nişâr itsem gerek
Dil saçı sevdâsına tolaşdı çünkim ol mehün
Cân virüp bu kâr u bârı târumar itsem gerek

- 3 Sihir ile cädü gözi cân mülkini idüp harâb
'ışkınun bünyâdını ben üstüvâr itsem gerek

Zülfünün cädüsına meyi itdi mi şehbâz-ı dil
Ol hümâyı yine ben peşşe şikâr itsem gerek

- 4 Ol mehün mihrin 'alem gibi nişân itmek için
Ser-i 'ışkını cihâne âşikâr itsem gerek

Bu Harîmî zühd ü takvâya kadem başmak için
'ışk yolında melâmet ihtiyâr itsem gerek

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

19

Velehü-Esba'allahü 'aleyhi teâ'bibü'l-ğufrân

- 1 Şanemâ gülşen-i hüsnündeki berg-i semenün
Kıymetin urdı kesâd itdi gül ü yâsemenün

Hey dimezsek bu dem ol âhu-yı şır-efgenüne
Kan ider yüreğini nâfe-i misk-i Hutunün

- 2 Beni yakma oda ey rüh-ı revân başun için
Cevrünü nice çeke bu dil-i divâne senün

Nice bir bağırama dâğ ura benün Hindüsü
Nice bir 'ışkumı telh eyleye şîrîn dehenün

- 5 Ey Harîmî sana rahm itmeye ol şâh-ı cihan

Yüz süri ayağına boynuna takup kefenün

Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün

20

HARFÜ'L-LÂM

- 1 'Âşık oldum ol cemâle esridüm hemçün cemel
Sekrden hergiz ifâkat bulmağa yok
muhtemel
- Bulmadı çünkim tabîbân derd-i 'îşkîma 'ilâç
Vaşî-ı hürşîde gözedür oldı cân burc-ı hamel
- 3 Gam degül ey 'âşîkân cem'-i melâmetdür şala
'Âşîkuñ nâmûsına rûsvâyılık virmez halel
- Derd-i 'îşkuñdan şu deñlü akdı eşküm kalmadı
Hücre-i çeşmüm sulamağa kabagumda belel
- 5 Ey Marîmî Ka'be-i kûyî harîmî râhına
Baş kadem mukkem hazer kıl virmeye kimse zelel

Fa'ilâtün Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fâ'ilün

21

HARFÜ'L-MÎM

- 1 Ol şanavber kad münevver had ki yârümdür
benüm
Hâşılıdur 'ömürümün 'âlemde varumdur benüm
- Şol kadar taş urdı hicrûñ başuma kim haşre dek
Ol belâ taşı ki dâr-ı seng mezârumdur benüm
- 3 Gam beni pâ-bend ider zülfün hevâsına uyup
Bunca demdür kim husûsâ eski yârümdür benüm
- Bu dimâğ-ı 'âlemi kılan mu'attar her nefes
Ol mu'anber züf ü ol müşk-i tatârumdur benüm
- 5 Bu Harîmî keşf-i râz itmezdi halka âh kim
Sırrı fâş iden bu çeşm-i eşk-bârumdur benüm

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

22

Velehü-Tâbe şerâhü

- 1 Dökmege kanum kadem başdukca cânânüm benüm
Hayr-ı makdem nakş ider peşmâğına kanum
benüm
- Sâye-veş yanınca ben üftâdesinden 'âr ider
Gün gibi tenhâ yürür ol mâh-ı tâbânüm benüm
- 3 Dinmese bir dem n'ola bârân-ı eşküm dostum
İki merdüm gark idüpdür çeşm-i giryânüm benüm
- Kaşd-ı cân idüp ele tîg alsa hûnî gözlerün
'Âşîk-ı dil-hasteler eydür koma cânüm benüm

- 5 Ey Harîmî rakş uram tâ haşr olunca şevkden
Bendesin zülfine dar eylerse sultânüm benüm

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

23

HARFÜ'L-NÛN

- 1 Sevdaya salar cânımı ol gözleri meftün
Leylî saçına eyleyeliden dili Mecnün
- Zülfî resenine tolaşur cân acısından
Çâh-ı zenahında bu gönül olalı mescün
- 3 Ağladığuma şâd oluben gülmesün agyâr
Dem düşe benüm gibi ola hâli diger gün
Âhı tutanın görse o dem göge boyanur
Göz yaşını döke döke efgân ide gerdün
- 5 Nazm itdi Harîmî yine bir tâze("silk-i"
Pervane Bey,Mecmuatü'n-nezâ'ir,431a) cevâhîr
Bâğrını deler işidir ise dür-i meknün

Mef'ülü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün

24

Velehü-Takabbelallah Hasenâtehü

- Kaşlaruñ kec râ idüp dönderme yüz alıbbdan
Mustafâ döndürmedi kible yüzün aşhâbdan
- Görinen sâkî habâb degil durur bâdeden
("Görinen sâkî habâb-ı mey degildür badeden"
Pervane Bey, A.g.m.,441b) Gözleri gitmez
Cemüñ câm-ı şarâb-ı nâbdan
- 3 Tâk-ı ebrûnı göreliden zâhid-i halvet-nişin
Olmadı bir lahza hâli küşe-i mihrâbdan
- Dideden niçün nihân oldı nihâl-i kâmetüñ
Serv hod bir dem cüdâ olmaz kenâr-ı âbdan
- 5 Ka'be-i kûyumda cân virmez Harîmî diyüben
Ey halilüm sen anı redd eyleme ol bâbdan

Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

25

Velehü-Nevverallâhü merkadehü

- 1 Dişlerün nazmın tuyup bâğrın deler dürr-i 'Aden
Kâkülün büyn alup hâke düşer müşk-i Hutem
- Bâğ-ı hüsn içre şehâ kadd-i hırâmânun görüp
Dâ'im ayag üzre sergerdân turur serv-i çemen
- 3 Ka'be-i kûyuñda her hâr-ı mugaylânun senüñ
Yâ gül-i terdür bana yâ nesterendür yâ semen
- Gönlüme virür tarah sevdâ-yı zülfün dem-be-dem
Cânuma virür ferah yaraşur ol sib-i zekan

- 5 Gül yüzi şevki ile ötür ise ey 'andelîb
Verd-i terden eylesünler bu Harîmîye kefen

Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

26

Velehü-Tâbe serâhû

- 1 Tavr-ı 'izz ü nâzi bütünden öğren ey sîmîn-beden
Bin sücûd eylerler itmez kimseye bir kez sühan

Gözüme dünyâ karañu başuma zindân cihân
İtmedi kimse bana illâ ki ol hatt-ı zevkin

- 3 Cân ile kaşd itmişüm dil bağlamakda zülfüne
Takmışum kendü elümle boynuma muhkem resen

Sünbülün çözü bâgdan eyle güzer ey hoş-hırâm
K'ola toprağa berâber berg-i reyhân u
Semen

- 5 İstemez yâvuz yil esdigini Harîmî üstüne
Yıtdığı yiri bilürmiş yirine serv-i çemen

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fa'ilün

27

Velehü-Enâralлахü mezce'ahû

- 1 Tâc u kabâyı terk idüp 'uryân olayum bir zemân
Gurbetde seyrân eyleyüp pûyân (İSEN, 1990:76)
olayum bir zemân

Çeng ü rebâbuñ sohbeti mutrib temâm oldı hemân
Bezmi belâda ney gibi nâlân olayum bir zemân

- 3 Gâh düşüp gâhi turup gâhi gülüp gâh ağlayup
Geh kan yutup bir hoş olup hayran olayum bir
zemân

Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün Müstef'ilün

28

HARFÜ'L-VÂV

- 1 Nâşihâ nuşhuñ eşer itmez bana şimdengirü
Ben harâbât ehline virdüm rızâ şimdengirü

Bûy-ı zülf-i yâr âfâkı mu'attar eyledi
Ey sabâ lâzım degül müşk-ı Hitâ şimdengirü

- 2 Yâr ile ağyâr çünkim bir yaña olmuş durur
Ey ecel biz de olalum bir yana şimdengirü

Hübluk rahmi tarîki sende olmuşdur temâm
Gelmeye mişlün cihâna dilberâ şimdengirü

- 5 Ol tabîb-i cân Harîmî hastesin yâd eylemez
Ey ecel bâri hekîm ol kıl devâ şimdengirü

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

29

Velehü-Eskenellâhü fi'l-cinân

- 1 Şalaldan 'âleme pertev cemâlün mihi ey meh-rü
Mu'attar ider âfâkı müdâm ol zülf-i 'anber bû

Hevâ-yı 'ârızuñ âbî irerse gönlüme bir dem
Gözümün âbî mevc urup akar nite ki taşgun şu

- 3 Beni gam bahrine salsa saçuñ sevdâları dilden
Sevâd-ı zülf-i müşğînün getürür başuma kaygu

Ne sihr olur 'aceb bu kim nigârâ zülfün ucından
Zemândur gice vü gündüz gözüme düş olur uyhu

- 4 Kıya bakışlaruñ cânâ Harîmîyi döne döne
Yakar hecr odına her dem ol iki gamze câdü

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

30

Velehü-Revvallâhü rûhahû 1 Ne fitnedür beñün
zülfün biri zengî biri Hindü Ne sihr olur gözün gamzeñ
biri 'ayyâr biri câdü

Kimün vardur senün gibi cihânda bir dahî dilber
Şanavber-kad münower-had lebi hokka dişî incü

- 3 Boyı 'ar'ar semenber bir melek-manzar hatı 'anber
Saçı sünbül beni fülül mu'attar zülf ü müşğîn bû

Sa'âdet ahteri togdı başıma dün gice cânâ
Ne tâli'dür bu tâli' kim tulü' itdükde sen meh-rü

- 5 Harîmî cân virem dirken işigün yaşdanup cânâ
Nice gavgâ nice sevdâ getürdi başuma bu hü

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün

31

HARFÜ'L-HÂ

- 1 Hat yazılsa tañ fmidur yâkût-ı la'l-i yârda
Besmele yazarlar evvel Mahzenü'l-esrârda

Sana nisbet ey kamer ruhsâr hüsnile güneş

Nakş olınmış şanasuñ bir şemsedür dîvârda

- 2 Kan bulaşmış penbe-i dâg-ı dil-i bülbül durur
Kırmızı gül yaprâğı sanma biten gülzârda

Hirmen-i 'ömrüm dağdır âh o 'ömrüm haşılı
Dâmenile yile virür şive-i refârda

- 5 Kâtib-i eşküm Harîmî dem-be-dem tahrîr ider
Âh şâhum Mustafâyı her der ü dîvâr

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün

32

Velehü-Tâbe şerâhû

- 1 'İşk bahrine tal ey dil iresün yek-dâneye
Câna kıymayan kaçan vâsıl ola cânâneye

Baña ne mülk-i cihân yâhüd bana ne nâm u neng
Ben harâbâtî oluben düşmüşüm meyhaneye

3 Nâşihâ kes dilüni benden beni ko hâlûme
Kim eşer kılmaz nasihat 'ışk ile dîvâneye
'Akl nâkısıla 'avâma yol degül ta'n ideler
'ışk râhında bu gün kâmil olan merdâneye

5 Ey Harîmî lâübâli ol bu gün 'ışk eyle kim
Vaz' ile hergiz vakâr olmaz imiş mestâneye

33

Velehü-Ahsena'llâhu ileyhi

1 Ey gönül hâlûñ nedür kim böyle zâr oldun yine
Bülbül-i şevk-i gül-i rûy-ı nigâr oldun yine

Büy-ı vuslat mı irişmişdür dimağına bu gün
Hasretinde cûşa gelüp bî-karâr oldun yine

2 Va'de-i kurbet mi irmişdür kulağına senüñ
İltifât-ı mevte vakf-ı intizâr oldun yine

Ârzû-yı 'âlem-i vahdet mi kıldıñ yine kim
Cân u dilden böyle keşretden kaçar oldun yine

5 Ey Harîmî kaldı 'akluñ bir nefes cem'
olmadan
Çünkü derd-i 'ışk râhında gubâr oldun yine

Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fa'ilâtün Fâ'ilün

34

Velehü-Eskenallâhu fi'l-cinân

1 'İşkuñuñ deryâsınuñ çün düşmüşüm girdabına
Vaktidür bu teşne-dil ire vişâlûñ âbına

Komadı nâlem rebâbî râhat-ı cân bir nefes
Her yana devrân ider dönüp yaşum seylâbına

3 Saltanat deyrine 'âlemde revân ola mı şol
Dil ki bir rek'at namâz ide kaşuñ mihrâbına

Göz ki ol nûr-ı tecelline nazar kılup senüñ
İltifat ide cihâne gark ola ko hâbına

4 Bu Harîmî cânına cevruñ bıçağı kâr ide

Nefsini teslîm kıldı 'ışkuñuñ kassâbına

Fa'ilâtün Fâ'ilâtün Fa'ilâtün Fâ'ilün

35

Velehü-Tâbe şerâhü

1 Kim ki dirse 'âşıkum odlar bırakur cânuma
Korkarum ki dostlar 'âşık ola cânânuma

Gice gündüz fikr ü endişem müjeñ oklarıdır
Ey kemân-ebür terahhüm eyle geçdi cânuma

3 Hem-demüm sâyem durur gam günlerinde ol dahı
Başuma bir kutlu gün toğmazsa gelmez yanuma
Görinen cismümde mûlar sanma kanın tutmağa

'Ankebüt ağını urdum zabm-ı hûn-efşânuma

5 Gün gibi şî'rüm Harîmî tutdı 'âlem mülkini
Bir nazar eylelse ol meh mihr ile dîvânuma

36

Velehü-Nâle mâ temennâhü

1 Yine düşdi deli dil özge sevdâya
Yine virdi bu kuru başı gavğâya

Gözümde şöyle çıkdı yine 'âlem kim
Dil ü cân-ı cihân hep gitdi yağmaya

Dilüñ şimdengirü kes benden ey nâşih
Ki çeşm u güş gitdi bir dahı câya

Kilin tahmir iderken ben za'ifinüñ
Hamîr-i 'ışk imiş çaldıkları mâya

5 Anuñçün lenger-i dil kanda eyleşse
Çeker habl u dâduñ anı deryâya

Olam 'ışkuñ yolında lâübâli kim
Kimesne iltifât itmeye rüsvâya

7 Cemâlûñ şevkine cânı Harîminüñ
Kalupdur kılca katlanmaya ferdâya

12'li hece vezni

37

HARFÜ'L-YÂ

1 Tolaldan 'âleme gavğâ-yı Leylî
Beni Mecnûn ider sevdâ-yı leyli

Harâb u mest olupdur sâki-i 'ışk
Şunaldan cânâ pür-şahbâ-yı leyli

3 Gözümde katre katre dökilen yaş
Olısar cem' olup deryâ-yı leyli

Cihân endişesinden pâk ol ey dil
K'ola tâ zaviyen mâvâ-yı leyli

5 Harîmiden eşer kalmadı illâ
Hem ân şevk ile hûy u hây leyli

Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün

38

Velehü-E'llâhü Derecâtehü

1 Küt-ı cân oldı dile la'l lebüñüñ lebeni
Gülşen-i hüsnüñi zeyn eyledi hattıñ çemeni

Gün yüzün şevki bozup revnakını yâseminüñ '
Ârızuñ lutfi kesâd eyledi berg-i semeni

3 Kan yudup la'i lebüñ mihrî ile ey meh-rü Yaralar
bağrını her demde 'akîk-i Yemeni

- Dehenüñ sırrını keşf itmek için gülşende
Gonça çâk eyledi başdan ayağa pîrezeni
- 5 Nice teşbih ideyüm kaddüñi serve kim anuñ
Yok durur piste-leb u nukl-ı şekerden deheni
Kıl terahhüm bu Harîmîye ki şuçını bilüp
Kapuña geldi şehâ boynına takup kefeni
- Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün*
- 39
Velehü-Tekabbellallah Hasenâtehü
- 1 Ol yâr-ı bî-vefâyı görürse nihâyeti
Cevr ü cefâ ile beni öldüre gâyeti
- Gamzen kirişme ile dile dilsitân olur
Ol çeşm-i cânsitânuñ irerse bimâyeti
- 3 Kurup kaşuñ kemanını kaşd itme cân ile
Gamzen okından eylesün dil şikâyeti
- Kapuñda her nefes baha itdüğün it rakîb
Şerb eylesen tapunda dükenmez hikâyeti
- 5 Tutmaz elini bu miskin Harimînüñ (Vezin bozuk)
Cevrünü yükün çeke çeke tak oldı tâkı
- Mef'ülü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün*
- 40
Velehü-Refaallâhü Kadrehü
- 1 Şol gönül kim 'ışkuñuñ nârıyla pür-nür olmadı
Pertev-i hüsnün tecellisine ol Tür olmadı
- Ey gönül şâd ol gam-ı 'ışk ile kim her kimsede
Bu gam olmadı iki 'âlemde mesrûr olmadı
- 3 Hâk ola ol ser ki bâd-ı 'ışka perrân olmaya
Çâk ola ol sîne kim 'ışkla tenevvür olmadı
- Düş hârâbâtına 'ışkınıñ bu 'âlem halkına
Ey dil-i divâne ahvâlün çü ma'zûr olmadı
- 6 Ey Harımı hânumân kıl pîşkeş dergâhına
Ol cenâba çünki her dervîşe destûr olmadı
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*
- 41
Velehü- Serahallâhü Şadrehü
- 1 Şanemâ düşeliden gönlüme mihrün eseri
Gözüme dize gelür devr-i zemânüñ kameri
Şöyle dem urdı bu dem 'ışkuñ odı sînede kim
Korkarum oda yakar kûyuñi âhum şereri
- 3 Dilberâ la'l-i lebün nâr-ı ruhuñ şevki ile
Girmedi kulağuma şem' ü şerâbuñ haberi
- Çünki hâk eyleyüben şalduñ ayaklara beni
Küşe-i çeşmün ile n'ola kılursañ nazarı
- 5 Yâr ışiginden ırağ olup ilâhî dilerüm
Olmasun kimse Harîmî gibi halkun 'aberi
- Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün*
- 42
Velehü-Teğammedehullâh bi-rahmetehü
- 1 Cânımı yandırdı ey dilber firâkuñ âteşi
Küle mi virdi hevâya iftirâkun ("iştîyâkun
" Kitâb fi't-tasavuf, 182b) âteşi
- 'İşkuñuñ hamrında bir lezzet bulupdur mest-i dil
Tâ ebed söyünmez andan ol mezâkuñ âteşi
- 3 Va'de-i vasl ânlamışdur dil hitâb-ı gaybdan
Yakdı anı pes o mefhüm-ı siyâkuñ âteşi
- 5 Gözleri ebrûları ile fitne için cem' olup
Düşdi bu dil şehrine ol ittifâkuñ âteşi
- Şol kadar yandı Harîmi cânı şevkuñ nârına
'Âleme sâri olur ol iştîyâkufi ("ihtirâkun",
Kitâb fi't-tasavuf, 182b-der-kenar) âteşi
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*
- 43
Velehü-Ratimetullahi 'aleyhi
- 1 Müdde'ide n'ola sakınsam ol âdem cânını
Mü'min olan sakınur şeytândan imânını
- Gün tutuldu diye hükm ide yaza takvimine
Görse yüzünde muneccim zülf-i müşg-efşânı
- 2 Halka 'arz eyler bahâr âlâtını bir hâcedür
Çârsüy-ı bâgda açup sabâ dükkânını
- Karşuña aşılmasun zülfün hayâliyle rakîb
Gamzenün tîğiyle çal 'ömrüm anuñ urgânını
- 6 Kâsesinde serverâ zerrîn-kadeh altün ezer
Bu Harîmî kulunun tezhib için dîvânını ("dükkânını"
Pervane bey, A.g.m., 589b)
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*
- 44
Velehü
- 1 Ne revâdur bu ki ey hüsn ilinün pâdişehi
Kıldı yağma dil ü cân mülkini 'ışkuñ sipehi
- Gül ruhun şevki ile dem gelür ey serv-i revân
Vecd olup yire çalar lâle-i nu'mân külehi
- 3 Kadd-i dil-cûñi görem diyü şehâ leyl ü nehâr
Nice demdür ki ayağ üzre turur serv-i sehî
- Kudsî tâvûs disem zülfüne yarar şanemâ

Bâğ-ı firdevs-i na'im oldığıçün cilve-gehi		Dilberâ gül ruhun üstündeki hâl-i siyehüñ Beni şayd itmek içün dâm degül dâne gibi
Ne keramet korniş ol Hindüf-yı hâlündeki hak Cennet-i huld-ı berîn oldı anuñ câygehi	5	Dem-be-dem la'l-i lebüñ şevki ile döne döne Nice bin dürlü yürek kan tola peymâne gibi Şubh-dem bâd-ı seher yüz süre tapuña gelüp Merhabâ didigi sen zülf-i perîşâne gibi
Güli süziyle koyup lâleyi odlara yakar Görünüz ol ruhun üstündeki hâl-i siyehi		
Bu Harîmî yanuña düşse ne tan sâye gibi İzüñe yüz sürer ey serv-i revân gâh gibi	7	Şâm-ı zülfünde Harîmi giceler taña kalur Şem'-i ruhsârûña cân virmege pervâne gibi
<i>Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün</i>		<i>Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün</i>
45		48
<i>Velehü-Enârâllahü şerâhû</i>		<i>Velehü-Nevverallahü şerâhû</i>
Gönlümün tahtında 'ışkuñ şâh-ı devrânüm gibi Cân u dil şehrinde hükm itdi Süleymânüm gibi	1	Ey şabâ zülfine el urma dilin şâne gibi Kesmesün tîğ-i cefâ bağruñı dendâne gibi
Gözüme olup hayâl-i kaddüñ ey simin-beden Bâğ-ı dilde şalınur serv-i hırâmânüm gibi		Güher-i eşkümi besler şadefi gözlerümüñ Ki ayağına nişâr eyleye dürdâne gibi
Her gice zülfün hevâsında hayâli haddünüñ Dil harâbin rüşen eyler mâh-ı tâbânüm gibi	3	Zülf ü ruhsârı hayâlini giceler o mehüñ Yakarum cân u dili şem'ine pervâne gibi
Ayağına baş koyup dem dem şurâhi ey şanem Çeşmesinden çeşmimüm her dem akar kanum gibi		Yalıñuz ben degülüm nâr-ı firâkıyle yanan Hicrinüñ odına bu cümle cihân yana gibi
'Aklını yağmaya virüp bu Harîmînüñ bu dem Anı bî-hüş iden ol zülf-i perîşânüm gibi		Beydak-ı hâli ruhi nat'ına şâh oldığıçün Şaldı fil ile feres üstüne ferzâne gibi
<i>Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fa'ilün</i>		Bu revâ mı ki Harîmi giceler şubha degin Meclis-i gamda kalup kan yuta peymâne gibi
46		49
<i>Velehü-Nevverallahü Kabrehü</i>		<i>Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün</i>
Kondu dil mülkine 'ışkuñ ey peri cânüm gibi Oturup tahtına hükm itdi Süleymânüm gibi Bağrımuñ başına gamzen şöyle neşter urdı kim 'Ayn-ı çeşmümden bu dem hûnâb akar kanum gibi	1	Zülf-i pür-çini olur âşüfte cân eglencesi Dâne-i hâli durur cân u cihân eglencesi
'İşkuñuñ derdine dil ol hadde mûnis oldı kim Almak içün cân virür derdini dermânüm gibi		Ben nice şerh ideyüm esrâr-ı 'ışkın ol mehüñ Çün dehânı sırrıdur râz-ı nihân eglencesi
Bâğ-ı hüsnünde bu dem reyhân hatun sevdâsına Beni hayrân iden ol serv-i hırâmânüm gibi	2	Gamze-i hün-rîzine meyl itdigi ebrû-yı yâr Bir Moğol-çin gözlüdüñ tir ü kemân eglencesi
Göñlini târâca virüp bu Harîmînüñ şehâ Tağıdan 'aklını ol zülf-i perîşânüm gibi		Zülf-i dilber gibi sürer her gönül 'ömr-i dırâz Olsa yanında anuñ bir dil-sitân eglencesi
<i>Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün</i>	6	Ey Harîmi hattına dil bağlama zülfi gibi Tâ ola cân murğınuñ bâğ-ı cinân eglencesi
47		<i>Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün</i>
<i>Velehü-'Ammerallahü 'Ukbâhü</i>		50
Şanemâ gamzelerüñ kasdı bu dem cânâ gibi Kanuma kanmak içün meyli anuñ kana gibi		<i>Velehü-Tayyeballâhü şerâhû</i>
'Anberîn beñlerinüñ firkati bâğrımuñ delüp Micmerüñ yüregine od düşürüp yana gibi	1	Germ olup 'âlem n'ola meh-rüña olsa müşteri Ey güneş oldun bu gün sen mâh-rûlar ülkeri
Hat-ı reyhânüña hayrân oluben leyl ü nehâr Zülfüne bâd-ı sabâ el uzadur şâne gibi		Yalınup üstüne anuñ nakd-i cân virsem n'ola

- Bir yalın yüzlü güzeldür ol nigârûñ hançeri
- 3 Ol sehî-kâmet kaçan gelse kıyama dir gören
Âh kim kâmet getürdi öldüre **قاسر** ları
İñteyüp karşuñda sâfi sana engellenmesün
Lutf idüp âyineye yüz virme bi'llâh ey peri
- 5 Ey halilüm kül ider gayret odı eczasını
Şi'r-i pûr-sûzın Harîmîñüñ görürse Âzeri
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*

51

Velehü-En'amallahü 'aleyhi

- 1 'Işka düşdüñ ey gönül ney gibi nâlân ol yüri
Zülf-i dilber gibi var hâl-i perîşân ol yüri
Pâdişehlik budur ey dil tâ ölince dilberün
İtleriyle her gice küyünda mihmân ol yüri
- 3 Lutf kıl ey müdde'î tek dâmen-i dildârı ko
Büsbütün dünyâ saña dar Mısra sultân ol yüri
- Bahr-i 'Işka fülk-i ten gark olıyardur 'akıbet
'Âlemi tûfân idüp ey eşk-i bârân ol yüri
- Gerçi kim olmuş durur mürşide izhâr-ı kemâl
Ey Harîmi sen bugün şi'rûñle Selmân ol yüri
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*

52 *Velehü-**Absenu'llâhü İleyhi*

- 1 Kanı ol demler ki bir mahbûb efendüm var idi
'Işk-ı rahşî gibi destümde semendüm var idi
- Gülşen-i hüsnî temâşâ-gâh idi cân u dile
Bâğ-i hüsn içinde bir serv-i bülendüm var
idi

- 3 Dil saçı zincirine düşdügi dem divâne-veş
Bend-i zülfinden dahî boynumda bendüm var idi
- Zülfinüñ sevdâsına cân virmege iltir beni
Dil dimişler adına bir derdmendüm var idi
- 5 'Işk şâhı kullarından bu Harîmîñüñ ezel
Dâmeni belde nice çâpük levendüm var idi
- Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün*

Velehü-Şi'r-i 'Arabi

1 ايتلى قلبى بداي الحب لايبقى طيبيا
او دوا الحب وصل و هو ان كان نصيبا
ذاب من نار الهوى قلبى هو جارى وما
ريبقى الحدود قد اتاك سايلا فاهم غ

I (Gönlüm, aşk derdiyle mübteladır, tabip istemez.
Bu dert, onun nasibi, kaderidir.
Aşk derdiyle eriyen kalbimin ateşi yanaklarıma
vuruyor. Sana gelmiş olan bu garibe yardım et.)

Velehü-Tayyeballahü Enfâsehü

'Işkuñ bu gönülde olalıdan beru peydâ
Tutdum yüzünü sana ben ey şâh-ı dilâver

*Mef'ülü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün**Velehü-Rabmetullâhü*

Hasret-i la'i lebüñle lâle-i nu'mânı gör
Baş açuk abdâl olup biline yaprak bağlanır

Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün
Âhkarü'l-halk Hâşimü'l-mekki /1324

AÇIKLAMALAR

* Beyitlerin sonlarındaki bu rakamlar, Harimi Divançesi'nde yer alan gazellerin sıra ve beyit numarasını göstermektedir.

** Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Tayyib Gökbilgin, "Şehzade Korkut Maddesi", İslam Ans., C. 6; Türk Dili ve Edebiyatı Ans., "Harimi Maddesi", Dergah Yay., C. 4; Ana Britannica, "Korkut Çelebi Maddesi", Hürriyet Yay., C. 19; Yaşar Yücel, Ali Sevim, Klasik Dönemin Üç Hükümdarı: Kanuni-Yavuz-Kanuni, TTK Yay., Ank. 1991.

Ayrıca, Rüştü Şardag'ın Şair Sultanlar adlı eserinde Şehzade Korkut'un kısaca hayatı, divançesinde bulunan dört gazeli latin alfabesiyle ve günümüz Türkçesiyle birlikte verilmiştir. (Türkiye İş Bankası Yay., Ank. 1982, s.129-132)

** Beyit altlarındaki M. N: Mecmuatü'n-neza'ir ve Mecmuau'n-neza'ir'in kısaltmasıdır. Pervane Bey, Mecmuatü'n-neza'ir, Topkapı sarayı, Bağdat, No: 406
Edirneli Nazmi, Mecmuau'n-neza'ir, Nuruosmaniye Ktp., No: 4222.

BANARU, N.S.,	Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, C. 1.	KARAHAN, A., 1981	"Trabzonlu Figânî'de Atasözü ve Deyimler", TDED,XXIII (1977-1979) İst.
BEYATU, Yahyâ Kemal,	Eski Şiirin Rüzgarıyla.	KILIÇ, Filiz , 1995	Meşâ'irü-ş-şu'arâjnceleme-Tenkittli Metin, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Ens., Ank.
Ali Emiri, 1319	Cevâhirü'l-mülûk, 1 .Cüz, Mukaddeme, Asr Matbaası, İst.	KIRKKILIÇ, Ahmet, 1986	"Osmanlı Padişahlarında Şiir ve Sultan III. Murad", TDED, Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Fak., S.1,Erzurum.
İSEN, Mustafa 1980	Seni Bey Tezkiresi, (Haz) , Tercüman Yay., İstanbul	YÜCEBAŞ, Hilmi, 1960	Sair Padişahlar. İst.
1990	Latifi Tezkiresi, (sadeleştiren) Kültür Bak.Yay., Ank.		

TASLARIN DİLİ

Taş; Türklerin içtimai hayatında daima önemli bir yer tutmuştur. Eski Türklerin inançlarını, estetik zevklerini ve dünya görüşlerini muhtelif figürler halinde kaya üzerlerine, mezar taşlarına aksettirmesi tesadüfi değildir. "En kadim ve tabii nimetlerden biri olan taş," (EFENDİYEV, 1980: 10) şüphesiz eski Türklerin yaşamında hava, su ve ateş kadar mühim bir yer tutuyordu.

Taşın geniş ölçüde istifade etmesini bilen atalarımız bununla, "Bozkır Kültürünü", yerleşik düzene yansıtmakla kalmamış, aynı zamanda taş işçiliğinin en güzel estetik ve şematik numunelerini de vermişlerdir. Orhun ve Yenisey Anıtları ile balban adı verilen taşlar bunun en canlı timsalidir. Bununla birlikte, taş abidelerimiz içerisinde oyma, yontma, kabartma ve çizme usulü ile yapılmış mezar taşları daha çok dikkati celbetmektedir.

En eski devirlerde yaşamış Türklerin eserlerine Cenubi Sibirya'da tesadüf edilmektedir. Bu eserlerin en mühimi "Kurganlardır". Bu mezarlarda yapılan kazılar sonucunda silah, tezyinat, levazım, kargı, balta gibi daha çok ferdi hususiyetler taşıyan ve defnedilen şahsın yaşamında önemli bir yer tuttuğu anlaşılabilir eşyalar ele geçirilmiştir (ÖGEL, 1991: 28-89). İslamiyet sonrası Türk toplumunda da şekil ve mahiyet bir nebze değişmiş olmakla beraber, bu geleneğin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Ülkemizin doğu ve güneyinde mezar anıtı olarak dikilen koç/koyun ve at heykelleri bu durumun en bariz örneğini teşkil etmektedir. Eski Türk toplumunda "balban" adı verilen ve mertliğin, şecaatin remzi olan taşlar neyi ifade etmekteyse, bugün Tunceli (ÖGEL, 1992: 156), Kars ve Iğdır yöresinde varlığını devam ettiren koç/koyun heykelleri de aynı manayı ihtiva etmektedir. Bununla beraber bu mezar anıtları, devrin siyasi ve iktisadi (ÇAY, 1983: 37) vaziyeti ile ilgili olarak ayrı ayrı forumlarda (EFENDİYEV: 16) icra edilmişlerdir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu mezarlıklarının da yer alan ve daha çok estetik zerafeti ile dikkatleri çeken figürlü, tasvirli, kabartmalı ve motifli mezar taşlarına yakından bakıldığında, sanki onlar canlanacak ve konuşacakmış gibi geliyor insana... Zira, sözü edilen mezar taşları, defnedilen şahsın kimliği, mezhebi, sanat anlayışı, dünya görüşü ve hatta toplumdaki mevkiine varıncaya kadar birçok konuyu ihtiva etmektedir. Bu yönüyle figürlü mezar taşları, kuru bir taş olmaktan çıkıp, adeta konuşan bir taş görünümünü kazanmaktadır.

Timur SİLİ

Tarih Araştırmacısı

Nitekim, Azerbaycan'ın önde gelen ilim adamlarından olan Rasim Efendiyev de, bu tür mezar taşlarının varlıklı, soylu kimseler için dikildiğini belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda şahsın cinsiyetini, mesleğini de belirttiği söylemektedir (EFENDİYEV: 14).

Bugün Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki yatırlar, türbeler ve tabiattaki diğer taşlarla ilgili efsane ve inançların halkımız arasındaki güçlü mevcudiyetini, nazarı dikkate aldığımızda taşın, Türklerin içtimai hayatında ne denli önem taşıdığı görülecektir (TANYU, 1987).

Tasvirli ve Figürlü Mezar Taşları

Yaptığım araştırmalar neticesinde Kars ve Iğdır yöresindeki mezarları; sıradan mezarlar, seyit veya türbe şeklindeki mezarlar ve heykelli/Figürlü mezarlar olmak üzere üç grup altında toplamayı daha uygun buldum. Sıradan mezarların dikkate değer hiç bir özellikleri olmayıp, sadece üzerlerindeki Arapça ve Farsça terimlerden ibarettir. Seyit veya türbe şeklindeki mezarlara ise halk, bir an olsun gereken ihtimamı göstermekte kusur etmemiştir. Aynı zamanda bu mezarlar çocuğu olmayanların, dertlerine şifa arayanların uğrak yeri olmuştur. Öyle ki, Kars, ve Iğdır yöresindeki seyit veya hatırı sayılır din alimlerinin mezarlarında, senenin muayyen günlerinde geceleri mum ve ateş yakılmakta ve gökyüzüne süzülen alevler enteresan bir manzara oluşturmaktadır... (i). Mum yakma hadisesinin ise, peygamberimizin ehli beytinin, masumiyet ve temizliklerine olan inançtan kaynaklandığını söylememiz mümkün görülmektedir (ii)

Heykelli ve figürlü mezarlara gelince, en çok ilgi çeken ve üzerlerinde durulması gereken mezarlar bunlar olsa gerek... Bu tür mezar taşları halkın nezdinde de değişik manalar ihtiva etmekte olup, halk sözü edilen mezarların bulunduğu yere yiğitler ve efsaneler diyarı olarak bakmaktadır. Topyekün mezar taşlarının üzerlerindeki yazılara ise bir göz atıldığında ilginçtir, hemen hemen bütün terimlerin mir (seyit), hâzâ (bu) gibi ifadelerle başladığı görülür. Dikkate değer bir husus ise, yeni vefat eden birisinin mezarında bilhassa kış mevsiminde geceleri birkaç gün ateş yakılmasıdır. Bu hareketin her ne kadar kurt ve çakalın cesedi mezardan çıkarma tehlikesine karşılık bir

tedbir olması amacıyla yapıldığı söyleniyorsa da eski "zerdüş dininin" veya "şamanizmin" kalıntılarından olması kuvvetle muhtemeldir (iii).

a. At Figürü:

At: Türklerin bir türlü vazgeçemediği bir hayvan... Tarih boyunca bu böyle olmuştur. Batılı tarihçiler Türklerin, atla olan münasebetini büyük bir hayranlıkla aksettirirler. Bunlardan biri; "Hunlar, atlarının üzerinde iken bir kenter bile kendi bedeniyle bu kadar bağlantı kuramaz der. Bir diğeri de Hunların at sırtında alış veriş yaptıklarını ve bu arada tabii ihtiyaçlarını karşılamak için dahi attan inmeye lüzum görmediklerini nakleder" (DİYARBEKİRLİ, 1971:39). Bütün bu ifadeler dahi Türklerin ata verdiği kıymeti anlatmaya kafi gelmiyor pİYARBEKİRLİ, 1972:33-57).

"Tarihi kaynaklar gösteriyor ki, halkımız arasında at daima insanın şerefi, kahramanlığı ve namusunun remzi olduğu halde, atsızlık mağlubiyetin, sefaletin ifadesi olmuştur."(EFENDİ-YEV:24).

Geçmişte ata beslenen bu muhabbet Kitab-ı Dede Korkut'ta da çok güzel tasvir edilmiştir:

"Açık açık meydana benzer senin alıncığın
İki gece ışık saçan taş benzer senin gözceğiz
İbrişime benzer senin yeleciğin
İki çift kardeşe benzer senin arkacığın
At demem sana kardeş derim kardeşimden daha iyi
Başıma iş geldi arkadaş derim arkadaşımın daha iyi"
(ERGİN, 1980:78)

Görüldüğü gibi at, Türklerde birçok değerlerin üstünde bir mevki işgal etmiştir. Atın geçmişte mukaddes sayıldığına dair yüzlerce delil vardır. Bu delillerden birisi de, Kars, Ardahan ve Iğdır yöresinde mezar taşlarına oldukça fazla sayıda at figürü ve tasvirinin işlenmiş olmasıdır. Hatta denilebilir ki, figürler içerisinde en çok, rağbet gören attır. Bu figürün koç/koyun heykeline denk tutulduğu anlaşılıyor. Zira, koç ile at anlam bakımından mertliği ve şecaati ifade etmektedir. Yöre halkının kendisine yiğitliği hatırlatan her şeye bilhassa koç/koyun ve ata bu kadar muhabbet beslemesi ve bunu her defasında ifade etmesi, psikolojik ve sosyolojik açıdan üzerinde durulmağa değer bir husustur. Öyle ki mezar taşına figür olarak işlenen veya anıt olarak dikilen at, şahsın çe-

vikliğini, cesaretini, yiğitliğini gösterdiği gibi, iyi bir savaşçı ve binici olduğuna da işaretir...

"Eski Türkler ölümden sonra, insanın bu dünyadaki hayata benzer bir hayat süreceklerine, orada yiyip içeceğine, muharebeler yapacağına ve eğleneceğine inanırlardı. İnsanın öldükten sonraki hayatında gerekli olan şeyleri beraberinde götürmesi gerekirdi..." (İBN FAZLAN, 1975:132). Zamanla İslam düşüncesinin tesirine giren Anadolu mezarlıklarının (RİŞVANOĞLU, 1992: 187-188) yukarıdaki mana ve inançlarla kullanılması pek mümkün olmadığından Kars, Ardahan ve Iğdır yöresindeki halkın bu geleneği değişik bir şekilde yorumlayarak, devam ettirdiği anlaşılıyor. Sözü edilen mezar taşına Iğdır'ın, Ağaver köyünde rastladık (Res.1) üzerindeki at, hançer, tabanca ve ayna (iv) muhtemelen şahsın hayatındaki en parlak sahifelerini aksettiriyordu. Bundan daha önemlisi defnedilen şahsın hayatta iken gözü gibi koruduğu, yanından bir an olsun ayırmadığı eşyalarını ölümünden sonra, mezara konulması yerine figür veya motif olarak mezar taşına işlenmesi geleneği Iğdır'ın, Ağaver, Hakmehmet, Pulur, Bayat, Cennetabat ve Alican köylerinde günümüzden on yıl öncesine kadar mevcutmuş...(v) Bugün ise, bu geleneğin artık yok olmaya yüz tuttuğunu görmekteyiz. Buna sebep; zamanın ve kültürel etkileşimlerin bu tür gelenekler üzerinde önemli bir tahribata yol açmış olmasıdır.

Atla ilgili mevzuyu tamamlamadan önce, konunun çarpıcılığı açısından mezar taşına atla birlikte temsili resmi çizilen şahsın hikayesini anlatmayı gerekli görüyoruz (Res. 2).

Mezardaki şahsın ismi Mütallim, babasının ki ise Kamberdir. "Anlatılanlara göre; oğlanın babası, gelinin evine bir bayram günü koç yerine teke gönderir. Halbuki koç göndermek adetmiş. Oğlan durumdan haberdar olur ve atına atlayarak doğruca babasının yanına gider ve niçin nişanlısının evine koç göndermediğini sorar? Babası da parasının koç almaya yeterli gelmediğini, buna rağmen bu kadar önemli ise koç temin edebileceğini söyler. Bu duruma son derece hiddetlenen oğlan çekip kendisini vurur ve böylece gururunun kurbanı olur..."(vi)

b. Kılıç/Hançer Motifi (Kabartması):

Gençliğin, mertliğin, şecaatin remzi olan kılıç ve hançer, Anadolu halkı üzerinde uzun süre

tesirli olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Kars, Ardahan ve Iğdır yöresindeki halk, mezar taşında kılıç veya hançer kabartması bulunan bir şahsın çok yiğit olduğunu belirtmek için;" **Kılıcımdan kan damlıyor**" (vii) tabirini kullanır. Zamanla yukarıdaki anlamından çok şey kaybeden kılıç kabartmasının, artık unutulmağa yüz tuttuğu ve bunun yerini bıçak motifinin aldığı anlaşılmaktadır (Res.3).

Bıçak kabartmasının ise defnedilen şahsın ölüm şeklini belirttiğini ispat için, Iğdır'ın, Aralık ilçe mezarlığında yer alan ve "Sevim Karaağaç" isimindeki bir bayanın mezar taşını misal vereceğiz. Adı geçen bayanın kafası kesilmek suretiyle öldürüldüğünü ve bunu temsilen mezar taşına bıçak kabartmasının yapıldığını yakınlarından öğrendik (viii).

c. Silah / Tabanca Motifi:

Kars, Ardahan ve Iğdır'ın bazı yerleşim merkezlerinde mezarlıklarında yer alan tabanca motifi eski anlamıyla yiğitliği sembolize ederse de, mezar taşlarına tabanca motifinin işlenmesi daha çok son dönemlere rastlamaktadır. Bu duruma yol açan sebepler arasında, kılıcın ortadan kalkmasını ve yerini savaş aracı olan silaha bırakmasını gösterebiliriz (Res. 1).

Silah ve tabanca motifi defnedilen şahsın yiğit oluşunun yanında keskin bir nişancı veya avcı olduğuna da işaret etmektedir. Durum böyle olunca mezar taşında tabanca veya silah motifi yer alan şahsın, hayatta iken yiğit birisi mi, yoksa keskin bir nişancı mı? olduğunu pek anlayamıyoruz. Zira, tabanca motifi zaman içerisinde eski anlam ve önemini yitirmiştir(ix).

Son dönemlerde defnedilen şahsın ölüm şeklini tasvir eden birçok motifin mezar taşlarında yer alması; bunlar arasında tabanca ve silahın da bulunması, tabancanın geçmiş anlamından farklı bir şekil ve mahiyet kazandığını teyit etmektedir(x).

Görüşümüzü teyit eden bir diğer mezar taşı, Iğdır'ın Aralık ilçe mezarlığında yer alan ve "**Yaveroğlu, Eyyup Duman'a**" ait olan ampul motifli mezar taşıdır. Bu şahsın elektrik çarpması sonucu ölmesi ve bunu temsilen mezar taşına ampul motifinin işlenmesi bu durumun canlı temsilidir(xi).

d. El Motifi (Elam):

Anadolu'da pek sık rastlanmayan mezar taşlarından birisi de el motifidir. Bunun sebebini yöresel oluşunda ve mezhebi bir karakter taşımasında aramak gerekir. El motifi, Peygamberimizin ve Onun ehli beytine olan sevginin bir ifadesi olarak, mezar taşlarına işlenmiştir. Bu tür mezar taşlarına daha çok Şii Caferi Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Kars, Iğdır yöresinde tesadüf edilmektedir. El motifi bu yönüyle mezardaki şahsın Caferi Mezhebinden olduğunu göstermektedir (Res. 4).

Kars ve Iğdır Yöresinde Caferiler her yıl, Muharrem ayını yas toplantıları yaparak geçirirler. Kerbela vakasının göz yaşlarla hatırlanmış muharrem onuncu gününde (aşure), Kerbela sahasında Hz. Hüseyin'in oğlu Ebu'l Fazıl Abbas'ın kesilen kollarını temsil eden, metalden yapılmış bir el sokaklarda taşınır. Bu el Iğdır yöresinde elâm/ elem (xii) olarak nitelendirilir.

El motifi aynı zamanda Hz. Hüseyin'in taşıdığı İslam sancağının yere düşmediğini ve kıyamete kadar bu sancağın ellerde taşınacağını sembolize etmektedir (xiii).

e. Makas Motifi:

Kaydettiğimiz mezar taşlarının defnedilen şahsın cemiyetteki sosyal mevkiinden tutun da sanatına varıncaya kadar bir çok ferdi hususiyetleri kapsadığını zikretmiştik. Makas motifi de estetik zerafeti ile terzi olanlara mahsus işlenmiş olmalıdır (Res. 5). Hemen belirtelim ki, tarak ve makasın birlikte yer aldığı mezar taşları da mevcuttur. Makasın yanındaki tarak, defnedilen şahsın bayan terzi olduğunun işaretidir (xiv).

f. Tarak Motifi:

Dişliğin simgesi olan tarak motifi, defnolunan şahsın, hayatta iken çok uzun ve güzel saçlı bir bayan olduğunu belirtmektedir. Kars ve Iğdır yöresinde, kadınların anısına dikilen koyun heykelinin yanısıra, tarak motifinin de mezar taşlarında yer alması, yöre halkının kadına verdiği değer bir göstergesidir (Res. 6).

Yörede, Erkekler için tarak motifi kullanılmayıp, bunun yerine tespih, kılıç, hançer, tabanca, silah vb. motifler kullanılmaktadır (xv). Resim altındaki mezar taşından defnedilen şahsın bayan, mesleğinin ise terzi olduğunu anlaşılmaktadır. Nite-

kim, "Küllü nefsin zaigâtül mevt" (Her nefis ölümü tadacaktır) ayetini müteakip, "Ahmet kızı saadet" diye bir ifadenin geçmesi, bu görüşümüzü teyit etmektedir(xvi).

g. Kuş Figürü:

Çocuklar, çoğu zaman kuşa benzetilir. Çocukken ölenler için cennet kuşu, kuş gibi uçarak günahsız, sualsiz cennete gitti denir. Bu ve buna benzer ifadeler hep çocukların masumiyetini anlatmak için kullanılır. Prof. Dr. Hikmet Tanyu da; "Ölülerin ruhlarının kuş olarak tasarlanması ve esasen can kuşu, gönül kuşu, insanın kuşa çevrilmesi, ruhun can kuş şekliyle uçuşu ve her türlü efsanevi kuşların yanında, meslek belirten avcılık vb. maksatlarla mezar taşlarında kuş figürü kullanılmaktadır" demektedir (TANYU: 194).

Kars ve Iğdır yöresindeki kuş figürlü mezar taşları zaman içerisinde yukarıdaki özelliğinden farklı bir anlam kazanmıştır. Buna göre kuş figürü, ölen şahsın hayatta kaç çocuk bıraktığını sayıca ifade etmekle kalmayıp, ayrıca, çocukların cinsiyetini de belirtmektedir. Sözelimi, mezar taşındaki bir kuş figürü geride bir erkek çocuğun, şayet kuş figürünün yanında bir tarak motifi mevcut ise, o zaman, hayatta kalanın kız çocuğu olduğunu göstermektedir.

Hatta denilebilir ki, bu tür mezar taşlarına hayatta kalan çocukların sayısınca kuş figürü işlenmektedir. Bu yönüyle kuş figürlü mezar taşlarının bir vasiyet, halka iletilmesi gereken bir mesaj şeklinde yorumlayabiliriz. Defnedilen şahıs bu mesajında, geride iki erkek çocuğu bıraktığını, halka bu çocukları kanatlarının altına alıp, himaye etmelerini vasiyet etmektedir. Yöre halkı da mezar taşlarındaki kuşların sayısına bakarak ölen şahsın hayattaki çocuklarına yardım elini uzatır, onlara sahip çıkarlardı (Res. 7).

ğ. Çiçek Motifi:

Sevgi ile acının birkaç çizgi ile ifade edilmiş tarzının en güzel numunesini biz yine mezar taşlarında görmekteyiz. Nasıl mı? Mezardaki şahsın ailenin en sevilen çocuğu olduğunu, ancak çok genç yaşta vefat ettiğini; dahası çiçeği burnunda bir delikanlı veya kız olduğunu anlayarak, hissederek...

Kars ve Iğdır yöresindeki bazı mezar taşlarının her iki tarafına çiçek motifinin işlenmesi def-

nedilen şahsın, nişanlı olduğunu veya henüz muradına ermeden bu dünyadan göç ettiğini ifade etmektedir (Res. 8). Iğdır yöresindeki çiçekli mezar taşlarına ayrı bir itina gösterilmiş, hatta bir kısmı tabiat hadiseleri karşısında aşınması diye naylonla kaplanmak suretiyle, estetik bir şekil verilerek istenmiştir(xvii).

h. Kilit Motifi:

"Kilitli kapı bin belayı önler,"(xviii) atasözünün mezar taşlarına motif olarak yansımaları oldukça enteresandır. Kars ve Iğdır yöresindeki kilit motifi kaynağı daha ziyade geleneksel "Türk aile yapısından" almıştır diyebiliriz. Zira, erkeğin evin reisi sayılması, hatta evin direği olarak kabul edilmesi, Türk aile yapısında az rastlanılan bir hadise değildir. Bundan dolayıdır ki, yöre halkı

Resim 1: Iğdır / Ağaver Köyü Defnedilen şahsın, hayattayken en çok sevdiği eşyalarının temsili resmi mezar taşında görülmektedir.

erkeği bir evin kapısının muhafaza eden kilide benzetmiştir (Res. 4-5). Bu kilidin kırılması, yok olması evin erkeğinin ölümü ile mümkün olabilir. Bu da o evin yerle bir olması, ocağının sönməsi manasına gelmektedir (xix).

Kilit motifinin tek başına kullanılmadığı daha ziyade tarak ve makasla birlikte mezar taşlarına işlendiği dikkati celbetmektedir.

ı. İbrik Motifi:

Cömert insanlara mahsus bir mezar taşı motifidir. Mezar taşlarındaki ibrik kabartması, defnedilen şahsın, halim selim bir insan olduğunu, hayatı boyunca toplum için çalıştığını ve geride ölmez eserler bıraktığını ifade etmektedir (xx). Ayrıca bu motif, fedakar insanların hatırasının halk nezdinde, daima yaşatıldığına şahitlik etmektedir(xxi).

Resim 2: IĞDIR/ Hakmehmet Köyü Gururunun Kurbanı olan bir delikanlının, atla birlikte tasvir edilişi.

Resim 8. IĞDIR/ Melekli Beldesi. Genç yaşta vefat edenlerin anısına işlenen bir çiçek motifi görülmektedir.

Resim 3. KARS /Kağızman ilçe mezarlığı Mertliğin, şecaatin resmi olan kılıç veya hançer kabartması.

Resim 5: Ardahan il merkezindeki mezarlıkta yer alan bu mezar taşındaki makas motifi, mesleği terzi olanlara mahsustur.

Resim 4: İĞDIR/ Karakoyunlu ilçesinin eski mezarlığında yer alan bu mezar taşı, defnedilen şahsın Şii-Caferi mezhebinden olduğunu belirtmektedir.

Resim 6: İğdır/Karakoyunlu İlçesinin eski mezarlığında yer alan mezar taşındaki bu tarak motifi, kadınların anısına işlenmiştir.

Resim 7: IĞDIR/Karakoyunlu ilçe mezarlığında bulunan kuş figürlü mezar taşı defnedilen şahsın geride bıraktığı iki erkek çocuğunu sembolize etmektedir.

Resim 9: IĞDIR/ Aralık ilçe mezarlığında yer alan ibrik motifli bu mezar taşı; cömert ve fedakar insanların hatrasının halk nezdinde yaşatıldığını ifade etmektedir.

KAYNAKLAR

- ÇAY, Abdulhaluk M. (1983) **Anadolu'da Türk Damgası**, Ankara.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat (1971) **Türk tarihi II**, Ankara.
- (1972) **Hun Sanatı**, İstanbul.
- EFENDİYEV, Rasim (1980) **Daşlar Damşır**, Kençlik, Bakü.
- ERGİN, Muharrem (1980) **Dede Korkut Kitabı**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- FAZLAN İBN (1975) **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, Çev.Ramazan Şeşen, İstanbul.
- ÖGEL, Bahaeddin (1991) **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara.
- (1992) **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara.
- RIŞVANOĞLU, Mahmut (1992) **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.**
- TANYU, Hikmet (1987) **Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar**, Ankara.
- (i) Bu gelenek daha çok Kars,Ardahan ve Iğdır yöresinde yaşayan Azeri Türklerince devam ettirilmektedir.
- (ii) Caferi Mezhebine göre; peygamber soyundan gelen seyitlere hürmet göstermek gerekmektedir.
- (iii) Iğdır'ın Aralık, Karakoyunlu, Tuzluca ilçeleri ile bazı köylerinde ateş yakma geleneği devam etmektedir.
- (iv) Caferilerin, mühür adını verdikleri ve namazda secde olarak kullandıkları Kerbela toprağı olma ihtimali de vardı.
- (v) Kaynak kişiler: Karakoyunlu ilçesi sakinlerinden H. Abbas Akıcı, Iğdır,Söğütlü mahallesi sakinlerinden Famil Yılmaz, Cennet Abatlı köyü sakinlerinden Hasan Benek, Aralık İlçesi sakinlerinden M. Ali Sili, Sadık Aslantürk, Rahim Aytekin.
- (vi) Anlatma Hakmehmet köyü sakinlerinden Meşhedi Abbas Ud.
- (vii) Iğdır ağzında, "ğılıcıdan gan damlayır" şeklinde söylenir.
- (viii) Anlatan: Kahraman Karaağaç (Kocası)
- (ix) Tabanca veya silahla vurularak öldürülen şahısların mezar taşlarında da bu motif görülmektedir.
- (x) Kars, Ağrı , Ardahan ve Iğdır yöresinde eceliyle ölen şahısların mezar taşlarından hiç bir işaret olmayıp, gösterişten uzak, sade bir şekilde işlenmiştir.
- (xi) Mirzaoğlu Rıza Gül'ün, mezar taşındaki tabanca motifi, bu şahsın tabancayla öldürüldüğünü belgelemektedir. (yer: Iğdır/ Aralık İlçe Mezarlığı)
- (xii) Sancak
- (xiii) Kaynak kişi: Mir Abbas Yalçın, (Aralık İlçesi Camii hocası).
- (xiv) Kaynak kişi: Ardahan ili sakinlerinden, Aydın Zorlu.
- (xv) Kars ve Iğdır yöresinde eski dönemlerde, kadınların çok güzeli ve erkeklerin yakışıklısı için mezar taşlarına tarak motifinin işlendiği söylenmektedir. (Anlatan: Iğdır / Aralık ilçesi sakinlerinden Rallim Aytekin).
- (xvi) Kaynak kişi: Iğdır / Karakoyunlu ilçesi sakinlerinden ve Kurtuluş Savaşı gazilerinden H, Abbas Akıcı.
- (xvii) Kaynak kişi: Iğdır / Aralık ilçesi sakinlerinden, Muharrem Teksoy.
- (xviii) Iğdır Ağzında; "gıfıllı gafı min balayı savar" şeklinde söylenmektedir.
- (xix) Kaynak kişi: Iğdır / Karakoyunlu ilçe sakinlerinden H. Abbas Akıcı.
- (xx) Kaynak kişi: Iğdır/ Hakmehmet köyü sakinlerinden, Meşhedi Abbas Ud.
- (xxi) Erzurum, Kars, Ağrı, Ardahan ve Iğdır yöresinde iyi insanların uzun ömürlü olamayacaklarına dair yaygın bir inanç mevcuttur.

ÈLİNCEÇAY HÂNEGÂHI VE TARİHÎ ŞAHSİYETLER

Elinceçay vadisi Nahçıvan diyarının esas kültür ocaklarından biridir. En eski zamanlardan beri, burada yaşamın sürekli bir şekilde devam ettiğini çeşitli devirlere ait maddi kültür abidelerinin varlığından anlıyoruz. Bu vadinin Èlince Kalesi, Hânegâh Türbesi gibi monumental tarihi mimarlık eserleri henüz geçen asrın ortalarında yabancı seyyahların dikkatini çekmiştir.

Ünlü Azerbaycanlı arkeolog-etnograf E. Èlekberov 1926'da Zengezur -Nahçıvan arkeoloji seferi sırasında Elinceçay vadisinde eski ve orta çağlara ait çok ilginç abideler tespit etmiştir. Ama şimdiye kadar kapsamlı arkeolojik araştırma yapılmadığından, buradaki tarihi eserler hakkında etraflı ilmi bilgi verilmemiştir.

Èlince Kalesi kendi çevresindeki abidelerle tüm bir kompleks teşkil ediyor. Bunlardan en önemlisi Hânegâh Türbesidir. Türbe Elince Kalesinden iki km doğuda, Elinceçay'ın sol yakasında, alçak tepelerin koynundaki dereye bulunur. Bazı uzmanlara göre şimdiki Hanaga Köyü (Culfa İli-Rayonu) kendi ismini Hânegâh'tan almıştır (ELİYEYEV-MEMMEDOV, 1972). Uzmanların bir kısmı ise köyün önceki isminin Èlince olduğunu kaydediyorlar (CİDDİ-SEYFED-DİNİ, 1984). Araştırmacılara göre, hânegâh konaklamak için yapılan hanların şeklinde dini yapılarıdır. Müslüman ülkelerinde yayılmış, çeşitli yerlerde tekke, zaviye adları taşımıştır (A.S.E.1987,C.10:48). Dervişlerin (sufilerin) yaşadığı hânegâhlar sufiliğin tebliğ merkezlerinden olmuştur. Sonraları hânegâh çeşitli yapılardan (hücreler, mescid, türbe, vs.) ibaret komplekse dönüştürülmüştür. Kervan yollarında koruma duvarları ile müstahkem hânegâhlar dikilmiştir. Elinceçay üzerindeki Hânegâh kompleksi de türbe, minare ve ziyaretçiler için hücrelerden ibarettir. Komplekse dahil olan yapıların hepsi müdafaa istihkâmını hatırlatan umumi duvarla çevrilmiştir. Bir zamanlar burada bulunan yapılardan bize yalnız türbe ve ona birleşik olan mescid ulaşmıştır. Hânegâh Türbesi karışık şekildedir: alt kısmı kare şeklindedir, üst kısmı ise sekiz yüzlüdür. Türbenin duvarları ve kitabeli sanduka keramik nakışla işlenmiştir.

Mescidin girişi, baş takı ve mihrabı onun en gösterişli kısımları sayılır. Mihrap üzerinde keç üzerinde işlenmiş bitki ve geometrik ornamentler özellikle dikkati çekicidir. Keç oymasına ilave

Yrd. Doç.Dr.Hacıyev İsmayıl MUHTAROĞLU
Nahçıvan Üniversitesi Tarih B. Öğr. Üyesi

Azeri Türkçesinden Aktaran: Zülfiye VELİBEYLİ

edilmiş renkli keramik mihrabın bedii simasını daha da zenginleştirmiştir.

Araştırmacılara göre Hânegâh abidesi orta çağda Azerbaycan'da çok tanınmış kültür ocaklarından biri olmuştur. 14. Yüzyılda Azerbaycan'da zulme, adaletsizliğe karşı mücadele eden büyük Azerbaycan şairi İ. Nesimi'nin hocası, hurufiliğin kurucusu, büyük edip ve filozof Fazlullah Neimi Timurleng'in Elince Kalesine yürüyüşleri sırasında (1387-1399) öldürüldükten sonra Hânegâh'ta defnedilmiştir (ELİYEV-MEMMEDOV, 1972). Bu konuda Azerbaycan tarihinde muhtelif fikirler vardır. Hem F. Neimi'nin öldürüldüğü zaman, hem de defn edildiği yer konusu araştırmacılar arasında ihtilafli bir konudur.

Alimler, F. Neimi 'nin öldürülme tarihinin H.796 (1393-1394)- 804 (1401-1402) yılları arasında olduğunu kaydetmişlerdir (Lugatname, 1338:479-480). Öyle ki H. Araslı 1394'te Nahçıvan'da (Muhteser Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, 1943, C.1:135), İ. Petruşevski "1401 ya da 1402" (PETRUŞEVSKİ, 1966:304) ve 1393-1394 yıllarında Şirvan'da (PETRUŞEVSKİ, 1951: 98), C. İbrahimov 1402'de Nahçıvan'da (İBRAHİMOV, 1958: 174), M.Kulzade 1394 ve 1396 yıllarında Şirvan'da ve Nahçıvan'da* (Azerbaycan Tarihi, 1960, C.1: 266), L. Hü-seyinzade 1393'te Nahçıvan'da (HÜSEYİNZA-DE, 1969), E. Seidzade 6 Zülkade 796- 2 Eylül 1394'te Nahçıvan'da (SEİDZADE, 1969), T. Musevi 1394'te Elince'de (MUSEVİ, 1969), Z. Kulzade 6 Zülkade 796'da Nahçıvan'da öldürüldüğünü (KULUZADE,1970:96) yazmışlar. "Azerbaycan Tarihi" adlı kitapda 1402'de Şirvan'da (Azerbaycan Tarihi, 1961,C. 1:219), "Azerbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler" kitapta ise 804(1401-1402) yılında Nahçıvan'da öldürüldüğü söylenmiştir (Azerbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler, 1966C.1: 157). İran alimlerinden Mehemmedli Terbiyet (1314 :387) ve Seid Nefisi (1344, C.2:764) 6 Zülkade 796'da öldürüldüğünü ve kabrinin Nahçıvan'ın Elinceg (Elince İ. H.) adlı yerinde olduğunu yazmışlardır.

Bu meseleye daha eski kaynaklarda da değinilmiştir. 15. Asırda yaşamış Muhammed ibn Abdurrahman Sehavi, Fazlullah Neimi'nin Elince'de katledildiğini kaydediyor. Aliü'l-âla'nın öğrencisi Mirfazl F. Neimi'nin idamından 40 yıl sonra: "O nûrâni söz sahibinin türbesi Tebriz'den

uzak Astrabad'ın (İran'ın şimdiki Gorgon şehri-İ.H.) yakınında, küçük Elince şehirciğinde yerleşir, mezarı bodrumdadır...Ondan başka yanında bir mezar daha var..." diye yazıyordu (ZEKİYEV, 1994) E. Hüseyini, buna dayanarak Hânegâh Tür-besindeki mezarlardan birinin Şeyh Ebû Nesr Elinceliye, diğerinin ise Nemimi'ye ait olduğunu ifade ediyor.(HÜSEYİNİ, 1972).

F. Neimi'nin öldürüldüğü tarih ve yer hakkında İ. Nesimi'nin yazdığı Madde-i Tarih'te bu konuda kesin bilgiler verilmiştir. Bu tarihe filolog alim E. Rahimov Tahran Üniversitesinin Merkez Kütüphanesinde rastlanmıştır. Orada: "Doğu ve Batı, Ye'ğucun fitnesi yüzünden fesatla dolu, Timur en gaddar zalim idi. İnsana ve meleğe yol gösteren Allah'ın merhametinden o zaman (Timur'un) tayını bir kişi görmemiştir ve bundan sonra da görmeyecektir zulm ile Şirvan mülkünden talep ettiler ve gittiler. Şümür'ün yezidi nutfesinden meydana gelen, Allah'ın lanetine layık, müşrik, mel'un, it, şeytanın müridi- adı Miranşah (Miranşah) olan Elince'nin kapısında idi. Hicretin ardından 796 yıl geçmişti "de ki: Allah yeter", yani Allah'ın Fazlı (Fazlullah) şehid oldu. Kazadan miskinlerin bayramı olan Cuma günü, Arapların Zülkade olarak adlandırdıkları ayın 6'sı idi." deniliyor (RAHİMOV, 1975: 92).

Nesimi'nin kendi liderinin öldürülmesi ile ilgili olarak yazdığı bu Madde-i Tarih bazı alimlerin kaydettikleri 6 Zülkade 796 tarihini destekliyor.

Neimi'nin 6 Zülkade 796 (2 Eylül 1394) tarihinde Elince'de Miranşah tarafından öldüğü yönünde diğer bir bilgi, Timurleng'in oğlu Miranşah'ın o tarihte gerçekten orada olmasıdır. 15. asır tarihçilerinden Nizameddin Şamî'nin (1937: 150-158), Şerafed-din Ali Yezdi'nin (1972:538-561) verdiği bilgiler, Miranşah'ın 1394'ün Mayıs ayından aynı yılın kışına kadar Elince'de bulunduğunu açıklığa kavuşturur. Sonuç olarak Neimi gerçekten 2 Eylül 1394'te Nahçıvan şehrinde ortalama 30 km uzaklıkta olan Elince'de öldürülmüş ve Hânegâh Türbesinin bodrumuna gömülmüştür (ZEKİYEV, 1994).

Elinceçay Hânegâhı'nın halk arasında Neimi'nin Türbesi, Şeyh Horasan Türbesi adı ile meşhur olduğunu kaydetmeliyiz. F. Neimi'nin sağlığında takipçileri, öğrencileri onu "Şeyh Horasan" olarak adlandırmışlar. Araştırmacıların bir

kısmı "Şeyh Horasan" sözünün güneş anlamında Fazlullah Neimi'ye verildiğini söylüyorlar (NİMET, 1992:50).

Elineçay Hânegâhının yapılış tarihi ve oradaki kitabeler, başka tarihi şahsiyetler hakkında da birçok bilgiler verir.

Araştırmacılar Hânegâh Türbesinin Ecemi Ebubekir Nahçıvanî'nin öğrencisi Cemaledin tarafından 13. asrın sonu 14. asrın başlarında yapıldığını ifade ediyorlar. Hânegâh kompleksinde konstruktiv-mimari şekline göre 12-13. asırlara ait olan türbe binasının kapısı üzerindeki kitabenin son satırındaki sözler yıprandığı için tarihi silinmiştir. Bu sebeple kesin yapılış tarihini tayin etmek zorlaşmıştır. Arapça yazılmış kitabenin konusu şöyledir:

"Bu mukaddes, mübarek makberenin yapılmasına kendi özel mülkü hesabına emir veren isfehsalar (başsergerde), kudretli, büyük alim, adil, dinin ve devletin hoşbahtlığı, İslam ve Müslümanların güzelliği, hükümdarların ve sultanların kılıcı, her iki mukaddes yerin (Mekke ve Medine'nin) ünü, haca zevvarın ve iki mukaddes, mübarek mekanın dayağı Uluğ Kutluğ Lala Bey es-sefveti (sufi) -Allah onun gölgesini üzerimizden eksik etmesin- bu imaretin mimarı ve hürmetli ve alicenap Hacı Cemaledin'dir..." (CİDDİ-SEYFEDDİNİ, 1984).

Hânegâh Türbesinin giriş kapısı ile karşı duvarında iki taş kitabe dikkati çeker. Sağdaki kitabede Arapça, sülüs hattıyla aşağıdaki sözler hakkolunmuştur: "Hepiniz acele edin demeye-Allah da olduğundan başka kudret ve kuvve yoktur, (Kur'an 55-26,27). Ayetler, bu mezar Seyyid Hemid'in oğlu Seyyid Tahir'indir. 707"(1307-08).

Dikdörtgen şeklinde olan ikinci taşta nesih hattıyla Arapça yazılmış kitabenin metni şöyledir: "Ey bütün mezarların dostu. Bu bağ, yani mezar Şeyh Nureddin'in oğlu, rahmetli, bağışlanmış, hoşbaht şehit, dini amaç uğrunda dövüşlerde öldürülmüş 1010 yılında Allah'ın rahmetine ulaşmış şeyhler neslinden olan Şeyh İslam'ındır".

Görüldüğü gibi her iki kitabe de konkret şahsiyetlere bağlıdır.

Son yıllarda Hânegâh Türbesinin arka tarafında ak mermerden hazırlanmış ve güzel nakışlarla, yazılarla süslenmiş mezar üstü tavalar bulunmuştur. bu mezar üstü tavalardan ikisinin üzerinde Hicri 136 tarihi ve Bağdad halifesi el-Mansur'un adı hakk olunmuştur. Buradan hare-

ketle 8. asırda buranın gelişmiş yerleşim yeri olduğu söylenebilir.

Mezar üstü hatıra abidesinin yüzünün kenar işlemlerinde lentvari kitabe şeklinde Kur'an'ın ikinci suresi, 256. Ayet (dindarlar arasında "Ayete'l-kürsî" adıyla bilinir), baş taraftaki dikdörtgende ise Arap dilinde sine taşının hatırasına hazırlandığı adamın adı hakkolunmuştur. "Bu bahçe kadı Mecd Ed-din'in kızı merhume Huvandar Bike'nindir". Ölüm tarihi belli olmayan bu kadının adına Haneğah kompleksine dahil olan ikinci türbenin mihrabının baş tarafında bugüne kadar ulaşmış iki satırlık kitabede de rastlanır. Kitabenin metninden, kompleksin güney tarafında sonradan inşa edilmiş ikinci türbenin, Hanegahın müritlerinden olan Şeyh Hacı Lèlè Melik'in hatırasına Huvandar Bike Hatun adlı kadın tarafından H. 901'de (1495-1496) yaptırılmış olduğu anlaşılır**. Araştırmacıların düşüncesine göre feodal devlet yönetiminde önemli bir yeri olan Mecd Ed-din adlı devlet liderinin kızı Huvandar Bike, Şeyh Hacı Lèlè Melik'in hanımı olmuştur.

Ortaçağ kaynaklarından, sufi şeyhlerinin, hanımları ve müritleri ile birlikte hanegahlarda yaşadıklarını anlıyoruz. Ünlü oryantalist V. Bartold da bu fikri tasdik ediyor. Buradan, Huvandar Bike'nin, eşi Şeyh Hacı Lala Melik'le birlikte hanegahta yaşamış olduğunu anlıyoruz. Hacı Lèlè Melik öldükten sonra orada defn olunmuştur. Müridler arasında büyük nüfuza sahip olan Huvandar Bike, mezarın üstüne bir türbe yaptırmıştır. Eşinin ölümünden sonra hayatının sonuna kadar orada yaşayan bu kadının kendi de öldükten sonra Hanegah çevresinde defnolunmuş, mezarın üzerine mermer sanduka konulmuştur (SEFEROV, 1989).

Yukarıda anlatılan konu ve şahsiyetler hakkında ikinci türbedeki kitabede bilgi verilir. Arapça yazılmış kitabenin konusu şöyledir: "Bu cennet (Mègbèrè-İ. H.) sehavetli, olgun, alim, şeyh, hacıların ve iki mukaddes mekanın (Mekke ve Medine'nin) iftihar, kavimlerin müridi, Allah'ı tanıyanların Şeyhi Hacı Lèlè Melik'indir. Yapı büyük, kerametli hatun Hond Bike'nin *** -onun ismeti fazla olsun- katkılarıyla 901 yılında tamamlandı (1495-1496)" (NİMET, 1992:51). Kitabede adı geçen Şeyh Hacı Lèlè Melik büyük bir sufi şeyhidir. Ebu Sèid Ebul Hayr'ın Nahçıvan'da düşüncelerini yayan müritleri hakkında diğer

kitabeler ve kaynaklarda da bilgiler vardır. Tarihçi Muhammed ibn Münevver'in yazdığına göre Nahçıvan'da sufilik düşüncesini yayan sufi şeyhi Èbu Ömer Nahçıvanî, onun evlatlarından (müritlerinden İ.H.) idi.

Yukarıda bahsettiğimiz mezar üstü tavalardan biri türbenin etrafındaki mezarlıkta bulunmuştur. Ak mermerden paralel kenar şeklinde düzeltilmiş bu baş taşının yüzünün dört tarafında nesih hattıyla bir sure (2. Sure, 256. ayet) hakkolunmuş arka, baş ve üst yüzeyinde güzel gül ve çiçek resimleri çizilmiştir. Bu gül ve çiçeklerin yukarısındaki küçük bir kare şekli içerisinde ise üç satırda bir sıra Arapça yazı vardır. Bu yazılarda mezarda defnolunmuş bir kadının ölüm tarihi, kendinin ve babasının adı hakkolunmuştur: 1. Haze Rozetü'l-merhûme Kureyş 2. Şehrebâni, 3. Binti Emir Arabşah 848. "Bu cennet bahçesi (mezar) Emir Arabşah'ın merhume kızı Kureyş Şehbani'nindir. 843 yılı"****.

H.848'de (M. 1444) Emir Arabşah'ın kızı Kureyş Şahbani ölmüş ve mezarı üzerine bezekli bir stella konulmuştur.

Hânegâh türbesinin kapısı ağızında başka bir mezarın baş taşı bulunmuştur. Bu baş taşındaki yazıları H. Ciddi ve M. Seyfeddini okumuşlar (1984). Baş taşındaki yazı da bilinen bir tarihi şahsiyet hakkında bilgiler verir. Baş taşında aşağıdaki sözler yazılıdır:

"Bu şehit bütün Türklerin munisi, büyük ve kerametli, bütün faziletleri ve güzel karakterleri kendinde toplayan, sözü Allah'ın sözüyle beraber olan Molla Taceddin Elişah'tır. Allah onun (kabrini) pak etsin..."

Kitabenin sonuncu satırından yalnız "Ged" ve "Sèbè" (Mae) sözleri (H. 700) kalmıştır.

Tarihi kaynaklara göre, Taceddin Elişah İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Hudabende

(1304-1317) ve Èbu Sèid'in (1317-1336) hakimiyetleri devrinde vezirlik yapmıştır. İlhanlı veziri Sèid-eddin Saveci'nin saray ihtilafları sonucunda öldürülmesinden sonra bu vazifeye tayin edilmiştir (H. 711/1311-1312).

Taceddin Elişah ünlü tarihçi "Câme et-tevarih"ın yazarı vezir Fazlullah Reşideddin'in çağdaşıdır. Reşideddin 1318'de Olcaytu'yu zehirleyip öldürmekle suçlanmış ve oğlu ile birlikte katledilmiştir. Kaynaklarda yazıldığına göre Fezlullah Reşideddin öldürüleceği zaman Taceddin'e: "Sen kendin de bir gün böyle katlin kurbanı olacaksın, senle benim farkım ancak kefenlerimizin eski veya yeniliğinde olacaktır" demiştir. Meydana çıkarılan mezar taşının üzerindeki yazıdan Taceddin de Reşideddin'in söylediği gibi saray tartışmalarının kurbanı olmuş ve öldürüldüğü anlaşılır.

Şimdiye kadar Taceddin Elişah'ın Tebriz'de 'Nermiyan Mahallesi'ndeki mescidin yakınlarında gömülmüş olduğu düşünülüyordu. Ama tasvir olunan mezar taşı onun Tebriz'de değil Hânegâh Türbesi yanında defnedildiğini gösterir. Taceddin Elişah'ın, F. Neimi'den önce bu coğrafyada gömülmesi dikkat çekicidir. Bu olay göstermektedir ki 14. asırdan önce bu topraklar tarihi şahsiyetlerin defnedildiği yer olmuştur. Hurufilerden önce Èlince Kalesinin ve onun yakınındaki Hânegâhın devrin hakimleriyle mücadele eden şahsiyetlerin toplandığı merkez olduğu düşünülebilir. Taceddin Elişah İlhanlılar sarayındaki tehlikelerden kendini kurtarmak için Èlince Kalesine kaçmış olduğu ve burada yakalanıp öldürüldüğü tahmin ediliyor.

Elinceçay Hânegâhı araştırılmış da olsa "bu abide henüz Nahçıvan mimarlık okulunun yeteri kadar öğrenilmemiş örneklerinden" (SALAM-ZADE-MEMMEDZADE, 1985: 191) biridir.

KAYNAKLAR

1987	ASE C. 10, Bakı.	PETRUŞEVSKİ, I. 1951	XV. Əsrde Azərbaycan Dövlətləri , Tarih ve Felsefe İnstitutunun Eserləri, C.I, Bakı.
ƏLİJEV, V.-MEMMEDOV, R. II.01.1972	"Əlinçə Galası", Şərg Gapısı Gezeti.	1966	İran'da İslam Vn-XV Əsrlərdə , Leningrad, (Rusça).
CİDDİ, H.-SEYDEFEDDİN, M. 17.08.1984	"Tarihi Abideler ve Tarihi Şahsiyyətlər", Edebiyyat ve İncəsənət Gezeti.	REHİMOV, E. 1975	Neimi'nin Öldürülməsi Barədə Nəsimi'nin Maddə-i Tarihi , Azərbaycan İlimlər Akademisinin Məruzələri", No 1.
GULUZADE, Z. 1970	Hurufizm ve Onun Azərbaycan'da Yayılması , Bakı, (Rusça).	SALAMZADƏ, Ə.-MƏMMƏDZADƏ, K. 1975	Azərbaycan Mə'marlarının Nahçıvan Mektebi Abidələri, Bakı.
HÜSEYİNİ, E. 14.01.1972	"Neimi'nin Gəbri Hardadır?", Azərbaycan Muəllimi Gezeti.	SƏYİDZADƏ, Ə. 22.09.1969	"O Bakıldırmı? " Bakı Gezeti.
HÜSEYNZADE, L. 14.06.1969	"Əlinçə Şahiddir", Ədəbiyyat ve İncəsənət Gezeti.	SƏFROV, F. 11.04.1989	"Yanlışığa Səbəb Olan 'Həyirhahlıq'", Sovyet Nahçıvan Gezeti.
İBRAHİMOV, L. 1958	Azərbaycan'ın XV. Əsr Tarihine Dair Oçerkler , Bakı.	ŞERƏFEDDİN ƏLİ YƏZDİ, 1972	Zəfərnəmə, Daşkənt, (Farsça).
LUGƏTNAMƏ 1338(Ş)	No 48 (Farsça)	TƏRBİYYƏT, M. 1314(Ş)	Danəsməndani Azərbaycan , Təhran, (Farsça).
MÜSEVİ, T., 13.12.1969	"Ustadın Vətəni ve Mezarı", Ədəbiyyat ve İncəsənət Gezeti.	ZƏKİYEV, F. 13.04.1994	"Neimi'nin Mezarı Hardadır?", Künay Gezeti
NƏFİSİ, S. 1344(Ş)	Tarih-i Nəzm ve Nəsr Der Zəban-i Farsi, C.2, Tehran. (Farsça).	1966	Azərbaycan Felsefesinin Tarihine Dair Oçerkler , C.I Bakı, (Rusça).
NE'MET, M. 1992	Azərbaycan Pirləri, Bakı.	1960	Azərbaycan Tarihi , C.I, Bakı.
NİZAMEDDİ SAMİ 1937	Zəfərnəmə, Beyrut, (Farsça).	1943	Muhtəsər Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarihi .C.I, Bakı.

AÇIKLAMALAR

*Azerbaycan Tarihi'nin 1994 ve 1996 yılı baskılarında F. Neimi'nin Əlince Kalesinde idam edilməsi de eklenmişdir.

**Kitabeyi sayın Profesör Məşədihanım Ne'metova okumuştur.

*** Araştırmacılarından bazıları Nuvandar Bikə yazısının Hond Bikə, Bedir Həvvə Biki gibi de okumuşlardır.

****Bu kitabe epigraf S. Kerimzade tarafından okunmuşdur.

GÜNÜMÜZ ÂŞIK VE ŞAİRLERİNDE AĞIT YAKMA GELENEĞİ

Çağın gereği, teknolojik yenileşme ve sanayileşmenin yanı sıra kültürel etkilenmelerden doğan kozmopolitik, folklor ürünlerinin yaşama şansını olumsuz etkilemekte ise de; bazı değerlerimiz bütün canlılığı ile hayatiyetini korumaktadır. Bunlardan biri de günümüz şâir ve âşıklarında görülen "ağıt yakma" geleneğidir. Bu gelenek, Türk milletinin tarihi kadar eskidir. Eski Türkler'de dini bir mahiyet taşıyan ve Orhun Kitabeleri'nde zikredilen "yuğ" ayinlerinde "yuğcu" ve "sığıtçı" ların söyledikleri "sagu" ya bugün; Uygur Türkleri'nde "Mersiye Koşukları", Karaçay Malkar Türkleri'nde "Küv" Azeri Türk-leri'nde "Ağı", Türkmenler'de "Ağı, Tavsa", Nogay Türkleri'nde "Bozlaw", Özbek Türkleri'nde "Matemnâme", Kazak ve Kırgız Türkleri'nde "Coktav", Kırım Tatarları'nda "Tagmag", Kerkük Türkleri'nde "Sazlamag" adı verildiği gibi Anadolu Türkleri arasında da "Ağıt yakma", "Sagu sağma", "Sayma", "Ağlatma", "Ağıt etme", "Ölü deşeti" olarak adlandırılmaktadır.

Türk toplulukları arasında yaygın olan bu geleneğin bazı milletlerde de mevcut olduğunu hem yazılı kaynaklardan hem de bu konudaki incelemelerden öğreniyoruz. (GÖRKEM, 1990: 12-16) Bu şiirlere eski Mısır'da "Maneros", İslamiyet'ten önce yaşayan Araplar'da "Nihayet-nevna, nedb-nüdbe, resâ-mersiye, mâtem, bükâ, na'y", Eski Yunan'da "Thr-enas", Latinler'de "Preceficce" adı verilmekte; Eski Çin'de, Yahudiler arasında, Hindistan'da, Avusturalya'da Malta'da ve Eski İranlılar arasında, ölünün arkasından törenler düzenlenmekte ve ağıtlar söylenmektedir.

Dikkat edilirse gâye fiziki olarak yok olan bir kişiyi veya değeri manen yaşatmaktır. Bütün olaylara karşı ilk tepkimiz, ses ve hareket şeklinde ortaya çıkar. Bu tepki, münferit olarak ortaya konulduğu gibi toplu olarak da gerçekleştirilir. Bu toplu davranışlar belli törenler şeklinde icra edilmektedir. Ezgi eşliğinde etkili sözlerin söylendiği bu törenler, çoğunlukla ölünün başında ve ölünün gömülmesinden sonra ölü evinde yapıldığı gibi, daha sonra mezar ziyaretlerinde veya ölünün hatırlandığı zamanlarda da yapılmaktadır (İslam Ansiklopedisi: C.1: 472). Bu törenlerde söylenen ağıtların kendine özgü ezgileri vardır. Önceden söylenmiş bir ağıt ezgisiyle söylenen ağıtlar pek etkileyici olmazlar. Bunun gibi sırf bir geleneği yerine getirmek için zorlama ile yakılmış ağıtlar

Dr. Hasan KÖKSAL

Ege Ü. Türk Dili ve Edebiyatı B. Öğr. Görevlisi

da vardır. Bu tür ağıtların toplum üzerindeki etkileyici yönleri zayıftır. Buna karşılık, yakıldıklarından bu yana yüzlerce yıl geçmesine rağmen dillerden düşmeyen ve sanatçıların repertuarlarında yer alan ağıtlar da vardır. Bu tür ağıtların ezgilerinde halk musikisinin en güzel inceliğini bulabilmekte ve ağıt her söylendiğinde, ağıtın yakılışına sebep olan olayı belleklerimizde tazelemekteyiz. Meselâ kocasını kaybeden ve dul kalan bir gelinin ağzından söylenen:

Camışları vurdu kırı, bayıra,
Döğüşe döğüşe (y)endi çayıra,
Güveğiye deyin gelip ayrıra,

Sarı da camış yaraladı yârimi,
Eğdi boynuzunu döktü kanını.

diye başlayan ve bugün radyo ve televizyon programlarında dinlediğimiz bu türkünün yakılış sebebini birçoğumuz bilmekteyiz. (Erzurum Köylerinden birinde iki manda (camış, camız) çayırdaki otlarken dövüşmeye başlarlar ve orada bulananlar bir türlü ayıramazlar. Camızların sahibi genç delikanlı o gece gerdeğe girecektir. O'na haber verirler. Delikanlı tebdili kıyafet ettiği için mandalar O'nu tanımazlar ve boynuzlayarak öldürürler. Böylece düğün yarıda, gelinin elleri koyunda kalır) (ALADAĞ, 1949: 76).

Biz bu çalışmamızda, anonimleşmiş ağıt örneklerinden değil de, günümüz âşık ve şairlerinin kendilerini çok etkileyen acı bir olay karşısında söyledikleri ağıtlardan ve bu geleneğin nasıl canlılığını koruduğunu gösteren metinlerden söz edeceğiz.

Her ne kadar ağıt denilince ölüm akla gelirse de bunun dışında çeşitli sebeplerle yakılmış ağıtlar mevcuttur. Bu mevcutlar, yapılarına ve motiflerine göre incelemek konumuzu dağıtacağı için, biz yalnız konularına göre incelemeyi esas alacağız.

Bunlar içinde ölen kimselere söylenen ağıtlar en yaygın olanlardır. Cinayete kurban gidenler, evlenmelerinden kısa bir süre sonra ölenler, düğünlerini görememiş nişanlılar, asker ocağında düşmana karşı canını siper edenler, gurbetteyken ata ocağına hasret gidinler, iş veya trafik kazalarında ölenler gibi sırasız ölümlerin yanısıra; savaş, deprem, sel ve çığ felaketi, grizu patlaması, toprak kayması gibi toplu ölümler, işlenen konular arasındadır. Ayrıca "Gelin Ağıtları" diye adlandır-

ılan şiirleri de bu zümre arasına dahil etmek gerekir.

Şimdi, yukarıda özetlediğimiz değişik konularda yakılmış ağıt örneklerini günümüz âşıklarının dilinden vermeye çalışalım. Sunacağımız bu ağıtlardan büyük bölümünü bizzat âşıklarla yüz yüze gelerek, bir bölümünü mektupla yazışarak, bir bölümünü de yazılı basından temin etmiş bulunuyoruz. Yüze yakın âşıkla yazışma yaptık, ancak belli bir kesimden cevap alabildik. Âşıkların veya şairlerin bu üzüntülü olay ve felaketlerden yakınmak için söyledikleri bu şiirlere bazen "türkü" bazen de "destan" diye adlar da verilmektedir. Nasıl adlandırılırsa adlandırılınsın bunlar, "ağıt yakma" geleneğinin birer uzantısıdır. Özellikle şu son üç yıl, Türk toplulukları için ağıt dönemi olmuştur. Allah ağıtlara konu olacak olayları bir daha göstermesin.

Sırasız ölümler üzerine yakılan ağıtlar, bazen ölen kişinin kendi ağzından, bazen de ölen kişiye başkaları tarafından söylenir.

1988 yılında Kozan'ın Diniker köyünden Çoban Haridi adında bir kişi Saimbeyli ilçesinin Çayırözü denilen yaylasına çıkar. İki oğlu hayvanları otlatmak için ayrılırlar. Delikanlılar, sıcağın bunalır ve kömür ocaklarında birikmiş göletlere serinlemek için girerler. Göletlerin dibi milli olduğu için, batar ve boğulurlar. Akşam olur, dönmeyen delikanlıları aramaya çıkarlar, elbiselerini göletin kenarında bulurlar, acı gerçek öğrenilir. Âşık Hacı Karakılıç oğlanların babasının diliyle ağıdını yakar:

Dostlar bahar geldi yayla zamanı,
Bak, yine gelmedi bizim yavrular,
Garip başımızın derdi dumanı,
Çok, yine gelmedi bizim yavrular

Diniker'den göçümüzü yükledik,
Hüzüngür dağımı yine yokladık,
Cevdet'im, Mustafa'm sizi bekledik,
Yok, yine gelmedi bizim yavrular.

Âşık Kul Nuri, 1989 yılında böbrek hastalığından kurtulamayarak genç yaşta ölen delikanlı için babasının isteği üzerine şu ağıdı söyler:

Göç ettim gurbete yuva kurayım,
Kurayım da sefamızı süreyim,
Hazırlandım böbreğimi vereyim,

Genç yaşında yere verdim yavrumu,
İlahi kadere eğdim boynumu.

Ölenin içtimai mevkisi, halk tarafından sevilme derecesi, ağıtların değişik ağızlardan yakılmasına ve bunların uzun süre yaşamasına sebep teşkil eder. Âşık Mansur Alyansoğlu, amcası Âşık Rüstem Alyansoğlu'nun ölümü üzerine yaktığı ağıtta, merhumun sağ iken gördüğü bir rüyaya da yer veriyor. Görülen rüya şöyledir: Amcam bir gece rüyasında Azrail'i görür. Azrail canını almaya geldiğini söyler. Amcam da "benim canımı alma, bana on yıl müddet ver, sana baldızımı vereyim" der. Böylece rüyasında Azrail ile bacanak olur. 21 Ekim 1971 yılında "bacanağım Azrail'e" isimli bir türkü yazar. Bizim de "dedik belki bacanağı unuttu" sözünden maksadımız budur.

On dört Ekim günü tuttu bir sancı,
O zaman bellisiz derdi eminim,
Dedik belki bacanağı unuttu,
Halbuki evini sordu eminim.

Alyansoğlu biliridi işini,
On yıl evvel görmüşüdi düşünü,
Ölmeden yazdırdı mezar taşım,
İsteği yerine erdi eminim.

Aynı kişinin ölümü üzerine Arapçaylı Âşık İlhami Demir'in (O da Allah'ın Rahmetine kavuştu):

Bülbül gibi yapar idin virdim,
Neden bize söylemedin derdini,
Kime küstün terkeyledin yurdunu,
Verdin kara yere yan Alyansoğlu.

ağıdıyla, Karşı Âşık Şeref Taşlıova'nın:

Genç yaşında soldu bahçesi barı,
Gurbet elde kaldı garip mezarı,
Aylarca yas tuttu Kars Âşıkları,
Teller Alyansoğlu dedi ağladı. ağıdındaki
"kara yere yan vermek", "Tellerin Alyansoğlu diye ağlaması" güçlü imajlardır.

Âşıkların devlet büyüklerinin ölümüne yakınlık onlara adadıkları ağıtlar da sevgi ve vefa duygusunun birer örneğidirler.

Jandarma Genel Komutam Orgeneral Eşref Bitlis ve diğer silah arkadaşlarınının 20 Şubat 1993

günü bindikleri uçağın havada yanması sonucu şehid olmaları ağıdın konusunu oluşturur. Âşık Cammoğlu:

Hangi sebep bu kazaya yol açtı ?
Şiiri yazarken dilim dolaştı...
Beş kumandan şehadete ulaştı,
Hey Koca Türkiye başın sağolsun...

Kürk olsa kim giyer işlenen suçu,
Uçak parçalanmış yamyor içi,
Eşref Bitlis Paşa yükledi göçü,
Yüce Türk Ordusu başın sağolsun.

Buna benzer bir olay da 17 Ağustos 1988 günü yaşanmış, Pakistan Devlet Başkanı Ziyaülhak'ın bindiği uçak havada infilak etmiş ve korkunç ölüm meydana gelmişti. Bu olayın birinciye oranla vahameti, bir suikast sonucu işlenmesiydi.

TRT'den haber aldım bu günler,
Ciğerimin başı yandı bu sene!...
Pakistan yaşlıdır dört yan iniler,
Bacamıza baykuş kondu bu sene!..

Ağıtlar, her yerde ve herkese söylenmez, ağıdı söyleyen ve dinleyenler arasında ruhi beraberliğin olması gerekir. Âşıkların yaktığı ağıtları dinlerken hem masum insanlarımızın ölümüne ağlıyor hem de günümüzün, bir türlü sona ermeyen "terör" belasının bir an önce ortadan kalkması beklentisi içinde oluyoruz. PKK teröristleri tarafından 1 Mayıs 1992 günü öldürülen İspir ilçesinin Aksu köyünden Mustafa Güler, binlerce şehitten biri...

Yine baykuş öttü bu günler dalda,
Vatan bekçileri acep ne halde?
Mehmetçik vurulmuş geliyor yolda,
Ecel şerbetini içen Mustafa,
Vatan için candan geçen Mustafa.

Mustafa yetmiş tam yirmi çağa,
Şehit diye ordu sarmış bayrağa,
Gece on ikide verdik toprağa,
Ecel şerbetini içen Mustafa
Vatan için candan geçen Mustafa.
Âşık Canimoğlu ağlatma sazı,
Ölenler şehittir, kalanlar gazi,

Beş yüz kişi kaldı şehit namazı,

Ecel şerbetini içen Mustafa

Vatan için candan geçen Mustafa.

Tabiat âfetleri, toplum üzerinde telâfisi güç maddi zararlar ve onulması güç yaralar açar. Deprem, toprak kayması, çığ ve sel baskını, yangın, kıtlık, hastalık kırğını gibi olaylar üzerine yakılmış ağıtlar, acıları, sıkıntıları birlikte paylaşmayı sağlarlar.

1983 yılında Karadeniz Ereğlisi-Kandilli'de ve Zonguldak-Armutçuk'ta maden ocaklarının çökmesi üzerine yakılan ağıtlar, bu felakete karşı önlem alınması çağrısını da beraberinde getirmektedir. Âşık Nurşah Mert'in yakığı ağıttan bölümler aktaralım:

Kandilli'yi sardı kara bir duman,
Her yuvada ayrı bir feryat inler!
Yıktı ocakları ansız bir aman, Her
yuvada ayrı bir firkat inler!

Kara bulut çöktü, yağmur çilesin,
Şu gözlerden gayrı yaşın şilesin,
Bizler gibi kimse böyle ölmesin,
Her yuvada ayrı bir ibret inler.

Medine'de Hac farizesini yaparken Tunel'de ceryan kesilince karanlıkta paniğe kapılarak birbirlerini çiğneyip öldüren hacılar da Âşık Hacı Karakılçık'ın ağıdına konu olmuştur:

Yine hac mevsimi Kurban Bayramı,
Beyaz ihrama girdi hacılar. Mekke,
Medine'ye kutsal yerlere,
Binbir sevinç ile vardı hacılar.

Tünele girince kesildi ceryan,
Kapanmış kapılar kararmış her yan,
Paniğe kapılmış binlerce insan,
Hak yolunda canını verdi hacılar.

Dünya müslümanı hep din gardaşı,
Medine'de yatır Resül'ün nâşı,
İkiyüz altmışbir Türk vatandaşı,
Mateminiz bizi sardı hacılar.

20 Mayıs 1988 günü bir heyelan neticesi büyük bir yıkıma uğrayan İspir-pazaryolu bucağı-

na bağlı Elmalı köyünün trajik durumunu Mahmut Hatunoğlu (1991 :22) ağıtlaştırmıştır:

Nevbaharın geldi ağılı karalı,
Evini yapacak yoktur paralı,
Boynu bükük fakir gönlü yaralı,
Yardımcın yaradan olsun Elmalı.

Genç yiğitler gördüm enkaz söküyor,
Nevcihan kızların sanki göçüyor,
Boynu bükük yaşlı mahsun bakıyor,
Felek ağyar olmuş sana Elmalı.
Ağıtlarda üzüntü dile getirilirken yer yer taşlamalara da yer verilmektedir. 13 Mart 1922'de meydana gelen Erzincan Depreminin ardından devlet ve hükümet yöneticilerinin ilgisizliğini Ozan kopuzlu, "Kırk Gün Sonra Erzincan" isimli ağıdında şöyle dile getiriyor:

Felaket bu şehri taramış gitmiş,
Deprem her tarafı doğramış gitmiş,
Devlet baba bir gün uğramış gitmiş,
Ne vekil, ne bakan var, Erzincan'da
(ÖZSOY, 1992: 57)

Ağıtlar aynı zamanda tarihi birer belge özelliğini de taşırlar. Zira olayın oluş tarihi, günü, saati açıkçı belirtilen bu şiirler, zamanla unutulmuş ve küllenen bir çok olaya ışık tutarlar. Mesela aşağıdaki dörtlüklerden 1939, 1983 ve 1992 Erzincan depremlerini açık bir şekilde öğrenebiliyoruz.

Sorgunlu İkrami (1992; 11)
Yirmi yedi aralık otuz dokuzda,
Gara haber geldi güzel Erzincan.
Yürekden furulduk hep duyu duymaz,
Bizi derde saldı güzel Erzincan.

Ozan Cavakh (1992: 50)
Onsekiz Kasım'da sabaha karşı,
Az kaldı yıkıla canım Erzincan!
Çatladı binalar cam doldu çarşı
Az kaldı yıkıla canım Erzincan!

Murat Çobanoğlu (1992: 63)
Bin dokuz yüz doksan iki senesi,
Mart'ın on üçünde Cuma gecesi,
Yaradanım bitmez kulun çilesi,
Yazılmıştır ferman acıdan acı
Ağıtlarda yer yer sosyal tenkit de yer almak-

ta, bu tenkitlerde sorumlu kişilere görevlerini hatırlatma ve onları uyarma, ana temayı oluşturmaktadır. Son Erzincan depreminde, zaiyatın fazla olmasına yol açan ihmaller âşığın taşlamalarına hedef olduğu gibi halkın dilinde dolaşan ve yansıyan rüşvet, kayırma durumları da ihbar edilmektedir. Âşık Reyhâni'nin "Soruyorum" başlıklı ağıdı bu hususu yansıtan güzel bir örnektir:

Ankara'da duran beyler,
Erzincan'a vardınız mı?
Yol gitmeyen garip köyler,
Hallerini gördünüz mü?
Gerçeğe yan bakılır mı?
Sırta sünger çekilir mi?
Beton bina yıkılır mı?
Mütahite sordunuz mu?

Yoksul elden tutulmuyor,
Uygarlığa yetilmiyor,
Çamur yerde yatılmıyor,
Siz hiç çadır kurdunuz mu?
Ağıtları beste beste,
Söyleniyor son nefeste,
Ölen öldü kalan hasta,
Yaralan sardınız mı?

Çil horozdan eser yeller,
Ciloy dağında mor güller,
Talan yapan resmi eller,
Bileğinden kırdınız mı?

Reyhâni sorma derdimi,
Tabip teşhisin verdi mi?
Sahiden gelen yardımı,
Sahibine verdiniz mi?
(ÖZSOY,1992: 136)

Savaş veya düşman eliyle gelen ölümler için yakılan âğıtlar da bu tenkit ve taşlama açık bir şekilde görülmektedir. Âşık Hacı Karakılıç'ın Bosna-Hersek üzerine yaktığı ağıdı hatırlayalım:

A.B.D.'ye güvenirse,
Her emrine evet dersek,
Daha nice Bosna Hersek,
Talan olur, talan olur...

Müminler uyanmadıkça,
Sırt sırta dayanmadıkça,

Hak batılı yenmedikçe,
Nice haksız ölen olur...

Budur ecnebinin fak'ı,
Türk'ü, yok etmek merakı,
Müslümana insan hakkı,
Var deseler yalan olur...

Bâtul haktan üstün olur mu?
Domuz gönü mest olur mu?
Ecnebiden dost olur mu?
Olsa olsa yılan olur...

Bosna Hersek eziliyor,
Çiğerlerim sızılıyor,
Yedi yaşında yavrular,
Tecavüzle boğuluyor!...

Geçtiğimiz 1989 yılında Bulgar yönetiminin Türk soydaşlarımıza karşı uyguladıkları zulmü Âşık Hacı Karakılıç'ın şiire dökerken iletişim açısından önemli bir fonksiyonu üstlenmiş oluyor:

Bulgar gavurunun zulmüne bakın,
Masum Türk'e ne yapıyor gör şimdi...
İnsanlık âlemi ayağa kalkın,
Deyinsene bu gidişe dur şimdi...
.....

Bıraksın Bulgarlar gelsin soydaşım,
Açıktır soframız, ekmeğim, aşım,
Neden tutsak olsun benim gardaşım,
Yakın çağda bütün dünya hür şimdi...
Günümüz âşık ve şairlerinin yaktığı âğıtlar, âğıtçı kadınların yaktığı ve birçoğu anonimleşmiş âğıtlardan kısmen farklı karakter arz etmektedirler. Yürekleri depreştiren, duygu tellerini titreten bu duygusal şiirlerde yer yer sorumlulara mesajlar vardır. Bunları okurken veya dinlerken üzüntü ve göz yaşlarımızı gizleyemediğimiz gibi, bu duruma sebep olanlara karşı nefret ve kinimizi de saklamıyoruz.

Bosna'daki Sırp vahşeti üzerine bir şiir yazmasını istediğimiz Asker Ozan İskender Marancı'nın "Serzeniş" adlı şiirinden aldığımız şu dörtlükler, âğıt türünün tipik bir örneğini oluşturuyor:

Ağır yük yükledin sırtıma benim,
Bosna için yazı yazamam hocam.
Bu zulmü tarife gücüm yetmiyor,
Bosna için yazı yazamam hocam.

.....
 Bosna'da maden yok, petrol yok belli,
 Olsa bile ikram eden yok belli...
 Bu yüzden imdada giden yok belli...
 Bosna için yazı yazamam hocam..

Azerbaycanlı Şair Mehmet Aslan (1990: 99-104), Ocak 1990'da Rus tanklarının mâsum Bakü halkına karşı giriştiği saldırıyı "Şehitlerimize Ağ" başlığı altında şiirleştirmiştir. Kırkbir dörtlükten meydana gelen bu şiirdeki imajların güçlülüğü, okuyucuyu trajik ve dramatik yönden etkilemektedir.

Göyler yaman garışg,
 Ağla gerenfil ağla!
 Sis gelir gan garışg,
 Ağla gerenfil ağla!

Cavanlara gydılar,
 Tanklar altda goydular,
 Ganim içip doydular,
 Ağla gerenfil ağla!

Bu bedensiz gollara,
 Bu uçurum yollara,
 Bu yiyesez gullara,
 Ağla gerenfil ağla!

Heyre şer üstün geldi,
 İniltili ün geldi,
 Ağlamalı gün geldi,
 Ağla gerenfil ağla!
 Türk-İslâm âleminin yüreğini dağlayan bu olayı yine Azerbaycanlı Şâir Gabil "Mersiye" başlıklı şiiriyle dile getirmiştir.

Geceni ateş ile gırmızı dan eylediler,
 Halgımı milletimi gülle baran eylediler.
 Tutulup vahimeden nitg bu gün, dil bu seher,
 Bezeyip Abşeron'u ganlı gerenfil bu seher,
 Bakı feryad eleyir, gözden ahır sel bu seher,
 Gemiler nâle çekir erşe çihır zil bu seher,
 Geceni ateş ile gırmızı dan eylediler,
 Halgımı milletimi güllebaran eylediler.

Öz Gızıl Ordumuzun yurdumuza gesdine bah,
 Üstüme tank yeriden fitnekarın şestine bah,
 Gözü ganımla humar düşmenimin mestine bah,
 Gara bayraglarımın cergesine, destine bah,
 Geceni ateş ile gırmızı dan eylediler,

Halgımı milletimi güllebaran eylediler.
 Öldü genç, öldü uşag, öldü gelin kızlarımız,
 Ölmedi! Şanlı şehid oldu neçe yüzlerimiz,
 Bu saat Kerbübela düzleridir düzlerimiz,
 Nece gan ağlamasın tizlerimiz gözlerimiz,
 Geceni ateş ile gırmızı dan eylediler,
 Halgımı milletimi güllebaran eylediler.
 Kim görüp böyle merasim ola milyonlar ile,
 Bakı insan alımıyla dola milyonlar ile,
 Salına şanlı şehidler yola milyonlar ile,
 Analarla bacılar saç yola milyonlar ile,
 Geceni ateş ile gırmızı dan eylediler,
 Halgımı milletimi güllebaran eylediler. *
 (YILDIRIM, 1991: 11-12)

Türk topluluklarında "yakını yakma" "gelin ağlatma" adı verilen ağıt türküleri vardır. Bir kızın evden ayrılması, özellikle anne için bir anda içine sığdıramadığı bir acıdır. Bu tür ağıtların, konusu ölüm ve felaketler gibi katlanılması, kabullenilmesi güç olaylar olmamakla birlikte bab evinden uzaklaşma, etkisi uzun süren üzüntülerdendir.

Kına ağıtları, daha çok kadın âşıklarımız tarafından söylenilmektedir. Âşık Nurşah (Durşen Mert)'in kızının gelin gidişinin ardından yaktığı ağıt, hasret duygusunun odaklaştığı mısralar oluyor:

Kızım Aldın Giden Benden

Kara gurbet dedikleri,
 Kızım aldın giden benden,
 Dert budur söyledikleri,
 Kızım aldın giden benden,

Sofrada kaldı kaşığı,
 Kız ananın yan eşiği,
 Karardı yanmaz ışığı,
 Kızım aldın giden benden,

Kucağımda büyüttüğüm,
 Şu koynumda uyuttuğum,
 Küştan küştan avuttuğum,
 Kızım aldın giden benden,

Kızım ele gelin oldun,
 Gayrı sen onların oldun,
 Nasibini burdan doldun,
 Kızım aldın giden benden,

Anne Nurşah, tacın takar,
 Firkat ağdını yakar,

Ardın sıra yavrum bakar,
Kızım aldın giden benden.

Verdiğimiz bilgilere, trafik kazası, kan gütme, kıskançlık gibi sebeplere bağlı olarak meydana gelen ölümleri de eklersek; ağıtların acıklı bir vakanın hikayesi olduğu gerçeği ortaya çıkar. Âşıklar toplu felaketleri konu olarak ele aldıklarında ağıtlarını kendi dillerinden; münferit ölümlerde ise daha çok ölen kişinin annesi veya babasının dilinden yakmaktadır. Bu durum şiire daha fazla içtenlik katmaktadır. Savaş veya düşman eliyle gelen ölümler için yakılan ağıtlar bir

nevi taşlama hüviyetinde, diğer sırasız ölümleri konu alan ağıtlar ise lirik ve trajik duyguların ağırlık kazandığı şiirlerdir.

Temennimiz yeni ağıtların yakılmasına sebep olan olayların bir daha yaşanmamasıdır. Sözüümüze şu son bentle noktalayalım:

Bir yerde bir ışık söneceği an
Bir yerde bir garip öleceği an,
Büyütüp gününü göreceği an,
Ananın oğula hasret gitmesi,
Yaralar, yaralar, öldürür beni!...

KAYNAKLAR

GÖRKEM, İsmail		ÇOBANOĞLU, Murat	
1990	Yukarı (Çukurova) Ağıtları Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ	1992	"Erzincan'a Ağıt" , Destanlarla Erzincan.
Türkiye Diyanet Vakfı	İslam Ansiklopedisi, C.1.	ASLAN, Mehmet 1990	Bilmecedi Bildiğimiz Bu Dünya, YAZICI Neşriyat, BakÜ.
ALADAĞ, M. Gökalp 1949	"Doğu Anadolu'dan Birkaç Ağıt Örneği", TFA.	YILDIRIM, İ. Murat 1991	Gardaş Edebiyatlar, No. 19, İzmir.
HATUNOĞLU, Mahmut 1991	Palandöken Dergisi, Mayıs, S.6.	SORGUNLU, İkrâmi 1992	"Erzincan Destanı", Destanlarla Erzincan.
ÖZSOY, Bekir Sami ASLAN, Namık DURBİLMEZ, Bayram 1992	Destanlarla Erzincan, Kayseri.	CAVAKLI, Ozan 1992	"Erzincan Depreminin Ardından", Destanlarla Erzincan.
		* Baran : Kurşun yağmuru	
		Şest : Göğüs kabartma Nıtg : Nutk Cerge : Sıra Zil : Tiz ses Dest : Deste, grup	

TÜRK TARİHİNDE GÖÇLER VE ÖNEMLİ SONUÇLARI

"Türk tarihi" denilince, tek bir topluluğun belirli bir coğrafi mekandaki tarihi değil, Türk veya başka adlar altında, ayrı ayrı hükümdarlar idaresinde görünmekle beraber dili, dini, töre ve gelenekleri ile aynı milli kültürün taşıyıcıları olan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihi düşünmek lazımdır.

Bu bakımdan diğer bazı milletlerin fertleri toplu olarak bir arada buldukları için, herhangi bir zamandaki durumlarını açıkça tespit etmek mümkün olmasına rağmen, Türk toplumlarının birbirlerinden farklı gelişme yolları takip etmeleri sebebiyle Türk tarihini belirli bir zaman ve mekan içinde değerlendirmek hayli zordur.

Şüphesiz bunda tarih boyunca meydana gelen göçlerin büyük etkisi olmuştur. Tarihleri, sınırı belli bir coğrafi mekanda cereyan eden milletlerin yayılmaları da değişmeyen bir coğrafi mekanda kolay olurken, çeşitli Türk toplumlarının çeşitli coğrafi mekanlarda yaşayış ve idarelerini tespit etmek elbette zordur.

Türkler zaman zaman bir kısmı "Bozkır" tipi olarak yaşarken, diğer bir kısmı "Yerleşik" tip olarak hayata bağlanmışlardır. Birisi bölgede siyasi nüfuzunu kaybederken aynı zamanda ortaya çıkmış ve eski yeni birçok milletlerin tarihleri ile bir arada yani iç içe olabilmışlerdir. Bu durum Türk Milletinin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyetinin bir belgesi sayılabilir.

Türk göçlerine geçmeden önce "Türk Adı" "Türk Yurdu" ve "göçlerin sebepleri" hakkında bilgi vermekte fayda mülâhaza etmekteyim.

Türk adı siyasi anlamda ilk defa 6. ve 8. asırlarda Orhun Kitabelerinde geçmiştir. İlk olarak "Türük" şeklinde kullanılmış ise de gerek kaynaklarda ve gerekse araştırmacılara göre çeşitli manalar verilerek ortaya konulmuştur. Nitekim; Tu-kue (miğfer), Türk (terk edilmiş, olgunluk çağı), Türelî (kanun, nizam sahibi) şeklinde ifade edilirken, isim olarak; (güç-kuvvet), sıfat olarak (güçlü, kuvvetli) anlamları anlaşılmıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Türk kelimesinin Türk Devletinin resmi adı ilk olarak Göktürk Devletinde (552-630) kullanıldığı görülmüştür.

Bütün bunlar bize Türk adının belli bir topluluğa mahsus etnik bir isim olarak kullanılmayıp siyasi bir ad olarak kullanıldığını ve ileriki dönemlerde bu sebeple kendi hususi isimleri ile anılan diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla

Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA

*Ahmet Yesevi Ü. Şarkiyat Fak.
Tarih B. Öğr. Üyesi*

Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere milli bir ad payesine yükseltmiştir.

Şüphesiz Türk adı ile anılan bu toplumların ileride bir millet olabilmesi kolay olmamış ve buldukları yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. İlk yurtları konusunda da pek çok nazariyeler vardır. Nitekim bunlardan; Çin kaynaklarına göre (Altayların kuzeyi); Hammer, Vambery ve Oberhammer gibi alimlere göre (Kuzeybatı Asya-Tanrı Dağları arası); kültür tarihçilerine göre (İrtiş-Urallar arası, Altay-Kırgız Bozkırları, Baykal Gölünün güneyi) olarak düşünmüşlerdir. Ancak bugün için bunu 82-110 derece meridyenleri ile 45-57 derece paralelleri arasında, kuzeyde Baykal Gölü, Obi Irmağı; güneyde Gobi çölü, Çungarya ile sınırlamak mümkün olmuştur.

İşte bu sınırlar içinde büyük devletler kurmuş olan Türkler neden bu toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu soruya cevap aramaya çalışırsak;

Bunu birkaç ana başlık altında toplamak mümkündür.

Öncelikle bu göçler şüphesiz ciddi sebeplere dayanmaktadır. Hiçbir kavim veya toplum kendiliğinden keyif için büyük zorlukları göğüsleyerek yer değiştirmez. Bir takım zaruretlerden olduğu bir gerçektir. İşte Türk toplumlarının da bu hareketlerini;

1. *İktisadi sebep*; fetih yolu ile bir şey elde edemeyince geçim sıkıntısı başlamış ve toplu olarak veya ferdi olarak başka ülkelerde iş bulmaya gidilmiş ve bu sızma yolu ile gerçekleşen göç sonrası sayılar büyük yekun tutmuştur.

2. *İklim değişiklikleri*; bilhassa kuraklık sebebiyle orta Asya'dan kendilerini ve büyük sürülerini besleyebilmek için yeni otlaklar aramaya gidilmiştir. Kuraklık hem ziraati ve hem de hayvancılığı etkilemiş, insanlar ve hayvanlar çok zor durumda kalmışlardır.

3. *Siyasi baskılar*; kendilerine göre kuvvetli olan bazı büyük devletlerin zor ve baskılan, onları hakimiyetleri altına almak istemeleri sonucu bazı Türk toplulukları yerlerinde kalırken, diğerleri bağımsız olma isteğiyle çok uzak mesafelere giderek yeniden toplanmaya ve bağımsız bir devlet olma yönüne çaba sarf etmişlerdir. Tabiatı ile bu tür siyasi baskı sonucu yerlerinden oynayanlar zaman zaman gittikleri bölgelerdeki insanların da yerlerini terk etmelerine sebep olmuşlardır.

4. *Cihan hakimiyeti ülküsü*; Türklerde mevcut hakimiyet telakkisi içinde bir ad ve bir bayrak altında toplama ülküsü maneviyatlarının da sağlamlığı ile başka bölgelere gitmelerine sebep teşkil etmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi buna başka sebepler de eklemek mümkündür. Ancak bu sayılan sebepler iki ana konuda birleşmektedir. Yani göç şekil olarak iki şekilde yapılmıştır.

1. Fetih yolu ile; bunda hareket noktası yeni bir vatan elde etmek olmuş. Yani belirli gayelerden yoksun sırf macera olsun diye yapılan göçler olmamıştır. Bu göçlere hükümdar ve ailelerinin de katılmaları, onlara sıkı bir disiplin içinde hareket kolaylığı sağlamıştır. Ayrıca kutsal sayılan hanedan üyelerinin başta bulunmaları ve onlara duyulan saygı ve sevgi dolayısıyla hareket birliğini sağlamış, çeşitli coğrafi bölgelerde taşıdıkları misyon ve özellikleri rahatlıkla sergilemek imkanı bulmasını sağlamıştır.

2. Sızma yolu ile; yukarıda açıklandığı gibi ekonomik sıkıntılar içinde kalan Türk toplumları kendileri için yeni iş imkanları aramak üzere çeşitli coğrafi mekanlara gitmeye başlamışlardır. Sağlam yapılı olan bu insanlar gittikleri yerlerde genelde paralı asker olmuş ve kendilerini sevdiren kabul ettirince daha sonra yenileri gelmeye ve zamanla büyük sayılara ulaşmayı sağlamışlardır. Anlaşılabileceği gibi gizli göç olarak adlandırdığımız bu durum Türk toplumlarının bu bölgelere daha büyük göç imkanlarını ortaya koyarken bazen orada üstün kabiliyet gösteren Türkler askeri ve siyasi hayata hakim olmayı da başarmışlar ve devlet kurmaya yönelmişler, az bir sayı ile o toplumları yönetmeyi başarmışlardır.

Bu bilgiler ışığında, tarihte Türk toplumlarının önemli saydığımız bazı hareketleri, başlangıçta karanlıkta iken bugün elde edilen vesika ve bulgular ile oldukça aydınlatmak mümkün olmuştur. Bu durum bilhassa Asya Hunları diye bilinen Türk kitlelerinin Anayurt bölgesinden çıkış tarih ve yönlerinin aydınlanmasına imkan vermiştir. Bu kitlelerin o dönemin büyük devletlerinden olan Çin tarafından yerlerinden oynatılmaları zaman zaman yeni devletlerin ortaya çıkmasına da bir vesile olmuştur.

Göçebe ve savaşçı olan bu toplumlar M.Ö. 1700 yılları ile 1500 yılları arasında Altaylar ve Tanrı Dağları eteklerinde kalırlarken bir başka

kısmı bugünkü Kazakistan üzerinden Maverain-nehir bölgelerine kadar yayılmışlardır.

M.Ö. 1300-1000 yılları arasında bir kısım Türklerin Türkistan sahasında oldukları, bu bölgenin daha sonra Hint-Avrupai grubun eline geçtiğine dair görüş kuvvet kazanmıştır. Ancak M.Ö. 1000-700 yılları arasında ise bu Türklerin Altaylar bölgesine ve Çin'in kuzeybatısındaki Kansu-Ordos bozkırlarına doğru kaydıkları görülmüştür. Yine M. Ö. birinci binde İndus Pencap bölgesine ilk Türk hareketleri başlamıştır.

M.Ö. 700 yıllarında Sibirya, Baykal, Moğolistan ve Yedisu bölgelerinde etnik yönden Mongoloid ırkın üstünlük kazandığı, aynı dönemlerde Türkistan ve Harizm bölgelerine İran'dan bazı toplulukların geldiği görülmüştür. Bu yüzyıllarda Anayurdu boşaltan Türk kütelleri doğuda Ordos'a, batıda Volga'ya kadar yayılmışlar ancak bunlardan Çuvaşlar batıya yönelirken Yakutlar şimdiki bölgelerine çekilmişlerdir.

M.Ö. 500-300 yılları arasında Hazar-Volga arasında İran asıllı kavimler ile birlikte yaşadıkları Asya Hun devleti dahil iç Asya'nın kuzeybatı bölgelerine, daha sonra da Sibirya'da geçtikleri anlaşıyor.

Milattan sonra göçlerin daha açıklık kazandığını görüyoruz. Nitekim;

1 ve 2. asırlar arasında Hunlar Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a geldikleri, bölgeyi yurt edindikleri bilinmektedir.

M. S 350 yıllarından itibaren Çin baskısı sonucu bazı Hun kütelleri Akhunlar (Eftalitler) adı altında Afganistan ve kuzey Hindistan bölgelerini kendilerine yurt seçmek zorunda kalmışlardır.

M. S.375 yıllan bilindiği gibi büyük bir göç dalgasının olduğu ve meşhur kavimler kapısı denilen Hazar Denizi'nin kuzeyinden büyük bir kütlenin geçerek Avrupa'ya göçtükleri ve bölgedeki yerli kavimlerden; Ostrogotlar, Vizigotlar, Vandalların daha batıya hatta Afrika'ya kadar yer

değiştirmelerine sebep oldukları ve Batı Hunları olarak Türk tarihinde yer aldıklarını görüyoruz.

M. S 461-465 yılları arasında Ogurların güneybatı Sibirya'dan güney Rusya'ya göçtükleri anlaşılmıştır.

M. S 475 yıllarından itibaren Sabarların Aral bölgesinden Kafkaslara yayıldıkları, 550 yıllarında Avarların batı Türkistan'dan orta Avrupa'ya geçtikleri, bunu 668 yıllarından itibaren Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga kıyılarına yayıldıkları bilinmektedir.

M. S 830 yıllarında Macarlarla birlikte diğer bazı Türk boyları Kafkasların kuzeyinden orta Avrupa'ya yayıldıkları, 840 yıllarında Uygurların Orhun bölgesinden iç Asya'ya göçtükleri, yine aynı yüzyılda Peçenekler, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlar) Hazar Denizinin kuzeyinden doğu Avrupa ve Balkanlara geçtikleri anlaşılmıştır.

Şüphesiz bizler için en önemli göçler 10 ve 11. asırlardaki Oğuz göçleri olmuştur. Orhun bölgesinden Maverainnehir (Seyhun ve Ceyhun), İran ve Anadolu'ya taşan göçler sonunda Türklerin İslamiyeti seçmeleri ile isimleri Türkmen, kurdukları devletler Anadolu Selçuklu, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti devleti olarak varlığını sürdürmüştür.

Sonuç olarak irili ufaklı pek çok devletin kurulmasına ve yıkılmasına sebep olan tarihi Türk göçleri, yeni yurtlar edinme amacıyla bilinmeyen yerlere gitmelerini engelleyememiş, onları bekleyen tehlikeleri bile bile aralıksız olarak bir ölüm kalım savaşı içinde devam etmiştir. Elbette bu durum her millet için tabii sayılabacak bir hareket olmasa gerek . Türk toplumlarını tarih boyunca hareketli bir topluluk halinde sürekliliğini mümkün kılan bir zindelik, başarılar ile daha da artmış, her askeri ve siyasi başarı yeni bir hedefe yol açmış, yeni ülkeler alındıkça yeni fetih arzuları da kamçılanmıştır. Buna Türkler için İslamiyetin cihad emri de katılınca önünde hiçbir engel kalmamıştır.

KAYNAKLAR

- ARAT, R. Rahmeti
1954 "Kıpçaklar maddesi" **İslam Ansiklopedisi**.
"Uygurlar", **Türk Kültürü Araştırmaları**, S. XVI., 1-2. 1984
- ARDEL, A. 1984 ÇANDARLIOĞLU, Gülçin "Batı Türkistan", **Türk Kültürü**, S. XV. 1984 "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri", **İÜFTD**, İst.
- ARSLAN, Mahmut
1984 **Step İmparatorluğunda Sosyal Yapı**, İstanbul. 1987 "Kan-Chau Uygur Devleti (Sarı Uygurlar)", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I**, Ankara.
- ATSIZ, Nihal 1939 **Dokuz Boy Türkler**, İstanbul. DİYARBAKIRLI, Nejat 1972 **Hun Sanatı, Hunların Kuruluşu ve Yıkılışı**, İstanbul.
- BARTHOLD, W.
1927 **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul. DONUK, Abdulkadir 1987 "Peçenekler", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I**, Ankara.
- BAŞTAV, Şerif
1949 "Sabir Türkleri", **Belleten**. V/17-18, Ankara. EBERHARD, W. 1940 "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, IV/16,Ank.
- 1962 "Atilla'nın Hayatı ve Ölümü", **Türk Kültürü**, S.I, Ankara. 1942a **Çin'in Şimal Komşuları**, (Çev. Nimet Uluğtuğ) Ank.
- 1987a "Avar İmparatorluğu", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I**, Ankara. 1942b "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya **Halkları**",**Türkiyat Mecmuası**, S.VII-VIII, İstanbul.
- 1987b "Atilla ve Hunlar", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu**, Ankara. 1947 "Şato Türklerinin Kültür Traihine Ait Notlar", **Belleten**, XI/4I, Ankara.
- BAYRAM, Sadi
1977 "Tarihte Türk Adı Ne Zaman Ortaya Çıktı", **Milli Kültür**, S. 5, İstanbul. ECKHARDT, S. 1962 **Atilla ve Hunlar**, İstanbul,.
- CAFEROGLU, A.
1964a "Altay Türkleri", **Türk Kültürü**, n/23, Ankara. EDİP, Yavuz 1968 **Tarih Boyunca Türk Kavimleri**, Ankara.
- 1964b "Sibirya Türkleri", **Türk Kültürü**, H/24, Ankara. ESİN, Emel 1978 "İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş", **TE-KEK**,II, lb,ist..
- 1965 "Kazak Türkleri", **Türk Kültürü**, H/29, Ankara. FEHER, G. 1984 **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara.

GABİN, A.V.		KOCA, Salim	
1944	"Göktürklerin Tarihine Bir Bakış", AÜDTCFD , II/5, Ankara.	1983	"Hun Çağı ve Meselesi", Milli Kültür , S. 43, Ankara.
GÖKALP, Ziya		1990	"Uygur Devleti", TDTD , İstanbul.
1976	Türk Medeniyet Tarihi , (Haz. İsmail Aka, Y. Kopruman), İstanbul.	KODALBAŞ	Sencer, "Kuraklık Teorisi ve Orta Asya'dan Göç", Orman Müh. , 11(5), 5.72.
GROUSSET, Rene		KURAT, A. Nimet	
1980	Bozkır İmparatorluğu , İstanbul.	1937	Peçenek Tarihi , İstanbul.
İNAN, Abdulkadir		1966	Türkiye ve İdil Boyu , Ank.
1925	"Türk Kabilelerinin İsimlerine Dair", Türkiyat Mecmuası , I, İstanbul.	KURAT, A. Nimet	
İNAN, Abdulkadir		1972	IV-VIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi , Ankara.
1934	Türk Tarihinin Ana Hatları , İstanbul.	1976	"Uzlar, Peçenekler, Kumanlar", Türk Dünyası El Kitabı , TKAE, Ankara.
İZGİ, Özkan		1986	Kutluğ Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar , Ankara.
1984	"Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla kadar)" HÜEF Dergisi , C. 2, S. 1, Ankara.	RASONYI, L.	
1986	Kutluğ Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar , Ankara.	1939	"Tuna Havzasında Kumanlar" Belleten , IH, Ankara.
KAFALI, Mustafa		1971	Tarihte Türklük , Ankara.
1970	"Cuci Ulusundaki İl ve Kabilelerin Siyasi Rollerini ve Ehemmiyeti", İÜFTD , İstanbul.	LAZSLO, G.Y.	
1970	"Cuci Sülaleleri ve Şubeleri", İÜFTED , İstanbul	1950	"Dokuz Oğuz ve Türkler", (Çev. Hasan Eren), Belleten , XIV/53, Ankara.
1975		LIGETTT, L.	
1987	Altınorda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri , İstanbul.	1946	Bilinmeyen İç Asya , (Çev. S. Karatay), İstanbul.
KAFALI, Sevgi		MERAM, A.K.	
	"Türklerin Anayurdu", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I , Ankara.	1971	Göktürk İmparatorluğu , İstanbul.
	"Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri", Töre , S. 4 (17).	MERÇİL, E.	
KAFESOĞLU, İbrahim		1965	"Afganistan'daki Türkmenler", Türk Kültürü , II/31.
1964	1 "Türk Kültürünün Özellikleri", ü Türk Kültürü , S. 26, Ankara.	MORAVCSİK, G.	
1983	Türk Milli Kültürü , İst.		"Hazarlar Meselesinin Bugünkü Hali", İÜFTD , II/3-4, S. 109-117.

NEMETH, G.Y.		SANCAR, N.	
1962	"Atilla ve Hunları" (Çev. Şerif Baştav), AÜDTCF, Ankara.	1968	"İlteriş Kutluğ Kağan", Türk Kültürü , 6/65, Ankara.
ORKUN, H. N. 1933	Atilla ve Oğulları , İstanbul.	SERTKAYA, Osman F. 1987	"Türk Adı", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I , Ankara.
1940	Türk Adının Aslı , İstanbul.		
1986	Eski Türk Yazatları , Ank.	SÜMER, Faruk	
ÖGEL, Bahaeddin 1947	"Büyük Hun İmparatorluğunun Kuruluşundan Önce Orta Asya'nın Etnik durumu AÜDTCF Dergisi, Ank.	1953	"Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", AÜDTCF Dergisi , XI/ Ankara.
	Türk Mitolojisi , Ank.	1967	Oğuzlar , Ankara
1971		TOGAN, Zeki Velidi 1941	Tarihte Usul , İstanbul
1977	"Göktürk Devleti", Milli Kültür	1943	"Göktürk Kağanlığının Siyasi Tarihi", Orhun Mecmuası , S,10.
1981	Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi , C. 1-2, Ankara	1940	Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul.
1982	Türklerde Devlet Anlayışı , TURAN, Osman 1979	TURAN Osman 1979	
1987	"Akhun Devleti", Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I , Ankara		Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi , İstanbul.
1988	Türk Kültürünün Gelişme Çağları , İstanbul.	ULUCAY, M. Çağatay	İlk Müslüman Türk Devletleri , Ankara
ÖZTUNA, Yılmaz 1983	Büyük Türkiye Tarihi , C. 1, İstanbul	VACZY, D. 1962	Atilla ve Hunlar , İstanbul

BİR DIŞ İSKAN UYGULAMASININ SOSYOLOJİK ÇÖZÜMLEMESİ

-Ulupamir Örneği-

Giriş ve Çalışmanın Yöntemi

Ülkemizde köy çalışmaları 1930'lu yıllarda başlar. Amaç ve yaklaşımları birbirinden farklı olmakla birlikte genel olarak Le Play'in monografi tekniği kullanılır. Bunun yanda monografi tekniği ile diğer sosyal bilim araştırma tekniklerinin birlikte kullanıldığı da sıkça görülmektedir.

Ülkemizde iskan hizmetleri iç ve dış olmak üzere iki kategori de uygulanmaktadır. İç iskana yönelik köy çalışmalarının varlığı yanında dış iskana yönelik köy çalışmalarının sayısı oldukça düşük sayılır. Bu çalışmada araştırma alanımız Van ili Erciş ilçesine bağlı Ulupamir köyüdür. Bir dış iskan uygulaması olarak kurulan köy ile ilgili detaylı bilgi aşağıda "tarihçe" bölümünde verilmiştir.

Alandaki bilgiler köyde onlarla birlikte yaşamak, evlerinde misafir kalmak çeşitli törenlerine (Düğün, kız isteme, taziye vs...) katılmak, köyün ileri gelenlerinin katıldığı Ak Sakallar Meclisi (Ağalar Meclisi de denmektedir.)nin toplantılarına iştirak etmek ve köyde yaşayan çeşitli kişilerle görüşme yapmak suretiyle derlenmiştir. Köyde kalındığı süre içerisinde bütün toplantılara gözlemci sıfatıyla katılmış ve bilgi toplamada köydeki bütün bireyler yardımcı olmuştur. Daha sonra ise derlenen ham bilgiler Ak Sakallılar Meclisinde de bulunan üç kişiye okunarak doğruluğu test edilmiştir. Bunun yanında Köy hizmetleri Van İl Müdürlüğü'nün Tarımsal İskan Revize Raporu ve müdürlük yetkilileriyle görüşülerek resmi bilgiler derlenmiştir. Derlenen bu bilgiler başlıklar halinde sunulmuştur. Ayrıca çevre köylerin bazıları ziyaret edilmiş ve Ulupamirliler hakkındaki düşünceleri alınmıştır.

Bu çalışmada bir dış iskan örneğinin çözümlenmesi yapılarak bunun sonuçları ve bugünkü durumu söz konusu edilecektir. Bu örnekten hareketle bundan sonra yapılacak iskan uygulamalarında toplumbilimsel açıdan dikkat edilmesi gereken noktalar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tarihçe

Ulupamirliler Kırgızistan'ın güneyindeki Alay bölgesinde yaşamakta iken 1863'ten bu yana özellikle Çarlık Rusyası'nın baskıları ve çeşitli oyunları ile muhtelif ülkelere göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Bu çalışma çerçevesinde çalışma alanımız olan Ulupamir köylüleri de 1880 yılında liderleri Pamir Ham Hacı Rahman Kul başkanlı-

Yrd. Doç. Dr. Ahmet BİLGİLİ

Yüzüncü Yıl Ü. Sosyoloji B. Başkanı

ğında önce Tacikistan Pamiri'nin Murgap Bölgesine (37 yıl burada kaldılar) sonra ise küçük Pamir olarak adlandırılan Afganistan Pamirine indiler. Burada da 25 yıl kalan Hacı Rahman Kul ve obası yakınlığı sebebi ile Çin işgali altında bulunan Türkistan Pamir bölgesine 1942'de geçmişlerse de kısa bir süre sonra da Mao ihtilalinin patlak vermesi nedeniyle geriye dönüp 1979 yılında Rusya'nın Afganistan'ı işgal etmesine kadar bu bölgede kaldılar. Afganistan'ın uğradığı Rus işgali ile tekrar hareketlenen Ulupamirliler Pakistan'a sığınıp 4 yıl boyunca Himalayaların güney eteklerinde kurulu Gilgit şehrindeki bir çadır kentte yaşamak zorunda kalıp ilk üç ay içerisinde yüksek sıcaklık, nem ve düşük irtifa nedeniyle 103, 4 yıl içerisinde ise 272 üye kaybedilmiştir.

Gilgit'teki doğal ve toplumsal şartların kendilerine uygun olmadığını tekrar göç hazırlıkları başlayan Ulupamirliler başta ABD olmak üzere bir çok ülkeye yerleşme imkanı mevcut iken (ABD'ye müracaatları kısa sürede değerlendirilmiş ve Alaska'da iskan edilmek üzere davet edilmişlerdir.) Türk Büyükelçiliğine müracaat ederek Anadolu'ya gelmek istediklerini belirtmişler ve 1982 yılında 2641 Sayılı kanunla Türkiye'ye gelmişlerdir.

Söz konusu kanunla Türkiye'ye kabul edilip, Van ili Erciş ilçesi dahilindeki Altundere tarım işletme müdürlüğüne ait yaklaşık 34400 dekarlık alan içerisine tarımsal iskana tabi tutulmaları karara bağlanmıştır. Ancak 298 ailenin 202'si Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz Köyünde diğer 96 aile ise Malatya ili Merkez ilçe Yeşiltepe köyünde geçici iskana tabi tutulmuşlardır. 6 yıl boyunca ayrı yaşayan Ulupamirliler kendileri için gerçekleştirilen projenin tamamlanmasıyla birlikte 1987 yılında bir araya geldiler. Ve böylece 298 haneli bir köy yaşamı başlamış oldu.

Doğal ve Toplumsal Çevre

Araştırma alanımız olan Ulupamir köyü Doğu Anadolu'nun Van bölümünde, Van Gölünün kıyısında yerleşmiş bulunan Erciş ilçesinin 26 kilometre kuzey batısında 16.000 km² yi bulan Van gölü su toplama havzasının en önemli kollarından olan Zeylan (Altundere suyunun akarak Koçköprü barajına ulaştığı, nispeten düz bir havzanın batısında, etrafı yüksek dağ ve platolarla çevrili ve bugün için yaklaşık 1900 nüfuslu büyük bir yayla köyüdür. Kuzeyden doğuya doğru Murat

başı (351 Om.), Ala dağlar (335 1m.) ve Tendürek (3680m.) dağları ile kuşatılmış durumdadır. (Yaklaşık aynı tarihler arasında Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Coğrafya Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Tuncay ÖZDEMİR tarafından "Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskan Örneği: Ulupamir" isimli bir çalışma yapılmıştır. Çalışmamızdaki coğrafi bilgiler söz konusu bu makaleden derlenmiştir.)

Köyde kış mevsiminin uzun, ilkbahar ve sonbaharın çok kısa sürmesi bunun yanında yaz aylarında özellikle Temmuz ve Ağustosta sıcaklığın 37 dereceye çıkması mevcut arazinin tarımsal amaçla kullanılmasını güçleştirmektedir. Köyün yerleşme alanı ve düzenine bakıldığında da kuruluş amacında belirtilmesine rağmen tarımsal üretim yapacak bir yerleşmeye uygun olmadığı görülmektedir.

İdari Yapı

Ulupamirliler'in sosyal hayatlarında göçebeliğin izleri yoğun olarak görülmektedir. Oba olmanın, göçebe olmanın öncelikli gereği sürekli ve hızlı karar veren bir mekanizmaya sahip olmaktır. İşte Ulupamirliler yerleşik hayata geçmelerine rağmen obadaki, yurttaki idari yapıların, karar mekanizmalarını - eski saygınlıkta ve bağlılıkta olmasa da - büyük ölçüde korumaktadırlar. Bugünkü yerleşim yerleri olan köyde resmi olarak muhtarlık kurumunun ve muhtarın mevcut olmasına rağmen eski karar ve istişare meclisi olan "Aksakallar Meclisi (Oran az olmakla birlikte "Ağalar Meclisi" de denilmektedir.)" halen yürürlüktedir. Bu meclis, prestijli 7 ile 10 kişiden oluşmaktadır. Meclisin aldığı kararlara - istisnalar dışında- uyulmaktadır. Mecliste son Pamir Ham Hacı Rahman Kul'un oğludur. 1982 yılında Türkiye'ye gelişte ve bugünkü yere iskan sırasında obanın reisidir. 1990 yılında vefat eder. Mezarı Ulupamir'de bulunmaktadır.

Hacı Rahman Kul'un vefatından obada kendisi kadar karizması olan birisi çıkmamıştır. Onun boşluğu hala hissedilmektedir. Ancak yine de oba sakinleri onun oğullarına saygı göstermekte ve "büyük" olarak telakki etmektedirler. Bugünkü muhtar da Hacı Rahman Kul'un dördüncü oğlu olan Muhammet Arif Kutlu'dur. (Türkiye'ye geldikten sonra soyadı alma zorunluluğu sonucu Hacı Rahman Kul'un oğulları ailenin fonksiyonu ile de ilgili olarak "kutlu" soyadını almışlardır.)

Aksakallar Meclisi köyde sivil en üst danışma ve karar organı olarak kabul edilir. Mecliste verilen karara çok büyük oranda uyulmaktadır. Şimdiye kadar bağlı bulunulan ilçenin (Ulupamir'in bağlı bulunduğu Van ili Erciş ilçesi) resmi mahkemelerine iki kişinin dışında baş vuran olmamıştır. Böyle bir başvuru özellikle köyün büyüklerine kendi ifadeleri ile "çok ağır" gelmektedir. Köylüler arasında da bu tür insanlar "ayıplanmakta" dır. Dolayısı ile Ulupamirliler dış topluluklara karşı bütünlüklerini çok büyük bir oranda muhafaza etmektedirler.

Tablo 1: Ulupamir köyünde nüfus dağılımı

Yıllar	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Hane Sayısı	Aile
1982	760	330	430	298	298
1990	1358	606	752	311	364
1995	1859	826	1033	328	378

Kaynak: 1990 Rakamları DİE Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri Van İli, DİE Yayınları. Diğer bilgiler: Kırgızistan Büyükelçiliğinin özel nüfus sayımı ve raporu. (Eylül 1995)

Demografik Hareketlilik

Ulupamirde nüfus hareketliliği fazla yoğun değildir. Ancak belirli bir oranda yurt içi ve dışı hareketlilik yaşanmaktadır. Tablo 1 de görülen 1982 ile 1990 arasındaki nüfus farklılığı başka bölgelerde yerleşmiş ailelerin 1987 yılında bir araya gelmesi sonucu oluştuğunu belirtmek gerekmektedir.

Bunun yanında köyde proje gereği inşa edilen 298 konut haricinde inşaat faaliyeti yoktur. Tarımsal üretim amaçlı olarak alt katları dam, kiler, ambar vb. gibi ihtiyaçlara ayrılmış iken evlenmeler ve nüfus artışı sonucu doğan mesken sıkıntısı söz konusu bölümlerin eve dönüştürülmesiyle elde edilmiş hanelerdir. Dolayısıyla tablodaki ailelerin artması konut sayısının artması anlamına gelmemektedir. Ulupamir'de genç nüfusun göçü çok büyük oranda ekonomik sebeplerle İstanbul'a olmaktadır. Bunun yanında az da olsa Kırgızistan'a olmaktadır. Nitekim araştırmanın devanı ettiği günlerde (Mart 1996) üç aile Bişkek'e yerleşmiştir.

Ekonomik Hayat

Ulupamir Köyünde ticari hayatı elinde bulunduran üç sektör bulunmaktadır: Tarım, hayvancılık, el sanatları. Yetkililer Ulupamirlileri buraya iskan etmelerine karar verdiklerinde de geçim kaynağı olarak bu üç sektör düşünülmüş. Fakat bugün ne yazık ki üçü de kendilerine biçilen fonksiyonu yerine getirememiş durumdadır. Köylüler arasında korucular dışında devletten maaş alan üç kişi bulunmaktadır. Bunların birisi köyün imamı diğerleri ise Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesinde çalışmakta olup Cumartesi-Pazar köye gelmektedir. Köyde dört adet bakkal dükkanı vardır. Bunun dışında ticari bir işletme bulunmamaktadır.

a. Tarım: Ulupamir köyünün yerleşme alanı, düzeni ve coğrafi koşullarına bakıldığında köyün kuruluş amacında belirtilmesine rağmen tarım yapmaya uygun olmadığı görülmektedir. Araziler çoğunlukla engebelidir. Köyde tarım kendi kendine yeterli bile değildir. Köylüler hububatın önemli bir kısmını köy dışından ücretle temin etmektedirler. Normalde bir unsurun geçim kaynağı olabilmesi için bunun tam aksine dışarıya satılması gerektiği bilinen bir husustur.

b. Hayvancılık: Köy, hayvancılık açısından tarıma göre biraz daha elverişlidir. Ancak iskan projesi çerçevesinde yapılan meskenlerin biçimi hayvancılığa hiç de uygun değildir. Tümü iki katlı betonarme, alt katları dam olan evlerin arka bahçeleri zerzevat yetiştirmek amacıyla kullanıldığından hayvanlar için ağıl, yemleme yeri, kışlık yiyeceklerini saklamak için samanlık vb. gibi tarımsal ve kırsal bir yerleşmede bulunması zaruri olan ve ihtiyaçlar bulunmadığından hayvancılık, aileler de ancak kendi kendine yeterli bir biçimde üretim yapmaktadırlar. Bununla birlikte bölgede bahar aylarının çok kısa geçmesi de hayvan yetiştiriciliğini de olumsuz yönde etkilemektedir. Tüm bu olumsuz koşullarla birlikte proje çerçevesinde köylülere verilen büyük baş ve küçük baş hayvanlar projede belirtilen gibi çıkmamış büyük bir kısmı telef olmuştur. Bugün köyde bulunan büyük baş hayvanların tamamı yerel türden hayvanlardan oluşmakta bunlar da ancak ailelerin kendine yeterli olmaktadır. Sadece yaz aylarında ailelere gelir (süt, yoğurt, peynir) getirmekte diğer aylarda ise sadece küçük baş hayvan satışı olmaktadır. Köyde hayvancılığın gelişme imkanı olmasına

rağmen baştaki yanlış uygulamaların bir neticesi olarak bugünkü kötü noktaya gelmiştir.

c. El sanatları: Ulupamirlilerin eskiden bu yana yapmakta oldukları iki el sanatı bulunmaktadır. Bunlar; halı-kilim dokumacılığı ve deri işlemeciliğidir. Bu konularda son derece hünerli olup kendilerine özgü desen ve motifleri bulunmaktadır. Fakat maalesef bu değerli yetenek ekonomik olarak gelire dönüştürülememektedir. Deri işlemeciliği tamamen sona ermiştir. Çünkü ham deri elde etme güçlüğü vardır ve bu güçlük maliyeti büyük ölçüde etkilemektedir. Bu durumda deri işlemeciliğini bilen gençler zorunlu olarak İstanbul Zeytinburnu'na çalışmaya gitmişlerdir. Bu gençlerin sayısının 60-70 olduğu köylülere belirtilmektedir. Bu, yaklaşık iki bin nüfuslu bir yerde azımsanacak bir rakam değildir. İkinci unsur olan halı-kilim dokumacılığı bir ölçüde yapılmaktadır. Sümerbank'ın köyde kurduğu halı tezgahında 30 kadar genç kız çalışmakta ve Sümerbank yetkililerinin programlaması dahilinde el halısı dokumaktadırlar. Ancak çalışanların ifadesi ile bu işten çok az para kazanılmaktadır. Zira Sümerbank yetkilileri çalışanlara sadece halı başına düşük ücret ödemektedir (halı başına 7 milyon TL/Mart 1996 fiyatı). Sonuç olarak bu iş de köye fazla bir katma değer sağlamamaktadır.

d. Koruculuk: Ulupamir köyü Olağanüstü Hal Bölgesi sınırları içerisinde bulunduğu için "koruculuk" hizmetlerine de katılmaktadır. Köyde koruculuk bugün için, köyün güvenliğini sağlamanın ötesinde büyük ölçüde istihdam sağlayan bir yapı arz etmektedir.

Çünkü yaklaşık iki bin nüfuslu bir yerde 130 kişi koruculuk yapmakta ve bugünkü rakamlarla bir korucunun maaşı 10 milyon lira civarındadır. Bu köye her ay bir milyar üç yüz milyon liranın girmesi anlamına gelmektedir ki köy açısından önemli bir meblağdır.

Köyde koruculuk iki açıdan önemli görülmektedir. Birincisi potansiyel bir tehlike olan terörist saldırılardan korunma (Köye bir defa PKK tarafından roketli saldırı olmuş ve anında püskürtülerek teröristlerin elebaşısı öldürülmüştür.) , ikincisi ise istihdam sağlama fonksiyonudur. Bu açıdan hemen hemen her aileden bir kişi korucu olmuştur. Koruculuğun bu iki faydası yanında bir takım psiko-sosyal zararlarından da söz etmek mümkündür. Bilindiği gibi koruculuk mesleği ko-

şulların zorlanması ile ortaya çıkan ve süreklilik arz etmeyen bir istihdam alanıdır. Köylüler ise büyük ölçüde her ay buradan gelen düzenli paraya bel bağlamış durumdadırlar. Geçici olan bir meslek her zaman işsiz kalma tehlikesini içerisinde bulundurur. Özellikle genç nüfusun bu işi mecburen yapması ise gelecek açısından ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü bir yerde köyün kalkınma çabaları bu genç nüfusun çalışmalarına bağlıdır. Konuştuğumuz gençler bu köy nasıl kalkınacak sorusunun cevabını sürekli ertelemişlerdir. Tüm bunların yanında ekonomik hayatı canlandırmak üzere Tarım İl Müdürlüğü'nün teklifi ile Ulupamir Kalkındırma Kooperatifi kurulmuş ancak bugün için herhangi bir faaliyeti bulunmamaktadır.

Ulupamirliler, ticari çalışmalardan gereken biçimde verim alamadıkları için ekonomik olarak gittikçe artan bir biçimde kötüye gitmektedirler. Gençler deri işlemeciliğini iyi bildikleri için İstanbul Zeytinburnu'na çalışmaya gitmektedirler. Bu böyle devam ederse aktif nüfusun gelecekte köyde kalmayacağını ve İstanbul'a göç akınının olacağını göstermektedir. Köyün ileri gelenleri ve bir ölçüde de bütün köylüler gelecek için mikro planlar yapmaktadırlar. Nitekim katıldığımız bir Aksakallar Meclisinde "Ulupamirlilerin geleceği" tartışılmış ve "burada bu imkanlarla uzun süreli olmaz" fikri etrafında bütün meclis üyeleri ittifak etmişlerdir. Ancak ne yapacakları konusunda değişik fikirler seslendirilmekle birlikte en çok üzerinde durulan "bir başka yere yani bir başka ülkeye göç" olmuştur. Bu yolun çok zor olduğu bilinmekle birlikte yine de bunun tercihi yönünde bir eğilimin tespiti, Ulupamirlilerin göçebeliğinin izlerini hala ve güçlü bir şekilde taşıdıkları fikrini doğrular niteliktedir. Göç yeri için ilk tercih Kırgızistan'dır. Bunun yanında da Afganistan tercihi de sıcak bakılmaktadır.

Kültür ve Gelenekler

Bilindiği gibi özellikle göçebe hayatında ve oba yaşamında gelenekler ve görenekler önemli bir yer tutar. Bunların uygulanmasına oba açısından önem verilir. Ulupamirlilerin çevre köylerle ilişkilerinin hemen hemen hiç olmaması, zorunlu olan ilişkilerinin de pek olumluluk arz etmemesi kültür ve geleneklerine sıkı sıkıya sarılmalarını güçlendirmektedir. Muhtar Muhammet Arif'in

ifadesi ile gelenek ve göreneklerinin pek çoğunu yerine getirmektedirler. Düğünlerde çeşitli at oyunları oynama imkanı bile bulmaktadırlar.

Kültür ve dile ilişkin bazı değerleri unutmaya tehlikesi sezen Aksakallar Meclisi resmi önlemler bile alabilmektedir. 1992 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ne resmen başvurarak kendilerine Kırgız tarihi ve Kırgız dili ve edebiyatı öğretmeni verilmesini talep etmişlerdir. Bu istekleri 1995'in eylül ayına kadar gerçekleşir. Tarih öğretmeni erkek Kırgız dili ve edebiyatı öğretmeni ise bayandır. Bizim de gördüğümüz bu öğretmenler gündüz köyün ilk okulunda öğrencilere akşam da köylülere konuları ile ilgili dersler vermektedirler. Böylece hem kendilerinin bu bilgileri ve değerleri unutmamasını sağlamış oluyorlar hem de yem kuşaklara aktarılması olayım gerçekleştirmiş olmaktadır.

Dini bayramlarda ve kız isteme-kız verme düğün-nişan, taziye gibi konularda geleneklere uyma konusuna özen gösterilmektedir. Sözelimi dini bayramlarda -Anadolu'nun birçok yöresinde görüldüğü üzere- arefe günü mezarlık ziyareti yapılır. Bayram günü ise namazdan hemen sonra topluca bayramlaşılır. Öğle saatlerinde de evlerden gelen yemekler köy meydanında topluca yenilir ve dua edilir. Sonra da ev ziyaretleri şeklinde bayramlaşma yapılır. Bir diğer gelenek ise yılda bir defa genelde mayıs sonu veya haziran ayı başında yapılan "ayran şöleni" törenleridir. Siyasal yapı bölümünde de değinilecek bu törenlerde daha çok geleneksel oyunlar (Buşkeşi) oynanır ve yarışlar yapılır.

Aile Yapısı ve Evlenme

Ulupamir'de birçok konuda olduğu gibi aile yapısı da geleneksel biçimini muhafaza etmektedir. Geniş aile biçimi yaygındır. Köy zaten bütün uygulamalarda bir anlamda geniş aile görüntüsü vermektedir. Çok eşlilik ve çok çocukluk yaygın değildir. Bir ailenin çocuk sayısı ortalama olarak 5-7 civarındadır. Köyde hükümetin isteği ile aile planlaması gerçekleştirilmişse de değişen fazla bir şey olmamıştır. Ailede baba otoritesi hakimdir. Köyde şimdiye kadar iki adet boşanma olayının gerçekleşmesi de bize aile yapısının muhafazası ve yapısı hakkında bir fikir vermektedir. Köyde kadın erkek ilişkileri büyük bir aile ortamı içerisinde sürdürülmektedir. Sözelimi evde akrabalar arasında bir araya gelmişse yemekler bir arada

yenmekte fakat yabancı bulunmakta ise ayrı yenmektedir.

Evlenme olayında geleneklere çok büyük ölçüde uyulmaktadır. Erkeğin evleneceği kıza görmesi ve seçmesi son derece normal kabul edilmektedir. Kız aileden istendikten sonra aile büyükleri istişare ederek kararlarını bildirmekte ve karar olumlu ise çok kısa bir süre içerisinde nişan yapılmaktadır. Genel olarak nişandan 2 veya 3 ay sonra düğün yapılır. Köyde evlenmelerde başlık gibi anlaşılabilir bir uygulama göze çarpmaktadır. Çoğunlukla kızın babasına at, koyun (Şimdilerde para da olabiliyor.) gibi hediyeler verilmektedir. Kızın babası da bu verilenleri de tekrar kızına harcamaktadır. Düğünde erkek tarafı bir koyunu özel bir biçimde keserek kızın annesine teslim eder. Getirilen koyun kontrol edilerek teslim alınır. Düğün günü yemekler yenir daha sonra ise köy meydanında at yarışları ve diğer geleneksel oyunlar oynanır. Dereceye girenlere düğün sahibi hediyeler takdim eder ve güneş batmadan dini nikah kıyılarak gerdek hazırlığı tamamlanmış olur.

Eğitim

Köyde resmi eğitim kurumu olarak sadece bir ilkokul bulunmaktadır. Bundan sonraki eğitim ise köylüler için önemli bir problemdir. Zira eğitimlerini devam ettirmek isteyenler için köye araçla yaklaşık bir saat süren bir yolu her gün iki defa katetmek zorundadırlar. Ulaşımın ve kış şartlarının da zorluğu göz önüne alınacak olursa eğitimin devam ettirilmesi oldukça güç bir iş görülmektedir. Köylüler çocuklarını özellikle okutmak istemektedirler ancak söz konusu bu güç şartlar ve ilçede eğitim kalitesini de düşük olması verimi oldukça azaltmaktadır. Şu anda köyde birisi Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesinde diğeri Erzurum Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesinde okuyan iki öğrenci bulunmaktadır. Bununla birlikte köyden 4 genç üniversite eğitimi yapmak için ayrılmış ve şu anda Bişkek Üniversitesi'nde eğitim görmektedirler.

Ulupamirilerin Türk Devletinden resmi olarak talep ettikleri iki Kırgız öğretmenin gelmesi -(Ücretleri Türk devleti tarafından karşılanan Kırgız Dili ve Edebiyatı öğretmeni Erke Bibi ve Kırgız Tarihi öğretmeni Niyazi Bek Bişkek'ten iki yıl için köylülerin Türk hükümetine 1994 yılında başvurusu üzerine gelmişlerdir.)- ile birlikte genç

kuşaklara Kırgız dili ve edebiyatı ile birlikte Kırgız tarihini öğretme imkanını bulmuşlardır. Bu durum onları bir ölçüde rahatlatırsa da köy içerisindeki eğitim problemlerine çare olamamıştır.

Dini Hayat

Ulupamir'de köy projesi içerisinde cami de düşünülmüştür. Ancak minaresi hala tamamlanamamıştır. Maaşını Türk Devletinden alan, bir Kırgız imam görevlidir. İmamın kendisi hafız olup, Afganistan, Suudi Arabistan ve Mısır'da dini eğitim görmüştür. Kabil İlahiyat Fakültesi mezunudur. Köylüler arasında da saygın bir yeri vardır. Camide Kur'an ve dini bilgiler öğretilmektedir. Köyde dini hayatın canlılığı normal bir seyir takip etmektedir. Cuma namazlarını istisnasız herkes gitmektedir. Vakit namazlarına yaz aylarında 60-70 kişi, kış mevsiminde ise bu rakam 20-30'a kadar düşmektedir. Genç kızlar ve kadınlar geleneksel bir biçimde örtünmektedirler. Kadın erkek münasebetleri ise dini sınırlar içerisinde ama büyük aile ilişkileri çerçevesinde yürütülmektedir. Din, büyük ölçüde gelenekler-töreler çerçevesinde anlaşılmakta ve yaşanmaktadır.

Siyasal Yapı

Köyde Türk siyasal hayatına yönelik ilgi çevre köylere göre oldukça fazladır. Bu ilgi, büyük ölçüde belirli bir siyasal partinin (Milliyetçi Hareket Partisi/MHP) ve ülkücü bir örgütün (Ülkü Ocakları/Erciş Şubesi) Ulupamirlilere özel sayılabilecek ilgisinden kaynaklanmaktadır. Bu özel ilgi şüphesiz ki ideolojik temelleri bulunmaktadır. Ancak diğer siyasal partilerinde benzer ilgileri göstermedikleri bilinmektedir. Hatta Ulupamirlilerin yılda bir yaptıkları "Ayran Şölani" Erciş Ülkü Ocakları tarafından organize edilmekte ve bu şölene Van il merkezinden ve diğer ilçelerden büyük ölçüde katılım olmaktadır. Seçimlerde de bu çalışmaya paralel olarak oylar %98 oranında söz konusu siyasal partiye verilmektedir.

Sosyal Hayat ve Çevre ile İlişkiler

Ulupamirde sosyal hayat canlı bir görünüm arz etmektedir. Evlerin yaklaşık %80'inde televizyon bulunmaktadır. Yansıtıcı da yapıldığında bir çok televizyon kanalı izlenebilmektedir. Köyde Türkiye ve Zaman gazetelerinin toplam 70 civarında abonesi bulunmaktadır. Bu gazeteler günlük

olarak Erciş ilçesinden köyün minibüsü tarafından getirilip dağıtılmaktadır. Köyde telefon imkanı da vardır. Santral kuruluş aşamasındadır. Santralin hizmete girmesiyle 70 haneye telefon bağlama imkanı olacaktır.

Köyde sağlık konusu çok acil bir problem olarak görülmemektedir. Sağlık ocağı köye üç kilometre uzaktadır. Ayrıca köyde bir hemşirenin görev yaptığı bir "sağlık evi" vardır. Sağlık ocağında görevli doktor iki haftada bir köye gelmektedir.

Her evde geleneğe uygun olarak at beslenmektedir. Ve her Kırgız ata binmesini bilmekte ve gençlere de öğretilmektedir. Köyde Kırgız Türkçesi, şehirde ise Türkiye Türkçesi konuşulmakta fakat küçükler televizyonun da etkisiyle Kırgız Türkçesi'ni unutmaya eğilimi taşımaktadırlar. Buna karşın Türkiye Türkçesi'ni büyüklerden daha iyi konuşmaktadırlar.

Ulupamir'de kullanılan isimler Afganistan'daki yaşamdan ve dini isimlerden etkilenmiş durumdadırlar. Mahmut, Kasım, Muhammet, Hakim, Menderes (Hacı Rahman Kul öteden beri Türkiye ile yakından ilgilenmektedir. Bunun bir ifadesi olarak Menderes idam edildiğinde bir çok Türk vatandaşı gibi o da obasından bir çok çocuğa Menderes ismini vermiştir.), Cuma, Latif, Abdülvahit, Nusretullah, Fatih, Hamza, Toktagül ve Berdibeg gibi isimler bu etkinin yoğunluğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kadınlara verilen isimler de erkeklerdeki kadar olmasa da benzer etkiyi görmek mümkündür. Bibi Cemal, Bibi Zehra, Fatma, Ayşe, Tolun Bibi, Turgan Bibi gibi.

Ulupamir'de hemen hemen her evde Türk bayrağın duvarda asılı olarak görmek mümkün. Bu da Türk Devletine ne tür bir bağlılıklar olduğunu göstermektedir.

Köyde boş vakitlerin geçirildiği bir çay ocağı bulunmaktadır. Burada "kumar" oynanmamakta ve büyük ölçüde köy korucularının toplandığı bir mekan olmaktadır.

Ulupamirlilerin çevre köylerle ilişkileri yok denecek kadar azdır. Zira çevre köyler, Ulupamirlileri devletin yoğun olarak desteklediği, evlerini dahi yaptığı ayrıcalıklı bir grup olarak görmektedirler. Yine Ulupamirliler çevre köylerde ve Erciş ilçe merkezinde Kırgızlar olarak değil Afganlılar olarak bilinmektedirler. Onların bu şekilde tanımlanmalarının tek nedeni Afganistan'dan gelmiş olmalarıdır. Bununla birlikte yine

aynı çevreler onlara Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı döneminde getirildikleri için Kenan Evren'in çocukları ismini vermektedirler. Ulupamirliler bu her iki tanımlamadan rahatsızlık duymaktadırlar. Tüm bunların yanında köyde 130 kişinin koruculuk yapması da çevre köylerde rahatsızlık uyandıran nedenlerin başında gelmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Tarımsal üretim amaçlı bir dış iskan uygulaması olan Ulupamir köyü, bugün yapılan projenin yanlışlığı ve uygulamaların takipsizliği sonucu tıkanma noktasına gelmiştir. Doğal şartlara ve amaca uygunsuz yapılmış ve bu nedenle de fonksiyonel sayılamayacak meskenlerde sürdürmek zorunda kaldıkları yeni yaşam biçimine uyum çabalan, sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve fiziki planlama eksiklikleri bugünkü sonucu hazırlayan unsurların başında gelmektedir.

Ulupamir köyünde iskan öncesi çevre ile toplumsal uyum konusu bilimsel yaklaşımlarla ele alınmadığından bugün bu tür problemler yaşanmaktadır. İskan bölgesinin etnik gruplaşmaların yoğun olarak yaşandığı bir yer olması da sosyolojik yaklaşıma ayrı bir önem kazandırmaktadır. Koruculuk bugün için köye büyük ölçüde katma değer sağlayan bir meslek olarak görülmektedir ancak her zaman için sona erme ihtimali olduğundan gelecek için bir güven unsuru olamamaktadır. Ulupamirlilerin bir takım nedenlerden dolayı çevre köylülerin ve ilçe halkının büyük kısmı tarafından devletin ayrıcalık gösterdiği bir grup olarak bilinmesi doğal bir toplumsal izolasyonu beraberinde getirmektedir. Haklı nedenleri olmakla birlikte büyük ölçüde yanlış değerlendirmelerden kaynaklanan bu anlayış bölgenin hassasiyeti de göz önünde tutulacak olursa gelecek için oldukça büyük toplumsal tehlikeler içermektedir.

Ulupamir'de tarım ve hayvancılığın gelir getirici bir biçimde yapılamaz hale gelmesi, büyük avantaj sayılan kilim-halı ve deri işlemeciliğinin üretime dönüştürülememesi, yapılan diğer işlerin de gelecek için güven vermemesi köyde bir tıkanıklığa sebep olmuş ve köylüleri tekrar ve ciddi olarak hem de yurt dışı göçü düşünmeleri noktasına getirmiştir. Geline bu nokta bir yurt dışı iskan olayının başarısızlıkla sonuçlanması anlamına gelmektedir.

Toplumsal bir yaklaşımla çözümlenmeye çalıştığımız Ulupamir köyünün bugün karşı karşıya

kaldığı problemler henüz çözülemez bir aşamaya gelmemiştir. Çözümüne yönelik öneriler maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Yurt içi veya yurt dışı iskan uygulamalarının mutlaka toplum bilimcinin de dahil olduğu disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınması gerekmektedir. (Konu ile ilgilenenlere yararlı olacağı düşünülerek araştırmamızla aynı tarihlerde yapılan Ulupamir köyünün beşeri ve iktisadi coğrafya açısından incelendiği "Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskan Örneği: Ulupamir" isimli makalenin "Öneriler" bölümü çalışmamızın sonunda "Ek" olarak sunulmuştur.) Bu, sonradan ortaya çıkabilecek sorunların büyük ölçüde baştan görülmesi ve tedbirlerin alınması anlamına gelir. Bu bağlamda köyün mevcut toplumsal sorunları sosyolojik bir yaklaşımla ele alınmalı ve özellikle oluşmakta o-lan toplumsal izolasyona karşı tedbirler acilen alınmalıdır.

2. Tarım ve hayvancılığın "gelir getirici" bir biçime dönüştürülmesi için makro planlar geliştirilmelidir.

3. Köylü için büyük bir avantaj olarak kabul olan halı-kilim dokumacılığı ve deri işlemeciliğini üretime dönüştürmek için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda halen Sümerbank'ın işletmekte olduğu halı-kilim tezgahları işletmecilik açısından eğitilerek karşılıksız olarak köylüye devredilmelidir.

4. Resmi kuruluşunu yıllarca önce tamamlamış olan Ulupamir Köyü Kalkınma Kooperatifi köylülerden bir grup insanın eğitimden geçirilerek işlerlik kazandırılmalı ve tarım-hayvancılık ve el sanatları işlemeciliğinin kooperatif aracılığı ile yapılması sağlanmalıdır.

5. Nüfus olarak belediye hâle gelmiş bulunan köyün idari yapısı bir an önce değiştirilmelidir.

6. Köyün doğal gelişimi için yeni meskenler bir program dahilinde gerçekleştirilmelidir.

7. Tüm bu problemlerin bir sonucu olarak ekonomik ve toplumsal dönüşüm sağlanmadığı için köylüler -pek istekli olmasa da- son çare olarak göçü ciddi olarak düşünmektedirler. Zaten aktif nüfusun önemli bir kısım söz konusu nedenlerden dolayı İstanbul Zeytinburnu'na yerleşmiş bulunmaktadır.

Sonuç olarak potansiyel sınırlarına dayanmış bulunan Ulupamirliler, yukarıda anlatılan sebep-

lerden dolayı bir karar arefesindedirler. Durumda bir değişiklik olmaz ise Kırgızistan veya Afganistan'a göçü düşünmektedirler. Yurt dışı bu göçler gerçekleşemez ise zaten doğal olarak İstanbul'a göç olmaktadır. Gerçekte de bunun artarak devam etmesi beklenmektedir.

Ek : Tuncay Özdemir. "Türkistan'dan Anadolu'ya Bir Göç ve Tarımsal Üretim Amaçlı İskan Örneği: Ulupamir" Makalesinin Öneriler Bölümü.

1. Cıvardaki 14 köy 9 mezra yerleşmesinin hemen hepsinde yapıldığı gibi sürdürülen yegane faaliyet hayvancılıktır. Bu nedenle özellikle kurak dönemde kullanılmak üzere köye ait bir yayla-otlak sahasının belirlenmesi.

2. Sulamalı-işlemeli ziraat faaliyetleri için mecburi olan sulama kanallarının tamamlanarak teknik tarım imkanlarına kavuşturulması.

3. Tarımsal faaliyet bakımından çekingen ve yeterince bilgiye sahip bulunmayan köyün kendileri için olmasa bile özellikle hayvanların ot ihtiyacını karşılamak üzere ürün ekimi ve teknikleri hususunda eğitilerek cesaretlendirilmesi ve takip

edilmesi.

4. Mevcut hayvansal ürünlerin değerlendirilmesine yönelik organizasyonlar ve özellikle Van Valiliği'nce yürütülen proje kapsamında et-süt üretimine uygun cins hayvancılık konusunda güç birliğine gidilmesi bakımından köylünün bilinçlendirilerek özendirilmesi.

5. Köye fiziki coğrafya şartlarının sunduğu bir imkan olarak, köyün kuzeyinde 3.000 m. Yüksekliğe sahip Aladağlar'dan inip temiz, berrak ve buz gibi suları ile köyün sahası içkiden geçen Zeylan suyunun bu özellikleri ile alabalık üretimi için olağanüstü bir fırsat olarak görülmesi.

6. Planlı bir yapıya sahip bu yerleşmenin görüntüsünü bozacak olan gelişigüzel müstemillatlara meydan verilmeyip, meskenlerin alt kenarlarının ahır olmaktan çıkarılarak, bir yandan artan nüfusun mesken ihtiyacının karşılanması, diğer yandan ise meskenlerin arasında 50 m.'yi bulan boş sahaya düzenli sağlıklı ahırlar ile samanlıkların yapılması.

7. Nüfus miktarı bakımından "belediyelevelik olma" sınırlarına gelmiş bulunan bu yerleşmenin idare bakımından kasaba hüviyetine kavuşturulması.

TÜRKÇE DERSLERİNDE DİNLEME BECERİSİNİ GELİŞTİRME ETKİNLİKLERİ

1.0. Giriş

Bu çalışmamızda özellikle "anlama amaçlı dinleme" öğretimi üzerinde duracağız. 1970'lerden beri dil öğretimi kuram, yöntem ve yaklaşımlarında temel değişiklikler olmuş; bu değişimler temel dil becerilerinin öğretimini doğal olarak etkilemiştir. Dil öğretiminin doğasındaki, dolayısıyla dil öğrenme stratejisindeki anlamlı değişimler, Türkçe öğretimini de etkilemeli; Türkçe öğretimi ve öğrenimi programlarında ve kitaplarında da bu değişimler görülebilmelidir,

Burada, "anlama amaçlı dinleme/dinleme-anlama" yi tanımlayarak çalışmamızı sürdürelim. "Anlama amaçlı dinleme" "konuşan kişinin vermek istediği mesajı, pürüzsüz olarak anlayabilme ve söz konusu uyuruna karşı tepkide bulunabilme etkinliğidir" (DEMİREL, 1994: 43). Demek ki, söyleneni, "konu, zaman, yer, ad vb. kavramlarla anlamak için dinleyebilmek" (DEMİREL, 1994: 43) gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda bilgi edinmek, haber almak, dinlenenler arasında ilişki kurmak, dinlenenin yorumunu yapabilmek için de rahatlıkla dinleyebilmek; yani, amaç, sadece dinlemek değil, dinlediğini de anlayabilmek olmalı.

Güncel dil kullanımında en sıklıkla yer alan dinlemektir. Araştırmalar da iletişimde % 50 dinlemeye, % 25 konuşmaya, % 15 okumaya ve % 10 yazmaya yer verildiğini göstermektedir (MORLY, 1984: 7; RIVERS and TEMPERLY 1978: 62). Halbuki, sınıf içi dil çalışmalarında dinleme zaman zaman göz ardı edilmiş; daha çok, konuşmaya yer verilmiş; uzun süre, dinlemenin edilgen bir beceri olduğu görüşü süre gelmiştir. 60'ların sonuna doğru bu beceriyi ön plana çıkarma eğilimi başlamış; 80'lerde ise "dinlemenin rolüne" fazlasıyla yer verilmiştir. Bu süreçte öğrencinin etkin katılımının önemli olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Fazlasıyla göz ardı edilen bu dil becerisinin geliştirilmesi için, iletişime yönelik çeşitli etkinliklerin yapılması gerekmektedir.

2.0. Dinleme

Biz, bu çalışmamızda gerekli gördüğümüz etkinlikleri, "Bilgi Amaçlı Dinleme Çalışmaları" ve "Durum, İşlev ve Bilgi Amaçlı Dinleme Çalışmaları" başlıkları altında tartışacağız; "Dilin Ya-

Yrd. Doç. Dr. Fuat ALTUNKAYA

Gazi Ü. Eğitim Fak. İngilizce B. Öğr. Üyesi

pisal Amaçlı Dinleme Çalışmalarını" başka bir çalışmamızda ele alacağız.

2.1. Bilgi Amaçlı Dinleme Çalışmaları

Bu dinleme sürecinde, dinlemeye ilişkin odaklama, dilin biçimi üzerine değil, bilgi üzerinde olmaktadır. Bu çalışmalarda dinlenen metinden,

- bilgi edinmek,
- eksik bırakılan yerleri tamamlayabilmek ve
- verilen/sorulan sorulara yanıt verebilmek için gerekli bilgiyi edinmek amaçlanmaktadır.

Böylece, dinleme sonrası öğrenciden aşağıdaki davranışların ortaya konulması beklenmekte ve örnek sorular gibi sorulara yanıt istenmektedir.

i. Dinlenen metnin yazılı veya sözlü özetlenmesi,

- Dinlediğiniz metni kısaca anlatınız.
- Dinlediğiniz metinden anladıklarınızı bir özet kompozisyon biçiminde yazınız.

ii. Çoktan seçmeli sorular (her soru için 4-5 seçenek yazılabilir):

1. Konuyla ilgili soruya/sorulara yanıt verme, örneğin:

- Metinde sözü edilen kişinin kişiliği ile ilgili seçenek aşağıdakilerden hangisidir?
- Aşağıdakilerden hangisi dinlediğiniz metnin sonuç tümcesi olabilir?
- Bu parçada örneğin sözü edilen genç adam aşağıdakilerden hangisi ile nitelendirilebilir?

2. Metnin ana düşüncesini söyleyebilme, örneğin:

- Metnin ana düşüncesi aşağıdakilerden hangisidir?
- Bu parçada aşağıdakilerden hangisine değinilmemiştir?

3. Boş bırakılan kısmı doldurma, örneğin: Dinlediğiniz metinde düşünce akışının bozulması için boş bırakılan yere aşağıdakilerden hangisi getirilebilir?

iii. Dinlenen metnin konusuna ilişkin verilen karışık bilgileri sıraya koyma, örneğin: Dinlediğiniz metne göre aşağıdaki numaralı tümceleri/paragrafları metnin tutarlılığı açısından sıraya koyunuz.

iv) Doğru-yanlış somlarına yanıt verme, örneğin: Dinlediğiniz metinde verilen bilgiye uyanları D (doğru), uymayanları (yanlış) harfiyle işa-

retleyiniz.

Yukarıda verilen örnek sorular çeşitlendirilebilir.

2.2. Durum, İşlev ve Bilgi Amaçlı Dinleme Çalışmaları

Bu dinleme çalışmalarında, dinleme odağı dilin yapısal biçimi üzerinde değil, verilen bilgi üzerindedir. Bu dinleme çalışmaları için telefon konuşmaları, seyahat, iş konuşmaları, bayram, panayır, toplantı ve kongreyi konu alan metinler seçilir; dinlenme eğitiminde kullanılacak olan bu metinler programa alınır; farklı durumlarda kullanılan dilin dinleyerek çözümleme etkinlikleri üzerinde yoğunlaşmaya gidilir. Bu tür metinler öğrencilerin dikkatini verilen duruma, kullanılan dilin işlevine ve bilgi edinmeye yöneltilir.

Burada da dinleme sonrası çalışmalar için 2.1'in i., ii. ve iv. tipindeki sorulara yer verilecektir. Aşağıya çıkardığımız çoktan seçmeli sorulara da dinlenen metnin özelliği, uzunluk ve kısalığına göre 4 veya 5 seçenek yazılabilir. Yine, metinden amaçlanan etkinliğe göre bu 10 sorudan öngörülenler seçilebilir.

1. Metinde sözü edilen yer aşağıdakilerden hangisiyle en uygun biçimde anlatılabilir?

2. Dinlenen parçanın ana düşüncesi aşağıdakilerden hangisidir?

3. Metinde verilmek istene duygu aşağıdakilerden hangisidir.

4. Metinde verilmek istenen düşüncenin içerdiği temel kavramlar aşağıdakilerden hangisidir?

5. Dinlenen metinde sözü edilen kişiyi aşağıdakilerden en iyi hangisi tanımlar?

6. Örneğin, metinde geçen "Koşuyolu" diye adlandırılan kavram aşağıdakilerden en iyi hangisi ile tanımlanabilir?

7. Metinde verilen düşünce ile aşağıdakilerden hangisi çelişmektedir?

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde sebep-sonuç görülmektedir.

9. Aşağıdakilerden hangisi sözü edilen etkinlik ortamını en iyi biçimde tanımlar ?

10. Metinde geçen "hava atmak" sözü aşağıdakilerden hangisinin karşılığıdır?

Kısaca, yukarıda Özetlediğimiz özelliklere bu, anlama amaçlı dinleme olgusunda dinleme sonrası etkinliği olarak bakabiliriz.

3. Sonuç

Ortaokul sınıflarında öğrencilerin 50-60 dakika (DEMİREL 1994: 44) arası dinleyebildikleri; hatta, 30-45 dakika arasındaki dinlemenin daha etkin olduğu yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır; buna karşın "anlama amaçlı dinleme" becerisinin eğitimi, seçilen metinlere göre 15-30 dakika arasında tutmanın daha yararlı olacağı kanısındayız. Bu becerilerin geliştirilmesi için eğitime ihtiyaç duyulduğu, bu eğitimde 1. Dinleme öncesi etkinlikler (yeni sözcüklerin öğretilmesi, dinlenilecek metnin tanıtılması, vb.), 2. Dinleme anındaki etkinlikler (not alma, vb.), 3. Dinleme sonrası etkinlikler olarak ele alınması gerektiği

kanısındayız.

Dinleme eğitiminin sağlıklı yürümesi için öğrencilerin güdülenmesini göz ardı etmemeliyiz. Türkçe'nin eğitim ve öğretiminde bir etkinlik olarak alacağımız 'anlama amaçlı dinleme' kısa ve uzun dönemli belleğin gelişiminde yararlı olacaktır. Bu eğitimle kişinin davranışlarında olumlu ilerlemeler de görülecektir. Dolayısıyla, bu eğitim, kişinin tüm derslerde başarısını olumlu etkileyecek; daha az zamanda daha çok şeyler kazandıracak; İletişimdeki yerini daha etkin bir hale getirecektir. Bu arada bu sürecin gelişiminde 'işitsel araçlara' görsel ve işitsel araçlarla 'görsel ve işitsel araçların' etkin rolü olduğunu unutmamak gerek.

KAYNAKÇA

- ALEXANDER. L. G.
1978
Mainline Beginners, A. London: Longman Group Limited.
- ALLEN. Edvard David
1977
Classrom Technigues: Foreign Languages and English as a Second Language. N.York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- BİRKAN. A., S. Aykun
İ. İleri, R. Gökyayla
Orta Okullarda Türkçe Dersleri, İstanbul: Ders Kitapları A.Ş.
- BOLİNGER. Dwight
1975
Aspects of Language 2nd Ed., New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- BOWEN. J. Donald
MADSEN, Harold. Ann
HİLFERTY
1985
TESOL Technigues and Procedures, New York: Newbury House Publish.
- CHASTAIN. Kenneth
1976
Developing Second Language Skills 2nd Ed., Chicago: Rand McNally College Publishing Comp.
- DEMİREL. Özcan
1993
Yabancı Dil Öğretimi: İlkeler, Yöntemler, Teknikler, Ankara: Usem Yayınları-6.
- 1994
Türkçe Programı ve Öğretimi, Ankara: Usem Yayınları-12.
- KAPULU. Ahmet
1994
İlköğretim Türkçe 7 Ders Kitabı, Ankara: Koza Yayın Dağıtım.
- MORLEY. Joan
1984
Listening and Language Learning in ESL, Or-landa, Florida: Harcourt Brace Jovanovich. Publish.
- RIVERS. Wilga M.
TEMPERLEY Mary S.
A Practical Guide to the Teaching of English: as a second or Foreign Language, New York: Oxfoid University Press.
- ROBİNETT. Betty Wallace
1978
Teaching English to Speakers of Other Languages: Minneapolis: Un. of Minnesota Press,.
- STERN. H. H.
1983
Fundamental Concepts of Language Teaching, Oxford: Oxford University. Press
- UR. Penny
Teaching Listening Comprehension, Cambridge: Cambfdge University Press.

KİTABI AKINLARIN ESERLERİNİN FOLKLORLA İLİŞKİSİ VE KENDİLERİNE HAS ÖZELLİKLERİ

Hiçbir yetenek yoktan meydana gelemez, kendisinden önceki bir şeyi temel alarak, ondan gelişir. Bunun gibi yazılı edebiyat da kendinden önceki folklerden kaynağını alır ve ondan gelişir.

Kazak edebiyat tarihinde yeni yazılı edebiyatın başlangıcından itibaren iki yönde geliştiği biliniyor. Biri bilinen Doğu Edebiyatına dayanıyorsa, diğeri tamamıyla bilinmeyen Rus Edebiyatına dayanıyor. Fakat bu iki akımın temsilcileri de halk hareketlerinden uzaklaşmıyor. Bu da edebiyatın gelişiminin belli bir kuralı olduğunu göstermektedir.

Edebiyatın folklor ile ilişkisi araştırmacıların dikkatini çok çeken konulardan biridir. Meşhur folklor araştırmacısı S. Kaskabasov Kazak folkloru ile edebiyatının ilişkisini dörde ayırıyor; (KASKABASOV, 1984) Genetik İlişki; "Genetik ilişki yazılı edebiyatın ortaya çıkış dönemine dayanıyor. Edebiyat folklerden gelişiyor ve onun şeklinden, konularından ve dilinden faydalanıyor" diyor alim, bu ilişkinin temeli hakkında (KIRAUBAEVA, 1988:80). Bu ilişki şekline Kazak edebiyat tarihinde XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asrın başındaki edebiyatta çok rastlayabiliriz. Bu dönemde edebiyatın kendine has özelliğini ortaya koyabildiği, ilmi bir gerçektir. Çünkü o dönemdeki Kazak Edebiyatı kendi içinde farklılaşmasına rağmen asıl çizgisinden ayrılmadığını görüyoruz. Bunu sadece nazım türünde değil, yeni gelişmeye başlayan nesir ve tiyatro türünde de görebiliriz. Bu konuda ilk Kazak romanlarından biri olan T. Comartbaev'in "Kız Görelim" (Qız Köre-lik) romanına bakılabilir. Roman kahramanlarının davranışlarında eski yaşayışlarının izleri görülür. Raynikamal güzele asılan beyler, eskisi gibi uçan balon, acayip korno, kaval, düdük gibi müzik aleti gücüyle ölen kızı tekrar diriltiyor. Fakat buna masal da diyemiyoruz. Burada müellifin iradesi dışında edebiyatın gelişme çizgisi doğrultusunda kuruluyor. Folklor ile edebiyatın birbirinden uzaklaşmadığı, genetik ilişkisinin kesilmediği döneme ait bir edebiyat eseri olduğunu gösteriyor. Bu ilişki M. Evezov'un "Eñilik-KebeK" piyesinde de görülür. Bu ilişkinin geçerli olduğu dönemdeki yazılı edebiyat temsilcilerinin hiçbiri bu ilişkiyi gözardı etmemiştir. Buna Abay'ı örnek verebiliriz. Abay destanlarının olaylarını hatırlayınız. Kitabi akınların eserleri söz konusu olduğunda ilk önce Doğu'nun akla geldiği bir gerçektir. Ancak bu eserler de Kazak Edebiyatının bir parçası oldu-

J. KAMALOVA

*Ahmet Yesevi Ü. Kazak Edebiyatı B.
Öğr. Görevlisi*

Kazak Türkçesinden Aktaran:

Banu MUKAYEVA- Hilal O. ARSLAN

ğundan, edebiyatın gelişme sürecinden ayrı düşünülemez. Bu sebeple Kitabi Akınların Kazak folkloruyla ilişkisine değinebiliyoruz. Kitabi Akınların eserlerinde de folklor ile edebiyatın birbirinden çok fazla ayrılmadığını görebiliriz. "Kazak kıssaları (destanları) eski yazılı edebiyat ile halk edebiyatının desturunu devam ettirecek şekildedir"(Kazak Edebiyatı Tarihi,C.2:534) diyen araştırmacı bilim adamı A. Kırabaeva bu şairlerin eserlerinin folklorla ilişkisinin derinliğini ifade ediyor. Birinde folklorik özellikler fazlaysa, diğerinde yazılı edebiyatın özellikleri ağırlık kazanıyor. Zaten, ustalık da burada ortaya çıkıyor. Doğulu gelenek ile milli rengin ustalıklı sentezlendiği folklor ile yazılı edebiyatın içice olduğu eserlerden biri de "Munlık-Zarlık"tır. Bu eserin özelliği her çağda her şekilde okuna gelmiş olmasıdır. Bu konuda bazı fikirler şu yöndedir, "Doğu tarzında kurulmuş ancak Kazak Edebiyatına malolup, Kazak folklor geleneğine bağlanan eserlerin özelliklerini taşıyor" (SETBAEVA,1982). Kazak destanları hakkında bilim adamı R. Berdibaev bu şeklin özelliği hakkında şunları söylüyor: "...içindeki olağandışı güçler dikkate alınmazsa, burada gerçek hayat unsurlarına bol miktarda rastlanır...Destanın masal tarzından daha sonra yazıldığı taşıdığı özelliklerden anlaşılıyor" (BERDİBAEV,1982:78). Destanın Doğu'dan alındığının da, Kazak'ın daha önceki masal şekli ile yazıldığına da iddia edilemeyeceğini söylüyor, alim.

Destanın aslı Kazaklar arasında "Altın Aydar" adıyla bilinen masaldır. Bu masal günümüze kadar hem sözlü olarak hem de XIX. asrın ikinci yarısından itibaren günümüze ulaştı (AL-TINSARIN,1879;VASİLEV,1898). Bizim burada ayrıca ele aldığımız Kitabi Akınlar sınıfındaki kıssacı şair Y. Şayhuslamalı masalı, halk arasında yaşayan efsaneler veya yayınlanan "Munlık-Zarlık" destanında bir arada görülen Kazak mitolojisi, folkloru, yazılı edebiyatı, folklor ile edebiyatın ilişkisinin göstergesidir.

Destanın esasını folklorik özelliklerin teşkil ettiğini yukarıda ifade ettik. Bundan başka destanda yer alan folklorik özellikler; iki öksüz çocuğa anne olan geyik, Kaşayım'a çocuk olan iki köpek, cadı karısı, mağarada, ormanda kahramanların günlerini geçirmesi, destanı uzak geçmişe bağlayarak ona mitolojik özellikler kazandırır-

yor. Destanda kahramanlık şiirlerinin yayılma şekillerine de rastlanıyor.

Sadağı jetken jeri bolsa,
Tartıp ketip baradı.
Mıltık jetken jeri bolsa,
Atıp ketip baradı.
Kılış jetken jeri bolsa,
Kırıp ketip baradı.

*Sadağının yeteceği yeri olsa,
Nişan alıp gidiyor.
Tüfeğin yeteceği yeri varsa,
Atarak gidiyor.
Kılıcın ulaşacağı yeri varsa,
Kırarak dökerek gidiyor.*

Bunun gibi bazı mısralar başka kahramanların şiirlerinde bulunan kıtalarda da bulunur;

Şuu, januar, şuu deydi,
Esken jeldey güvleydi.
Kulaktan terledi,
Terlegen sayın öledi.
Köldenen jatkan aňğardı
Jeroşak kurlı körmedi.

*Şuu, canavar şuu diyor,
Esen yelce seslendi.
Kulakları terledi,
Terleyen at gittikçe kuvvetlendi.
Önünde uzayan büyük çukurları
Küçülmüşçesine aştı*

Bunların dışında da destanda folklorik özellikler görebiliriz. Şimdi destanın yazılı edebiyata ait vasıflarına değinelim; bu da alimler tarafından henüz değinilmemiş bir yeniliktir. Büyük alim R. Berdibayev'in yukarıda adı geçen eserinde: "Burada yazılı edebiyatın unsurları bol. Ezbere, her destanda görülen göçmen mısralar çok değil, bu birincisi. Nazım ile nesrin sırayla gelmesi de destana ait vasıflardan biridir. Destanda yabancı kelimeler kullanılmadan da, Orta Asya Türklerine ait kelimelerle ne kadar uygun ifadeler yakalandığını görüyoruz. Onlar, yani destanı yaratanlar Doğu Edebiyatını iyi bilen büyük kabiliyet sahipleridir" diyor. Gerçekten destanda bunun gibi ifadeler çok rastlanıyor. Bunu Şanşar Han şöyle söylüyor:

"..Gönlümün gamını artırıp..", "Allahın dostu Muhammed", "Medet eyle dostu halime", "kulların koruyucusu şehriyar", " ", " ", vs. destanda bunun gibi ifadeler baştan sona yer alır.

Bu kelimeleri dilci alimlerimiz Kitabi Dil olarak adlandırıyorlar. Alim Èbilkasimov B. "Kazak'ın eski yazılı edebi dili" adının verilmesinin doğru (ÈBILKASIMOV, 1988) olacağı fikrini ifade ettiği geçen asırlardaki Kazak'ın yazı dilinde, yukarıda geçen kelimelerin çok kullanılan kelimeler olduğu şüphesizdir. Bu da destanı yazılı edebiyata yaklaşıyor. Destanın bir diğer özelliği de dinle bağlantılı olayların olmamasına rağmen müellifin eserinde dinden yararlanmasıdır. M: "Din için canımızı satacağız" veya "Her kitapta peygamber adı gizli olduğundan hocalar göz yaş dökerek kitap okudu" gibi ifadeler müellifin dine bakışını

göstermesine rağmen, destanla bütünlük arzeten mısralardır. Bu, Kitabi Akınların yaratıcılığının ayrılmaz bir parçasıdır.

Diğer bir özelliği de eski yazılı edebiyattaki gibi destanın önsözle başlamasıdır. Müellif orada öğüt ve kendisi hakkında bilgi verir.

İşte "Mufilik-Zarlık" destanı, folklorun bütün zenginliğini içine alarak, Doğu Edebiyatı geleneğini de, eski yazılı edebiyatın geleneğini de kendinde yaşatan farklı bir eser olarak karşımıza çıkar. Çünkü bu destan yazılı edebiyatın, folklordan çok fazla uzaklaşmamış olduğu devrin ürünüdür. Buradaki folklorik tasvirlerin çokluğu da bundan kaynaklanır.

KAYNAKLAR

ALTINSARIN, I. 1879	Kırgızskaya Hrestomatiya	KIRAUBAEVA, A. 1988	"Gasırlar Mırası" A. j.s.80.
BERDİBAEV, R. 1982	Kazak Eposı , A. J. S. 78.	SETBAEVA, Ş. 1982	Kazahskaya Literatura i
EBİLKASMOV, B. 1988	"XVIII-XIX Ga. Kazak E-		Bostok,
KASKABASOV, CA. 1984	debi Dilinin Jazba Nus-kalan", A. J.00. "0 Tıypah i Forman Vzay- modeystvya Kazahskoy lite- raturı i Folkloru", İzvestiya, AN az SSR Seriya Filolo- giçeska, N3, Almatı.	VASİLEV, A.V. 1898	Oraztsı Kırgızskoy Slovest- nosti Kırgızskoy Skazki, Vş. Nl, Orenburg.
			Kazak Edebiyetinin Tarihi, 2-T. 1-K.

BİLİMKURGU ROMANLARINDAKİ ZAMANÖTESİ DÜNYA

Bilim ve Teknolojiden esinlenerek ortaya çıkan "bilimkurgu", hem güzel sanatların sinema dalında, hem de edebiyatın roman, hikaye gibi nesir alanında yaygınlık kazanmıştır. Edebiyat terimleri sözlüklerinde bir edebi tür olarak geçen "bilimkurgu" terimi, Amerika ve Avrupa'da 1926'lardan bu yana "science fiction" (bilimkurgu, bilim edebiyatı) olarak literatüre girmiştir.

20. yüzyılda "bilimsel gelişmeler", akıl almaz bir biçimde yepyeni bulgulara ulaşmıştır.

Bu korkunç bilgi patlamasının nedenlerini araştıran düşünürler, bu gelişmede başlıca rolü oynayan etkenin insanın hayal gücü olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Yaşadığımız çağda insanoğlu, tüm düşünce tarihi içinde, gelmiş geçmiş bilimsel gelişmelerin hiçbiri ile kıyaslanamayacak kadar büyük bir bilgi birikimine ulaşmıştır.

İnsanoğlu, aynı hayal gücünü çalıştırarak gelecekteki günlerde çok daha büyük aşamalara erişebilecektir. Zaten insanoğlu, bilimsel bilgi ve bulgulara dayanarak hayal gücünü çalıştırmayı, ortaya ne yepyeni buluşlar çıkartabilir ne de yepyeni bilimsel gerçeklere ulaşabilirdi. Bunun sonucunda da uygarlık yerinde sayardı. Buradan şu sonuca varabiliriz: Hangi bilim dalında olursa olsun, ortaya çıkan yeni bir fikir, keşif veya icadın temelinde insanoğlunun hayal gücü ve sezgileri yatar.

İşte 20. yüzyıldaki bilimsel gelişmelere paralel olarak edebiyatta da "science-fiction" adı altında yepyeni bir uğraşı alanı ve inceleme türü ortaya çıkmıştır.

Çağımızın bir ihtiyacı sonucu doğan bilimkurgu, geleceğin bilim ve teknoloji dünyasının tablosunu edebiyatla çizmek için ortaya çıkmıştır.

Bilimkurgu edebiyatıyla ilgilenen yazarlardan bazıları, eserlerini hikaye, roman veya senaryo türünde yazmışlar, bazıları da bugün için gerçek dışı diye değerlendirilen fizik ve astrofizik ilkeler öne sürmüştür. Bu yazarlardan bir üçüncü grup ise yine bugün için imkansız ya da yapılamaz yargılarıyla karşılanan, ama ileride kolayca yapılabilecek olan biyo-elektrik ya da biyo-sibernetik sistem ve modelleri ortaya atmışlardır. Bilimkurgu romanlarında geçen siborg'lar (İng. Cyborg= cybernetic organism, yeterli derecede dayanıklı olmayan organları desteklemek veya yedek organ fonksiyonu görmek amacıyla teknik cihazların planlı olarak insana entegrasyonu [Örneğin;

Doç. Dr. Altan ALPEREN

Gazi Ü. Eğitim Fak. Öğr. Üyesi

uzun süreli uzay uçuşlarında]) işte böyle bir düşüncenin ürünüdür.

"Science-fiction" (bilimkurgu) terimi, ilk defa Hugo Gernsback adındaki bir Amerikalı elektrik mühendisi tarafından ortaya atılmıştır. Hugo Gernsback, popüler bilim dergilerinin içeriğini soyut ve sıkıcı olmaktan kurtarmak amacıyla yazılmış olan hikâyelere bir kimlik kazandırmak için onlara "scientific fiction" (bilimsel hayal) veya "scientification" (bilimselleştirme) adını vermiştir. Sonradan bu tanımlama kısaltılarak "science-fiction" adını almıştır.

Popüler bilim dergilerinde yer alan bilimkurgu hikâyelerinden bazıları, 20. yüzyılın başlarında Hugo Gernsback'in bizzat çıkardığı "Modern Electrics" adlı dergide yayımlanmıştır (Encyclopedia Americana, 1979: 390).

Yeni buluş ve yeni teknolojik gelişmelere karşı duyulan büyük ilgiden bilimkurgu da nasibini almış ve bunun sonucunda 1920'lerde tamamen bilimkurguya yönelik dergiler yaygınlaşmıştır. Bu bilimkurgu dergilerinden ilki, H. Gernsback'in "Amazing Stories" adlı bilimkurgu dergisidir (Encyclopedia Americana:390). Bilimkurgu edebiyatı Türkiye'de pek yaygın değildir. Günümüzde bu konuda Türkçe yazılmış fazla eser yoktur. Fakat bilimkurgu eserlerinin Türkçe çevirilerine ve özgün örneklerine zaman zaman ülkemizde de rastlamaktayız.

Ne var ki, bilimkurgunun ne olduğu ülkemizde tam olarak bilinmiyor. Televizyonda izlediğimiz dizilerin ve sinema filmlerinin etkisi ile bilimkurgu denince sadece uzay üzerine yazılıp çizilmiş eserler akla geliyor. Bu da yanlış bilgilenebilmekten kaynaklanıyor. Oysa ki bilimkurgu eserlerinde sadece uzay değil, bilimin girdiği her alan işlenebilir. Zamanda yolculuk, uzay yolculuğu, ışınlama (Ing. Teleportation, materytrans-mission), bilgisayarlar, robotlar, siborglar, sibernetik sistemler, genetik mühendisliği, ruh ve düşünce nakli, kuvvet alanları, hiper uzaylar, telekinezi, telepati, ufo'lar, zaman makinesi, lazer araçları, çevre kirlenmesi, mutonlar (Mutant: Mutasyonla değişime uğramış insan), düşünce okuma cihazları, beyin dalga ölçerleri ve daha akla hayale gelmedik nice bilimsel spekülasyonlar, bilimkurgu eserlerinin konusunu oluşturmaktadır. Bu açıklamalardan sonra bilimkurgunun ne olduğu sorusu akla gelebilir. Bilimkurgu bir masal-fantezi türü eser midir, yoksa korku, gerilim tü-

ründe bir zaman ötesi serüven romanı mı? Yine bilimkurgu yarının dünyasını anlatan bir bilimsel hikâyeye inidir, yoksa geleceğin dünyasındaki bilimsel gelişmeleri önceden tahmin eden bir edebiyat vizyonu mu?

Bilimkurgu, bilimsel gelişmelerden, bilgi verilerinden yararlanılarak ortaya konan bir eserdir. Eğer bir eser bilimsel verilere dayanmıyorsa istendiği kadar hayal gücü ile süslenmiş olsun, hiçbir zaman için bir bilimkurgu eseri olmaz. Ünlü bilimkurgu yazarı Prof. Isaac Asimov'un da belirttiği gibi ancak bir peri masalı olur (ASİMOV, 1978:3). Bir bilimkurgu yazarı, bilimsel temellere ve bilimsel bulgulara dayanarak, inceleme ve araştırmalarını yapar ve ilerideki gelişmelerin neler getirebileceğini hayal gücü ile sezerse, ancak o zaman onun bu değerlendirmesi ve eseri, bir bilimkurgu eseri olur. Bu konuda istisnalar da vardır, Ama bunlar amatörce de olsa bilimle uğraşan veya bilime ilgi duyan yazarlardır.

Batı dünyasında bilgin olan bilimkurgu yazarlarının eserleri önem taşır ve bu yüzden Batı ülkelerinde çeşitli kurum ya da kuruluşlar, bilimkurgu yazarlarına "science-fiction" eserleri hazırlamaları için, özel fonlar ayırırlar (AKMAN, 1982:317).

Ama bu arada hemen şunu da vurgulamak gerekir ki, bilimkurgu, yarının dünyasındaki muhtemel bilimsel gelişmeler hakkında yazılmış bilimsel bir teori veya hipotez değildir. Bilimkurguyu fütürolojiden* veya bilimsel teorilerden ayıran temel özellik konunun edebileştirilmesidir.

Bilimkurgu edebiyat ve sanat katına yüceltilmese, soyut bir fütüroloji veya bilimsel bir spekülasyon olup çıkardı. Aslında bilimkurgu genel anlamıyla ilerideki bilimsel ve teknolojik konular hakkında, işin içine hayal gücünü de katarak spekülasyon yapan bir edebi sanattır. Fakat bilimkurguyu hayal ürünü bilimsel ve teknolojik vizyonlar çizdiği için bir masal-fantezi türünde eser olarak görenlerde vardır. Oysa bilimkurgu ve masal-fantezi türü eserleri birbirinden ayıran en önemli özellik, birinin bilimsel verilerden giderek olaylara mantıklı açıklamalar getirmesi, diğerinin ise sadece bir çeşitleme yapıp açıklamalardan kaçınmasıdır. Bu açıdan bilimkurgu ile "fantastik" hikâyeye arasındaki ilişki iki yanı keskin bir kılıç gibidir. Eğer bilimkurgunun içine macera, korku-gerilim ve hayali yaratık vb. unsurlar varsa, eser modern masal ve fantezi türüne kayar. Ağırılık bi-

limsel bulgu ve teknolojik buluşlarda olursa, eserin bilimkurgu tarafı ağır basar.

Bilimkurgunun tanımına gelince, bu türde eserlerin içeriği son derece zengin ve çeşitli olduğu için, bu konuda kesin bir tanımlama yapılamamaktadır.

Bilimkurgunun sınırlarını çizmek son derece zor olduğundan dolayı bu edebi tür değişik açılardan tanımlanmıştır.

Bilimkurgu türü bilimsel edebiyata "science-fiction" adını veren bu konunun öncülerinden H. Gernsback'a göre "bilimkurgu", gelecekteki gelişmeleri önceden tahmin etme bilimidir (Alm. Prognostik). M. Pehlke ve N. Lingfeld, bilimkurguyu insanlara geleceğin öğretilmesi olarak görürken, N. Schwonke aynı kavramı değişim düşüncesinin edebi ifadesi şeklinde değerlendirmektedir. B. Butor ise bilimkurguyu realist çerçeve içindeki gerçekdışı olaylar ve uzay-zaman çağının mitolojisi olarak tanımlamaktadır (Enzyklopadie Brockhaus in 20 Banden, Bd. 17, 1973:202). T. Akman'a göre bilimkurgu, bilimsel verilere dayanılarak hayal gücüyle yaratılan şeydir (AKMAN: 313). Değişik yazarların verdikleri bu tanımlardan sonra farklı sözlüklerin bilimkurgu hakkındaki tanımlamalarını sıralamak istiyorum:

1- "Fen bilimleri ve teknolojik temellere dayalı ütopyik konuları fantezi ve serüven şeklinde işleyen edebiyat" (DÜDEN, 1974: 656).

2- "Bilimsel spekülasyonları bir realite olarak sunan ve hayali bir gelecek zamanı şimdiki zamanda anlatan ütopyik roman" (BEST, 1973: 249).

3- "Bilimin gelecekteki gelişmelerini hayal gücüne dayanarak anlatan ve bu bilimsel gelişmelerin hayata yaptığı etkileri çoğu zaman uzay yolculuğuyla dile getiren hikâyeler" (Longman Dictionary of Contemporary English, 1987:934).

4- "Fantastik bir olayı canlandırmak amacıyla bilimsel gerçekleri ve bilimsel spekülasyonları hayal gücüne dayanarak anlatan roman" (The Lexicon Webster Dictionary, 1978:859).

5- "Çağdaş bilim verileriyle düş gücünden oluşan film, roman vb." (TDK Sözlüğü, 1988: 187).

6- "(Fen) bilimleriyle edebiyatın birleştirilmeye çalışıldığı bir edebi tür" (Enzyklopadie Brockhaus in 20 Banden, Bd. 17, 1973:202).

7- "Konusunu veya arka planını bilimin bazı yönlerinden alan roman, edebiyat" (Encyc-lopedia Americana: 390).

8- "Gelecek çağları, yapılan düşsel yolculukları konu alan, insanlığın evrimini, bilimsel gelişmelerin sonuçların ne olacağını göstermek gereği güden anlatı türü" (Yazın Terimleri Sözlüğü, 1974: 31).

9- "Fen bilimleri ve teknolojiye dayalı ütopyik nesir edebiyatı" (WAHRIG, 1968: 3330).

10- "Bilim verileriyle düş gücünün birleşimi" (TDK Resimli Türkçe Sözlük, 1977:83).

11- "Uzayda, zamanda, başka dünyalarda veya başka boyutlardaki seyahat ve serüvenleri temel alan bilimkurgu hikâyeleri, hayal gücüne dayalı edebiyatın yaygın popüler türüdür" (The World Book Encyclopedia, 1962:175).

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere bilimkurgunun kesin bir tanımını vermek son derece zordur, hatta bu konuda 20. yüzyılın bilimkurgu yazarları, bilimkurgu editörleri ve bilimkurgu eleştirmenleri de aynı görüşü öne sürüyorlar. Üstelik "science-fiction" adının bile bu edebi tür için uygun olduğundan kuşku duyuyorlar (Encyclopedia Americana: 390).

Bilimkurgu nasıl tanımlanırsa tanımlansın, gerçek olan şu ki, günümüzde bilimkurgu romanları, en çok satan kitaplar (Best-Seller) olarak liste başlarında yer almaktadır. Hele ünlü bilimkurgu yazarlarının romanları aynı yıl içinde 10-15 baskı yapmaktadır (AKMAN: 321).

Bilimkurgu edebiyatının atası, ideal toplumları anlatan ütopya edebiyatıdır. Ütopya edebiyatının özgün örnekleri Eflatun'un "Devlet", Thomas More'un "Utopia" (1516), Tommaso Campanella'nın "Güneş Ülkesi" (1623), François Bacon'un "Yeni Atlantis" (1627), Edward Bellamy'nin "Geriye Bakış" (1888), Jonathan Swift'in "Gulliver Seyahatleri" (1726), Samuel Butler'in "Erewhon" (1872), Aldous Huxley'in "Kahraman Yeni Dünya" (1932) ve Georg Onvel'in "1984" adlı eserleri sayılabilir. Ütopya edebiyatının öncüsü olan Thomas More "Utopia" (Ütopya= Yun. Hiçbir yer, hayal ülkesi) adlı eserinde çağdaş sorunları ele alarak bu sorunların olmadığı bir hayali ülkeyi düşlediğini anlatıyor.

Bilimkurguyu ütopya edebiyatından kesin çizgileriyle ayırmak oldukça zordur. Çünkü bi

limkurgu dünyasını günümüz dünyası ile karşılaştıracak olursak bilimkurguda anlatılan olayların geçtiği mekanlar bir "hiç" ülkesidir, tıpkı ütopyanın da hiçbir yer veya bir hiç ülkesi olması gibi.

Fakat ütopya, varolan sosyal, politik vb olgulara ideal hedeflerle karşı çıkarak ütöpik düşünceleri ön planda tutuyor. Negatif özellikler taşıyan bir ütopyada ise okurların korkutulması için statükodaki olumsuz şartlar veya var. olan düzenin belirli özellikleri dağ gibi büyük sorunlar olarak gösterilmektedir. Buna karşılık bilimkurguda geleceğe yönelik bir ihtimaller dünyası sunulmaktadır. Bu öyle bir dünya ki, onun edebi-ilmi "örgüsü" bilimkurgu yazarlarının hayal gücüne göre oluşuyor. Yazarlar, yarının "fütürist" dünyasının hangi bilimsel ve teknolojik gelişme düzeyine ulaşacağına inanıyorlarsa, bilimkurguda anlattıkları dünya da o derece gelişmiş veya çağ atlamış oluyor.

Bu tip bilimkurgu eserleri, fütürist roman kategorisine giriyor. Geleceğin dünyasında yaşayan bilimkurgu kahramanlarına geleceğin insanı anlamına gelen "homo futurus" denilmektedir. Bilimkurgu edebiyatının öncüsü sayılan ütopya edebiyatını bir kenara bırakırsak bilimkurgu türünün klasik öncüleri ve ilk romancıları Jules Verne ve Herbert Georg Wells'tir. Fakat çağdaş bilimkurgunun ilk romancısı ve bu türün babası Fransız yazar Jules Verne'dir. Ünlü İngiliz fizikçisi ve "Science-fiction" yazarı Arthur C. Clarke bilimsel edebiyatın bu iki öncüsü hakkında şunları yazar:

"..., iyi bir bilim adamına gerekli olan niteliklerin başında "hayal gücü" gelir... Önümüzdeki büyük problem... 'Sağlam bir bilimsel bilgi' (ya da hiç değilse bilim anlayışı) ile 'çok esnek bir hayal gücünün', aynı kişide, bir arada bulunmasıdır. Jules Verne ve Wells, her istedikleri zaman bu ikisini, yan yana getirebiliyorlardı. Wells, (kendisi, çoğu zaman tersini ileri sürmesine rağmen), Jules Verne'den farklı olarak, aynı zamanda, büyük bir edebiyat sanatçısı idi ve karşısına çıkan basit gerçekleri, işine geldiği zaman, bir kenara itmesini biliyordu. Verne ve Wells'in ünlü adlarını aldıktan sonra, şunu açıkça söylemek isterim ki 'geleceğin olanaklarını' tartışmak konusunda, ancak bilimkurgu yazar ve okurları gerçekten yetkili olabilirler" (CLARKE, 1970: 8-9)

Jules Verne'nin bilimkurgu romanlarındaki kehanetlerinden bazıları sonradan gerçekleşmiştir.

Onun "Nautilus" adlı denizaltısı, motorla çalışan ilk denizaltının ortaya çıkmasından 25 yıl önce ortaya atılmış bir fikirdir. Yine onun anlattığı uzay gemisi, 100 yıl sonra aya gidecek olan Apollo uzay aracının bir öncüsüdür.

Onun "Arzın Merkezine Seyahat" (1864) romanı yeraltı dünyasıyla ilgili fantezileri işliyor. "Dünyadan Aya Seyahat" (1865) uzay yolculuğunu, "Kaptan Hatteras'ın Serüvenleri" (1866) kutupların keşfini, "Denizaltında 20 Bin Fersah" (1870) denizaltındaki seyahati ve "Esrarengiz Ada" (1874) bir adaya ayak basan insanların yaptıkları sınai sömürüyü konu almaktadır.

Bilim verilerinden yararlanarak ileride olabilecekleri öyküleştiren bir başka yazar da H. G. Wells'tir. Wells ilk bilimkurgu romanı olan "Zaman Makinesi"ni 1895'te yayımlamıştı. Bu eserde zaman gezgini, zamanın bir çeşit uzay olduğuna inanıyordu. Bu gezgin kendi buluşu olan zaman makinesiyle 4 boyutlu uzay-zamanda milyonlarca yıl ileri ve geri gidip gezindi, zaman yolculuğunu başardı. Bu zaman yolculuğuna modern kurgubilimciler "FTL" yolculuğu (Ing. FTL-Trip= Faster ThanLight-Trip, yani ışıktan hızlı süren yolculuk) adım vermektedirler (RUCKER, 1990: 207).

Wells'in diğer eseri "Doktor Moreau'nun Adası" (1896), bir adada ameliyat edilerek korkunç bir doktorun emrine giren yan insan, yarı hayvan birtakım yaratıkların sonunu ele almaktadır. "Görünmeyen Adam" (1897), insanı görünmez yapan bir ilaç peşindeki genç bir kimyagerin acıklı serüvenidir. "Dünyalar Savaşı" (1898), Merih gezegeninden Dünya'ya yapılan bir saldırı üzerine yazılmış bir bilimkurgu romanıdır. Wells'in diğer bilimkurgu eserleri "Ay'da İlk İnsanlar" (1901) ve "Hava Savaşı" (1908)'dir.

"Bilimkurgu" ya da "Science Fiction" terimi, çağımıza ait bilimsel spekülatif edebiyata verilen bir isim olmasına rağmen, yarının dünyasını anlatan eserler insanlık tarihi kadar eskidir. Bir bilimkurgu yazarı olan Theodore Sturgeon, Tevrat'taki Peygamber Hezekiel (Tevrat Hezekiel, 1958:788) başından geçen olayı anlatırken onun "bilimkurgu" yazdığını öne sürer: "Genel çoğunluk olmasa da edebiyat tarihçeleri Peygamber Hezekiel'in gökyüzünde yanan tekerlekleri anlatırken "bilimkurgu" yazdığını kabul ediyorlar. Bu çağdaş UFO (Unidentified Flying Object: Tanımlanmamış Uçan Nesne) raporlarıyla büyük bir

benzerlik göstermektedir. Yunan hiciv ustası Lucian "Icaromenippus" adlı diyaloglarında bilimkurgu yazmıştır. Cyrano de Bergerac da 17. yüzyıldaki komedi hikâyelerinde aya ve güneşe yapılan yolculuklardan söz ederek aynı türde eserler vermiştir (STURGEON, 1979: 390).

Türk edebiyatındaki bilimkurgu örneklerini masal, efsane ve menkıbe türlerinde bulabiliriz. Örneğin velilerin başından geçtiği söylenen "tayı-ı mekan" olayı bilimkurgudaki ışınlamayı (İng. Teleportation), "bast-ı zaman" (İng. time dilatation) veya zaman genişlemesi ise zaman yolculuğunu anlatmaktadır. Yine "kalp gözü" açık velilerin düşünce okumaları, "keşif-ehli" olmaları, bilimkurgudaki düşünce okuma cihazlarını, telepat robotları, prekognisyonu veya klervoyans sahibi siborg'ları çağrıştırmaktadır. Keza velilerin eşya üzerine olan tasarrufları, levitasyon, telekinezi, psikokinezi veya apor olayının bir benzeridir.

Masallardaki uçan halıları, uzay araçlarının bir prototipi, cinler ve periler, devler de bilimkurguda geçen robotların, siborg'ların, uzaylı yaratıkların veya başka dünyaların varlıklarının bir varyasyonudur.

Bilimkurgu gibi çok geniş kapsamlı bir konuyu bir makalede bütün boyutlarıyla ele almak ne yazık ki mümkün değildir.

Bilimkurgu son yıllarda lise, kolej ve üniversitelere de girmiştir. Çağımızın ünlü astronomi bilgini Carl Sagan bu konuda şunları yazmaktadır.

"... 'science-fiction'a büyük ilginin gençlerden gelmesi nedeniyle filmler yapılmakta, televizyon programları hazırlanmakta ve kitaplar yazılmaktadır. Bu büyük ilgi karşısında lise ve kolejlerde bilimkurgu kursları düzenlenmektedir... Gerçek bilim... ile karşılaştırmalı bir biçimde düzenlenmiş bilimkurgu kursları, benim görüşüme göre, okul hayatı boyunca, yararlı bir dönemdir... Bilimkurgunun insana en büyük yararı gelecekte meydana gelebilecek şok'u en aza indirebilmek için, çeşitli olasılıkları düşünebilmek ve düzenleyebilmek ve şimdiden keşifte bulunabilmek, imkanlarını verebilmesidir. (SAGAN, 1979: 144-145). Fen bilimleri ile karşılaştırmalı olarak okutulacak bir bilimkurgu edebiyatı; yalnızca dar görüşlü, tutucu ve bağnaz insanların yetişmesini önlemekle kalmayacak, aynı zamanda yeniliklere açık, geniş ufuklu ve hayal gücü zengin insanlar yetişmesine yol açacaktır. Bu açıdan yarınların dünyasını bugünden çizilecek istiyorsak, bilimkurguyu bir masal ya da safata olarak değil, geleceğin dünyasını bugünden keşfetme çabası olarak görmeliyiz.

Konuyu Arthur C. Clarke'ın bir sözüyle bitirelim:

"Bilimkurgu okurlarının yüzde birinden fazlasının, inanılır kahinler olacağım iddia etmiyorum. Ancak inanılır kahinlerin yüzde yüzü, ya bilimkurgu okuru ya da bilimkurgu yazarı olacaktır..." (CLARKE, 1970: 9)

KAYNAKLAR

AKMAN, Tayyar 1982	"Dünyanın Siberetik Oluşumu", Karacan Yayınları, İstanbul.	DUDEN 1974	Das Fremdwörterbuch, Mannheim
ASIMOV, Isaac 1978	"Evrende En Son Hız Sınırı", Bilim ve Teknik , S.74, Ankara.	1990 SAGAN, Carl	Die Wunderwelt der vier-ten Dimension, München.
BEST, Otto F. 1973	Handbuch Iiterarischer Fachbegriffe , Frankfurt.	1979 STURGEON, Theodore	Broca's Brain Random House, New York.
CLARKE, Arthur 1970	"Profiles Of The Future", Geleceğin Çehresi , Çv. S. Ataman, İstanbul.	1979	"Science Fiction", Encyclopedia Americana, Volume. 24, Connecticut, USA.

* Fütüroloji: Gelecekte teknik, ekonomik ve sosyal alanda ortaya çıkabilecek muhtemel gelişmeleri araştıran modern bilim dalı.

KAZAKİSTAN'IN DÖVİZ POLİTİKASININ GENEL DURUMU

Giriş

1991 yılından itibaren Kazakistan'da ekonominin yenilenmesine yönelik radikal reformlar yapılmaya başlandı. Piyasa ekonomisine geçiş, maliye ve kredi politikalarında düzenli koordinasyon olmamasından ve eski SSCB Cumhuriyetlerinin aralarındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin bozulmasından kaynaklanan sert kriz koşullarında gerçekleşmeye başladı.

1993 yılının Kasım ayında Tenge olarak adlandırılan ulusal para devreye sokuldu. Tenge'nin çıkarılması, maliye ve kredi reformlarına gerçek bir destek sağladı. Bu, yenilenme sürecinin ikinci aşaması idi. Bu aşamanın temel özelliği, Ulusal Banka (Merkez Bankası)'nın ve hükümetin makroekonomik politikalarının uygulanmasında birbirinden bağımsız olmasıdır.

Tenge'nin konvertibilitesi ve diğer ülke paralarının karşısında değer kazanması için, istikrarı sağlanmış ulusal bir ekonomiye dayanması gerekmektedir. Ancak, dış ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerin acele liberalizasyonu sonucu olarak, ülke içine aşırı miktarda dolar girmesi ekonomide bir çok problem yarattı. Üst Yönetim Örgütleri, Ulusal Banka, hukuki ortam ve ekonominin kendisi dahi, milli para tanzimine ve milli paranın ülke içinde tedavülüne hazır değildi.

Kazakistan'ın iç piyasasına büyük miktarda yabancı döviz girmesi, ülke içinde nakit doların kullanımına dayanan parasal ekonominin oluşmasına neden olmuştur.

I. Tenge Kuru: Dinamikler ve Trendler.

Tenge'nin devreye sokulmasından bu yana üç yıl geçmiştir. Bu zaman süresince hem genel durumda, hem de oluşmakta olan döviz piyasanın durumunda büyük değişiklikler yaşandı.

Kazakistan Bankalar arası Döviz Borsasının, ticari bankaların ve döviz bürolarının döviz satın alma kurları analizlerine bakacak olursak, iki önemli aşamayı belirleyebiliriz. **Birinci aşama** (Kasım 1993 - Mayıs 1994) Tenge'nin müthiş düşüşünü göstermektedir. İkinci aşamada (Haziran 1994'ten itibaren) enflasyon oranları Tenge'nin düşüş oranlarını aşmış ve Tenge kurunun başka sert dövizlere göre düşmesi genelde sabit bir şekilde gerçekleşmiştir, (bkz. Tablo 1.1) Tenge'nin dolar ve Marka göre devalüasyon tempoları, 1995

Nurjan ERBOSINOV

*Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst.
Ekonomi B. Arş. Görevlisi*

yılında 1994 yılına göre birkaç kat azaldı. Yabancı dövizlerin Tenge'ye göre kıymet kazanması, yani kurların artması istikrarlı şekilde gerçekleşti. Ancak istisna olarak 1995 yılının yaz aylarında Tenge kuru dolar kuruna göre müthiş bir şekilde değer kazandı. Bu, dolar talebinin azalması ve arzının artmasının bir sonucu olarak meydana geldi. Piyasadaki dolar miktarının çoğalmasını gösteren şu rakamları sunabiliriz: İlk talep ve arzdaki fark Haziran ayında 66.3 milyon dolar olurken, Temmuz ayında bu fark 65.8 milyon dolara ulaştı. Bunun sonucu olarak, 15-16 Haziran'dan itibaren doların değeri azaldı ve Temmuz ayı sonunda da aniden düştü.

Dolar miktarının çoğalması ve değerinin düşmesinin temel sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

- Mutlak ödemelerle karşı karşıya kalan şirketlerde ve kurumlarda Tenge miktarının yetmemesi;

- İhracattan dolayı büyük miktarda dövizin girmesi;

- Yabancı idareye devredilen büyük şirketlerde maaşların ve borçların ödenmesi.

En son faktör, dolar arzının yükselmesinin temel nedeni oldu.

Halkın 1995 yılındaki gelir ve harcama analizi, halkın dövizini satın almasında istikrarlı artışları gösteriyor. Meselâ, 1995'in Şubat ayından Mart ayına kadar Milli Gelir 13.9 milyar Tenge'den 19.6 milyar Tenge'ye yükseldi ve uyumlu olarak, dövizin de satın alınması 4.1 milyar Tenge'den 6.1 Tenge'ye yükseldi. Mart ayında ise, Milli Gelir 25.8 milyar Tenge oldu, dövizin satın alınması ise 7.4 milyar Tenge olarak gerçekleşti.

Halk arasında, reel gelirlerini düşürmemek için büyük miktarlarda nakit dövizin satın alınması adet haline geldi.

Yabancı döviz, para ve döviz tedavülünün ulusal kanallarına girdi, güncel hesapların da yayılmış bir türü oldu.

Kurun durumunu incelerken, uzun dönemli sebepleri ve faktörleri değil, yapısal makro ekonomik değişikliklere bağlı, cari ekonomik süreçleri ve devletin tanzimi altında olan politikalarını hesaba katmalıyız.

Ülkenin genel döviz ve finansal durumunu, ticaret dengesi yansıtmaktadır. Ticaret dengesinin, döviz kuruna ve politikasına büyük etkisi vardır.

Meselâ, Dış Ticaret Dengesi'nin kötüleşmesi, döviz kontrolünün sertleşmesini getirecektir.

Kazakistan'ın Dış Ticaret Dengesi kötü durumdadır. Bunun sebepleri, ihracatın azalması ve dış borçların yükünün artmasıdır. Bu harcamalar, net altın döviz rezervlerinin yükselmesine imkân vermemektedir. Tablo 1.2'de görüldüğü gibi, bu rezervlerin yükselme tempoları brüt dış aktiflerin yükselme tempolarından daha düşüktür. Kazakistan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı'nın verilerine göre, dış borçların yük oranının (dış borçların servis harcamalarının ihracattan gelen döviz getirisinin hacmine oran), %23-25 olduğu görülür.

Döviz kurunun tanziminde Ulusal Banka, (Merkez Bankası) klasik para-kredi enstrümanlarını kullanmaktadır. Bu enstrümanlar ulusal parayı belli yükseliş ve düşüş aralıklarında tutma amacı ile gerçekleştirilen açık piyasa müdahaleleridir.

Kazakistan Bankalar arası Döviz Borsasında (KBDB) gerçekleştirilen Ulusal Banka'nın (MB) müdahalelerini analiz edersek, yukarıda belirtmiş olduğumuz birinci dönem içinde Ulusal Banka çoğunda Tenge'nin düşüşünü engellemek için döviz satma operasyonları yaptı; ikinci dönemde ise, sadece satmakla yetinmedi, dövizini satın alma imkânına sahip oldu. Tenge kurunun gerçekçi olmayan yükselişini engellemek amacıyla 1994 Haziran-Ağustos aylarında dövizini büyük miktarda satın aldı.

Rus Rublesi karşısında Tenge kurunun durumuna, (iki ülkede de enflasyonun olumsuz etkilerinin yanısıra, iki ülke kurumlarının ve şirketlerinin birbirine bağlı olması), karşılıklı ödeme hesaplarının türleri ve diğer bazı faktörler tesir etmektedir. Komşu ülkelerle ticaretimize bakacak olursak; yatırım mallarının payı ithalatta %88.88, ihracatta %93.97 (Ocak-Eylül 1994) olduğunu görürüz. Söz konusu malların ithalatı 27.1 milyar Tenge (Rusya'dan ithalatın payı 22.7 milyar Tenge), ihracatı ise 37.6 milyar Tenge'dir (Rusya'nın payı 30.3 milyar Tenge). Doğrudan ilişkilere ve takasa ithalatın payı %89.46, ihracatın ise %53.48'dir. Bu rakamlara dayanarak, yatırım mallarının fiyatının yükselmesiyle komşu ülkelerle olan ekonomik ilişkilerimizin, Tenge'nin iç istikrarına tesir edebileceği sonucuna ulaşırız. Doğrudan ilişkilere ve takas aracılığıyla söz konusu ülkelere yatırım mallarının girişi büyük miktarda olduğu için, Kazakistan'ın kurumlarının

ve şirketlerinin yabancı dövizde olan ihtiyacını azaltmaya imkan sağlamaktadır. Böylece komşu ülkeler, Kazakistan'ın dolar donörü durumunda değildir. (Tablo 1.3, 1.4,1.5)

Tenge'nin kuruna, yukarıda söylediğimiz gibi, enflasyonun da büyük bir etkisi vardır. Enflasyon ve devalüasyon arasında açık ilişki olmasa bile, son aylarda enflasyon oranlarının düşmesinin pozitif etkilerini görüyoruz.

Sert dövizlerin talebinin artmasında, 1994 Ekim ayındaki ekme fiyatlarının liberalizasyonu da önemli sebeplerden biridir. Tüketici fiyatlarının jlikselmesi, sert dövizlerin kullanımının artmasına neden olmaktadır.

Politik ve ekonomik kararların alınmasından dolayı meydana gelen enflasyon beklentilerinin zararları büyüktür.

Döviz piyasasının durumunun göstergesi, borsa döviz kuru (borsa kuru) ile piyasa (nakit) kuru arasındaki farktır. Bu iki kur arasındaki farkın büyük olmaması, döviz piyasasının liberalizasyonunu ve Ulusal Banka (MB) tarafından düzenlenme seviyesini göstermektedir.

Dış ülkeler tarafından Tenge talebini oluşturan faktörlere bakacak olursak, kısa zaman aralığında olumlu değişimler olmayacağını görüyoruz. Çünkü ülkemizin, rekabet gücü olan mal ve hizmetlerin ticareti, teknolojik ve bilgi işbirliği, sermaye ve işgücü hareketleri, turizm gibi uluslararası ekonomik işbirliği alanlarında önemli role sahip olması gerekir. Bu alanlarda ilk adımlar atılmış ve gelişme için belli bir süre gerekmektedir. Kazakistan'ın esas ticari partneri Rusya ile sıkı ekonomik ilişkileri olmasına rağmen, Rusya borsasında Tenge talebi, Kazakistan borsasında Ruble talebine göre 10 kat azdır.

Özet olarak, meydana gelen pozitif gelişme hareketlerinin sabit eğilime çevrilmesini sağlayan objektif şartlar yetersizdir. Ekonomistlerin analizlerine göre, kısa vadede sadece net altın döviz rezervlerinin yükselmesi ve Tenge kuruna enflasyon etkisinin azalması söz konusu olabilecektir. Enflasyon oranlarının azalması ve iç Tenge piyasasının faizleri enflasyon oranlarını aştığı zaman, dolar talebinin (özellikle ticari bankalar tarafından) azalması muhtemeldir. Bu da cari döviz politikası ile Tenge kurunun istikrarlı ve tanzim altında bulunarak düşme politikasının devam etmesine imkan verecektir. *bilig-2/Yaz*

II. Tenge Kurunun Stabilizasyon Problemleri ve Döviz Piyasası'nın Durumu

Ulusal para sisteminde olumlu gelişmeler kaydedildi. Döviz büroları, temsilci bankaların şebekesi, bankalar arası döviz borsası gibi fonksiyonel yapılarıyla döviz piyasası oluşturuldu. Hukuki bazda da döviz tanzimi mekanizmaları, kambiyo işlemleri, dış faaliyetlerin karşılanması ve yabancı sermayenin girmesi için hükümet tarafından teminatların verilmesi vs. gibi konular düzenlenmektedir.

Ancak herhangi bir yeni ve karmaşık işte olduğu gibi burada da çözülemeyen problemler mevcuttur. Onun için de optimal döviz rejiminin seçilmesi ve uygulanması konusu önemlidir.

Net bir şekilde esnek ve sabit döviz kurlarının uygulanması pratik olarak imkansız olduğundan dolayı, öyle bir rejim seçilmeli ki, bir yandan makroekonomik şartları hesaba katsın, öte yandan ise ülkedeki makroekonomik düzenlemeleri teşvik etsin. Bu amaca uygun olan tanzim altında bulunan esnek döviz kuru uygulanması gerekmektedir.

Döviz kurunun desteklenmesine yönelik döviz müdahaleleri, döviz tanzimi ve kısıtlamaları, optimal faiz politikası gibi tedbirler bilinmektedir.

Döviz tanzimini, finansal piyasalar, ödeme sistemlerinin geri kalması ve aksaklıkları olumsuz yönde etkilemektedir. Bunların temel sebeplerini açıklamaya çalışalım.

Tenge kuru politikasında, enflasyonun etkisi çok büyüktür. Ulusal malların ve hizmetlerin rekabet gücü olmadığı için, Tenge'nin piyasa kuru onun "fiyat" paritesinden aşağıda tutulmaktadır. Meselâ, 1995 yılının sonuçlarına göre, şirketlerin ve kurumların döviz hesaplarına 3350 milyon dolar yatırıldı. Aksi halde, Kazakistan üreticileri iç ve dış piyasalarda çalışma imkanını kaybederdi. Bütün dış işlemleri için kurun desteklenmesi, hammaddelerin iç fiyatının yükselmesine, üretim masraflarının gittikçe büyümesine sebep olmaktadır.

Üretim masraflarının sürekli olarak artması, yatırım kaynaklarının darboğazını ve ekonominin yenilenme teşviklerinin azaltılması sonucunu doğurur. Belirtmemiz gerekir ki, üretilen milli ürünlerin düşük kaliteli olması, Tenge kuru belirlemesinin en önemli unsurlarından biri ve enflasyonun da temel sebeplerindendir. Sadece ham-

madde sektörlerinin gelişmesine dayanma (petrol, gaz vs.) hâlâ gündemdedir; bu da ekonomiye, yabancı yatırımcıları çekme özelliğinden anlaşılmaktadır.

Enflasyonu düşürmek amacıyla vergilerin azaltılması, maliyetten %5 ödeme vergisinin kaldırılması gibi makroekonomik tedbirler alındı. Hükümet, 1995 yılının sonunda sosyal ödemeleri yerel idare yönetimlerinin bilançosuna devretti. Bu da maliyeti düşüren unsurlardan biridir. Şimdilik Ulusal Banka (MB)'nin reel faiz oranı %50-60'dır ve düşme eğilimi de söz konusu olabilir.

Enflasyonu dengede tutmasının ve Tenge'nin istikrarını sağlayan makroekonomik politikalar ile tekelleşmeye karşı çıkarılan uygulamaların önemi çok büyüktür. Bunlarla beraber iç döviz piyasasının, sermaye hareketlerinin, bankaların dış faaliyetlerinin düzenlenmesi gibi başka regülatörlerin de kullanılması gerekir.

Tenge'nin kuruna ülkenin iç finansal durumu da doğrudan doğruya etki etmektedir.

Şirketlerin reel ekonomik şartlarda kısa dönemde finansman kaynaklarını stabilize etmesinde öz sermayesi ve bütçe kaynakları gibi geleneksel yatırım kaynakları önemli olacağı için, finansman kaynaklarının maliyetinin stabilizasyonunun önemli vasıtalarını şöyle sıralayabiliriz:

- Bütçeleme sürecinin ve onun ekonomideki genel finansal duruma etkilerinin istikrarlı hale getirilmesi;

- Enflasyonu teşvik eden bütçe açıklarının para emisyonu ile kapatılma politikalarının zaman içinde kaldırılması;

- Ekonomik birimlerin mali durumunun iyileştirilmesi;

- Bankacılık sisteminin faaliyetlerini reformlar aracılığıyla yatırıma dönük yönlendirilmesi.

Kazakistan'ın iç döviz piyasasında kambiyo işlemlerinin %80'ni dolarla yapılan "SPOT" işlemi oluşturmaktadır, azalma oranına göre sırasıyla Rus Rublesi ve Alman Markı işlem görmektedir. Kambiyo işlemlerinin büyük kısmı, Kazakistan Bankalar arası Döviz Borsası'nda yapılmaktadır. Ek olarak, vadeli "forvvard" ve "furure" işlemleri de kullanılmaktadır.

1995 yılının başından beri Ulusal Banka, kambiyo risklerinin olası zararlara ("hedgering") karşı tedbir enstrümanlarının gelişmesinde ve

"forward" işlemlerinin büyümesinde bankalar arası pazarın büyümesine önem vermektedir.

1995 yılının ikinci yarısından itibaren Ulusal Banka, gelişmiş ticari bankalar ile birlikte döviz piyasasının "ON-LINE" rejimine geçmesi doğrultusunda işbirliği çalışmalarına başladı.

1994 yılı içinde döviz iç piyasası ekstensiv bir gelişme kaydetti. Ulusal Banka verilerine göre, 1994 yılının sonunda gerçekleşen kambiyo işlemlerinin hacmi, Tenge'nin mevduattaki faizlerinin pozitif şekilde sağlanması şartıyla objektif olarak maksimum seviyesine ulaştı.

Böylece nakit döviz ile kambiyo işlemlerinden yüksek getiri sağlanmasından dolayı, bankalarla döviz büroları arasındaki rekabet, 1996 yılı içinde alıŖ-satıŖ arasındaki farkı minimize edecektir. Bunun için Ulusal Banka tarafından alınan tedbirler de etkili olacaktır.

Büyük bir eksiklik olarak döviz kurlarının bölgesel farklılıkları söz konusudur. Bölgelerde bankaların kambiyo işlemleri hacminin büyümesini teşvik edici tedbirler aracılığıyla bu farklılıkları minimize etmek gerekir.

Ulusal Banka refinans (reeskont) oranı reel olarak pozitif tutulmaktadır (yani enflasyon oranından yüksek) ve para talebin tanzim etmesinde temel parametresi sayılmaktadır. Enflasyon oranı düŖtüğü zaman bu oran da indirilmektedir, meselâ, 1993 yılında enflasyon oranı %1800 olurken refinans oranı da %320 idi; 1994 yılında sırasıyla %1200 ve %200, 1995 yılında %158 ve %60.

Böylece, Kazakistan'ın iç finans piyasasında dövizin kredi finans tanzim etme mekanizmasının şiddetli yenilenmesi söz konusudur.

1995 yılının önemli sonucu, döviz piyasasının daha dinamik olması ve yeterince liberalizasyon getirilmesidir. Bu hususa, kuruluşların zorunlu olan döviz getirisinin satma oranının %50'den %30'a indirilmesi ve sonra bu kısıtlamanın ortadan kaldırılması olumlu etkiledi. Ulusal Bankanın (MB) Tenge kurunun belirlenmesinde katkısı sadece Tenge kurunun şiddetli dalgalanmasını engellemek amacıyla açık piyasa müdahalesi ile sınırlandırılmıştır.

1995 yılının sonuçları, döviz piyasasının nispeten istikrarlı olduğunu söylemize imkan vermektedir. 1995 yılı Tenge'nin devalüe oranları dolara göre %17.8, Marka göre %27.4, rubleye göre %14.7'dir.

Nispeten devalüasyonun düşük seviyesi, Tenge işlemlerinin (mevduatlar, kıymetli evraklar) reel getirisinin döviz işlemlerinin getirisinden % 15-20 daha yüksek olmasının önemli sebeplerinden biri oldu.

1995 yılının borsa ve nakit döviz piyasasının üstünlük eğilimi, 1994 yılının sonunda başlayan Tenge stabilizasyonu ve pozisyonların sağlamaştırılması idi. Bu süreç, borsa döviz piyasasının pekleştirilmesi ile birlikte geçti. Kazakistan Ulusal Bankası (MB) tarafından düzenlenen yeterince sert para politikası da döviz kurlarının Tenge'ye göre şiddetli dalgalanmasını engelledi.

1995 yılı Mayıs ayının yarısına kadar döviz müzayedeleri haftada üç defa olarak düzenlenmişti; onların sonuçlarından Ulusal Banka Tenge'nin resmi kurunu belirlemekteydi. 15 Mayıs'tan itibaren yeni düzenlemeler sonucunda döviz müzayedelerinin her gün uygulanmasına karar verildi. Bu kademe, döviz piyasasının mevsimli canlanması ile haftalık dolar satışlarının miktarını ortalama 34 milyondan 46 milyona kadar yükselmesine neden oldu.

1995 yılında Kazakistan Bankalar arası Döviz Borsası'nda işlem sonuçları aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 2.1 .KBDB'nin İşlem Hacimleri

YIL	1994	1995	
Döviz Cinsi	<i>SATIŞ HACMI</i> (X1000)	<i>SATIŞ HACMI</i> (X1000)	DEĞİŞİM ORANI,%
DOLAR	1006170	1814925	80.38
MARK	12690	59460	368.56
RUBLE	427103000	734258000	71.92

1996 yılı döviz piyasasının gelişme yönü, döviz riskleri "hedgering" enstrümanlarının gelişmesi ve "forward" kambiyo işlemlerinin büyümesi, bankalar arası piyasanın mükemmelleştirilmesi doğrultusundadır.

İlk olarak, döviz piyasası ile rekabette bulunan menkul kıymetler piyasasının uygulanmasına yönelik tedbirler alınmalıdır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ticari bankaların konvertibl dövizlere talebi, enflasyon oranlarının reel olarak azalmasından ve buna bağlı olarak refinans oranının azalmasından dolayı kısıtlanabilir. Ancak bu, bankaların kendi kaynaklarının sağlam alternatif yatırımı olduğunda gerçekleşebilir. Mesela, Rusya'da yeterli seviyede gelişmiş menkul kıymetler piyasa-

sı (vauçerler, mevduat sertifikaları, hisse senetleri, tahvil ve bono piyasası) mevcuttur ve bunun sonucu olarak ticari bankaların kambiyo işlemleri miktarı azaldı, bankalar kaynaklarını hazine bonoları piyasasına aktardı.

III. Konvertibilite Sorunları ve Uluslararası Ödeme Mekanizması

3.1. Temel Konvertibilite Sorunları

Tenge'nin konvertibilitesi, bütün ekonomik mekanizmanın yenilenmesi ve normal faaliyette bulunan piyasanın oluşmasına bağlıdır.

Piyasa mekanizmalarının ve yapılarının gelişme düzeyi açısından, milli ekonomik birimlerin uluslararası pazarlarda yeterli rekabet gücüne sahip olmadığından ve başka sebeplerden dolayı, öncelikle uygulanması gereken milli program, Tenge'nin iç istikrarlılığına ve kısmen dış konvertibilitesine yön vermesi gerekir.

Dünya ekonomik tecrübesi gösterdiği gibi, konvertibiliteye geçiş yolu döviz kısıtlamalarının, (ticari ödemeler ve yabancılar için ulusal parayı hem ülke içinde hem de ülke dışında harcamalar yapılması izni dahildir.) tedricen yumuşatılmasından geçmektedir. Böyle uygulamalarla, ülke içinde oturmayanlara (ülke vatandaşı olmayanlara) büyük kısıtlamalar yapılmıştır. Yeni uygulamalara göre, temsilcilik ofisleri de dahil olmak üzere Kazakistan içinde kendi temsilcilikleri bulunan yabancı tüzel kişiler, temsilci bankalarında veya Kazakistan yetkili bankalarında ihracat ithalat işlemlerini karşılamak amacıyla döviz ya da Tenge hesabı açabilirler ("T" tipi). Yatırım faaliyetlerini karşılamak için ülkede oturmayanlar (ülke vatandaşı olmayanlar) temsilci bankalarda özel yatırım hesaplarını açabilirler ("I" tipi).

Yabancı sermayenin ülke içine girmesinin büyük önemi vardır. Döviz piyasasının oluşturulma zorlukları bu önemi artırmaktadır. Meselâ, 1993 yılında mal ve hizmet ihracatı (Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesinin verdiği verilerdir.) 1481.8 milyon dolara ulaştı, bunun içinde 322.9 milyon dolar takas işlemleri ve 20 milyon dolar kliring hesaplarıdır. Reel döviz girişi ise sadece 767.2 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tenge'nin konvertibilite programı başka objektif hususları da hesaba katmalıdır. Bu programın gerçekleşmesine yönelik prensipleri ve aşamaları şöyle sıralayabiliriz.:

-Ulusal para piyasasının sağlanması ve iç ödemelerde Tenge kurunun istikrarlı hale getirilmesi ve yabancı sermayenin girişi için elverişli şartların sağlanması;

-Ticari ve döviz kısıtlamalarının hafifletilmesi ve rezident (vatandaş) olmayanlar için ticari işlemlerde Tenge'nin kullanma imkanlarının artırılması;

-IMF ile anlaşılan belli döviz kısıtlamalarını kullanarak cari işlemlerde kısmi dış konvertibilitenin sağlanması;

-Dış Ticaret dengesinin sağlanmasında diğer işlemlerin-sermaye ve kredi hareketleri dahil-kullanılması;

-Tenge'nin iç ve dış konvertibilitesinin tam olarak sağlanmasıdır. Bu da iç ve dış fiyatlar arasındaki farklılıkların gittikçe azalmasından, döviz kısıtlamalarının ortadan kalkmasından ve dövizin serbest piyasasının oluşmasından, en iyi dünya teknolojileri kullanma imkanının sağlanmasından, toplumumuzun dünya standartlarından farklılıklarının azalmasından ve uluslararası sahada ihtisaslaşmamıza bağlı olarak meydana çıkacaktır.

3.2. Uluslararası Ödemeler Mekanizması

Uluslararası ödeme sisteminin problemleri, dış ekonomik faaliyetlerimizin çoğu ulusal para birimleri konvertibilite olmayan ülkeler ile yapıldığından dolayı ülkemiz için büyük bir önem taşımaktadır. Eski SSCB ülkeleri, karşılıklı ödemeleri SKD'ye çevirmeden dolayı büyük zararlar görmektedir.

Batı Avrupa ve başka ülkelerin tecrübesini hesaba katarak eski SSCB ülkelerinin en optimal olarak -yeni uluslararası ödemeler sisteminin oluşturulması- programının gerçekleştirilmesi gerekir. Programın son amacı, konvertibl olmayan dövizlerden konvertibl olanlara ve çok dövizli ödeme (hesaplama sisteminden tek dövizli ödeme) hesaplama modeline geçmektir.

Bu programın önemli bölümleri ve prensipleri maddeler halinde böyle sıralayabiliriz:

- İlk aşamada iki taraflı döviz ödeme anlaşmalarını kabul etmek gerekir. İlk olarak bizim önemli ticari partnerimiz Rusya ile ve diğer komşu ülkeler ile anlaşmaların yapılması gerekir. Bu anlaşmalara göre, karşılıklı ödemeler ve hesaplamalar ulusal dövizin kullanılması ile yapılır, dış

ekonomik birimlerin kendi aralarında merkezi olmayan anlaşmalar imzalanır;

-Fiyat döviz ve ödeme döviz olarak anlaşmaya giren herhangi bir ülkenin kullanılması (tarafların seçimine göre);

-Katılımcı dövizlerin eşit statüsünü desteklemek için onların anlaşılmış kurlar ile birbirine serbest ve sınırsız çevrilme imkanının sağlanması;

-Gerektiğinde dış ticaret kotalarının limitlerine göre satılan döviz dış ticaret anlaşmaları ile karşılamak için engelsiz alma garantisine sahip olurken, dış ekonomik mübadele tarafları zorunlu olarak yabancı partnerin dövizinde kazanan geliri kendi ülkesinin temsilci bankalarına satılmasıdır. (şu anda ihracat gelirlerinin %90'ı Kazakistan Bankalararası Döviz Borsası'nda satılmaktadır);

-Eşit olan karşılıklı taahhütlerin ve alacakların ulusal döviz ile karşılanması, hesapların son saldosu SKD ile tanzim edilmesidir;

-Belli süre sonra ikili hesaplamaların ve ödemelerin, çoklu hale çevrilmesi (ödeme birliği oluşması ve bu birliğin para birimi bazında gerçekleştirilmesi);

Çok taraflı ödemelerin derinleşmesi, dış ticaret muhasebesine katılan dövizin karşılıklı konvertibilite rejiminin sağlanması arttırdığından, döviz kısıtlamalarının hafifletilmesi ve ortadan kalkması, ülkelere tek dövizli ödeme modeline geçme imkânı sağlayacaktır.

Sonuç

Kazakistan'ın dış ekonomik hedeflerinden biri, uluslararası döviz işbirliğine katılmak, uluslararası kredi kurumlarının üyesi olmak ve genel olarak uluslararası finans sistemine girmek idi. Bu amacın gerçekleşmesi için gerekli tedbirler alındı. Dış ekonomik ilişkilerin liberalizasyon koşulları altında piyasa şartlarına uygun, kambiyo işlemlerinin kontrol ve tanzim etme mekanizması oluşturuldu.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin uluslararası finans sistemine girmesi gelişmiş ülkeler tarafından olumlu karşılandı. 1993 yılından itibaren birtakım devletlerin desteğiyle ülke, IMF, IBRD, EBRD gibi temel uluslararası finans organizasyonlarının üyesi oldu. Sonuçta, ekonominin dış kaynaklardan finanse edilmesi için gerekli olan miktar 1994 yılında 1 milyar dolar idi, bunun 193 milyonu IMF'den alınmıştı ve 513 milyon doları

dış ticari krediler idi; 1995 yılında bu rakam 1,5 milyar doları aştı.

ABD, Japon ve Avrupa Birliği'nden yılda 80 milyon dolar dolayında yardım alınmaktadır. 1992-1995 tarihleri arasında ülkenin çeşitli devletlerden aldığı krediler yaklaşık 2 milyar dolara ulaştı. Almanya, Türkiye ve İngiltere bu devletlerin en önde gelenleri.

Dünya Bankası, Kazakistan'a ekonomik reformların uygulanması için 1995'te 180 milyon dolar kredi verdi. Kazakistan, bu güne kadar Dünya Bankası'ndan toplam 556.8 milyon dolar tutarında kredi aldı.

Cumhuriyet 1995'te donör ülkelerden ve uluslararası finans kurumlarından 350 milyon dolar kredi almayı ve 1.35 milyar dolarlık direkt dış yatırım gerçekleşmesini hedefledi.

1995 yılının sonuçlarını belirterek, enflasyonun kontrol altına alındığını, pozitif bir ticaret

dengesi sağlandığını, altın rezervlerinin artırıldığını, dış borçlanmanın 2.7 milyar dolarda tutulduğunu ve temel bankacılık reformlarının uygulanmaya konulduğunu vurgulamak istiyoruz. 1995'te enflasyon %125'ten %50'ye düştü ve 1998'e kadar da %12'ye düşmesi beklenmektedir. 1994'ün son dokuz ayında Tenge'nin ABD doları karşısında 6 kat değer kaybetmesine karşılık 1995'te bu %5'te tutuldu. Şu ana kadar Kazakistan'a özellikle gaz, petrol ve madencilik sektöründe 2 milyar dolarlık yatırım yapıldı. Kazakistan'ın yeni yatırımlara yönelme çabaları sayesinde 1996 yılında diğer ülke ve kuruluşlardan 1.22 milyar dolarlık yeni kredi alma imkanı vardır.

Kazakistan, tüm BDT ve Doğu Bloku ülkeleri içinde önümüzdeki 10 yıl için en fazla yatırımı sağlayan ülkedir ve Birleşmiş Milletler verilerine göre de eski Sovyet ülkelerine yapılan toplam 103 milyar dolarlık yardımın 47 milyar doları Kazakistan'a yapılmıştır.

Tablo 1.1. 1994 yılında Tenge Kurunun Değişim Dinamikleri

Aylar	Dolar Kuru	Tenge Borsa Kurunun Dolarla Göre Düşmesi, % (Devalüasyon Tempoları)	Dolar Talebinin Göre Değişim İvmeleri, % (Kazakistan Bankaları arası Döviz Borsası İhalelerin Sonuçlarına Göre)	TEFE Değişim İvmeleri, % (Enflasyon Tempoları)
OCAK	6.31-10.71	69.7	105.0	3.0
ŞUBAT	10.71-11.58	8.0	25.3	40.0
MART	11.58-19.94	72.3	80.8	17.0
NİSAN	19.94-29.22	50.1	63.3	432.0
MAYIS	29.92-40.73	36.1	50.0	34.0
HAZİRAN	40.73-43.29	6.3	38.0	46.0
TEMMUZ	43.29-45.33	4.7	6.5	25.0
AĞUSTOS	45.33-46.16	1.8	3.2	13.5
EYLÜL	46.16-48.00	4.0	19.0	10.9
EKİM	48.0-49.55	3.2	23.0	20.1
KASIM	49.55-52.10	5.15	44.6	15.0

Tablo 1.2. Kazakistan Cumhuriyetinin Altın Döviz Rezervlerinin Artış İvmeleri, Yapısı ve Hacmi.

	1.01.1994		1.07.1994		1.08.1994		1.09.1994	
	ABD\$ milyon	%	ABD\$ milyon	%	ABD\$ milyon	%	ABD\$ milyon	%
1. Brüt Altın Döviz								
Rezervler(dış aktifler), toplamları onların içinde:	730.96	100.0	908.5	124.2	941.63	128.8	10002.4	137.1
1.1. Döviz rezervleri								
1.2. Altın ve diğer kıymetli metalleri 2. Ulusal Bankanın Dış Kreditorlardan Borçlan 3. Net Altın Döviz Rezervleri	394.62	100.0	571.96	144.9	588.16	149.0	604.72	153.2
	336.34	100.0	336.09	99.9	353.47	105.1	397.76	118.3
	86.6	100.0	188.71	217.9	198.08	228.7	197.259	227.8
	664.36	100.0	719.34	111.6	743.56	115.4	805.221	125.0

Tablo 1.3. Kazakistan Cumhuriyetinin Dış Ticareti

Dönemler	İhracat, mil. dolar			İthalat, mil. dolar			Dış Ticaret Açığı mil. \$
	Komşu Ülkeler	Uzak Ülkeler	Toplam	Komşu Ülkeler	Uzak Ülkeler	Toplam	
I-94	217.4	401.65	619.05	115.0	594.00	709.69	-90.64
n-94	322.50	544.93	867.43	223.80	523.75	747.55	119.88
III-94	396.50	413.40	809.90	160.40	445.84	606.24	203.66
I-IV 95			5000.0			3800.0	1200.00

Tablo 1.4. Kazakistan Cumhuriyetinin Dış Ticareti

	Komşu Ülkeler, mil. \$	Rusya, mil. \$	Komşu Ülkeler, mlr. Tenge	Rusya, mlr. Tenge
İthalat	571.4	105.1	27.1	22.7
İhracat	57.9	5.8	37.6	30.3

Tablo 1.5. Dış Ticarete Yatırım Mallarının Payı

	Dolar, %	Tenge, %
İthalat	99.53	88.88
İhracat	88.42	93.97

KAYNAKLAR

C.ERTLESOVA, "Kazakistan Cumhuriyetinin Cari İşlemler Dengesinin Durumu", "Business Club" No 14, 26 Temmuz 1994

Milli Bilim Akademisinin Ekonomi Enstitüsü.
"Cumhuriyetimizin finans-kredi yapısı: Gelişme problemleri", Almatı, "rayan", 1995

Ulusal Banka'nın Haberleri. "Suhbat", NO 37, Eylül 1994
Kazakistan Cumhuriyetinin Dış Ekonomik İlişkiler Komitesinin Verileri

KBDB'nın Verileri
Kazakistan Cumhuriyetinin İstatistik Komitesinin Verileri
TİKA, Avrasya Dosyası, No36,38,57,59

Kitap Dünyasından:

UZAKLARDAKİ GÜNEŞ IŞIĞI

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıkları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve üniversiteleri, devamlı olarak, Türk boylarının folklorları ve yazılı edebiyat miraslarını tanıtmakla meşgul olmaktadır. Bütün Türklüğün ortak yadigârları olan Mahmut Kaşgârî, Yusuf Has Hacib'in eserleri, Orhun ve Yenisey yazıtları, Altınordu sahası şairleri, Seyfî Serâyî, Kutb ve Harezmi'nin şiirleri, öteden beri, Türk âlimleri tarafından incelenip, Latin harflerine aktararak, akademik çalışmalarla ortaya konulmak suretiyle, büyük-küçük herkesin istifade edeceği eserler hâlinde defalarca basıldı. Ayrıca çağdaş Türk lehçelerinde kaleme alınan eserler de Türk bilim adamlarının dikkatinden uzak kalmamış; her geçen yıl, Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Azerbaycan vb. diğer Türk boylarının edip ve şairlerine hasredilen eserler yayımlanmış; bu hususta milletlerarası sempozyum ve konferanslar düzenlenmiştir. Bunun yanı sıra meşhur fikir adamlarımız, şair ve ediplerimiz, milli kahramanlarımızın hayatları ve sanatları hakkında bilgi sahibi olmak için Türkiye Türkçesiyle kaleme alınan eserlere müracaat etmekteyiz. Meselâ, Tatar Türkleri arasından yetişmiş Reşid İbrahim, Musa Yarullah Bigi, Sadri Maksûdî ve Yusuf Akçora hakkında Türkiye'de öteden beri eserler çıkmakla beraber, bizde bu tarzdaki kitapların henüz yazıldığı söylenemez. Kısaca, çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları ile kültürlerinin tanıtılıp öğretilmesi konusunda Türkiye'deki bilim adamlarının büyük işler başardıklarını, bu yolla diğer Türk boylarına örnek olduklarını inkâr etmek mümkün değildir.

İşte Tataristan'a Türkiye'de basılmış son derece kıymetli bir eser ulaştı. Bu, Dr. Fatma Özkan'ın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından basılan "*Abdullah Tukay'ın Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma (Ankara 1994)*" isimli eseridir. Üç bölümden meydana gelen bu ciddî ve hacimli eser, 958 sayfa tutarındadır. Eserin birinci bölümü Tukay'ın şiirlerinin tahlili, ikinci bölümü latin harflerine transkripsiyonu ve üçüncü bölüm ise, Türkiye Türkçesine aktarılmasından oluşmaktadır. İncelemeye Abdullah Tukay'ın 369 şiiri esas alınmış. Bu şiirler arasında, "*Piçen Bazarı, Yahut Yana Kisikbaş*" şiiri gibi mühim eserler de bulunmaktadır. Şimdiye kadar, Türk okuyucusu Tukay'ın bütün şiirlerini kendi lehçesinde okuma imkânını bulamamıştı. Fatma Özkan Hanım, son derecede büyük iş başarmış; onun çalışkanlığını

Prof. Dr. Naib LAİSOV
Doç Dr. Elfina SIBGATULLİNA

Tataristan, Alabuga Devlet Pedagoji Enst.
Tatar Dili B. Öğr. Üyeleri

ve araştırıcı titizliğini kıskanmamak m¼mk¼n değil. Gerçek ¼limlere has sabırla, Tukay'ın eserlerini incelemiş; Tukay'ın kullandığı her kelimeyi, şairin yaşadığı zamandaki manasını vererek terc¼me etmiş. Kitabı okuduğum zaman, yazarın Tatarcaıyı m¼kemmekle şekilde bildiğini, Tatar ruhuna n¼fuz ettiğini g¼r¼p, hayran kaldım ve T¼rkiye'de Tukay'ın eserleri hakkında b¼yle b¼y¼k bilginlerin varlığına sevindim.

Yazar, incelemesine Kazan Tatarlarının tarihi hakkında ilgi çekici bilgiler vererek başlamış. Doğrusu, b¼yle bir t¼rihi giriş vermek, olduka isabetli olmuştur. Çünkü, T¼rkiye'de pek çok kimse Tatar adıyla bilinen T¼rk boyunun varlığından haberdar olmakla beraber, onların geçmişlerini, niçin Tatar diye adlandırıldıklarını, *Kırım Tatarları* ile *Kazan Tatarlarının* aynı boy olup olmadıklarını bilmemektedirler. B¼ylece, hem diğer Kazan Tatarlarının etnogenezine, devlet t¼rihine d¼ir sorulara Fatma ¼zkan, gerçeklere ve ilmi araştırmalara dayanarak tafsilatlı cevaplar verip, meseleye ışık tutmaktadır. Bu bilgiler, Tatar okuyucularında da merak uyandırmıştır. Çünkü, yazar, bizim bildiğimiz Sovyet devrinde çıkan kitaplara m¼racaat etmeden, T¼rkiye'de yaşayıp eser vermiş meşhur Tatar ¼limleri *Reşit Rahmeti Arat*, *Abdullah Battal Taymas*, *Ahmat Demir*, *Akdes Nimet Kurat* ve *Nadir Devlet'in eserlerini* kaynak g¼stermiřtir. Genel olarak, kitabın ilmi y¼n¼ bir hayli g¼çl¼d¼r. Yazar eserini hazırlarken, Tataristan, T¼rkiye ve Rusya'da yayımlanan eserlerin yanı sıra, İngiltere'de ve Japonya'da basılmış kitaplardan da istifade etmiştir. Mesel¼ yazar, Cemal Velidi'nin Tokyo'da basılan "*Gabdulla Tukay Mecmuga-yı Asarı (1933)*" adlı esere sık sık m¼racaat etmiş. şimdiye kadar Tatar okuyucularının pek bilmediği bu kitap ve Zekiye Res¼leva'nın hazırladığı "*Tukay İzlerinnen*" (Kazan 1985) adlı eserden faydalanarak, Tukay'ın hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kitabın giriş b¼l¼m¼nde, XIX. y¼zyıl başı ile XX. y¼zyılın başlarında Tatar T¼rklerinin sosyal ve k¼lt¼rel hayatı ile ilgili olarak verdiği bilgiler de son derecede dikkat çekici ve tatmin edicidir. şehabettin Mercanı, Kayyum N¼sırı, İbrahim Halfin, Fatih Kerimi, Ayaz İşhaki, Fatih Emirhan ve Sadri Maks¼d¼ gibi, meşhur b¼y¼klerimizle T¼rk okuyucusunu yakından taşıtıran yazar, Tukay'ın hayatını olduka ayrıntılı şekilde işlemiştir. ř¼rası muhakkak ki, kitapta zengin

bibliyografyadan istifade edilmiş; gereksiz tekrarlardan kaçınmıştır. Aynı zamanda Tukay'ın biyografisinin ¼nemli her teferruatı, sanatının m¼him ¼zellikleri dikkatle incelenmiştir.

Yazar, Tukay'ın eserlerini muhteva ile dil, ¼slup ve şekil ¼zellikleri bakımından iki ayrı b¼l¼m¼de araştırmıştır. Muhteva b¼l¼m¼nde şiirleri aşağıdaki temalara g¼re değerlendirmektedir. *Aşk, millet ve milliyetçilik, h¼rriyet, din ve eğitim, çocuklar için şiirler*. Fatma ¼zkan Hanım'ın Tukay'ın şiirlerindeki ilk olarak işlediği aşk temasında şimdiye kadar bizim bildiğimiz kalıplaşmış tahlilleri tekrarlamadan orijinal fikirler ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Tukay'ın aşk şiirleri fazla değildir. O çok sayıda şiirlerinden ayrı olarak sanatının ilk ¼rneklerini verdiği yıllarda sosyal problemleri ele alan şiirler yazmıştır. Ancak aşk şiirleri sayıca az olmakla beraber Tukay'ın şahsiyetini, psikolojisini anlamak için ¼nemli kaynak teşkil etmektedir. İşte bu sebeple lirik şiirleri ¼n plana ¼ıkarmaktadır. Tukay'ın aşk şiirlerindeki, aşk ızdırabı ve hasret gibi motifler Fatma ¼zkan'a g¼re Fuz¼l¼'nin şiirindeki gibi estetik unsur olarak yer almaktadır. "*İftirak Sununda*" ve "*Mehebbet*" adlı şiirlerinde şair gerçekten de kendisinin hasret ve ızdıraptan lezzet aldığını ifade etmektedir.

Can yakan azarına hiç kinesiz meft¼n¼f¼m,
Her zaman item telezzi alı-ı ehzanımla ben.

Can yakıcı azarına kin duymam, sana vurgunum;
Her zaman alırım lezzet, ah ve h¼zn¼nden ben
(İftirak Sununda)

Emma lezzetli de suñ yeřriñ gazap yeşrin yanu!
Ancak zevklidir de, gizli ızdırap, gizli yanış
(Mehebbet)

Fatma ¼zkan, "*İftirak Sununda (Ayrılığın Sonunda)*" adlı şiirin dil, ¼sl¼p ve semboller bakımından Divan şiiri estetiğine bağlı olduğunu s¼ylemektedir. S¼z konusu şiirle birlikte, "*Gıyışık Bu ya (Aşk Bu ya)*", "*Mehv Idermisen (Mahveder misin)*", "*Derdimend Degilmiyim (Derdmend Değil miyim)*" gibi şiirlerdeki ¼sl¼p ve muhteva benzerliğine işaret eden yazar, bu manzumelerde ayrılık acısı ile sevgilinin vefasızlığı temalarının işlendiğini kuvvetle vurgulamaktadır. Yazar ayrıca, Tukay'ın şairliğinin ilk yıllarında kaleme aldığı

su aşk şiirlerini, divan şiirinin güzel nazireleri olarak nitelendirir. Yazara göre, sosyal ve siyâsî meselelere ilgi duyan şairin, aşk ızdırabıyla yanan gönlün samimi duygularını terennüm ettiği ilk şiirlerini, medrese aldığı klasik şiir tekniği ile ilgili bilgilerini tecrübe etmek amacıyla kaleme almıştır. Gerçekten de şair, duygularını gönlünün derinliklerinde saklayıp iç dünyasının sırlarını dışa vurmamak istemeyen bir ruh hâli içindedir.

Tukay en güzel aşk şiirlerini Kazan'da tanışıp âşık olduğu Zeytune Mevlüdova için yazmış. Fatma Özkan, Tukay'ın "Ge", "Kulîñ" şiirlerinin yazılış tarihi doğru bir şekilde tespit edip Zeytune Hanım ile ilgili hatıratından faydalanarak şair ile bu hanım arasındaki münasebeti ortaya koymaktadır. "Kızıl Gıyışık" şiirini tahlil ederken araştırmacı, Tukay'ın genç kızların yanında kendisini değersiz kabul edip mahçup davrandığı gerçeğine işaret ederek şairin ruh dünyasına nüfuz etmektedir. Ciddi bir ilmi çalışma olan kitaptaki bu bölüm, başlı başına bir eser gibi kıymet taşımaktadır.

Millet ve milliyetçilik temalarına ayrılan bölümde Fatma Özkan, Tukay'ın sosyal ve siyasi görüşlerinin değişimine işaret eder. Başta İslam milliyetçiliği savunan Tukay daha sonra bu fikirlerinden vazgeçerek Tatar milliyetçiliğini benimser:

"Tatar behti üçin min can atarım
Tatar bit min üzim de çın Tatarımın"

Tatar'ın bahtı için ben can atarım:
Tatar'ım kendim de, gerçek Tatar'ım
"Üz-Üzime (Kendi Kendime)"

Hürriyet başlığı altında toplanan şiirlerinde Fatma Özkan, Tukay'ın 1905 ihtilali ile ilgili görüşlerine, "Duslarga Bir Süz (Dostlara Bir Söz)", "Hürriyet Hakkında (Hürriyet Hakkında)" vb. şiirlerine dayanak verir. "İşten Çıgarılğan Tatar Kızına (İşten Atılan Tatar Kızına)", "Tatar Kızlarına" vb. şiirlerini tahlil ederek Tukay'ın kadın hak ve hürriyetleri konusundaki fikirlerini ortaya koyar.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Tataristan'daki eğitim ve öğretim meseleleri ile İslam Dini arasında sıkı bir münâsebet olduğu düşünülünce, Fatma Özkan'ın din ve eğitim ile ilgili şiirleri aynı bölümde incelemekte ne kadar haklı olduğu anlaşılır. Cemal Velidî'nin eseri ile,

Tukay'ın, "İsimde Kalgannar (Hatırimda Kalanlar)" başlıklı yazısını kaynak göstererek, şairin çocukluğundan beri zenginleri sevmediğini, diğer talebeler gibi zenginlerin davetlerine icabet etmediğini; Kazan'a geldikten sonra da, buradaki muteber zenginlerle dostluk kurmaktan kaçındığını ve eski taraftarı mollaları acımasız şekilde tenkit ettiğini, isabetle ortaya koyar. Yazar, Tukay'ın bütün bu davranışlarını içine kapanık ruh yapısına sahip oluşundan ziyade, ceditçi fikirlerin savunucusu oluşuyla izah etmektedir. "Medreseden Çıkan Şekirtler Ni Diyler (Medreseden Çıkan Talebeler Ne Diyorlar)", "Duslarga Bir Süz", "Mullalar", "İşan", "Mullanın Zarı" ve "Sarı Kurtlarga (Parazitlere)" gibi şiirlerinde Tukay, o yıllarda Tatarlar arasında sayısı gittikçe artmış olan cahil din adamlarını tenkit eder. Fatma Özkan, Tatar araştırmacılarından farklı olarak, Tukay'ın dine değil, câhil din adamlarına ve taassuba karşı olduğuna da işaret eder.

Türk bilgini, haklı olarak Tukay'ın vefatından sonra basılan şiir kitaplarına dinî muhtevalı şiirlerinin alınmadığını, Sovyet devrinde onun ateist olarak gösterilme gayretlerinin büyük yanlışlık olduğunu belirtmektedir. Yazar, "Dinî muhtevalı", "Tesir", "Vasiyetim", "Allah Tebarek ve Tegale", "Migrac" ve "Kadir Kıç" adlı şiirlerini yazmamış olsa bile, diğer eserlerinin ışığında Tukay'ın dinine ve milletine karşı olmadığı anlaşılırdı", demektedir. Söz konusu şiirler, Fatma Özkan'ın eserinde yer almıştır.

Fatma Özkan, Tukay'ın şiirlerinin dil, üslûp, tür ve şekil özelliklerini bizim için yeni olan bir metotla incelemektedir. O, Tukay'ın dilindeki Osmanlı Türkçesi unsurları tespit ettikten sonra, İstanbul Türkçesine has söyleyişlerle, Arapça ve Farsça unsurları iki grupta değerlendiriyor. "Şekirt Yahut Bir Tesadüf" başlıklı şiiri tipindeki şiirlerinde Tanzimat devri Türk şiirinin tesiri olduğunu belirtiyor.

Vezin, kafiye ve redif meseleleri üzerinde duran Fatma Özkan, gayet etraflı inceleme yapmıştır. Bu bölümde yazar, Tukay'ın şiirlerini tahlil etmek suretiyle, Fuat Köprülü gibi tanınmış âlimlerin, Şimal Türklerinin edebiyatında nazmın iptidâî olduğu, görüşünün doğru olmadığını ispat etmektedir. Böylece, Fatma Özkan Hanım, Tatar Türklerinin dilini ve edebiyatını ne kadar iyi bildiğini, derinden anladığını göstermektedir. Gerçekten de Fatma Hanım'ın kitabının her satırın-

dan Tukay'ın sanatına ve Tatar Türklerine duyduğu saygı ve sevgi sezilmektedir. Bu çalışmayı hazırlamak için âlimenin ne kadar ömrünü sarfettiğini bilemiyoruz ama, göz nurunu döktüğü, bu işe gönül vererek bütün samimiyetiyle çalıştığını anlıyoruz. Şüphesiz ki o, gayet ilmî ve ciddî bu eseriyle Tatar edebiyatı ve genel olarak Türkoloji ilmine kıymetli hizmetlerde bulunmuştur.

Tatar âlimlerine ise, "Abdullah Tukay'ın Şiirleri" adlı bu hacimli eserin yazarı Fatma Özkan karşısında hürmetle eğilmek düşüyor.

Önümüzdeki günlerde Tukay'ımızın doğumunun 110. yıldönümü var. Uzaklardan, başka ülkelerden ulu şairimize sevgi ve saygı nişanesi olan böyle hediyeler gelmeye başladı. Tukay'ın kendi halkı da boş durmamalıdır.

Kitap Dünyasından:

JAMBIL KİTABI HAKKINDA

Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları (4) serisinde yayımlanan "Jambıl" adlı kitap, Orta Asya'da özellikle Kazak ozanlık sanatının tanıtılması hususunda Türkiye'de ilk çalışmalarından biri olması nedeniyle büyük bir önem kazanmaktadır.

A.Ü. TÖMER'de Kazak Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi Doç. Dr. Zeyneş İsmail ve yine aynı kurumda Türkçe Öğretim Elemanı olarak görev yapan Ahmet Güngör'ün yoğun ve titiz çalışmaları olarak ortaya çıkan bir eserdir.

Kitap, 428 sayfadan oluşmakta olup, kitabın önsöz ve tanıtım yazılarını T.C. Devlet Bakanı ve Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Namık Kemal Zeybek ve Kazakistan Cumhuriyeti Kültür Bakanı Talgat Mamaşev yazmışlar.

Eser önsöz ve Ulu Ozan'ı tanıtımından sonra, otuz kadar şiirinin yer aldığı bölümden sonra, söylemiş olduğu Ötegen Batır Destanı, ozanlık sanatının zirvedeki alanı olan atışmalarından seçmeler ve daha sonra tüm bu bölümlerin yer aldığı Kazakça Kiril harfli bölümden oluşmaktadır.

Şiirlerinin seçiminde dikkat ve özen gösterilmiş, Türkçesine çeviri de mümkün olduğunca ortak kelimelerin kullanılmasında ve şiirdeki şekil ve içeriğin estetiğini yakalamışlardır.

Özellikle çeviride en zor olan Jambıl'ın akıcı, canlı, dinamik özelliği Türkiye Türkçesine tamamıyla yansıtılmış. Burada çok yoğun çaba ve emeğin olduğu açıkça görülmektedir.

Şiir, destan ve atışmalar bölümünde Türkiye Türkçesiyle beraber Kazakça Latin harfleriyle yazılarak karşılıklı bir şekilde verilmiştir.

Ozanın Kazak ve Kırgızların milli içeceği kımızla ilgili nefis bir şiiri, kitapta yer almaktadır.

Ayrıca, devrin Rus idarecilerinin Kazak halkına yapmış olduğu baskıları dile getiren Östepkede (Panayırda) şiiri içerik itibarıyla dikkate değer bir şiirdir.

Kitabın ikinci bölümünde Jambıl Ozan'ın söylediği ve halkı tarafından her zaman ilgi gören "Ötegen Batır" destanı yer almaktadır. Destanın giriş bölümünde büyük Ozan'ın sade, berrak kendine has üslubu hemen kendini gösterir.

Üçüncü bölümde ise Ozanlık Geleneğinin yüz akı sayılan "atışma" alanında Jambıl'ın Kulahmet'le yapmış olduğu atışma, Kazak Ozanlarının hiçbir zaman unutamayacakları bir atışma örneği olarak kalmıştır.

Prof. Dr. Kazımbek ARABİN

*Pekin Azınlıklar Neşriyatı
Kazak Edebiyat B. Başkanı*

Kitapta bölümler arasında Jambıl'ın hayatından kesitler sunan resimler yer almaktadır. Ulu Ozan'ın 150. Doğum Yılı münasebetiyle Türkiye'de hazırlanan kitapta Jambıl'ın ozanlık üstadı, "Pîrim" diye hitâbetlediği şiirlerinde her zaman saygı ve sevgisini gösterdiği Süyinbay Aranulı'nın resminin öğrencisi Janbıl'la karşı karşıya basılmasını çok anlamlı bulduğumuz güzel bir hare-

QIMIZ

Üyirilgen qışqıl, tattı sarı qımız,
Awruğa-em, sawğa-quwat, dâri qımız
Istıqta urttar susın tappaqanda,
Erte-keş baylar işken kari qımız.

Aşığan ken sabada altın qımız,
Bay, biyge şattıq bergel salqın qımız
Aytuwşı ek işten nalıp, sağan qarğıs,
Kedeyge kelmegende şartın qımız.

Bayda bar, jarlıdajoq tartım qımız,
Köz satıp, bardan işken halqım qımız
Baylardın sabasında "allahup " tap,
Kedeydih torsıqında tam-tum qımız

Sapırğan jaylaw jaylap baylar qımız,
Şaqırıp birin-biri toylar qımız.
Keneytip juwan qarın may qosuwğa,
Sar tuzdıq qazı etimen şaynar qımız...

Bay qayda? Elden quwdıq bugün qımız,
Tankerdik zor sabası tübin qımız.
Körinbey tünde jortıp qumdardajür,
İşpeydi bulaq suwın tügil qımız.

Sapırğan dalanı, qalam bari qımız,
Jaylawduñ bugün boldı sâni qımız
Stahanovşı erlerge dem beretin,
Bir süyew enbegine kari qımız

Üyirilgen sarı altınday sarı qımız,
Awruğa-em, sawğa-guwat, dâri qımız
Elimniñ sosyalistik ası boldıñ,
Şığarşı, tağı nen bar, kâne qımız.

ket olarak görüyoruz. Türkiye ve Kazakistan'daki ilgili insanlara yararlı olacağını umuyor, Türk Dünyası'nın kültür ve edebiyat alanındaki daha bir çok seçkin şahsiyetlerin tanıtımı konusunda çalışmaların devamını diliyorum.

Şimdi Janbıl kitabındaki Kazak ve Kırgızların milli içeceği Kımız'la ilgili güzel bir şiiri görelim.

KIMIZ

Cezbede ekşi, lezzetli sarı kımız,
Hastaya şifa; sağa kuvvet, ilaç kımız,
Sıcakta içilir, içecek olmadığında,
Sabah, akşam zenginlerin içtiği kadim kımız.

Mayalanan büyük altın sabadaki altın kımız,
Zengin beylere ilham veren serin kımız
Söylüyorduk içten hüznle sana beddua,
Fakire gelince şartı olan kımız.

Zenginde var., fakirde bir yudum olmayan kımız,
Göz süzüp, varlıktan içen halkım kımız.
Zenginlerin tulumunda lak luk,
Fakirin tulumunda tamtakır kımız.

Zenginlerin yaylada sapırıp içtiği güzel kımız
Birbirini çağırıp eğlendiren kımız
Şişmanlayan göbeğe yağ bağlatan
Tuzlanmış kuzu etiyle içilen kımız

Zengin nerede? Yurttan içtik bugün kımız
Çevirip büyük sabanın dibine kadar.
Görünmez akşamlarda koşup, kumlarda yürüyor,
İçilmez bulak suyu, bir yana kımız

Sapırğan kırım, şehrim hepsi kımız,
Yaylanın bugün oldu neşesi kımız.
Kömür işçilerine nefes verecek,
Bir gayretine destek veren kadim kımız.

Cezbeden sarı altın gibi sarı kımız,
Hastaya şifa, sağa kuvvet ilaç kımız
Halkımın sosyal aşı oldun
Çıkarın, artık neyin varsa... kımız

Kitap Dünyasından:

**UZAK İKLİMLERDE
YAYIMLANMIŞ İLGİNÇ BİR KİTAP:**

THE OCEAN OF UNITY

**Wahdat al-Wucûd in Persian,
Turkish and Malay Poetry**

Lisans öğretimini tamamlayıp Divan Edebiyatı ile biraz daha ileri düzeyde ilgilenmeye başladığım yıllarda merak ettiğim konuların başında, bölgesel farklılıkların bu edebiyata nasıl yansıdığı meselesi geliyordu. Daha açık bir ifadeyle Üsküplü bir klasik edebiyat mensubu ile Erzurumlu benzer bir şair arasında duyuş, düşünüş ve ifade ediş tarzında, kullanılan formda, tercih edilen türde ne çeşit farklar vardı? Merakım kısa bir süre sonra zail oldu. Bu coğrafi farklar hakim Osmanlılık çizgisi içinde kaybolup gidiyordu. Peki bu kalın çizginin adı neydi?

Sonraki yıllarda sıkça gündeme getirilen bir başka soru, zihnimi yordu. Divan Edebiyatı, Arap ve Fars edebiyatlarının taklidi mi idi? Bu edebiyatlar arasında farklar var mıydı? Veya aralarında görülen yakın münasebet nasıl izah edilebilirdi?

Bu ve benzeri sorularımın cevabını daha sonraki yıllarda medeniyet kelimesinde buldum. Zamanla özellikle din birliği üzerine kurulan büyük medeniyetlerin içlerine aldıkları çeşitli milletlerin kültürlerini az çok müşterek bir hüviyete büründürdüklerini fark ettim. İslam medeniyeti ise bunun en karakteristik örneklerinden birini teşkil ediyordu. Yaşama biçimleri ve coğrafyaları birbirinden çok farklı olan çeşitli milletler, müslüman olduktan, özellikle de bunu bir medeniyete dönüştürdükten sonra ortak sayılabilecek bir hayat şeklini yaşamaya başlamışlardı. Bu medeniyet ise şu iki temel etki altında şekilleniyordu: İslamın ilk mensupları olmaları dolayısıyla Arapların sosyal ve kültürel yapısı ile dinin yayıldığı alanlarda yaşayan çeşitli kültürler. Bu iki faktörün birleşimiyle aralarında coğrafya, tarih ve ırk olarak hiç bir münasebet bulunmayan farklı topluluklar, zaman içinde bir potada eriyip şekilleniyorlardı. Bunun sonucunda da İslam dünyasının kültürel, entelektüel tarihi, bölünemez bir bütün olarak karşımıza çıkıyordu.

Çerçevesi çizilen tabloyu teoriden uygulamaya intikal ettirmek için bu medeniyetin herhangi bir unsurunu alıp farklı müslüman coğrafyalardaki görüntülerini gözler önüne sermek gerekiyordu. İşte size şimdi böyle bir eseri tanıtmak istiyorum. Hacı Muhammed Buharî Lubis, Malezyalı bir bilim adamı. Malezya Milli Üniversitesinde Mukayeseli Ortadoğu İslami Edebiyatlar dersleri veriyor. İşte bu değerli bilim adamı İslam düşüncesinin ağırlıklı konularından biri olan Vahdet-i Vücûd düşüncesinin, Fars, Türk ve Malay edebiyatlarına nasıl yansıdığını ele alan bir çalış-

Prof. Dr. Mustafa İSEN

Ahmet Yesevi Ü. Sosyal Bilimler Enst. Müdürü

ma gerçekleştirmiş. Eserin adı The Ocean of Unity.*

Bilindiği gibi Vahdet-i İslam düşüncesi içinde Hallaç ile başlayan ve İbn Arabî ile sistemleşen bir ekol olup başta tasavvuf düşüncesi olmak üzere İslam medeniyetinin çeşitli alanlarında etkili olmuş bir harekettir. Daha sonra başka mutasavvıflar tarafından da yorumlanarak geliştirilmiş ve bu haliyle tasavvuf düşüncesinin yayıldığı bütün alanlarda etkili olmuştur.

The Ocean of Unity, önsözü takiben altı bölümden meydana geliyor. Giriş sayılacak ilk bölümde araştırmacı, tasavvufi şiir arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermiş. İkinci bölüm vahdet-i vücûd düşüncesinin doğuşu, gelişmesi, şiire aksi ve başlıca temsilcilerini içeriyor. Üçüncü bölümde tasavvufi Fars şiiri gözler önüne serilip başlıca temsilcileri hakkında bilgiler verilmiş. Bu bölümü, Fars şiirini temsilen seçilen Türk asıllı ama eserlerini Farsça vermiş. Ünlü şair Bîdil'in (1644-1720) hayatı ve eserleri ile bunlarda vahdet-i vücûd düşüncesinin yansıması izliyor. Dördüncü bölüm, çalışmanın Türkçe kısmına tahsis edilmiş. Araştırmacı bu bölüme de Türk tasavvuf şiirinin kısa bir panoramasını çizerek başlamış. Sonra bizim edebiyatımızdan seçilen İbrahim Hakkı Erzurumî'nin (1703-1780) hayatı, eserleri ve bu eserlerdeki vahdet-i vücûd düşüncesi değerlendirilmiş. Beşinci bölüm çalışmanın Malay edebiyatı bölümünden oluşuyor. Dr. Lubis, bu kısımda da önceki örneklerde olduğu gibi Malay sufi şiirinin tarihi gelişimini gözler önüne serdikten sonra bu edebiyatta en dikkate değer sufi şair olan Hamza Fansûrî'nin (XVIII. yüzyıl) hayatı, eserleri ve bu eserlerdeki vahdet-i vücûd düşüncesini ele alıyor.

Tam adı, The Ocean of Unity, Wahdat al-Wucûd in Persian, Turkish and Malay Poetry olan çalışma, bir sonuç bölümü ile tamamlanıyor. Bu bölümde Dr. Lubis, elde ettiği sonuçları dikkatlere sunuyor. Araştırmacı üç ayrı dilden seçtiği bu sufi şairleri tesadüfen seçmemiştir. Bunların üçü de iki önemli tarikatın müntesipleridir: Bîdil

Nakşî, Hamza Kadiri, İbrahim Hakkî, Kadiri-Nakşibendî dir. Dolayısıyla şairler bağlı oldukları tasavvufi düşünceyi şiirlerinde yansıtmışlar ve bu çerçevede vahdet-i vücûd düşüncesi ortak bir bakış açısı ve İslam tasavvufunun en önemli yorumu olarak üç şairde de açıkça görülebilecek biçimde yer almıştır.

Dr. Lubis'in belirttiğine göre birbirlerinden oldukça farklı coğrafyalarda yaşayan bu şairlerin kullandıkları mecazlarda da büyük ölçüde benzerlikler vardır. Şarap kelimesi tasavvufi bir mecaz olarak bunun çok sayıdaki örneğinden sadece biridir. Bu tarz örneklerden üzerinde durulması gerekenlerden biri de her üç edebiyatta sıklıkla yer alan habâb mecazıdır. Dr. Lubis bu mecazın Budist metinlerindeki yaygın kullanımına da dikkatimizi çekiyor. Bu ve benzeri mecazi ifadelerin çok farklı gibi görünen mistik düşüncelerde aynı anlama gelecek biçimde kullanılması oldukça düşündürücü. Bu tarz örneklerden biri de deniz ve dalga ilişkisi.

Aynı medeniyet dairesi içinde yer alan farklı kültürlerin birbirleriyle ilişkisi herhalde gelecekte daha da üzerinde durulacak önemli konulardan biri olacak. Şimdilik teorik olarak var kabul edilen bu müşterek unsurların çalışmalarla doğrulanması gerekiyor. Ama bu iş sanıldığı kadar kolay değil. Bir kere farklı dilleri bilmenin yanında, konuyla ilgili elde yeterli kaynak bulunmaması da işi zorlaştıran unsurlardan biri. Bu bakımdan Dr. Lubis'in The Ocean of Unity, Wahdat al-Wucud In Persian, Turkish and Malay Poetry adlı değerli çalışması, bu tarz örneklerin öncü yayınlarından biri. Umulur ki bu tarz çalışmalar belli noktaya ulaşınca İslam Düşüncesi Tarihi'ni yazmak daha kolay olacak. Dr. Hacı Muhammed Buharı Lubis'i bu güzel çalışması için kutluyor, gelecekte başka güzel eserlerini de bekliyoruz

*LUBİS, Hacı Muhammed Bukharî.

1994

Wucud In Persian,
Turkish and Malay Poetry,
Kuala Lumpur, 376 s.

Kıtap Dünyasından:

TÜRKÇE-ÖZBEKÇE, ÖZBEKÇE-TÜRKÇE SÖZLÜK*

Sovyetler Birliğinin tahminleri alt üst edencesine hızlı çöküşü, 1991 yılının en önemli olaylarından biri sayıldı. Bu durum, en çok da biz Türkler için önemliydi. Ama o günlerde herkes birbirine " Acaba geçici bir sarsıntı mı? " sorusunu yöneltiyordu. Sarsıntı devamlıydı; 20. yüzyılın son çeyreğinde bir coğrafya depremi yaşıyordu. Geniş bir sahada aralıklarla devam eden depremin ardından, beş bağımsız Türk cumhuriyeti tozlarını silkerek ayağa kalktılar.

Yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bir yandan sevindik, bir yandan da bazı sorunlukları yüklenmemiz gerektiğini hissettik. Bir iken altı olmuştuk. Dünya üzerinde etkimizi arttıracığımız günler yakındı. Ne demişti Yunus'umuz: " Kuru idik yaş olduk/ Ayak idik baş olduk/ Kanatlandık kuş olduk/ Uçtuk elhamdülillah". " Yunus ne hoş dimişsün/ Bal u şeker yimişsün".

Daha önce belirli kesimlerin gayretleri dışında Sovyetlerdeki kardeşlerimizle ilgilenen yoktu. Bunların gayretleri de yadırganıyordu. Ama gün geldi buralarla ilgilenmeyenler garip karşılanır oldu.

Son zamanlarda dünyada meydana gelen olaylar, başımızı o kadar döndürdü ki, bu dönüş sırasında bazen beynimiz zonkladı, bazen de kendimize geldik. Kendimize geldik, çünkü yeni bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetlerinde ve diğer yerlerde bulunan kardeşlerimizle ilgilenmek, onları konuşmak devlet politikası haline geldi. Öyle ki ülkemizde her fikrin insanının yüzü bir kere daha Doğuya döndü. Zaten bizim zamana sırlarla yazılmış geniş zamanlı bir cümlemiz vardı: " Işık Doğudan gelir". Doğu kültürünü ve Osmanlı'yı yeniden tartıştık. Birkaç sene önce ateşli Osmanlı düşmanı olan aydınlarımız bile artık gerçeği görmüşlerdi. Özellikle " Körfez Krizi"yle" Bosna Faciası"nı birbiriyle karşılaştırınca, Balkanlardan gelen soğuk ve yağışlı havanın iyice etkisinde kaldık. XIX. asırda Batıdan doğduğunu sandığımız güneş, yakın bir zamanda Bosna'da battı. Misak-ı Millî sınırları içerisinde yaşıyorduk, ancak kalbimizdeki sınırlar o kadar genişlemişti ki, en uzakta yaşayan kardeşlerimizi kuşatacak kadardı. Günlerdir içimizde bir heyecan saklıyoruz "Diriliş heyecanla başlar." diye.

İşte bugün somut işler yapmanın tam vaktidir. Daha eskiye uzanmakla birlikte 1917 Ekim devriminden sonra dilleri, tarihleri, kültürleri

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KARA

Kırıkkale Ü. Fen-Ed. Fak. Öğr. Üyesi

farklı mecralara yönlendirilmeye çalışılan kardeşlerimizle birlikte oturup yeniden düşünme ve her şeye olması gereken açıdan bakma zamanıdır. Bu konudaki çalışmalar daha önceki yıllarda ferdi çalışmalara dayanıyordu. Bunun en güzel örneğini 1977 yılında yayımlanan *Bugünkü Türk Alfabeleri* adlı eseriyle değerli ilim adamı Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun vermişti. Bu eserin yakın zamanlarda Kültür Bakanlığı tarafından *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri* adıyla birkaç yeni baskısı yapılmıştır. Yine Ercilasun'un başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II* (Kültür Bakanlığı, Ankara 1991) önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada ferdi gayret ile devlet desteği el ele yürümüştür. 1993 yılı içerisinde benzer bir eserde **Nizamiddin Mahmud - Ertuğrul Yaman**, tarafından Özbekistan'da yayımlandı. *Türkçe-Özbekçe, Özbekçe-Türkçe Sözlük (Taşkent 1993)* Eserin lacivert ön kapağındaki iki figür dikkatimi çekti. Sanırım bunlar İstanbul ve Semerkand'da bulunan iki tarihi külliyyeye ait. Tabii sözlük *Türkçe-Özbekçe*, olunca esere İstanbul ve Semerkand kapılarından giriliyor. Bu kapılardan girdiğimde karşıma ilk çıkan "Söz Başı". Burada, Türk dilinin geçmişte ve günümüzdeki yayılma alanları üzerinde duruluyor. Sözlüğün hazırlan-

masında takip edilen yollar dile getiriliyor. Bu bölümü, "Sözlüğü Kullanmada Dikkat Edilecek Hususlar" ve "Transkripsiyon İşaretleri" izliyor. Ardından sözlüğün Türkçe-Özbekçe kısmı başlıyor.(s. 14-174) Son kısımda Özbekçe-Türkçe bölümü yer alıyor, (s. 175-319)

Eserin kelime bölümünde öncelikle ilgili madde başları yazılmış, sonra bazı transkripsiyon işaretlerinin de yardımıyla kelimelerin okunuşu gösterilmiş, üçüncü sütunda ise diğer lehçedeki karşılığı verilmiştir.

"Söz Başı"nda on iki-on üç bin kelimelik olduğu ifade edilmiştir. Bununla yalnız madde başlarının kastedildiği anlaşılıyor. Bir kelimenin farklı birkaç manasının da verildiğini düşündüğümüzde, bu sayı daha da artmaktadır.

Biz, bu tür çalışmaların Türk dünyasının birbirine yaklaşmasında faydalı olacağına inanıyoruz.

Sözlüğü hazırlayanlar, yaptıkları çalışmalardan dolayı Özbekistan Yazarlar Birliği Tanıtma Merkezinin "Uluslararası Mahmud Kaşgarî Ödülü"nü almışlardır. Biz de bu gayretlerinden dolayı kendilerini kutlar, yeni çalışmalarını bekleriz.

* NİZAMİDDİN, Mahmud - ERTUĞRUL, Yaman, Gafur Gulam Namidağı Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.

Kitap Dünyasından:

TENKİTLİ METİN YÖNTEMİ AÇISINDAN ÜÇ ŞEYH GALİP DİVANI

El yazması eserlerden azami ölçüde faydalanılabilmesi için ilmî usûllerle tenkitli metinlerin hazırlanması gerekir.

El yazması eserleri yayına hazırlarken ihmâl etmeden herkesin titizlikle uyması gereken birtakım kurallar vardır. Bu kurallara uygun olarak hazırlanmayan eserlerin metinleri sağlam olmadığı gibi, araştırmacılar tarafından da güvenle kullanılmaz.

Yayına hazırlanan el yazması eserleri incelediğimiz zaman bir kısmının tenkitli bir kısmının da tenkitsiz metin olduğunu görüyoruz. Ayrıca tenkitli metin olarak hazırlanan eserlerde metin tenkidi açısından bir takım aksaklıklara da rastlıyoruz.

Bu yazıda, *Şeyh Galip Divanı* tenkitli metin kurma metodu açısından değerlendirilecektir. Bugün Şeyh Galip Divanı'nın Naci Okçu, Muhsin Kalkışım ve Abdülkadir Gürer tarafından ayrı ayrı hazırlanmış üç adet tenkitli metni vardır. Bu divanlardan Naci Okçu (1994) ve Muhsin Kalkışım (1994)* tarafından hazırlananlar yayınlanmış, Abdülkadir Gürer (1993)'in eseri ise henüz yayımlanmamıştır.

Yazma bir eserin tenkitli metninin hazırlanabilmesi için öncelikle o metnin ne kadar yazma nüshasının bulunduğu tespit edilmesi gerekir. Bu üç eserden N'de ne kadar nüsha olduğu belirtilmemiş, metnin 7 nüshaya dayandırılarak hazırlandığı ifade edilmiştir. M'de 32, A'da ise 44 yazma nüsha olduğu tespit edilmiş, ayrıca Şeyh Galib'in şiirlerinin bir çoğunu ihtiva eden iki mecmuada faydalandığı belirtilmiştir.

Eserin yazma nüshaları tespit edildikten sonra bu nüshaların tümünün ayrıntılı bir şekilde tavsiflerinin verilmesi gerekir. N'de kaç nüsha bulunduğu belirtilmediği gibi sadece tenkitli metin için kullanılan 7 nüshanın tavsifleri çok kısa verilmiştir. Nüshaların boyutu 14x22 gibi tek bir ölçü verilmiş olup bunun kağıt boyutu mu yazının boyutu mu olduğu belirtilmemiştir. Yazı ve kağıdın boyutları ayrı ayrı ölçülmelidir. M'de tespit edilen 32 nüshanın hangi kütüphanede bulunduğu belirtilmiş ve kütüphane kataloglarındaki bilgiler verilmiştir. Nüshaların tavsifleri yoktur A'da tespit edilen 44 yazma nüshanın her biri ayrı ayrı ve ayrıntılı bir biçimde tavsif edilmiştir.

Eserin yazma nüshaları tespit edilip tavsifleri yapıldıktan sonra nüshalar arasındaki ortak yanlışlar, fazlalık ve eksikler, imla özellikleri, istinsah

Halil ÇELİK

Gazi Ü. Eğitim Fak. Arş. Görevlisi

tarihleri, şiirlerin sıralanışı gibi özellikler yardımıyla yazmaların şeceresi hazırlanır. Hazırlanan şecere bir tablo halinde verilir. Aralarındaki akrabalık bağlarına göre nüshalar bir kaç kola ayrılarak gruplandırılır. Bu gruplandırmadan sonra tenkitli metin için kullanılacak yazmalar seçilir.

Şeyh Galip Divanı'nın M ile N metinlerinde kullanılan yazmaların şeceresi ve nüshalar arasındaki akrabalık bağları gösterilmemiştir. A'da tablo halinde bir şecere verilmemiş olmakla birlikte yazmalar arasındaki akrabalık belirtilerek, nüshalar beş ana grupta toplanmıştır.

Divan'ın tenkitli metni hazırlanırken kullanılan yazma nüshalar her üç eserde de birbirinden farklıdır. M'de "Ortak metin teşkilinde, tespit ettiğimiz 33 nüshadan seçilen 6 nüsha esas alınmıştır." (s. 11/95) denilmektedir. Fakat bu altı nüshanın seçiminin hangi ölçüye göre, nasıl yapıldığı belirtilmemiştir. Kullanılan nüshalar şunlardır:

1. *Ankara Üniv. DTCFKtp. B/40*
2. *British Museum DPB & MSS, Add. 23985.*
3. *İstanbul Üniv. Ktp. Ty. 401.*
4. *İstanbul Üniv. Ktp. Ty. 1431.*
5. *Matbu Nüsha (Bulak 1252)*
6. *Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmut Ef. 3693/1*

N'de ise "Divan metnini kurarken Şeyh Galib'in gerek kütüphanelerde gerekse kataloglardaki tespit edilen yazma nüshalarını gözden geçirerek, şairin ölümüne en yakın olan ve şiir yönünden daha hacimli olan yedi nüshayı seçerek bunların üzerinde çalıştık... Ayrıca, matbu nüsha oldukça sağlam nüshalara dayanılarak hazırlandığı kanaatimde olduğumuzdan matbu nüshayı da çalışmalarımıza dahil ettik." (s.X-XI) denilmektedir. Yazmaların şairin ölümüne yakın olması veya şiirin sayısının fazlalığı o nüshaların seçimi için yeterli değildir. Nüsha seçimi, sağlam bir şecereye dayandırılmalıdır. Ayrıca matbu nüshanın sağlam nüshalara dayandığı sonucuna nasıl ulaşıldığı belirtilmemiştir. Matbu nüsha güvenilir ise yeniden tenkitli metin kurmaya ihtiyaç olup olmayacağı tartışılabilir. Bu metinde kullanılan nüshalar şunlardır:

1. *Ankara Üniv. DTCF Ktp.***
2. *Bibliothèque Nationale Supplement Turc. No. 1383.*
3. *İstanbul Süleymaniye Ktp. (Esat Ef.) No. 2676.*
4. *İstanbul Süleymaniye Ktp. (Halet Ef.) No. 657*
5. *İstanbul Süleymaniye Ktp. (Halet Ef.) No. 658.*

6. *İstanbul Topkapı Sarayı Ktp. (Hazine) No.941.*

7. *İstanbul Üniv. Ktp. Ty. No. 401.*

A'da ise şecere yardımıyla beş gruba ayrılan 44 nüshadan şu dokuz tanesi tenkitli metin için kullanılmıştır:

1. *DTCF Ktp. Yazmalar Kısmı M. Ozak No.44(P)*
2. *DTCF Ktp. Yazmalar Üniv. B Koleksiyonu No40. (E1).*
3. *DTCF Ktp. Yazmalar Üniv. B Koleksiyonu No. 40 (E2). (Mükerrer).*
4. *İstanbul Üniv. Ktp. İM. İnal Kitapları No.2782(Ş).*
5. *İstanbul Üniv. Ktp. Ty. No. 2821 (Ü).*
6. *İstanbul Üniv. Ktp.Ty. No.9594 (E3).*
7. *Mecmua-ı Eş'ar, Millet Ktp. Ali Emiri(Manzunu) No. 766 (M).*
8. *Mecmua-ı Eş'ar, Süleymaniye Ktp. Halef Ef. Kitapları, No.766(H).*
9. *Süleymaniye Ktp. Halef Ef. Kitapları No. 658 (Y).*

Tenkitli metinde kullanılan nüshalara ait listeden anlaşılacağı üzere her metinde farklı sayıda ve birbirinden başka nüshalar kullanılmıştır. Bu nüshalardan sadece DTCF Ktp. No. 40'ta kayıtlı bulunan nüsha her üç metinde de ortak kullanılmıştır. A ve N'de DTCF nüshasından başka Süleymaniye 658 numaralı nüsha kullanılmıştır. M ve N metninde ise DTCF nüshasından başka matbu (Bulk 1252) ve İstanbul Üniv. Ktp. Ty. 401 numaralı nüsha ortaktır. Buna göre M ile N'nin ortak yönleri daha fazladır. Bu durum Şeyh Galip Divanı'nın yazma nüshaları arasında sağlam bir şecerenin tespit edilmediğini göstermektedir. Her üç araştırmacının farklı sayıda yazma nüsha tespit etmiş olması da bunda etkili olmalıdır.

Hazırlanan metinde kullanılan nüshaların kısaltmaları ile diğer kısaltmaların bir listesi ve metni transkripsiyonlu ise transkripsiyon alfabesinin verilmesi gerekir. M metni tez olarak hazırlanırken transkripsiyon alfabesi kullanılmış olup yayınlanan metinde transkripsiyon işaretleri kullanılmamıştır.***

Tenkitli metni hazırlanan eserler hangi dönemde yazılmışsa o dönemin ses hususiyetlerini yansıtmak üzere çeviri yazılarının verilmesi esastır. A metninde "Divan metninde yer alan şiirler seslendirilirken XVIII. yy'ın fonetik kuralları henüz belirmediği için bu yüz yılın fonetik özelliklerini bütünüyle yansıtmadığı bilinmekle bir-

likte Eski Anadolu Türkçesi için belirlenen fonetik kurallara uyulmuş; bazı yerlerde ise kafiyenin gerektirdiği şekil uygulanmak zorunda kalmıştır." (s.38) denilmektedir. XVIII. yy.'ın ikinci yarısında yazılan bir metni Eski Anadolu Türkçesi fonetiğine göre çeviri yazısının yapılmasının ne derece uygun olduğu tartışılabilir. M ve N'de metinlerinde bu konu hakkında bir açıklama yapılmamıştır.

Güvenilir nüshalar seçildikten sonra tenkitli metin kurulur. Tenkitli metin kurulurken bir nüshanın esas alınıp diğer nüshaların farklarının aparatta gösterilmesi doğru değildir. Tenkitli metinde hiçbir nüsha esas alınmadan şairin kaleminden çıkan orijinal metnin tespitine çalışılır. Bu konuda her üç metinde şu bilgiler verilmektedir:

A'da "Divan metni kurulurken divan tertibi bakımından El (DTCF Ktp. Yazmalar B/40) nüshası esas alınmış...Divan metnin kurulmasında kullanılan nüshalarda az sayıda da olsa yer yer istinsah yanlışları bulunduğundan bu nüshaların hiç biri esas alınmamıştır. Bu konuda tek kriterimiz vezin ve anlam olmuştur"(s.37-38).

N'de metin kurarken kullanılan nüshalar hakkında şunlar yazılıdır:... "şairin ölümüne en yakın olan ve şiir yönünden daha hacimli olan yedi nüshayı seçerek bunların üzerinde çalıştık. Yalnız DTCF nüshasının Galib'in müridi Esrar Dede tarafından şairin ölümünden önce kaleme alınmış olması ve varak kenarlarında sahh kaydı bulunmasından dolayı bu nüshayı göz önünde bulundurarak divan metnini kurarken vezin, mana ve kelime münasebetlerim Galib'in üslubunu dikkate alarak, ayrıca metne uygun olan kelimeleri yerleştirmeye çalıştık." (s. X-XI).

M metninde ise "ortak metnin teşkilinde, tespit ettiğimiz 33 nüshadan seçilen 6 nüsha esas alınmıştır." (s. 11/95) denilmektedir. Buna göre her üç metinde de bir nüsha esas alınmadan en doğru metnin kurulmasına çalışılmıştır.

Tenkitli metin hazırlanırken eserin dayandığı nüshaların varak numaralarının tenkitli metinde gösterilmesi gerekir. A'da şiirlerin hangi nüshaların hangi varaklarında bulunduğu, N yayınında şiirlerin hangi nüshada bulunduğu dipnotlarda gösterilmiştir. M'nin tez metninde bu kurala uyulmuş olmakla birlikte yayımlanan metinde yazmaların varak numarası gösterilmemiştir.

Nüsha farkları aparatta gösterilirken önce metne alınan doğru şekil ve üst üste iki noktadan sonra varyantlar ile ait olduğu nüshalar gösterilir. Bir beyitin aynı satırındaki birden fazla nüsha farklarının (/) işaretiyle, farklı satırdaki farkları ise (//) işaretiyle birbirinden ayrılması kabul gören bir yöntemdir. M'de önce varyantın hangi nüshada bulunduğu belirtilmiş sonra da varyant gösterilmiştir.

A'da bir nüshada sahh kaydı bulunmasıyla birlikte metinlerin vezin, anlam ve Şeyh Galib'in üslubuna uyacak şekilde uzun uzun tenkit edilerek hiçbir nüshasının esas alınmadan metnin kurulduğu belirtilmekte ve aşağıdaki beyit örnek gösterilmektedir.

*Bahâr-ı vasfı yokdur mülk-i zühdiün arz-ı tis 'înveş
Müseleldir hemîşe fîre-mâh-ı dey pey-ender-pey*

Sahh kaydı bulunan nüshada yukarıdaki şekilde geçen beyitteki "arz-ı üs" in 90 derece, yani kuzey kutbu demek olduğu belirtilerek beytin:

*Bahar u sayfı yokdur mülk-i zühdiün 'arz-ı tis 'înveş
Müseleldir hemîşe fîre-mâh-ı dey pey-ender-pey*

şeklinde olması gerektiği belirtilmektedir. (s. 38,589). Bu beyit M (427[528]/327-3)**** ve N (887/362-3)'de:

*Bahâra sun 'ı yoktur mülk-i zühdiün 'arz-ı tis 'în-veş
Müseleldir hemîşe fîre-mâh-ı dey pey-ender-pey*

şeklinde geçmektedir. N'de sun'ı" kelimesinin aparatta "vasfı" ve "sayfı"şekilleri M'de de "bahar u sayfı" varyant olarak verilmektedir.

N metninde: *Ey akl çâre varsa
eğer der-i âşika Kimdir dil-i nizârım el-ân
söylerim sana*

şeklinde geçen beyitteki *el-ân* kelimesi aparatta "alan:olan" şeklinde verilmektedir. Buna göre metindeki kelime "*el-ân*" değil "*alan*" olmalıdır, ya da baskı hatası vardır. (496/11/6).

N metninde "Kâ'beye döndüğüne hacı peşî-mân idi Kays"(655/156/2) şeklindeki mısradaki geçen "döndüğüne" kelimesi apratta "dudigine:dön-digine" şeklinde verilerek önce yanlış varyant gösterilmiştir. Yine aynı metni 213. Sayfasında ikinci beyitteki varyant birinci beyitteki varyant

olarak gösterilmiş olup beyitler karıştırılmıştır. Buna benzer başka hatalar da vardır. Bu türden hatalar dizgi sırasında meydana gelmiş olmalıdır. N metninde P kısaltmasıyla kullanılan Bibliotheque Nationale Supplement Turc 1383 nüshasında bulunan ve aparatatta gösterilen hataların büyük bir çoğunluğu ne vezin ne de anlam bakımından metne uymaktadır. Yine taşıdığı bu farkların birçoğunda diğer nüshalarla birleşmemektedir. Bu nüsha tenkitli metinde kullanılmayacak kadar kötü bir nüshadır. İhtiva ettiği şiirler bakımından Halef Ef. 657 nüshasıyla birleşmektedir; fakat P'nin taşıdığı hataların pek azını Halef Ef. 657 nüshası taşımaktadır. Muhtemelen bu nüsha Halef Ef. 657'den istinsah edilmiş olmalıdır. N iki nüshada bulunmaktadır. Bu da görüşümüzü desteklemektedir.

M ve N metinlerinde kaside başlıkları Şeyh Galib'in söyleyeceği şekilde değildir. Mesela her iki divan metnindeki 19. Kasidenin başlığı şöyledir: "Sultan Selim Hân-ı Sâlis ü Şehid Rahmetul-lahi Aleyh Hazretlerinin Topkapı Saray-ı Hümayununda Müceddiden İnşâd Buyurduktan Bâğ-ı İrem Nâm Mahal İçün Musammat Kasidele-ridir. (N143/19; M80[132]/19): "Bu başlık müstensih tarafından yazılmıştır. Çünkü cümlelerin kuruluşunda "Kasideleridir" denilmektedir. Bundan daha önemlisi de Üçüncü Selime sunulan bir kasidede onun "Şehid" diye nitelendirilmesidir. Şeyh Galib (öl. 1799) kendisinden 9 yıl sonra ölen Üçüncü Selim (öl. 1808) için yazdığı bir kasidede ona şehid diyemez. Kasidenin aparatatta alınan başlıklardan birisi şöyledir: "Kaside-i Musammat Uslûb-ı Bahâriyye ve İdiyye der-Medh-i Hân Selim" her iki metinde de kaside başlıkları bu şekildedir. A'da ise bu tür başlıklar yoktur, her biri Şeyh Galib tarafından yazılması muhtemel başlıklardır. Tenkitli metinde asıl amaç müellifin söyleyebileceği şekli bulmaktır. Asıl önemli olan metnin doğru okunup kurulmasıysa da, başlıklar da metne dahil olup onlarında en doğru şekilde tespit edilmesi gerekir.

Başlıklarla ilgili olarak M ve N metinlerinde "terci-i bend" başlığı ile verilen 11 şiirden yalnız birincisi şiir "terci-bend" olup 7 tanesi mütekerrir müsemmen, biri mütekerrir müseddes ve iki tanesi de mütekerrir muhammestir. (N s.294-329; M s. 165-186/232-255) A'da bu şiirlerin başlıklarının terci bend olarak geçtiği ama bunların mütekerrir musammat olduğu her şiirin aparatında gösteril-

miştir. M ve N'de böyle bir kayıt yoktur. Bir şiirin nazım şekli ne ise başlığı o şekilde yazılmalıdır. Şair veya müstensihe uyararak mütekerrir musammatlara terci-bend denilemez. Yayınlanmış divanlarda mütekerrir musammatlarla terci-bendler zaman zaman birbirlerine karıştırılmaktadır (KURNAZ, 1995:179-183).

M'nin yayınlanmamış tez metninin girişinde nazım şekilleri, vezin ve beyit sayıları gibi bakmalardan tablolar halinde incelenmiştir. Bu değerlendirmede "tarih, sâkî-name, şarkı, tezkire, mersiye ve lügaz" isimleri yer almaktadır. Eserde tezkirenin nazım şekli olmadığı belirtilmiş, diğerleri hakkında bir şey söylenmemiştir. (s. 57). Bunların hepsi birer tür adı olup, nazım şekli olarak değerlendirilemez.

Şeyh Galip, Türkçe'nin yanında mülemmâ ve Farsça şiirler de yazmıştır. M'deki mülemmalarda Farsça mısraların fotokopisi metne yapııştırılmış, tamamı Farsça veya Arapça olanlar metnin sonuna alınarak tercüme edilmiştir; fakat mülemmalar tercüme edilmemiştir(s.576-583). M metni yayınlanırken bu kısımlar esere alınmamıştır. A metninde de mülemmaların Arapça-Farsça bölümleriyle tamamı Farsça olan şiirler metnin sonuna alınmıştır. Şeyh Galib'in Divan'ı mürettep olduğu için Farsça yazılan şiirlerin değiştirilmeden şairin yapmış olduğu sıralamaya uyulması daha uygun olurdu. N'de ise Farsça şiirlerin yeri değiştirilmemiştir. Şiirlerin fotokopilerine yer verilmiş, nüsha farkları da aparatatta Arap harfleriyle gösterilmiş; fakat bu kısımlarda tercüme edilmemiştir.

Transkripsiyonu yapılan metinde geçen mısra veya şiirler hangi dil ya da alfabe ile yazılmış olursa olsun, bütün metnin çeviri yazısının verilmesi gerekir. Transkripsiyon alfabeti ve işleminin amacı budur. Farklı bir dilden aktarılan transkripsiyonlu metinler, hangi dile aktarılıyorsa o dildeki tercümelerinin de verilmesi lüzumludur. Şeyh Galib Divanı, mürettep bir divandır. Fakat hazırlanan üç metinde mürettep divan özellikleri bakımından farklılıklar görülmektedir. A ve N metinlerinde divan tertibi bakımından fazla bir fark yoktur. Her ikisinde de şiirler aşağı yukarı aynı şekilde tertip edilmiştir. N metninde kasidelerle gazeller arasında ve gazellerin sonunda olmak üzere iki bölüm halinde tarih manzumeleri vardır. A'da gazellerden sonra yer alan tarihlerden III. Selim, Mihrişah Sultan ve Beyhan Sultan için ya-

zılmış olanlar da ilk bölümdeki tarihler arasında alınmış, diğer tarihler yerinde bırakılmıştır. Ayrıca bu tarihler kronolojik sıraya göre yeniden kendi aralarında sıralanmıştır. N'nin ilk bölümünde yer alan tarihler ayrı bir başlık altında verilmeyip kasidelerin sonunda yer almakta ve şiir numaralarını da kasidelerin numaralarını takip etmektedir. A'da ayrı bir başlık altında verilmişlerdir. M'de ise bütün tarihler birleştirilerek kasidelerin sonunda tarihler başlığıyla tek bir bölüm halinde verilmiştir.

Bu tarih manzumelerinin bir kısmı kaside, bir kısmı da kıta-i kebîredir. Bu bakımdan bunların kasidelerle birlikte verilmesi pek uygun görülmemektedir. A ve M'de ise tarihler başlığı altında ayrı bir yerde verilmesi ise tarihleri bir nazım şekli kabul etmek demektir. Bilindiği gibi müretteb divanlarda şiirler türlere göre değil, nazım şekillerine göre sıralanır. Fakat divanlarda genellikle tarih manzumeleri ayrı bir bölüm olarak yer almaktadır. Bu manzumelerin nerede yer alacağı tartışılabilir.

Şeyh Galib'in Esrar Dede için yazdığı terki-bend şeklindeki bir mersiye A'da musammatlar arasında yer alırken M'de gazellerin sonunda, N'de ise kıtalar arasında yer almaktadır. Fakat kıtaların sonuna alınmak üzere yazılmış olup baskı hatası sonucunda ortaya alınmış olmalıdır. çünkü ondan önceki kıta 33, sonraki kıta da 34 numaralıdır. Ayrıca ilk bendin vasıta beyti metinde yer almamaktadır. Bunlar birer dizgi hatası olmalıdır.

M ve N'de kıta başlığı altında toplanan şiirler her ikisinde de aynı sırayı izlemektedir. Fakat ikişer beyitten meydana gelen bu şiirlerin bir kısmı kıta değil nazımdır. Ayrıca M'de gazellerin sonunda nâ-tamam gazel başlığıyla yer alan bir kıta N'de kıtalar bölümünün ilk şiiri olarak yer almıştır. M ve A'da kıtaların arasına alınan "pištahta" başlıklı iki kıta M'de mesnevilerin sonuna alınmıştır. (s.473,476) Bunun dışındakiler iki beyitten meydana gelen kıtalar olup tarih dü-

şürmek için yazılmış olan diğer kıtalarla tarihler bölümünde yer almıştır. Dolayısı ile kıtalar iki ayrı bölümde yer almaktadır.

M ve N'de karışık dizilen müfred beyitler, A'da "matla" ve "müfred" şeklinde iki bölüm halinde ve kendi aralarında alfabetik olarak sıralanmıştır. Buna göre her üç metinde de kıtalar karışıktır. İkisinde ise tarih bölümü yer almaktadır. Buna göre her üç metinde de müretteb divan tertibi bakımından eksiklikler vardır.

Her üç metinde yer alan şiir sayıları birbirinden farklıdır. M ve N metinlerinde 335 Türkçe gazel vardır; N'de Farsça gazelerde metne alındığından toplam 372 gazel görünmektedir. A'da ise 335 Türkçe gazel vardır. N'de 10, M'de 11, A'da 12 mesnevi ve bunlardan ayrı olarak M ve N'de iki, A'da üç Lügaz türünde mesnevi daha vardır. M'de 62, N'de 64 ve A'da 67rubâi vardır. Kasidelerin bir kısmı tarih beyti ihtiva ettiği için tarih bölümüne alınmıştır. Bu nedenle tarih ve kasidelerin sayısı da divanlarda birbirinden farklıdır.

Şeyh Galib Divanı'nın birbirine yakın zamanlarda üç ayrı tenkitli metni ortaya konulmuştur. Üç araştırmacının tespit edip kullandığı nüsha sayısı birbirinden farklıdır.

Tenkitli metinde kullanılacak nüshaların seçiminde farklı kriterler kullanılmış ve her üç eserin metni farklı nüshalara dayandırılmıştır. Bu durum divanlardaki şiir sayılarının farklılık göstermesine sebep olmuştur. Divanlar arasında tertip olarak da farklılık meydana gelmiştir. Mülemma ve Farsça şiirleri metne alınmasında farklı metotlar kullanılmış, Farsça kısımların transkripsiyonu yapılmamıştır. Yayımlanmış olan M ve N metinlerinde, çok önemli olan dizin bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, A metni yukarıda belirtilen bir kaç eksiklik düzeltildiği zaman tespit edilen nüshaların çokluğu, sağlam bir şecerenin çıkarılmış olması, şiir sayısının fazlalığı gibi açılardan daha güvenilir bir metin olarak görünmektedir.

KAYNAKLAR

- GÜRER, Abdülkadir
1993
- Şeyh Galip Divanı
(İnceleme Metin), A.Ü.
Sosyal Bil. Ens. Türk Dili
ve Ed. ABD,
(Yayımlanmamış
Doktora Tezi),
LXXVIII+ 770 sayfa,
Ankara.
- KALKIŞIM, Muhsin
1992
- Şeyh Galip Divanı,
(İnceleme , Metin), İÜ.
Edebiyat Fak. Sosyal Bil.
Ens. (Yayımlanmamış
Doktora Tezi), XIX+ 636
sayfa, İstanbul.
- KURNAZ, Cemal
1995
- "Şeyh Galip Divanında
Nazım Şekilleriyle İlgili
Problemler", **Şeyh Galip
Kitabı**, İstanbul.
- OKÇU, Naci
1994
- Şeyh Galip (Hayatı, Edebi
Kişiliği, Eserleri, Şiirleri
nin Umumi Tahlili ve
Divanın Tenkitli Metni) I-
II, XII+1029 Sayfa, Ankara.**

AÇIKLAMALAR

* Yayımlanan metnin kapağında yazılan "Galip" şekli yanlıştır. Bu yayında dipnotlar ve transkripsiyon harfleri kullanılmamıştır. Bu esere yapılan atflarda verilen sayfa numaralarından birincisi yayınlanan, ikincisi de yayımlanmamış tez metnine göredir.

** Bu kütüphanede üç adet Şeyh Galip Divanı vardır. Hangi nüshanın kullanıldığı tam olarak belirtilmemiştir. Buna göre A'da kullanılan B koleksiyonu, 40 numaralı nüsha olmalıdır. Fakat kütüphanede 40 numaralı iki

nüsha kayıtlıdır.

*** Akçağ Yayınları, hazırladığı "Türk Klasikleri/Divanlar" serisiyle sadece akademik çevrelere değil geniş bir okuyucu tabanına ulaşmayı hedeflemektedir. Bu sebeple M metni de yayınevinin anlayışına uygun olarak günümüz Türkçesine yakın bir imla ile transkripsi-yonsuz olarak yayımlanmıştır.

**** Rakamlar sırasıyla sayfa, şiir ve beyit numarasını göstermektedir.

Kitap Dünyasından:

KAYIP BİR DİVAN: ZİYÂÛÎ DİVANI

Osmanlı İmparatorluğu; tarihî ve coğrafi bakımdan yükselişinin son noktasına 16. Asırda ulaşmıştır. Bunun yanında fikir ve sanat hayatı da imparatorluğun bu ihtişamına uygun bir şekilde gelişmiş ve yüksek bir edebiyat vücûda gelmiştir. Bu edebiyat; Orta Asya, Anadolu ve Azerî sahalarda en parlak devrini yaşarken Balkanlarda da gelişimini ihmal etmemiştir.

Ziyâyî, 16. Asırda yaşamış Bosnalı bir şairdir. Elimize geçen sınırlı kaynaklardan, meşhur bir şair olduğunu öğreniyoruz. Buna rağmen şâirin adına, Kafzâde Fâizî'nin "Zübdetü'l-Eş'ar" adlı tezkiresinin dışında hiçbir tezkirede rastlayamadık (İSEN, İPEKTEN). Asıl adı Hasan Çelebi İbn-i Ali El-Mostarî olan Ziyâyî için bir gazel şairidir diyebiliriz. Önceleri kimseden destek göremeyen Ziyâyî'nin bir müddet gurbet hayatı yaşadığı kaynaklardan tespit ettik (ŞABANOVIÇ, 1973). Gurbetten geri döndükten sonra kendisi de şair olan Bosna Sancak Beyi Mehmet Beğ tarafından himaye edilen Ziyâyî 992 (1584) de vefat etmiştir.*

Değerli hocamız Prof. Dr. Mustafa İşen'in yardımıyla elimize geçen Dr. Hazım Şabanoviç'in Hasan Ziyâyî hakkındaki yazısına göre, Ziyâyî büyük bir şairdir fakat Dîvânı bulunamamıştır. Biz Edirne Selimiye kütüphanesi Ehyazmaları Bölümünde Yaptığımız araştırmalar neticesinde cilt numarası T. 811-2127 olan bu esere rastladık. Eser Tâlik yazıyla yazılmış, 210x120, 170x80 mm. ölçülerinde ve 110 yapraktır. Sırtı meşin üzeri kağıt kaplıdır.

Divan'da 12 kaside, 2 terci-i bend, 487 gazel, 14 tarih, 9 rubaî, 48 kıt'a, 26 müfret bulunmaktadır. Ziyâyî, kendisini himaye eden Mehmed Beğ'e ve diğer beğlere (Hasan Beğ, Mustafa Beğ, Osman Beğ) kasideler yazmıştır. Ayrıca acem şairlerini öven Farsça bir kasidesi vardır.

Gazellerinde canlı, samimim ve lirik söyleyişler fazladır. Dili sade ve akıcıdır. Aşağıdaki gazelde bu açıkça görülmektedir.

*Gülşen-i âlemde bir gonca dehânım yok benim
Mûya döndümgussadan bir mûmiyânıyok benim*

*Bâr-ı gam büktü belim âhir benipîr eyledi
Eski derdim tazeler bir nev-civânım yok benim*

*Yâr ile ağıyârı ben ölmüş gitmişim
Derdimi arz etmeye cânâna cânım yok benim*

Müberra GÜRGENDERELİ

Trakya Ü. Sosyal Bil. Ens. Doktora Öğrencisi

*Ben güzeller vuslatında bî-nasîbimîâ-zel
Derd-i dilden gayrı bir râz-ı nihânım yok benim*

*Ey Ziyâyî her sözün sükkerdir ammâ neyleyim
Meyl eder bir tût-i şîrin- zebânım yok benim*

Ziyâyî; Pirî Çelebi'ye müseddes, Vusûlî,**
Emrî ve Bakî'ye muhannesler yazmış,
Kanuni'nin tahta geçişine ve Emrî'nin vefatına
tarih düşürmüştür. Aşağıdaki tarihi Mostar
Köprüsü'nün yapılışı üzerine yazmıştır:

*Kavs-ı kuzâhın aynı bir köprü binâ etti
Var mı bu cihân içre manendi Allâhım*

*İbretle bakap dedi tarihini bir ârif
El geçtiği köprüden biz de geçeriz şâhım*

Edirneli Ahmet Bâdî Efendi'nin deyimler ve atasözlerini örnek beyitlerle açıkladığı "Armağan"*** adlı eserinde Ziyâyî'nin 100 kadar beyiti vardır. Divanın incelenmesi sırasında bu örnekleri daha da çoğaltacağımızı düşünüyoruz. Şiirlerinde atasözü ve deyimlere oldukça çok yer veren Necâtî (15. YY) ile Sâbit (17. YY) arasındaki Ziyâyî'dir. Aşağıdaki birkaç örnekte, onun bu halk mahsulle-

rini ustaca ele aldığımız görüyoruz.

*Az tama çok ziyan getirir:
İster iken vaslını gitti dil ü akl ü cân
Eyler imiş adama az tama çok ziyan
El için ağlayan gözsüz kalır:
Acep mi destini yâd eyleyip kör olsam ağlarken
El için ağlayan gözsüz kalır derler gözüm nûru
Ağzın yok mu:
Aktıbet gayeti bu cevr ü cefânın
Söyle ey gonca-dehân yoksa dehânın yok mu
Dilin kemiği yok:
Çiğner dilin inanma ana dilde kemik yok
Ağyâr-ı sek emdim der ise dilini yârın*

*Olan oldu giden gitti:
Bana zulm etti dil gitti dedim bir buse ver bari
Dedi ol cânımın cânı olan oldu giden gitti
Uzun gece belasını hasta bilir:
Bana sor gayra sorma gîsû-yı perişanı
Uzun gece belâsını bilir ancak Hastanın cânı*

Yaptığımız çalışmalar neticesinde Divan'ın başka bir nüshasına şimdilik rastlamadık. Eseri doktora tez çalışması olarak hazırlıyoruz. Çalışmamızda Divân'ın genel bir tahlili ve transkripsiyonu yapılacaktır. Eseri ve çalışmamızı ilim alemine duyurmayı bir görev addediyoruz.

KAYNAKLAR VE AÇIKLAMALAR

İŞEN, Mustafa
İPEKTEN, Haluk

ŞABANOVIÇ, Hazım
1973

**Tezkirelere Göre Divan E-
debiyatında İsimler Sözlüğü.**

**Kniyzevnost Müsliman Bilt
na Orijen talnim Jezicima,
Sarajevo.**

* Kafzade Faîzî, Zübdetü'l Eş'ar, Süleymaniye Ktp.
Şehit Ali Paşa, 1887.

** Bosna Sancak Beyi Mehmed Beğ'in mahlası

*** Ahmed Badi, Armağan, Edirne Selimiye
Kütüphanesi Elyazmaları Bölümü

Dergi Yayın ilkeleri

- Dergiye gönderilen yazıların başka bir yerde yayımlanmış veya yayımlanmak üzere gönderilmiş ya da daha önce kongrede tebliğ ve özeti sunulmuş çalışmalar olması durumunda, belirtilmek koşulu ile, Yayın Kurulu tarafından uygun görülmesi halinde yayımlanabilir.
- Gönderilen yazılar standart daktilo kağıdının bir yüzüne iki satır aralıklı olarak daktilo ile yazılmalı ve sayfanın iki yanından 3'er cm. boşluk bırakılmalıdır. Yazıların diskette verilmesi tercih edilir.Elde yazılmış yazılar kabul edilmez.
- Gönderilen yazılar mümkünse latin harfleriyle ve Türkiye Türkçesiyle yazılmalıdır. Değişik alfabe ve dillerde, (Kiril, Arapça, Farsça vb.) gönderilen yazılar latin harflerine ve Yazı Kurulu gerekli görürse Türkiye Türkçesine aktarılacaktır.
- Şekil, fotoğraf, grafik, çizim ve şemaların tümü numaralandırılarak yazıda yeri geldikçe belirtilmelidir, Ayrıca makale yazarının adı, şekil numarası, başlığı, varsa alt yazısı yazılarak ayrı bir zarf içinde gönderilmelidir.
- Yazı kurulu bütün yazıların redaksiyonunu ve gerek gördüğünde yazıdaki fikrin bütünlüğünü bozmamak kaydıyla kısaltılmasını yapabilir.
- Dergi yayın ilkelerine uygun gönderilmeyen yazılar Yayın Kurulu'nca dikkate alınmayacaktır.
- Dergide yayınlanacak her makalenin yazarına telif ücreti ödenir ve ayrıca 2 adet ücretsiz dergi gönderilir.
- Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın yazarlarına geri verilmez.
- Dergide yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.**Yazışma Adresi:** Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA**Telefon :** 0.312. 215 22 06(3Hat)**Faks :** 0.312. 215 22 09**Abone Bedeli:** **Yühk Yurtiçi 1.400.000 TL.; Yurtdışı 80\$ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)**

İmza

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :

ADRES :

TELEFON-FAKS :

Havale Makbuzunun Târihi:

Abone Bedeli (TL / Döviz):

Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.**Yazışma Adresi:** Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA**Telefon :** 0.312. 215 22 06(3Hat)**Faks :** 0.312. 215 22 09**Abone Bedeli:** **Yühk Yurtiçi 1.400.000 TL.; Yurtdışı 80\$ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)**

İmza